Юрій Горліс-Горський

ХОЛОДНИЙ ЯР

Спомини осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру

УДК 94(477)(092)
ББК 63.3(4УКР)62,013
Г69

Горліс-Горський Ю. Ю.

Г69 Холодний Яр: спогади осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру. / Упор., ред., передм., примітки, біограф. довідки, додатки Р. Коваля. — Київ: Історичний клуб «Холодний Яр»; Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2010. — 512 с.: іл. — (Серія «Українська воєнна мемуаристика»).

Спогади хорунжого Армії УНР Юрія Городянина-Лісовського (Юрія Горліса-Горського) про збройну боротьбу за Українську державу під жовто-блакитним прапором УНР та чорним прапором Холодного Яру, на якому було написано: "Воля України — або смерть!"

У 12-му виданні вперше опубліковано всі відомі звернення холодноярців за 1919—1921 рр., які підтверджують документальність твору.

В додатках читач зможе знайти і свідчення очевидців про московські злочини в Україні, нові дослідження про отаманів Клепачів, Олександра Квашу, Прокопа Пономаренка, інших повстанців, нарис про долю Лариси Янг, дочки Юрія Горліса-Горського, матеріал про вшанування отаманів Василя Чучупака, Пилипа Хмари, Чорного Ворона (Миколи Скляра), Ларіона Загороднього їхніми духовними нащадками.

У виданні вперше опубліковано низку досі невідомих фотографій.

У серії "Українська воєнна мемуаристика" вийшли такі книги: "Холодний Яр" (т. 1, 2006, 2008, 2009, 2010), "З воєнного нотатника" Якова Гальчевського (т. 2, 2006), "Так творилося Українське військо. 10 спогадів учасників Визвольної війни 1917—1920-х років" (т. 3, 2008), "Гуцули у Визвольній боротьбі. Спогади січового стрільця Михайла Горбового" (т. 4, 2009), книга споминів Петра Дяченка "Чорні запорожці. Спогади командира полку Чорних запорожців Армії УНР" (т. 5, 2010).

Редактор-упорядник *Роман Коваль*

ISBN 978-966-2024-84-5

© *Коваль Р. М., упоряд., передмова, примітки, біограф. довідки, додатки, 2010.*
© *Коваль Є. Р., дизайн, 2010.*

Коли я впаду, мою кров вип'є рідна земля,
щоб виростити з неї траву для коня того,
хто стане на моє місце.

Юрій ГОРЛІС-ГОРСЬКИЙ

"Ми ще вернемось!"

"Спогади... На самоті перебрати день за днем, рік за роком те, що вже збігло в минуле, відтворити в собі пережиті радощі й болі, пережити їх ще раз і ще раз... Болючу привабливість цього "заняття" знає лише той, хто має що згадувати: хто любив і ненавидів всією душею, хто знає смак голоду й музику небезпеки, хто зустрічався на вузькій доріжці віч-на-віч зі смертю, чув її віддих і... щасливо розминувшись, показав їй услід дулю", — так визначив жанр своїх писань хорунжий Армії УНР Юрій Городянин-Лісовський (Горліс-Горський).

"Віддих смерті" Юрій чув не раз — і гарячий поцілунок кулі, і крижаний панцир березневої Тиси, і зашморг на шиї. Не раз вдаряв в очі і блиск ворожої шаблі. Юрій навіть побував у "царстві смерті" з її липким смородом гнилої крові — в льохах Єлисаветградської ЧК. Вийшов живим з Лук'янівської в'язниці, хоч "дід Лук'ян" рідко кого випускав зі своїх холодних рук. "Показав дулю" Юрко і тюрмам Вінниці, Полтави, Херсона. І психлікарням теж. Вибрався живим з румунської та німецької в'язниць.

Без грізної "музики небезпек" він, здається, не уявляв собі життя, відтак не розлучався зі своїм братиком-револьвером навіть під час любовних пригод у Галичині.

Юрій — неспокійний дух, для нього, казав Улас Самчук, "клімат війни те саме, що для риби вода". "Огонь запеклих не пече", — міг би додати і Тарас Шевченко.

Юрій Городянин-Лісовський прожив не життя, а пригодницький роман. Але він ризикував не задля чергової дози адреналіну чи розваг — крізь криваві пригоди він йшов, щоб оборонити нашу Батьківщину. "Бий ворогів — рятуй Україну" — так можна сформулювати кредо його життя.

Народився Юрій 14 січня 1898 р. у волосному селі Демидівка Полтавського повіту, тепер Решетилівського району Полтавської області (за іншими даними — в Полтаві). Привела його у світ Людвина Соколовська, що вела "родовід із польсько-шляхетського коріння". Назвали хлопчика на честь батька, офіцера російської армії. Хто як не він обдарував сина військовою вдачею, благословив його на діла ратні. Юрій і на світ появився завдяки рішучості батька, який викрав свою майбутню дружину "з дому її аристократичних батьків".

Воювати Юркові хотілося з юних літ. Він навіть "додав собі 4 роки", щоб опинитися на фронті.

Військову службу почав у "кавказькій кавалерії" під командою князів Хана-Нахічеванського та Султан-Гірея, де, за власним визнанням, "хапнув магометанської воєнної етики". Де літав Юрій у кінні атаки під час Першої світової війни, точно невідомо.

У роки Визвольної війни він — хорунжий 1-го Гайдамацького кінного куреня ім. Кармелюка, командиром якого був Ігор Троцький — веселий і хоробрий чоловік. Згодом Юрій Городянин служив у 2-му Запорозькому (збірному) кінному полку Запорозької дивізії Армії УНР під проводом Івана Литвиненка.

Наприкінці листопада 1919 року в районі Любара, Чорторії та Миропо-ля українське військо потрапило в оточення більшовицької, денікінської та польської армій. Хоч через виснаженість активних бойових дій ніхто не вів, Симон Петлюра вирішив, що боротьба програна, і покинув своє військо, дозволивши й воякам розходитися, звільнивши їх від присяги.

"Армія перестала існувати, — свідчив богданівець Валентин Сім'янців. — Фронту українського більше не буде. Ще сьогодні найпочесніше ім'я вояка української армії — завтра ніщо... Був наказ нищити зброю, до якої вже не було вояків. Люди розходилися: хто потайки, хто з болем прощаючись із товаришами".

Знесилена, хвора на тиф і безнадію, українська армія агонізувала. Розпука і депресія добивали хворе і знеможене козацтво. Пригноблювали й чутки, що 3-й Гайдамацький полк Омеляна Волоха перейшов на бік більшовиків, а Євген Коновалець, виконуючи розпорядження Петлюри, розпустив Січових стрільців. І раптом:

— Хто хоче, може залишитись в армії.

Це був "блиск віри" — і за якусь мить любарська трагедія стала "виходом до слави". "Знову Батьківщина нас потребує, знову ми вояки, знову ми люди... — писав Валентин Сім'янців. — Знову серце повне надій, а з ними — віри в нашу правду".

— Хто не чує сили, може залишити лави, — кажуть козакам старшини.

— Залишаються тільки ті, хто має залізні нерви та сталеве серце, — звертається до вояцтва командарм Михайло Омелянович-Павленко.

Серед отих, хто мав "залізні нерви та сталеве серце", був і Юрій Городянин-Лісовський. 6 грудня 1919 р. він разом з іншими українськими романтиками під командуванням Михайла Омеляновича-Павленка вирушив у невідоме, але таке обнадійливе майбутнє. Йшли на об'єднання з українськими повстанцями, які в запіллі били денікінців.

Петлюрівці виявилися запеклішими за Петлюру...

На початку лютого 1920 р. 2-й Запорозький збірний кінний полк, де служив Юрій Городянин-Лісовський, вимандрував на Чигиринщину. 8 лютого полковник Литвиненко наказав вирушити через с. Ружичівку на с. Цвітну, звідки після короткого привалу дійти до с. Любомирка, де й розташуватись на спочинок.

Наступного дня 2-й Запорозький збірний полк, при якому перебував штаб війська на чолі з Михайлом Омеляновичем-Павленком, увійшов до холодноярського села Матвіївка. Тут затрималися, щоб відпочити, розвідати місцевість і відновити зв'язок між частинами, які різними дорогами стікались на Чигиринщину.

12 лютого Юрій на кулеметній тачанці переїхав у Головківку, що, як і Матвіївка, визнавала владу отамана полку гайдамаків Холодного Яру Василя Чучупака[1]. На Жуковій горі, в Головківці, й закінчився для Юрія Зимовий похід у лавах Армії УНР: незадовго перед тим, під час нічного маршу, пересівши з коня на бричку відпочити, він заснув і відморозив пальці правої ступні. Нога розпухла, трусила лихоманка. Продовжувати мандри з армією він уже не міг. Головківська господиня порадила залишитися на лікування в Мотриному монастирі, де в той час табором стояли гайдамаки Василя Чучупака.

— Там і лікар є, а черниці доглянуть краще, як у лікарні.

З цієї розповіді й починає свій літопис боротьби в Холодному Яру хорунжий 2-го Запорозького кінного полку Юрій Городянин-Лісовський. Спомини він вбрав, за власним висловом, у форму, "так би мовити, повістярську".

Юрій виявився талановитим оповідачем, а події, які він відтворив, були багаті на небезпечні пригоди, тож і спомини його "вийшли як роман", роман пригодницький. Очевидно, що саме через це розповідь українського старшини видавець чи редактор назвав документальним романом, хоч Юрій писав, за власним визначенням, "історію Холодного Яру". Та ще й інших закликав давати "матеріали до історії Холодного Яру". Відгукнулися лише отаман Іван Лютий-Лютенко, завдяки якому Юрій написав розділ книги, та Сергій Полікша, який опублікував у "Літописі Червоної Калини" прекрасний спомин.

"Мушу зазначити, що такого приятного і турботливого відношення населення, як в районі Холодного Яру, я ні до того часу, ні опісля не зустрічав, — писав Сергій Полікша, начальник кулеметної ватаги отамана Федора Уварова, який забрів на територію Холодного Яру 1919 року. — На Зелені свята (головківську) школу, в якій я стояв із кулеметниками, буквально заатакували жінки і дівчата, які понаносили і печеного, і вареного — найкращого, що було в них самих. Козаків, частуючи, три дні перетягали з хати до хати..."

З перших хвилин перебування на Чигиринщині Юрія вразив войовничий патріотизм місцевих селян. Не було тут "тих недовірливих або й ворожих поглядів, які нерідко доводилося зустрічати на Поділлі й навіть на Херсонщині". І його серце наповнилось, як він згадував, "якоюсь щемливою радістю". Вразили й висока організованість озброєних хліборобів та їхнє дбайливе ставлення до українського вояка.

Випадкова хвороба змінила життя молодого хорунжого: в Холодному Яру він торкнувся серця України, знайшов друзів, бойовою дружбою з якими пишався все життя; тут відчув гіркий щем втрат і поразок та щастя продовження боротьби за свободу Батьківщини. А Холодний Яр знайшов у ньому захисника і вдячного літописця.

---

[1] Василь і його старший брат Петро підписувалися — Чучупак. Тому в передмові та біографічних додатках саме так я і пишу, а в романі Юрія Горліса-Горського залишається форма Чучупака, бо в селі говорили і так (*примітка упорядника*).

Холодний Яр заполонив Юрія. Все своє подальше життя він марив ним, мріяв повернутися на ці, за його висловом, "святі місця"...

Вилікувавшись, хорунжий залишився серед лісовиків. Василь Чучупак призначив його осавулом 1-го (основного) куреня полку гайдамаків Холодного Яру. Під новим іменем — Залізняк — Юрій взяв участь у численних боях. "...Коли дві нації борються, білі рукавички треба скинути, — до такого висновку прийшов він. — За п'ять років на фронтах довелося розрубати в бою череп не одному німцеві, мадярові, москалеві, але що можна піднести шаблю на ворога, який уже кинув зброю, що ворог лише мертвий перестає бути ворогом, — з цим я погодився лише тепер, на цьому клаптеві української землі, який треба було відстояти або загинути".

У Холодному Яру Юрій переконався, що гуманізм до ворога обертається новими українськими жертвами: він подарував життя полоненому начальникові міліції, той "віддячив", викликавши телеграфом з Єлисаветграда полк червоної кінноти. Бій завершився поразкою холодноярців, а сам Залізняк потрапив у полон. У льохах Єлисаветградської ЧК він відчув "гуманізм" совєтської влади. Під час розстрілу йому вдалося врятуватися, вдалося, бо він страшенно хотів жити і не тратив духу в безнадійних, здавалося, ситуаціях.

У Холодному Яру Юрій не тільки багато здобув, а й пребагато втратив — насамперед друзів. І кохану дівчину Галю...

Трагічно-кривава історія їхнього кохання вразила не одне покоління читачів. Важко було повірити, що таке взагалі можливо. Здавалося, що це художня вигадка. Відтак підважувалася документальність свідчень. Якщо автор вигадав цю історію, то міг вигадати й інші епізоди. І книга з документальної площини переходила в жанр художньої — отже, сказав би хтось, і героїчні діяння холодноярців могли бути автором вигадані чи перебільшені... Тому я не один раз звертався до дружини Юрія Горліса-Горського Галини Гришко, яка живе у США, чи була та історія — з іншою Галею, — чи ні...

З пані Гришко я листуюся з 1995 р., за цей час поставив їй сотні запитань. Вона завжди змістовно відповідала, а от на запитання про "ту" Галю з Кам'янки, яка була першим коханням Юрка, завжди відмовчувалась. І я знову писав-запитував: то було чи не було?! А вона знову відповідала на інші запитання.

Нарешті, на якомусь році листування, Галина Гришко написала: "Не вперше запитуєте мене про історію з першою любов'ю Юрка з книжки "Холодний Яр". Це була, безумовно, величезна трагедія для нього, але це не була жорстокість чи помилка з його сторони. Галя була присуджена до смерті групою, бо ж через неї постраждали люди. Юрко взяв цей гріх на душу, щоб вона не страждала перед смертю... Звичайно, це є факт. Який сенс робити таку страшну річ "художнім образом"? Я вже писала Вам, що Юрко був великим правдолюбом, не терпів фальшу, казав людям правду в очі, через що наробив собі багато ворогів... Читайте уважніше його спогади й Ви відчуєте, що він не прикрашував образи чи події, не фантазував, як це роб-

лять письменники, тому його і не включають до художньої літератури. Але вміння легко й просто висловлюватися — це великий дар, який притягає багато шанувальників".

Хоч і жаль було "ту" Галю, все ж я, прочитавши листа, з полегшенням зітхнув: отже, не художній роман написав Горліс-Горський...

Дражливим питанням був і образ Чорноти — найкраще виписаний, найцікавіший, найзмістовніший, найколоритніший.

Чимало віднайшов я документів, які підтверджують правдивість книги "Холодний Яр". У тому числі й документів із Державного архіву СБУ, зокрема з особистих справ холодноярських отаманів та козаків. Але ніде не виявив документів про Андрія Чорноту. Про братів Чучупаків, чорноліського полковника Пилипа Хмару, отаманів Ларіона Загороднього, Мефодія Голика-Залізняка, Дениса Гупала, Миколу Кібця та інших учасників Визвольної боротьби знайшлося чимало свідчень і документів, а от про Чорноту...

І знову закрадався сумнів: може, це збірний образ, може, це вимисел-

Часто розгадка, здавалося, складної проблеми, у тебе — під носом. Треба тільки бути уважнішим... У післямові до другого тому "Холодного Яру", який вийшов 1937 року, Юрій Горліс-Горський помістив критичну заувагу холодноярця Пилипа Постоленка до першого тому.

"Пан Постолейко зазначає в листі, що я "чиню кривду", — писав Юрій Горліс-Горський, — бо одних, як, наприклад, Чорноту, з яким він разом "бурлачив", — [я роблю] "аж занадто героями", а про інших нічого не згадую. Якщо не помиляюся, [пан Постоленко] має на думці тих, що їх при мені в Холодному Яру вже не було: чи то загинули, чи силою обставин потрапили в інші осередки Визвольної боротьби. Не згадую, бо мало або й таки нічого про них не знаю".

Як добре, що Пилип Постоленко наважився покритикувати побратима. Він "бурлачив" разом з Андрієм Чорнотою! Отже, такий чоловік був!

2006 року я підготував до друку спогади Якова Гальчевського "З воєнного нотатника". Ними хотів розпочати серію "Українська воєнна мемуаристика", але, порадившись із Віктором Рогом, вирішив започаткувати серію спогадів про Визвольну боротьбу українського народу саме "Холодним Яром", попри те що дехто вважав цю книгу художнім романом.

До слова, Улас Самчук, який добре знав Юрія Горліса-Горського, називав його "Холодний Яр" не інакше як спогадами...

А Чорнота... Поза сумнівом, це псевдонім. Але яке справжнє його прізвище?

У книзі "Холодний Яр" у розповіді про повстання в Лук'янівській в'язниці Юрій Горліс-Горський, покликаючись на свідка Фіму Салганіка, стверджував, що Чорнота і Загородній, поцілувавшись на прощання, застрелили один одного, а у спогаді, опублікованому в "Літописі Червоної Калини" (1932. – Ч. 10. – С. 6 – 8), Горліс-Горський, відтворюючи ту ж саму подію, пише, що один одному в серце вистрелили Загородній і Добротківський. Виходить, Чорнота і Добротківський — одна й та ж людина. Щоправда, ав-

тор, щоб не зашкодити його рідним, які залишилися в Україні, трохи змінив прізвище...

Юрій Володимирович Дроботківський народився 30 червня 1896 р. у дворянській родині. Його матір'ю була Аделаїда Генріхівна — "саксонская подданная". "Українське національне почуття" в Юрія було загострене з дитинства, через що він і вступив у конфлікт зі своїми родичами, прихильниками "єдіной-нєдєлімой". Шовіністичне "общєство" цькувало малого українця, називаючи його "мужиком" та "хамом". Зривали з нього українську національну стрічку. Хлопець відповідав їм ненавистю. А 1917 року пішов до української армії.

Коли гетьман Павло Скоропадський у 1918 р. відновив скасовану Центральною Радою приватну власність на землю, Юрій віддав селянам 80 десятин землі, цим вчинком виявивши свою любов до них.

"С момента зарождения украинской контрреволюции, — писали чекісти, — подсудимый (Юрій Дроботківський. — *Ред.*) сразу вступает в ее ряды и долгое время работает в петлюровских органах и армии, принимая активное участие в боях с советскими войсками".

Якийсь час Дроботківський воював проти більшовиків у загоні отамана Ілька Струка, який з кінця вересня 1919-го до січня 1920 р. перебував у складі Добровольчої армії. "За білих" служив у заводській стайні — ближче до коней, яких страшенно любив. Невдовзі з "грабармії" утік. Разом з товаришами захопив два потяги і дві броньовані "площадки". Неподалік Знам'янки кинув імпровізований бронепотяг, людей розпустив, а сам помандрував до Холодного Яру. Тут його і "перехрестили", давши нове ім'я — Андрій Чорнота.

Юрій Городянин-Лісовський опинився на Чигиринщині в лютому 1920 року. І зійшлися їхні стежки.

"Ще раз повторюю, — наголошувала Галина Гришко, — всі Юркові писання — мемуарні, не літературні... Постать Чорноти і трагедія з Галею — дійсні, жорстокість вчинку з Галею змушена жорстокими обставинами тих часів. Юрко — гуманіст, і правда для нього свята, гола правда, без прикрас" (лист Г. Гришко до Р. Коваля від 15 вересня 2000 р.).

Хоч і був Юрко гуманістом, та в обороні нашої свободи багато московських голів мусив зрубати чи посікти з кулемета. Про один з епізодів його війни згадував підхорунжий Чорноліського полку Михайло Дорошенко.

Десь на початку січня 1921 р. Чорноліський полк Пилипа Хмари, у складі якого був і Залізняк, здійснював рейд до західного кордону. Неподалік річки Синюхи чорнолісці несподівано здибалися з кіннотою Котовського. Не бажаючи вступати в бій у полі, партизани попрямували до лісу Спорного. Ар'єргард пострілами затримав ворога, а кінна півсотня Залізняка чвалом обскочила лісок і на узліссі влаштувала засідку.

Коли кулемети вже були готові до кривавих жнив, Хмара та Загородній, що стримували ворога, демонстративно кинулися навтьоки — повз кулемети Залізняка. Котовці з войовничим гиком летіли назустріч своїй смерті. І

вони знайшли її. З півсотні "чубариків" посікли на капусту хлопці Юрка Залізняка. Жаль було тільки більшовицьких коней...

Напровесні 1921 року, виконуючи наказ отамана Івана Деркача, Залізняк "видістався з Холодного Яру", переправився через Збруч, прибув до Повстансько-партизанського штабу і подав звіт генералові Тютюнникові. Але той з недовірою поставився до посланця Холодного Яру і, заборонивши йому повертатися на Чигиринщину, скерував у табори для інтернованих. Тут Юркові не сподобалося — його натура вимагала дії, а не скніння. І навесні 1922 р. він уже організовує українське підпілля в Києві. Тут діяла "Козача Рада", до якої уже підбирали ключі чекісти.

3 травня Юрій отримує завдання вирушити на Поділля. В одному з повітових міст, неподалік кордону, у відділі освіти під прізвищем Горський влаштовується на посаду волосного шкільного інспектора.

Декілька разів переходив він Збруч, щоб передати конфіденційну інформацію українським старшинам, які в порозумінні з поляками працювали на кордоні. Та внаслідок доносу якоїсь Дацишина 3 квітня 1923 р. Юрій потрапив у руки чекістів. Слідство проводили брати Зільбермани, спочатку Мендель, потім Янкель, а тоді вже і заступник начальника Подільського губернського відділу ГПУ Іванов. Горського звинуватили за ст. 58 — "приналежність до товариств і організацій, що ставлять собі за мету повалення радянської влади". Провів 8 місяців у тюремному "подотделе" Вінницького ГПУ. На допитах вдавав прихильника "совласті".

16 грудня 1923 р. його звільнили — бо "погодився" працювати в агентурному апараті ГПУ. Юрій провалив не одну чекістську операцію. Кредит довіри до нього вичерпався: 1924 року — знову арешт. Цього разу вдати прихильника "совласті" не вдалося. 15 років ув'язнення — так оцінили більшовики "контрреволюційну" роботу Горського на Поділлі. Ще добре, що не дізналися про холодноярські сторінки його бурхливої біографії.

Відчуваючи, що це "крупна риба", вінницькі чекісти перевели Горського до Києва — нехай там спробують розібратися. Сталося це, очевидно, 1926 року. Так Юрій потрапив до Лук'янівської в'язниці, де три роки тому підняли повстання його товариші — холодноярські отамани...

У "діда Лук'яна" свободи не випросиш. А жити хочеться! І Юрій симулював психічне захворювання. Логіка проста: лікарня не тюрма, з неї можна втекти. Але серед чекістів наївних не було, і Юрко мусив далі "грати вар'ята".

"Потяглися "терпісті" дні та ночі симуляції. Я здебільша лежав не піднімаючись... Іноді відмовлявся від їжі. Іноді їв. Часом на запитання котрогось чекіста плів дурниці, часом не відповідав нічого... Ця моя поведінка була тільки "прологом", щоби попасти до психіатричної лікарні" ("У ворожому таборі").

У наступні роки Юрій пізнав ще й тюрми Полтави та Херсона. В ув'язненні почав складати вірші. За вісім років написав зо дві сотні поезій. "У тюрмі, — з усміхом казав він, — всі стають поетами... Присвячують їх

(вірші. — *Ред.*) далекій волі, недосяжній коханій, бо змагання до чогось недосяжного... і є поезія".

Юрій скептично ставився до своїх "віршомазань". Вважав, що якби не ув'язнення, то ніколи б не взявся за римування, бо "чоловік, якому Провидіння не призначило ще в утробі матері бути великим поетом, може стати сяким-таким поетом лише в тюрмі... Бо... сидить собі чоловік у тюрмі... Зірвався десь із клена чи каштана звичайний собі жовтенький дурненький листок і, миготячи під золотом призахідного сонця, перелетів попід ґрати вікна... Цього вистарчило, щоб написати сонет. Згадав чоловік по вечірній перевірці далеку кохану дівчину і — готова поема. Та прийшла воля... Кохана дівчина стала дружиною. Біжить поет через парк із думками, де роздобути грошей на викуп векселя, на нього сиплються сотні, тисячі золотистих кленових листків, та йому і не сниться писати на їхню честь сонети. Занедужає часом дружина... Біжить поет до Терлецького по ліки — і гадки не має, щоб написати їй поему. Так, панове... Щоденне життя — то тверда проза... Треба мати багато дару божого, цивільної відваги і досить грошей, щоб бути сьогодні поетом, принаймні українським".

Але то на волі, а поки тюремні стіни і залізні двері формували замріяного поета.

Про тугу пісню соромливу
Залізні двері проспівали.
Іду на круг тюремний мріять.
Бо... мріять я ще маю право.

Нарешті його перевели до полтавської "психлічниці", а тоді й до херсонської. "Щоб відбороти собі життя, а потім щоб не загинути від виснаження у твоїх тюрмах, -пояснював він, — я зі здоровим розумом пішов у лічниці для божевільних і там теж знаходив сліди твоїх [Сталіне] злочинів" ("Ave, dictator!").

У неволі не тільки вірші складаються... Тут можна карбувати неримовані переживання. В херсонській психіатричній лікарні Юрій почав писати "Ave, dictator!" — високоінтелектуальне й емоційно-гостре обвинувачення московському диктатору Сталіну у злочинах проти українського народу, зокрема і проти родини селянки Оксани Тесленко.

"Біля поручнів з восьмимісячною дитиною на руках стоїть Оксана Тесленко і у глибокій задумі дивиться на неприв'ітливе море. Її батька, чоловіка і двох братів розстріляло Полтавське ГПУ за тяжкий державний злочин, за те, що, не бажаючи віддавати набутки своєї важкої праці, спалили власний зібраний із поля хліб, порозбивали хліборобське приладдя і закликали селян іти за їхнім прикладом. Її п'ятилітня донечка, пухненька, весела Надя, колись пестунка і радість цілого жіночого коридору в Полтавській в'язниці, померла в архангельській "пересилці". Ніжна рослинка Півдня зів'яла в суворому повітрі Півночі, в голоді й нужді.

З нечуваним страхом і болем притискає Оксана до висохлих грудей останню втіху і надію — маленького Андрія. Посиніла від холоду дитина надаремне відкриває голодні уста... Затуманеним від жалю поглядом сумнодонго вдивляється Оксана в дорогу личко, міцно цілує його і, нахилившись над морем, розтискає руки. Непорушними, застиглими очима стежить, як розбігаються хвильки від місця, де крижана вода навіки заховала її останню радість-муку... Аве, диктатор! Ти всемогутній!.. Ти зламав залізні закони природи! Ти засудив могутній інстинкт материнства! Ти примусив матір убити останню дитину!"

У цьому публіцистичному творі Юрій демонструє свої полемічні здібності, гостроту мислення, переконливість аргументації, чудовий стиль. Ось як він роздягнув Сталіна, показавши, що диктатор — голий брехун:

"Закликаючи проти обману і зрадництва в цілому світі, ти увів у догму обман і зрадництво.

Іменем закону і права ти узаконив насильство.

Іменем свободи перетворив у безправних рабів мільйони селян, які повинні віддавати тобі свій важкий труд, залишаючись холодними і голодними.

Прикриваючи дійсність фіговими листочками з революційних фраз, легендами про геройство й самопожертву, зразками "соціалістичної промисловості" для чужого ока, ти запровадив методи експлуатації м'язів робітників, яких не знає жодний капіталізм.

Ти видираєш хліб у голодного і молоко в дитини, щоб викинути їх за безцінь на зовнішній ринок і купити за них потрібні для закріплення свого режиму машини і зброю.

Із криком про найвищі ідеали справедливості ти топчеш ногами все святе й чисте...

Заперечуючи всяке значення особи в історії, ти захотів зробити її послушною своїй волі...

Нищачи нації, підмінюючи в душах людей (як шулер карту) розуміння слова "батьківщина", намагаючись новими методами перетворити народи на вірнопідданих червоної Москви, ти зміцнюєш лише національну свідомість у поневолених тобою націях!"

А ще Горліс-Горський бачив, що "населення краю жадібно дожидає війни, бачить у ній своє вибавлення". І Юрій чекав її. Перебування в тюрмах і психлікарнях не тільки не зламало його, а й загострило бажання продовжити боротьбу проти зловорожої Москви.

Мури Херсонської психлікарні Юрій залишив за спиною у квітні 1932 року. "Холодної квітневої ночі, — писав Горліс-Горський у спогаді "Колгосп над Інгулом", — утікши з Херсонської психіатричної лічниці, машерую вздовж залізниці Херсон — Снігурівка... За плечима вісім років голодних совітських тюрем... половина невідбутої ще кари, попереду звабливa, таємничо-невідома доля. Одяг — стареньке шпитальне робітниче вбрання та "несезонні" кімнатні фіолетові капці. За пазухою — 43 карбованці та документи на ім'я Валентина Орленка. З вдячністю пригадую собі того ко-

лишнього добровольця Червоної армії, засудженого на рік примусової праці за "ошуканство держави". Підробивши хлібні картки, купував у кооперативі замість однієї три пайки хліба. Попареного вибухом котла на тюремному тартаку, його привезли в безнадійному стані до лікарні київської тюрми, де я тоді працював уже старшим санітаром. Знайдені в кишенях його одежі "вільні" документи я не здав адміністрації, обережно ховаючи їх на пізніше на "етапах". Тепер вони для мене все! На них вся надія! В Херсоні моєї фотографії нема... А... на випадок арешту я — Орленко... Приїхав із Києва шукати роботи".

"Таємничо-невідома доля" закинула Юрія з Херсонщини на Дон та Кубань. У Катеринодарі він пише вірш "Весна на волі", можливо перший "нетюремний".

Юрба — південно-гомінка.
На обрії — Кавказу пляма.
Чому така мені чужа
Ця вулиця — весною п'яна-

Козачко! У твоїх очах
Я бачу привиди омани.
Чекіст — іронія в устах —
Іде усміхнений за нами.

Тебе весна манить, бере в полон.
Йому — ти бранка для забави.
Я згадую весну далеку над Дніпром,
Весну розкішну і криваву.

Про гомін горобців розмову він завів.
Юнак назустріч глянув вогнеметно.
Цей — як і я, цей снить про спів...
Про спів веселий кулеметів.

То не моя весна.
Моя весна прийде з громами.
Із брязкотом шабель, під шелест прапорів,
З ненавистю й любов'ю до нестями,
Із криком ранених й піснями таборів.

Ось такі мрії переповнювали бранця, який вийшов на волю, а волі не побачив... Хоч і "не цінував свого поетичного хисту" Юрій, він таки в нього був.

Бурлаці без документів затримуватися на одному місці — небезпечно. Сховатися можна було на "стройках комунізма". На одну з них і поїхав — до

Нижнього Новгорода, на "Автострой". Про цей фрагмент життя він написав спогад. Ось його уривок:

"Наближався визначений термін закінчення будови... Життєві умови гіршали, і робітники тікали тисячами. На їхнє місце прибували голодні, обдерті українці, які, покинувши мачуху-батьківщину, шукали кавалка гіркого хліба на Московщині. Оглядаюсь весь час, щоб не зустріти якого землячка — "свата" по тюрмі чи повстанні.

Остання декада жовтня була оголошена "штурмовою". Всі службовці, відпрацювавши свої години, мусіли йти на ніч на фізичну працю по очистці площі, засипці ровів і т. д. Звичайно, це було річчю "добровільною", і той, хто хотів виставити собі свідоцтво "контрреволюційності" й ворожості до будівництва соціалізму, міг і не йти... День і ніч грали оркестри, працювали пункти, на яких давали працюючим такий "люксус", як французьку булку з кавалком масла і шинки. Площа очищалася й вирівнювалася під прокльони голодних, промоклих і перемерзлих "добровільних" рабів... 1 листопада з розкішної трибуни сам товариш Енукідзе вітав "ніжегородскіх пролєтаріев" із перемогою. Летіли крилаті слова про гірку долю робітника на цілому світі, про щасливу та радісну долю радянського робітника і селянина, про "акул імперіалізму" та оборону СССР, про велетенські успіхи соціалістичного будівництва.

Десятки тисяч голодних людей, набравши в черевики і лапті болота, понуро слухали "начальство" і думали, здається, лише про те, що сьогодні у всіх їдальнях обід буде з м'ясом... Я... знав, що із заводом — діло дрянь... Що підприємство, в яке вклали до двохсот мільйонів карбованців, робилося мертвим. Що, завдяки гарячці, наробили помилок. Що після офіційного "закінчення будови" треба потратити ще не раз по сімнадцять місяців на доробки і переробки. Що через пару місяців завод буде збирати на 90% з фордовських частин авта з числа закуплених у "Форда" ста тисяч комплектів, але коли з його конвеєра зійде власний цілком "Форд" — цього ніхто не може сказати" (*Горліс-Горський Ю.* Час вибиратися за кордон // Незборима нація. — 2003. — Ч. 10 (212). — Жовтень. — С. 2).

Заробивши на дорогу грошей і нові, надійніші документи, Юрій виїхав у Москву, а звідти — до Білорусі. Тут наприкінці 1932 року він і перескочив кордон із Польщею.

Опинився в Рівному. Спраглий за рідним словом, розшукав у Рівному українську книгарню, з власником якої, Іваном Родіоновичем Талащуком, швидко потоваришував.

Іван Талащук був активним просвітянином, членом партії "Сельроб". Таким поляки життя не давали: обкладали великими податками "ту нещасну книгарню" (вислів його дочки Галі), чинили різні провокації, не раз кидали до в'язниці.

Галя згадувала: "1932 рік, мені було тоді вісім років. Я пам'ятаю, як тато приводив до нас на вечерю скромно вдягнутого чоловіка, невисокого зросту, жартівливого, симпатичного".

Великдень 1932 року Юрій святкував у родині Талащуків. Галя тоді залізла під стіл, щоб не христосуватися з ним. Все ж їй не вдалося сховатися від козака — через 10 років вона стала його дружиною.

Невдовзі Юрій перебрався до Львова. Жив на площі Ринок, 5, пом. 7. Звичайно, бідував. Попри це, взявся за перо. Спочатку, вже 1933-го, вийшла книжечка "Ave, dictator!". У ній бачимо обриси, намітки майбутніх книг — "Холодний Яр", "Отаман Хмара", "Між живими трупами".

"Отаман Хмара" закрокував львівською бруківкою вже наступного року. В передмові до цієї книги Юрій писав: "Маючи за плечима чотири роки підпільної боротьби з московсько-більшовицькою владою на Україні (з них вісім місяців, із наказу своєї організації, — в агентурному апараті ГПУ), два смертних присуди і разом дев'яносто сім із половиною місяців арештів ГПУ та большевицьких тюрем, я дозволю собі піднести крайчик завіси, якою густо закриті тайни червоної "охранки".

Горліс-Горський розповів про трагічну долю подільського отамана Хмари — Семена Харченка-Харчука, з яким сидів в одній камері Вінницького ГПУ. Розповів і про його товаришів — Василя Яблунівського та Пилипа Іваніва, з якими Хмара проти ночі на 7 листопада 1924 року (напередодні розстрілу) підняв повстання в тюрподі...

1934 року — за сприяння митрополита Андрея Шептицького — вийшов перший том "Холодного Яру". 1935 року у Львові побачила світ книжка спогадів Юрія Горліса-Горського "У ворожому таборі" з присвятою: "Маленькій Любці Гадзевичівній присвячую цю книжку — "вуйцьо Юрцьо". З цією дівчиною, як виглядає, в Юрка був платонічний роман... У нашому виданні опубліковано фотографію Любці Гадзевич, дочки панотця Онуфрія Гадзевича. На звороті світлини — дитячо-інтимний підпис: "Вуйцьові Юрцьови — лазик по деревах. 3 дня 29.3.1935. Дрогобич".

На іншій фотокартці Любця Гадзевич сидить із "вуйком" Юрком на лавці. Закрита парканом від стороннього ока, юна попівна грайливо поглядає на нього, кокетливо склавши руки на колінах. Юрко теж залицяється, заглядаючи дівчині у вічі. Мабуть, недаремно він присвятив їй книгу... А щоб злі язики не плескали, написав: "Маленькій Любці..."

А вийшла заміж Любця за студента медицини Зенона Канюшка, навчалася з ним у Граці, в Австрії, де й залишилася жити...

1935 року у Львові з'являється друге видання роману "Холодний Яр" (першої частини). Вийшло воно коштом сотника Армії УНР Івана Зуба. Другу частину "Холодного Яру" Юрій писав у с. Багатківці на Теребовлянщині та с. Плугів на Золочівщині. До рук галицького читача книга потрапила 1937 року. Третє видання роману здійснило видавництво "Рекорд" у 1937 — 1938 роках.

"Холодний Яр" мав у Галичині величезний успіх, особливо серед молоді. У переповнених "Просвітах" проводилися колективні вечірні читання. Жорстока правда про козацько-селянські повстання в Центральній Україні наповнювала серця галицької молоді ненавистю до ворога та бажанням заступити полеглих. Члени ОУН брали за псевдоніми імена холодноярців.

Не перебільшуючи, можна сказати, що автор "Холодного Яру" заплідним українським романтизмом душі тисяч юнаків і юначок, які, начитавшись Тараса Шевченка і Горліса-Горського, взяли в руки зброю і в 1930 – 1940-х роках уславили Батьківщину... Серед них був і Мирослав Симчич (сотенний УПА "Кривоніс"), який через 70 літ після прочитання "Холодного Яру" приїхав на Чигиринщину вклонитися могилам борців за волю України. Враження в нього було світле. Він усе казав мені, що чекав від цієї подорожі багато, але дійсність перевершила всі сподівання. "Тут не тільки є могили наших героїв, а й люди, які за ними доглядають", – радів Мирослав Симчич-"Кривоніс"...

"Холодний Яр" знайшов визнання й серед прихильно налаштованих до нас поляків. Так, "Польсько-український бюлетень" (ч. 46, 1934) помістив рецензію В. Вороного на цю книгу: "Любов до Батьківщини змушує героїв доказувати чуда в боротьбі з навалами "білих" і "червоних" відвічних ворогів. З любови до Батьківщини всі вони загинули в боротьбі, в льохах ЧК, у тундрах півночі, але своїх прапорів не зганьбили..." Добродій Вороний рецензію завершував так: "Книжка читається одним духом. Коли її читаєш, можна посивіти... Автор пов'язав у своїм творі правдиві події й по-мистецькому їх відтворив у гарній мові і стилі".

Вороний точно сформулював: Горліс-Горський по-мистецькому відтворив реальні події. Тому й читаються спогади Горліса-Горського "як роман".

Як на мене, була ще одна причина появи визначення "роман" – багатьом у Галичині не хотілось вірити, що, крім них, ще хтось виборював Самостійну Україну. Та ще й так запекло, масово, організовано. І досі дехто з галичан свято вірить, що тільки УСС, УГА та УПА боролися за незалежність нашого народу...

Успіх здобули не лише книги Горліса-Горського, а й він сам: у галицького жіноцтва Юрій мав великий кредит довіри. Це підтверджують і фотографії, малу частину з них ми публікуємо в цьому виданні: Юрій весь час – у полоні жінок, і всі вони сміються, горнуться до нього, або він до них... Не думаю, що це подобалося галицьким чоловікам.

До слова, великий успіх мав серед галицького жіноцтва ще один наддніпрянський письменник – Аркадій Любченко. Он як він пояснював причини цього: "Ще таке – у Львові скрізь розмови, що я гуляю з дівчатами та жінками, навіть серйозно мене перепитували, чи правда, що я дружусь (одружуюсь. – *Ред.*). Чудаки, дрібненькі люди. Вони звикли задовольнятися малим і не уявляють собі, що то є розмах. Вони не здібні на справжній розмах. От бачу тутешніх дрібнокаліберних чоловіків, якихось стиснутих, сухуватих, плитких, стереотипних, із готовенькими нормами для всієї поведінки і розумію тутешнє жіноцтво, яке так пожадливо тягнеться до нашої мужньої, широкої, але й суворої; ніжної, але й твердої, винахідливої, сміливої, беручкої, натискливої Наддніпрянщини. Коли б нарешті стався "обмін речовин" між нашим Сходом і Заходом! Скільки це дало б позитивних

наслідків" (Щоденник Аркадія Любченка. 2.XI-41 р. — 21.II-45 р. — Львів — Нью-Йорк: в-во М. П. Коць, 1999. — С. 150).

Відкрили кредит галицькі жінки хорунжому-запорожцю ще навесні 1919 року в Заліщиках. Про це свідчить надзвичайно цікавий спомин Юрія, опублікований у львівських "Вістях" 1934 року. Завершується він так: "А на Провідну неділю лежав я вже в Заліщиках, у тифозному "українському шпиталі", якщо можна було називати шпиталем ті застелені брудною соломою приміщення біля станції. Із соломи вилазили та чіплялися до тіла рідні українські воші. Поруч "воювали" в гарячці запорожці.

Днями й ночами припадали біля нас добрі феї: пані комісарова із сестрою та ще кільканадцять панночок-заліщанок. Приносили вино, конфітури, тістечка, а головне — ввічливість і щире рідне слово.

А потім — чиста постіль у мешканні пані комісарової. Щопівгодини завзято сваримося з нею, бо я настирливо вимагаю, щоби дала мені ще одного маринованого "москалика". Вона, роблячи докторську міну, запевняє, що як з'їм ще одного, то невідклично помру.

А під подушкою в мене — записочка від однієї чорнявої заліщанки: "Як будете вже добре ходити, то обов'язково прийдіть до мене по цій адресі. Маю Вам щось дуже важне сказати". А на те "важне" так мало часу було!.. Як тільки чоловік переконався, що може добре ходити, то відразу догадався, що може вже і на коня сісти. Над Збручем же стягувалося військо, щоб знову йти на ворога".

1938 року Горліс-Горський приїхав до Рівного "вже як відомий автор, редактор — елегантний, самовпевнений. Був веселий, привітний". І хоч "став славним і багатим", "не гордився своєю славою". Був оптимістом, з гумором, "любив товариство", розважав його анекдотами, які розповідав з великим хистом.

"Людина інтелігентна, толерантна, з широким діапазоном бачення, гуманна. З розумінням ставився до людських слабостей, — продовжувала Галина Гришко. — Любив жінок і, коли став славним, мав великий успіх у них у Львові. Був прямий у стосунках з людьми". "Дотепний, товариський, дуже здібний до всього, витривалий і розважний, — додавав його товариш Петро Майсюра. — Час від часу любив випити чарку в товаристві, але в міру. Любив військовиків, завжди був у повазі до старшин УНР".

"Він був непересічною людиною, вмів виходити ціло з надзвичайно трудних ситуацій... Багато навчився в тюрмі, навіть від урків" (лист Г. Гришко до Р. Коваля від 4 лютого 1997 р.). У тюрмі зеки навчили його різних штук, наприклад викрадати речі, Юрко для розваги не раз демонстрував це вміння в товаристві. Звернула увагу Галя й на те, що Юрко "ніколи не розставався з револьвером". Це викликало до нього підозри. Дружина припускає, що Юрій міг бути в поляків "дорадником у справах Совєтського Союзу", можливо, саме через це вони і дали йому дозвіл на носіння зброї.

У той приїзд Юрій жив під Рівним на хуторі у своїх приятелів Греків. Навідувався і до Талащуків.

"Юрко любив дітей й ніколи не являвся без цукерків для мене і брата, — згадувала Галина Гришко. — Тим він відрізнявся від інших гостей з України, яких батько часто запрошував до нашої хати... Я його називала тоді за його бажанням "вуйцьо Юрцьо", мені тоді було 14 років".

Наприкінці 1930-х Юрій завершує роботу над рукописом "Між живими трупами" — про своє перебування у психіатричних лікарнях "Радянської України". Цей манускрипт Горліс-Горський вважав своєю найкращою книгою. Юрій анонсує її вихід. "Із здоровим розумом — серед божевільних, — писав він в анотації. — Віддзеркалення економічної та національної політики большевизму у психічних захворюваннях українських інтелігентів і селян. Ліквідація "непу", "соціалістичний наступ", "індустріалізація" та "колективізація" — через призму тюрми і лічниці для божевільних". Уривки Горліс-Горський читав молоді, яка хмарами липла до нього. На превеликий жаль, книжка ця так і не побачила світ...

Завдяки брошурі "Ave, dictator!", роботу над якою Юрій почав 1931 року в Херсонській психіатричній лікарні, ми можемо збагнути про що був втрачений рукопис "Між живими трупами", якої він був сили і напруги.

"Я пишу ці рядки у шпитальному ліжку... — читаємо спомини Горліса-Горського. — Навпроти сидить немолодий уже селянин і, піднявши руки, кричить у просторінь:

— Розбійники і злодії! Всі ви розбійники і злодії! Правдивих большевиків-революціонерів між вами нема! Ви повбивали їх ще в сімнадцятому році та обманом захопили владу, щоби знущатися над працюючими! Я — єдиний большевик-революціонер у цілому світі! Я вождь і спаситель селян і робітників, вибраний усім народом! Я призначив уже день, коли весь народ повстане під моїм проводом, і ми зметемо вас із лиця землі, кровожадна бандо грабіжників!

Його перебиває таємничим шепотом старечий голос:

— Слухай, Сергію! А я тобі кажу, що наближається Страшний суд... і повстав брат на брата, і відрікся син матері... і прийшов звір і пожирає народ... Сьогодні вночі приходив до мене святий Петро... Через два тижні, у п'ятницю, возсяде Господь на престолі й буде судити їх за діла їхні...

— Ні! Я! Ми їх будемо судити! Ми знищимо їх усіх — усіх, хто з ними! Живими в землю позакопуємо! Немовлят порозбиваєм об мури, щоб не залишилося проклятого насіння! Ми віддамо, відплатимо кров'ю за кров і насильством за насильство, а тоді я стану на чолі правдивої народної влади, знесу тюрми і смертні кари, зроблю всіх рівними і щасливими!

До палати, важко зітхаючи, заглядає дідусь зі зморщеним пергаментним обличчям, із застиглим у виразі жалю і страху непорушним поглядом (це дід Корнієнко, сина якого Петра розстріляно в числі "84" в Херсоні за участь у повстанні декількох сіл Голопристанського району в серпні 1930 р. — *Ю. Г.-Г.*).

— Хатку збудував, садочок-гайочок насадив... сина вигодував... Забрали... все забрали... хліб забрали... хатку забрали... сина забрали... брали... брали... брали... брали... а мені все легше ставало... легше... легше... легше...

На коридорі голоси санітарів, душу роздер крик:

— Що робиться?! Що ро-би-иться?! Дивіться, що робиться! Всі стіни в крові! Вся підлога залита кров'ю! Я не піду дальше! Я не смію топтати ногами святу кров моїх мучеників-братів! Що ро-о-биться?!!

— Байдаченко! Перестань кричати, а то зав'яжемо в мокрі рядна... Іди лягай спати... Ти ж інтелігентна людина, вчитель, повинен розуміти... Нащо тобі, щоб ми тебе в'язали?.. Слухай, Байдаченко! Іди спати!

— Так, я — Андрій Байдаченко! Син рибака з Голої Пристані, вірний син мого нещасного народу. І я не маю права спати! Хто сміє зараз спати?! Дивіться, що робиться навкруги! Чуєте плач і крики?! Чуєте — стогне Дніпро і виють голодні собаки?! Гинуть невинні діти! За що-о-о? Хіба ми цього сподівалися від революції?! Опам'ятайтеся! Ви ж люди, а не звірі! Для чого ці жертви?! В ім'я чо-о-го?!

Слухай, великий вожде робітників і селян, — звертався Горліс-Горський до Сталіна, — слухай, необмежений володарю життя і смерті мільйонів, слухай і дай відповідь на цей крик зраненої тобою душі!"

Кілька штрихів до біографії Юрія додала член ОУН Ірина Строцька, донька Миколи Ліщука — співвласника видавництва "Рекорд", яке здійснило 3-тє видання "Холодного Яру". Юрко часто відвідував гостинний дім родини Ліщуків. "Останній раз він був у нас на початку 1939 року, — писала Ірина Строцька в листі до мене. — Збирався переходити на Закарпаття і попросив дозволу залишити у нас на деякий час скриню з особистими речами. Батьки дали згоду, і через кілька днів він її привіз. Вона була досить велика і важка, замкнена на висячий замок. Батько пожартував, мовляв, чи немає там зброї? Пан Юрій заперечив, але додав, що в разі потреби дозволяє батькові розпорядитися його особистими речами на свій розсуд. Попрощався з нами та відійшов.

Будинок у Львові, в якому ми жили, був власністю якогось польського магната. Серед польських, єврейських і російських родин (що повтікали з Росії під час революції 1917 р.) ми єдині були українці. Відчувалася неприязнь до нас, особливо з боку поляків, яка загострилася з початком польсько-німецької війни. Батька огортав неспокій, що у скрині можуть бути недозволені речі, і він вирішив перевірити. Відкривши замок, ми побачили зверху ковдру, в яку був загорнутий кріс. У куті скрині лежав мішок з набоями, частину скрині займали книги та одяг. Уночі батько заховав кріс на горищі, а набої закопав у саду біля дому.

Через декілька днів недалеко нашого дому невідомими було застрелено польського офіцера. Наші сусіди-поляки викликали військову жандармерію і направили до нас. Ті докладно обшукали наше помешкання. Зловмисники раділи й чекали, коли батька поведуть на розстріл. Але жандарми нічого підозрілого не виявили. Якби знайшли зброю, що була у скрині, розправа

була би неминучою. Та Боже провидіння не допустило до фатальної розв'язки... Пізніше, в 1948 р., згадані книжки (Юрія Горліса-Горського. – *Ред.*) і багато іншої літератури під час мого арешту були конфісковані з бібліотеки батька і представлені суду як речовий доказ у справі... Конфіскували і скриню п. Юрія Горліса-Горського".

Ірина Строцька стверджувала, що Юрій "збирався переходити на Закарпаття". Для чого? Щоб зі зброєю в руках разом із товаришами – воїнами Армії УНР – допомогти братам-закарпатцям побудувати і відстояти Українську державу. Але він не знайшов порозуміння з галицькою молоддю, яка захопила провід у Карпатській Січі. "Взагалі психіка, спосіб думання і життя галичан не підходили до його характеру, "розхристаної душі", правдолюба й надто відкритої і щирої душі", – писала Галина Гришко.

У Хусті Горліс-Горський вступив до мистецького товариства "Говерля", членами якого, зокрема, були Олег Ольжич, Улас Самчук, Іван Ірлявський та Василь Гренджа-Донський. Коли виявилося, що його військовий досвід не потрібен, Юрій змушений був виїхати в найдальший куток Карпатської України вчителювати. Поїхав до Великого Бичкова на посаду вчителя української народної школи. Вчителював разом з Павлом Волощуком.

Розгромивши Карпатську Україну, мадяри поставили українців поза законом. Врятуватись можна було тільки в Румунії. Микола Сидор-Чарторийський у книзі спогадів "В Карпатську Україну..." розповів, як він, Юрій Горліс-Горський та Павло Волощук намагалися розминутися зі смертю.

Надію на порятунок давав міст через Тису – по той бік була Румунія. Приятелі вже стали на нього, як з боку Рахова над'їхала вантажна машина, з неї висипалися мадяри і без попередження обстріляли біженців. Одна куля влучила Волощукові в голову. Помер він миттєво.

Юрію ж і Миколі пощастило втекти в гори на північ від Бичкова.

Було холодно і вогко. Друзі тулились один до одного, але це мало допомагало.

Сидор-Чарторийський так описав ніч, проведену в горах: "Юрій радив мені наблизитися до якогось господаря... бо тут, у горах, не було ніякої хижі, ні затишку, де можна би було перебути холодну нічку... Трапили непогано. Це був свідомий газда... Прийняв нас до хати, згасив світло, дав Юрієві якоїсь горілки, а мені хліба та часнику. Нам наче світ відчинився. Ми з'їли й розігріли руки й ноги. Все одно я скоро попрощався і потягнув за собою Юрія. Бо хоч той господар виглядав на дуже свідомого чоловіка, але міг хтось підглянути і спровадити мадярів, або мадяронів, які також швендяли тут і могли накоїти нам лиха. Горський не противився, але радив мені далеко не віддалятися від цієї хати, бо як знову дуже померзнемо, то прийдемо загрітися... Ми знайшли якусь шопку і там примістилися. Було зимно, але від вітру зовсім затишно, а це вже було добре".

Зачувши півнів, почали спускатися в долину. Микола попрощався з пістолетом та гранатою, а Юрій ніяк не хотів розставатися із братиком-револьвером...

На стрімкій Тисі шаленів льодохід.

Микола зайшов у річку перший. "Холод огорнув тіло, аж дрож трясла мною й зуби самі почали скакати... Брр! Аж кров з уст іде. Аж тепер мені стало страшно, бо остався без зброї... Юрій вскочив за мною в річку й відразу почав наче топитися. Він був нижчий від мене, і вода йому доходила до уст. Я одразу почав помагати йому, а ногами шукав ґрунту".

На середині Тиси було вже не так глибоко — вода доходила лише до пахв. Утікачів помітили. На них посипались постріли. Румунські прикордонники стріляли непогано — кулі вибухали зовсім близько.

— Шісен зі ніхт! Шісен зі ніхт! Вір зінд українер! — кричав щосили Микола, розштовхуючи кригу.

Юрій настільки замерз і знесилився, що на берег вибратися вже не зміг. Упав у воду і не рухався. Румуни мусили витягувати його на берег.

"Ми стали наче льодові стовпи, — описував Микола Сидор-Чарторийський. — Все на нас позамерзало, з білизною включно. Годі рушитись. Румуни привели нас обох до себе на "варту"; це була хатина, де ми роздяглися і висушувались при залізній печі, яка горіла повною силою серед хати. Румуни дали Юрієві чарку горілки, а мені води, й так ми приходили до свідомості".

Перед полуднем прийшов румунський старшина. Заповнивши протокол, направив порушників кордону до міста Сигіт, у в'язницю. Всю ніч Юрій розповідав товаришеві про свої пригоди — "сумні й веселі, які він мав ще в Холодному Яру... Життя і пригоди у Львові, перехід на Закарпаття, про свої труднощі й успіхи..."

Вранці 18 березня 1939 р. румуни, скувавши кайданами ліву руку Миколи з правою Юрка, повели їх до мосту видавати мадярам. Дорогою бранці довідалися, що румунський майор, за походженням мадяр із Семигорода, вчора передав угорській стороні 350 січовиків (усі вони невдовзі опинилися у страшному таборі Ніредьґаза).

І ось знову цей міст, на якому, з того боку, загинув Павло Волощук.

— Миколо, кричи! — нервово вигукнув Юрій. — Кричи до тих циганів, що я маю важливу справу сказати. Хай нас не передають мадярам, бо погинемо!

"Що ж і я мав кричати? До кого?..

— Говори до них по-німецьки. Може, хтось розуміє! — кричав Юрій, і я справді почав голосно... кричати по-німецьки, що ми не є злочинці, що ми політичні... Що цей мій приятель має важливе діло до Букарешту! Подайте телефон до Букарешту! Нас не віддавайте, а наперед потелефонуйте в нашій справі... — таке я плів і аж задихався, бо румуни слухали, але були німі, мов скала. Ані слова надії...

— Кричи, Миколо, кажи тим туманам, що мене обікрали, що тут забрали в мене все, що я мав, а тепер віддають мадярам на смерть! — при тім Юрій шарпав так сильно правою рукою, що шкіра на моїй лівій руці облізла, й кров стікала на кайданки. — Скажи їм ще і ще, що я маю їм щось

дуже важного сказати. Хай телефонують до Букарешту, — кричав Юрій і мене вже так розсердив, що я почав знову голосно все те переказувати по-німецьки, але ніхто нас не слухав, бо не було ніякої реакції з боку поліції, яка нас провадила.

Нарешті я скрикнув до Юрія:

— Замкни собі, бо тебе чорт побере! Що маю кричати, до кого- Ти здурів... Не крути руки, бо переломиш мені кости... — кричав я, бо ліва рука жахливо боліла від ран. Я сказав все, що мав сказати..."

Бранці наблизились до якоїсь будки, мабуть станиці прикордонників. І тут ніхто не хотів розуміти їх. Повели далі — все ближче і ближче до мосту.

— Говори знову! К... їх мать! — кричав Юрій як божевільний.

— Та нас ніхто не слуха! — відповів знервовано Микола.

— Кричи, говори, хай мені дадуть телефон... Нехай мене скомунікують до Букарешту. Нас не сміють видати!

Юрій наче сказився. Під його шаленим натиском Сидор-Чарторийський знову взявся вигукувати відомими йому мовами — чеською, німецькою, італійською, допомагав навіть латинськими словами. І це подіяло! Біля моста їх затримали, покликали цивільного румуна, що їхав велосипедом. Він німецьку мову розумів. Микола і йому розповів, що вимагав Юрій. Вислухавши, велосипедист поїхав далі, а прикордонники... повели бранців — вже на міст.

Від Бичкова мостом наближалися чотири мадярських військових жандарми в шоломах з когутячими перами. Побачивши їх, Юрій почав знову викручувати товаришеві руку. Той скрикнув від болю, але Юрій не зважав і криком вимагав:

— Говори, говори! Чого ти мовчиш-! Кричи тим вар'ятам, щоб нас не видавали, бо я маю розмову до Букарешту!

"Я знову все переповів, але ніхто ані ворухнувся, — продовжував Сидор-Чарторийський. — Я вже був так вимучений, що мені було байдуже, чи мене зараз уб'ють, чи завтра. Крик Юрка мене дразнив, і мені прямо було аж соромно з такої ситуації. Як-то погано мати сковані руки. Коли б були вільні, я би напевно попробував "заїхати" в пику як не поліцистам, то бодай Горському, так він надоїв мені своїми криками! Але, о Боже! Саме в час, як мадяри дійшли до визначеного місця, на середину мосту, щоб нас перебрати, аж до рогачки, — ми побачили, як той самий цивіль гнався ровером у наш бік. Це запримітили й наші конвоїри і задержали нас на місці, пару кроків від мадярських жандармів".

— Зінд зі фрай! — крикнув велосипедист, опісля щось ще сказав прикордонникам.

За пару хвилин друзі вже були в румунській прикордонній станиці, "а мадяри ще не відходили з мосту". Чекали, не вірили, що здобич вислизнула з рук.

"Ми були вільні, — підсумував Сидор-Чарторийський. — Лиш Бог нас врятував від смерти, яка вже чигала на нас з-під дула мадярських крісів".

Не минуло й півгодини, як на гарній жовтій бричці в супроводі поліцейського друзі вирушили до міста Сату-Маре. Тут переночували. Горлісу-Горському повернули все, що забрав мадяр-майор (72 тисячі крон чеських готівкою, годинник, інше). Юрко щедро частував товариша всім, чого душа бажала. Одягнув його від ніг до голови. Дав гроші на дрібні видатки. Обнімав і виціловував Миколу "немовби рідного брата", а також заприсягнувся на "вічну приязнь" і дружбу.

— Ми вільні! — вигукував Юрій.

"Він з радости знову майже збожеволів, так ясав (гучно сміявся. — Ред.), кажучи:

— О, бачиш, ти таки договорився з ними, з тими туманами...

І мав рацію! Коли б він був не кричав та не наглив мене, а я у свою чергу не передавав того крику далі, ми б сьогодні вже під котроюсь "стінкою" ждали кулі або вже не жили! А тепер — ми вільні!"

19 березня їх прийняв префект провінції. Розмова велася німецькою і була доброзичливою. Префект запевнив, що румунський уряд не збирався видавати січовиків мадярам і що майор, який віддав людей на муки, вже арештований та постане перед судом (згодом його розстріляли за вироком воєнного суду).

19 березня 1939 р. був щасливим для Юрія і Миколи, але не для організаторів Карпатської Січі Михайла "Гузара"-Колодзінського та Зенона Коссака, яких того-таки дня разом з товаришами розстріляли в Солотвинських копальнях...

Українські газети Галичини широко висвітлювали трагедію Карпатської України, зокрема львівська газета "Українські вісті" (1939. — Ч. 66 (985). — 24 березня) в передовиці під назвою "Жахіття над Тисою" повідомила, що 21 березня 36 січовиків намагалися переплисти Тису, але "всіх їх мадяри висікли вогнем скорострілів. Тисою пливуть трупи, ніхто їх не виловлює. Та ріка є свідком дантейських сцен, від яких стигне кров у жилах...

До довгої листи Поляглих за волю Карпатської України треба ще вписати ГОРЛІС-ГОРСЬКОГО".

Родина Талащуків, прочитавши повідомлення про смерть Юрка, відправила по ньому панахиду в Рівному. Вже вдруге друзі "ховали" його. Започаткував цю "традицію"Андрій Чорнота в Мотриному монастирі.

Та не так просто було спровадити Юрка з цього світу — і на цей раз він "показав дулю смерті"...

Вирішили їхати до Югославії, "бо там є українці". Юрій ніяк не міг заспокоїтися. У день від'їзду "купив літру горілки і майже всю випив нараз". Миколі не пропонував, бо знав, що той відмовиться... Чарторийський дивувався: стільки випити — і хоч би що! Ходить собі в гарному настрої, щось підспівує. Навіть не видно, що випив чоловік, — "наче після ковтка холодної води... навіть не заїкнувся з приводу терпкости тієї горілки".

— Ми б уже не жили, — повторював Юрко, сідаючи у вагон.

Засівши в куток, заспокоївся і заснув сном праведника.

Кордон з Югославією перетнули без пригод. Щасливо добралися до Руського Керестура. Українці тут поселилися ще за часів австрійської імператриці Марії-Терези. Жили добре. До біженців поставилися приязно.

У Керестурі група українських біженців сфотографувалася. Світлину було опубліковано в українській пресі. Її й побачили Талащуки. Серед інших розгледіли Юрія — живого і здорового. Ото вже зраділи!

А гостей керестурці відпустили аж по Великодніх святах.

З Руського Керестура Сидор-Чарторийський поїхав до Відня, а Горліс-Горський мав намір податися до Парижа. Він отримав виклик із Канади: українці Саскачевана запрошували письменника оселитися в цій країні, навіть квиток придбали. Але прямої дороги до Франції не було — через погіршення стосунків між Югославією та Італією війська Беніто Муссоліні сконцентрувалися на кордонах з Югославією.

Довелося їхати у Грецію, звідти в Туреччину, Сирію та Єгипет. На превеликий жаль, у його валізі вже не було манускрипту "Між живими трупами" — під час драматичних подій у Великому Бичкові він втратив його. Юрій страшенно переживав утрату, вважаючи цей рукопис найкращим своїм твором.

Враження від мандрівки він зафіксував у другому розділі рукопису "Подорожні зиґзаґи". Ось уривок з нього:

"Поїзд вискакує із семикілометрового тунелю й починає летіти вниз. Гальма, здається, тут ні до чого. Котимося з правдивим магометанським фаталізмом: як Аллахові спеціально не забагнеться, то поїзд з рейок не вискочить.

За нами Торос — величавий гірський хребет. Оглядаючись на верхи попід хмарами і за хмарами, не йняв віри, що по них їхав...

У вагоні, крім нас, трьох чужинців, нова інтелігенція нової Туреччини. Така, як і у Стамбулі, в Анкарі. Ніде не доводилося мені бачити таких коротких спідничок, довгих декольте і так розмальованих жіночих облич, як тут. Видно, що гасло "догнати й перегнати Європу" — в цій ділянці — привилося незле.

А за вікном — сіра малоазійська Туреччина, убгана Ататюрком в одеську босяцьку кепку. Нема й сліду феси або чалми, — вони суворо заборонені. Щоб відучити від них впертих турків, новатори знімали їх часом разом з головою.

І дивно тепер дивитися на турецького селянина. Ті ж шаровари, часом халат, а на голові — "фартова" кепка. І так, як і колись, падає турок на коліна там, де застане його захід сонця, й зносить руки в молитві до Аллаха і пророка його Магомета. І здається чомусь, що незадоволено крутить головою пророк, оглядаючи з висот правовірних, які одягли гяурські шапки".

Ось вже й Сирія. Юрій Горліс-Горський продовжує: "Старий турок з нашого переділу (купе. — *Ред.*) витягає з валізи довгу смугу зеленого шовку й урочисто намотує на голові чалму. Еге! То він ще й хаджі!.. Колись до гробу пророка пішки прогулявся". А елегантна туркеня в короткій — "поза панчо-

хи" — спідничці, яка ще недавно фиркала "на своїх турецьких мужиків, що ніяк не зрозуміють духу часу", почала натягати спідничку на коліна.

І раптом на "півстаночку" біля міста Алеппо до вагона зайшла "група козаків Запорозького корпусу з 19 — 20 років. "Змодернізовані" широкі шаровари, короткі жупанчики кольору хакі, чорні каракулеві шапки з червоними шликами. Через плече — кулеметні ленти з набоями... Та це лише вояки іррегулярних арабських відділів".

Юрій, очевидно, їхав у сирійський порт Латакію, звідки, напевно, мав намір пароплавом вирушити до Марселя.

Дорогою до Франції побував Юрій і в "різнонаціональному і різнобарвному" Порт-Саїді. Пригоду в портовому китайському ресторані він зафіксував в оповіданні "Печене порося", яке опублікував 1941 року в "Краківських вістях" (чч. 108, 109, 110).

Нарешті — Париж із його "фіглястими жінками" (вислів Ю. Горліса-Горського). Залишилося залагодити формальності й відплисти в комфортну Канаду. Та в повітрі вже кружляли поголоски про неминучу війну Німеччини з Москвою.

Юрій вирішив залишитися, бо побачив у майбутній війні шанс для Батьківщини відновити державність. "І як я міг їхати до Канади, коли німці мали скоро визволити Україну-" — говорив він товаришам.

Ще у брошурі "Ave, dictator!" Горліс-Горський передбачив слабкість сталінського війська. "Твій "панцерний кулак", величний і сильний тепер, — писав, звертаючись до Сталіна, Горліс-Горський, — може виявитися помальованим у сталевий колір картоном — при першому подиху війни..." Так і сталося.

"Треба сказати, що всі ми, свідомі українці, покладали великі надії на німців, які до вибуху війни із Совєтським Союзом, у 1940 — 1941 роках, дуже прихильно ставились до українців, — зазначала Галина Гришко. — Ми і всі свідомі українці безмежно вірили в німців і чекали їх як спасителів, визволителів від польського ярма. І ось вони вже близько, але зупинилися над Бугом перепочити... Після падіння Польщі ми всі, свідомі українці, вірили, що німці будуть нашими приятелями й ми зможемо нарешті здобути волю для України... Німці виправдали наше захоплення лише півроку, коли військова влада (Вермахт) володіла краєм: українці мали необмежену волю, всі школи і установи працювали нормально..." (*Гришко Г.* Спомини. — С. 1, 4. — Рукопис. — Оригінал. — З архіву Р. Коваля).

У Парижі Юрій став свідком тріумфу німців, котрі ввійшли до французької столиці, в якій 20 літ перед тим їхню батьківщину було принижено Версальським договором. Цей тріумф українець зафіксував на десятках світлин.

Український старшина стає на шлях співпраці з німцями. В порозумінні з ними їде до Фінляндії — на передню лінію боротьби проти червоної Москви. 1940 року він формує відділ із полонених українців Красної армії для боротьби за звільнення України від російських загарбників.

Добровольці його відділу були одягнені по-різному — хто у військову уніформу фінської армії та чорні картузи із синьо-жовтою опаскою і тризубом, а хто поєднав совєтську форму з мазепинкою. Синьо-жовті пов'язки не носили, бо ними вже користувалися шведські добровольці.

У цьому виданні опубліковано фотографію 1940 року, де на сцені літнього театру стоїть група людей переважно в чорній уніформі, картузах, пілотках і мазепинках (всього 22 особи). У першому ряду в центрі в сірій формі військового зразка та чорній пілотці, з кобурою на правому боці — Юрій Городянин-Лісовський. Він і створив цей відділ українських добровольців для боротьби проти червоних на боці фінів. А мій батько, юний лейтенант Красної армії Микола П'явко-Коваль, брав участь у тій війні на боці СССР. У рукопашному бою він дістав тяжке поранення багнетом під серце. Ослабили силу удару документи, листи і фотографії, що були у лівій внутрішній кишені бушлата, та й сам бушлат. Шрам від фінського багнета — глибокий і широкий — пам'ятаю з дитинства.

Попри це, мій батько все життя з повагою висловлювався про фінів. І наголошував — ще в часи СССР — на несправедливості цієї війни, з боку Москви, зрозуміло...

Подорож до Суомі Юрій відобразив у статті "Фінляндія". Опублікував її у "Краківських вістях" 4 і 5 липня 1941 року.

"Країна Суомі має сувору природу, народ Суомі — тверде обличчя. Він гордий своєю суворою бідною батьківщиною. Фін в усьому любить бути першим — у першу чергу для неї... Фіни вміють ставитися до ворога по-ворожому на кожному місці і в кожній справі. Але уміють відрізнити приятеля від ворога, бути добрими і щирими приятелями своїх приятелів. Кожний фін чи фінка ненавидять усе московське... Фіни добре і ясно відрізняють українців від москалів... Країна і лицарський народ Суомі — це наш сучасний і майбутній вірний приятель, з яким знайдемо завсіди спільну мову й спільні інтереси" (Незборима нація. — 1997. — Ч. 18 (131). — Грудень. — С. 3).

У Фінляндії Юрій багато фотографував. Він був "прямо зачарований" цією країною. "Називав її найбільш культурною країною в Європі", — писала Галина Гришко.

З Фінляндії Горліс-Горський летить на ворожу територію, з літака десантується біля Ленінграда. Мета — розвідка. Згодом розповідав, як бродив Ленінградом, збираючи потрібні відомості. "Він був дуже відважний, під час війни я не бачила ніколи в нього крихти страху", — стверджувала Галина Гришко.

У другій половині 1940 р. чи на початку 1941-го Юрій очолив український відділ радіостанції у Берліні — щось на зразок американського радіо "Свобода" пізніших часів. Ця відповідальна посада свідчила не тільки про довіру німців, а й про те, що вони розбиралися в людях. Його співробітницею була Галя Зміенко — дочка генерала Армії УНР Всеволода Змієнка, який 1938 року помер у Варшаві. Під час обідньої перерви виходили на вулиці Берліна, щоб відпочити і сфотографуватися. У листі до Віри

Ткаченко Галина Сенишин-Змієнко стверджувала, що бюлетені, які Юрій робив для радіо, "були усучаснені, й всі ми ними захоплювалися" (лист із Монреаля від 23 грудня 2000 р.).

За тиждень перед нападом німців на СССР Горліс-Горський перебував у Кракові. Співпрацював з газетою "Краківські вісті". Коли німці звільнили Україну від більшовиків, Юрій покинув роботу на радіо. Галина Гришко казала, що "ніяка сила не втримала б його на чужині", коли є можливість повернутися на рідні землі. Все ж сила, яка вирішувала, була — німці. Вони мали дати дозвіл і документи. Отримавши їх, Юрій вирушив на Батьківщину.

Стосунки між українцями та німцями були ідеальні. Вермахт і Абвер до українців ставилися прихильно. "Коли перші німецькі частини Вермахту вступили на українські землі, в нас був рай, — писала Галина Гришко, — повідкривали школи, українські установи тощо. Коли прийшла цивільна влада Гітлера, все позакривали й змушували їхати на роботи до Німеччини, на тяжку працю, й винищували, опріч жидів, нашу інтелігенцію" (лист до Р. Коваля від 29 вересня 2009 р.).

Навесні 1942 р. Юрій знову з'являється в Рівному. Гостював у родини Петруків у с. Старожукові. Побував з ними в Пересопниці — колись княжому місті, де правили Рюриковичі. 1561 року тут вийшло друком Євангеліє, перекладене на староукраїнську мову (пізніше його назвали Пересопницьким, нині на ньому присягають президенти України).

Поїздку організували директор місцевої школи Марко Миронович Петрук та його дружина, Анна, землячка Юркова з Полтавщини. Анна Михайлівна якось похвалилася Насті Остапович, подрузі своєї дочки Катрусі, що в них гостює "наш письменник", не сказавши як його звати. Уже в Рівному Анна Михайлівна познайомила Настю з "нашим письменником".

— Юрій Горліс-Горський, — сказав чоловік, простягнувши дівчині руку.

"Я здивувалася, — згадувала Настя, — він примітив це і розсміявся (мабуть, я дуже розкрила очі чи рота). Питає, де вчуся, як йде навчання, чи читала його твори. Кажу: "Читала "Холодний Яр", у двох частинах. У першій та боротьба душу пройняла, а в другій частині була горда. Як читала, то плакала". Сам Юрій Горліс-Горський був середнього зросту, худорлявий, у світло-коричневому костюмі, елегантний" (з листа Анастасії Олександрівни Остапович до Р. Коваля 2001 року).

Навесні 1942 року стосунки німців та українців були вже зіпсовані — всілякі заборони та обмеження, репресії, вивезення молоді в Німеччину отруювали життя.

Молодь ринула в ліси. "Саме в той час прибуває до Рівного Ю. Горський з Берліну, де працював при українському радіо... — згадувала Галина Гришко. — За деякий час я зауважила, що Юрко залицяється до мене, і, коли освідчився, я відмовила йому".

Тоді ж у Рівному, в квітні 1942 р., Юрій пише про своє перебування в тюремній лікарні Лук'янівки — "Їх прийшло дванадцять". Редактор газети "Волинь" Улас Самчук одразу починає публікувати спомини.

"Їх прийшло дванадцять і заповнили тюремну лікарню молодо-дзвінкими голосами, подихами радісної юності, роздмухували понуру тишу, обеззброїли похмурих дозорців жартівливими поглядами. То були молоденькі студентки медичного технікуму. Головний лікар нашої лікарні, який водночас був професором у медтехнікумі, здобув дозвіл, щоб практичні заняття відбувалися під його керівництвом у в'язниці... Зупинилися коло мого ліжка.

— Це параноїдальна форма шизофренії... Манія великості помішана з манією переслідування. Важкі галюцинації, під впливом яких впадає в депресію. Не балакає, не їсть, як-от тепер, і тоді ми тижнями примінюємо штучне відживлення. Прояви негативізму... Хворий був присуджений до розстрілу. У в'язницях уже шостий рік. Ми робили заходи про звільнення, але надзвичайна сесія відмовила...

— А за що він- — запитало кілька голосів.

— Українська контрреволюція...

Дванадцять пар різнобарвних очей зиркнули на мене з цікавістю. Я, не помиляючись, читав у їхніх душах. Це ж були щиренькі полтавочки, які успадкували від предків не тільки ту м'яку вимову, а й ту "невиліковну хворобу", яка млосно стискала їм серця, коли букви складалися в слово "Україна"...

1942 року Юрій став на київську бруківку, бруківку своєї столиці. Напевно, і біля стін Лук'янівки походив, згадуючи, згадуючи, згадуючи... Вже не раз він переконувався, якою непевною є межа між волею і неволею. Так сталося й тепер — Юрій знову втрапив до в'язниці. Цього разу "допоміг" донос совєтського агента. Та все ж довго він за ґратами не пробув...

У червні 1942 р. здійснюється давня мрія Горліса-Горського — він повертається до Холодного Яру, "на святі місця". Зупиняється в Олександрівці, збирає свідчення учасників боротьби, доповнює другий том "Холодного Яру", читає доповідь про перебіг воєнних дій, про драматичну незгоду в українському таборі, арешт Степана Бандери та Ярослава Стецька, про зустріч Геббельса з Бандерою. Розповів, що Геббельс вимагав, аби ОУН(б) відкликала Акт проголошення Української державності. Юрій казав, що нині не час відкривати фронт проти німців, а треба в союзі з ними вигнати російських окупантів, вибити їхню агентуру і лише тоді з'ясовувати стосунки з німцями.

Юрій керував таємною групою Абверу, що виявляла совєтських агентів, які пролізли в різні установи. Галина Гришко писала в листі до мене в жовтні 1996 року: "Ті агенти в більшості працювали в гестапо й винищували де могли українських націоналістів. Отож ця праця Юрка ніяк не компрометувала, а навпаки..." Адже він виривав із пазурів гестапо наших людей. "Я була свідком цих героїчних вчинків Юрка (а він був дуже відважною людиною), — продовжувала Галина Гришко. — Провокації із совєтського боку, як також і з боку українців, сипалися на голову Юрка весь час, і його неодноразово арештовували німці. Але його рятували німецькі, з Берліну, папери... Німці поважали урядові папери".

У групі Юрія Городянина-Лісовського та в подібних групах переважали свідомі українці, часом це були члени ОУН, які, вишукуючи совєтських диверсантів, виконували й велику пропагандистську роботу серед населення. Гаслом цих хлопців було: "Німецькими руками знищимо все більшовицьке!" Треба сказати, що багато старшин Армії УНР допомагали німцям нищити московський більшовизм, зокрема і командарм Першого зимового походу Михайло Омелянович-Павленко.

Співробітничали з німцями, а працювали на Україну. Недаремно Галина Іришко зазначала: "Від себе складаю потвердження (а навіть присягу), що Юрко ніколи в житті не працював на німців, на поляків, а на Україну, проти російського большевизму".

І от настав день радості: Юрій у товаристві холодноярців Івана Філоненка і Закревського підводою вирушив з Олександрівки через Нову і Стару Осоту на Головківку. Із захопленням оглядав місцевість. Серце переповнювалося радістю — він знов у Холодному Яру!

Знівечений Мотрин монастир засмутив його. Зайшли на подвір'я. Горліс-Горський розповів, як навесні 1920 року тут святили зброю гайдамаки. Спогади, спогади... Потягло за вали, де він вбивав чекістам кинджал "у ліву кишеню френча", де пізнав істину, що "від того, скільки цеглинок ворожого муру проб'ємо лезами і кулями, залежить висновок боротьби". Напевно, намагався розшукати могилку Галі... І могилу Івана Компанійця. А може, й те місце, де навесні 1920-го Андрій Чорнота поставив хрест "рабу Божому Юрію".

Заночували в Медведівці, в родині Дем'яна Чучупака. Юрій подарував Чучупакам два томи роману "Холодний Яр". Виявилося, що староста Медведівки — колишній холодноярець, який по втечі росіян повернувся до рідного села. Він дякував Богові, що врятував Юрію життя і дав можливість "описати той наш пекучий вогонь, що вибухнув проти московської навали незгасимим полум'ям Холодного Яру. Хоч комунарія наш вогонь пригасила, — казав староста, — але у вогнищі тому жевріє іскра. Маймо ж віру і надію, що прийде час і вона розгориться в незгасиме всеукраїнське вогнище".

Юрій відвідав у Мельниках батьків Василя і Петра Чучупаків. Старенькі вже Степан та Оксана були безмежно зворушені...

Могилу Василя Чучупака огородили парканом, почистили металевий хрест, на якому прикріпили тризуб. "Наступного дня, — згадував підхорунжий Чорноліського полку Михайло Дорошенко, — в неділю, із самого ранку, в Медведівку на урочисте Богослужіння йшли гурти людей із ближчих і дальших сіл та й із Чигирина. Прибув із Суботова і колишній холодноярський старшина, а нині староста села Лука Полудень. Прийшло ще кілька колишніх учасників холодноярського повстання, поспішали гурти молоді, зацікавлені подіями недавнього минулого... Після служби Божої усі походом прийшли до могили отамана Василя Чучупаки... Коли відправили панахиду і священик виголосив "Вічная пам'ять", очолена Іваном Філоненком почесна варта дала з рушниць трикратний салют".

У промові на могилі Головного отамана Холодного Яру Юрій висловив переконання, що зовнішній ворог був би нестрашний, якби ми перемогли ворога внутрішнього — незгоду між собою — та мали більше почуття відповідальності перед Україною.

Люди були натхненні величавою урочистістю панахиди. Батьки отаманів Чучупаків зі сльозами на очах дякували присутнім, і зокрема Юркові, за вшанування пам'яті їхніх синів.

Десь у ті ж дні і в лісі під селом Розуміївкою (тепер Олександрівського району Кіровоградської області) було відновлено та освячено могилу Чорного Ворона і його товариства — також за участю великої громади. Швидше за все, і це вшанування ініціював Юрій Горліс-Горський. Безпосереднім організатором панахиди в 1942 р. (і перепоховання козаків у жовтні 1920 року) був Денис Тарасович Шевченко з Розуміївки, 1896 року народження.

— Людей було стільки, що вже ніколи стільки не буде, — сказав мені Яків Сергійович Зеленько, 1926 р. н., із с. Розуміївки. Цілий ліс людей...

Мине небагато часу, й учасників вшанувань борців за волю України переслідуватиме "соввласть". А знайомство з Горлісом-Горським вважатиметься підставою для звинувачення в антикомуністичній діяльності. Про це писав у книжці спогадів "Я бачив пекло" Василь Пундяк. Одне з перших питань, які поставив йому слідчий, чи знає він Залізняка.

— А хто він такий- — вдав наївного Пундяк, який добре знав Горліса-Горського.

Тоді слідчий відкрив книжкову шафу, витягнув книгу, вирвав фотографію, простягнув і зашипів:

— Знаєш?!.

У Києві Юрій забрав з дитячого будинку племінницю (дочку сестри). Намагався відучити її від поганих звичок, зокрема схильності до крадіжок. Коли він у вересні 1943 р. залишав українську столицю, то не наважився взяти в невідоме восьмирічну дівчинку.

Саме в Києві, писала Галина Гришко, "наш зв'язок перетворився з душевної любові у фізичну. Фактично Юрій завжди був дуже близький мойому серцю. Із самого початку, коли він перейшов границю в 32-му році і ми його, голодного, приймали в себе..."

З наступом Красної армії починається шлях молодої пари на захід. До Рівного приїхали "вже як майже одружені, — згадувала Галина Гришко. — Але не оформлені".

У Рівному Горліс-Горський зустрівся з редактором газети "Волинь" Уласом Самчуком. Хоч загальна ситуація оптимізму не викликала — червона московська орда знову заливала Україну, — Юрій заявив Уласу, що "справу визволення України не програно". У спомина "На вороному коні" Улас писав, що Юрій — "завжди оптиміст", для нього "клімат війни те саме, що для риби вода". "Ех, братику!.. — казав Юрій Уласу. — Ніяка холера нас не здушила і не здушить... Зрозуміло, що після... цієї, вибач, побєди кацапня заде-

ре носа, але... наша справа не програна! Не програна! Ми ще вернемось! Це пам'ятай! Ми тут забули свою люльку... Вони сюди прийдуть — це факт. Наставлять своїм героям і нашим холуям пам'ятників...

Але ми вернемося за люлькою і всі ті пам'ятники знесемо на смітник. І це станеться!"

З Рівного виїхали двома старенькими авто зі співробітником Юрія, шофером і механіком. У Львові у православній церкві Святого Георгія Юрій побрався з Галиною Іванівною Талащук, дочкою власника української книгарні в Рівному. Наречений був на 26 років старший за юну Галю...

Ось уривок із запису в метричній книзі: "26.11.1943. Мешканець м. Львова Юрій Городянин-Лісовський, син Юрія і Людвини з дому Соколовської, народжений у Полтаві, православний, перший шлюб. Дата народження нареченого — 14.1.1898. Мешканка м. Львова Галина Талащук, дочка Івана і Ніни з дому Кореневської, народжена в Черняхові, пов. Острог, православна, перший шлюб. Дата народження нареченої — 1.3.1924. Хто вінчав — протоієрей Григорій... Свідки — Віталій Коваленко, Андрей Мартинюк, Андрей Пульба, Борис Шершевицький".

Весілля відбулося в посілості Шептицького, в чоловічому монастирі. Продукти привезли з Рівного. "Весілля було невеселе, — згадувала Галина Гришко, — присутній гість, [Андрій] Мартинюк, втратив свою жінку і дочку в рівненській тюрмі, яку німці "очищали", винищуючи всіх при відході. Отож ми з ним наплакались, згадуючи жорстокість німців. Дві сестри, мої шкільні товаришки, з якими я спілкувалася, коли була в тюрмі, загинули при тій "чистці", також директорка Червоного Хреста в Рівному" (*Гришко Г.* Спомини. — С. 9 — 10).

Галині не подобалося, що Юрко багато палив. У Львові, напередодні вінчання, він дав обітницю кинути палити. Породавав усі свої цигарки друзям і налаштувався на цигарковий "піст". "Аж тут нагрянула звістка, що його найкращий приятель, здібний політичний ідеолог, з яким він розділяв політичні погляди, [Іван] Мітринга не живе, загинув в упівському лісі (в бою з червоними партизанами. — Ред.). Юрко дуже важко пережив смерть свого товариша і потягнувся знову до цигарок" (лист Г. Гришко до Арсена Паскаленка від 1 лютого 1994 р.).

У Сяноці зупинилися в Юркових приятелів. Тут зустрілися з художником Левом Гецом, колишнім січовим стрільцем, який прожив у Сяноці 20 років, а тепер, рятуючись від червоної орди, мусив покидати свій дім, повний його робіт та інших культурних цінностей. Гец попросив Юрія вивезти картини із Сянока, дав йому ключа від своєї хати. Галина шкодувала, що Юрко погодився, бо з тими картинами в дорозі був "неймовірний клопіт, особливо коли наш автобусик перестав працювати, доїхавши до передмістя Відня, Фішаменту".

Юрій не раз попереджав дружину, що в разі, коли б їх захопили совєти, він застрелить і себе, і її. "І я була готова на це, — розповідала Галина Гриш-

ко. Мати при собі револьвер було в Юрка життєвою необхідністю... Наші воєнні пригоди, де небезпека чигала на кожному кроці, я розділяла з Юрком також без страху, в мене в характері також своєрідна одчаянність" (лист до А. Паскаленка від 1 лютого 1994 р.).

Юрко продовжував виконувати службові обов'язки в Абвері, часто покидаючи молоду дружину, яка лишалася "у приязній родині австрійців".

Не раз молоде подружжя потрапляло під бомбардування совєтських літаків, а у Відні вже "американці сипали свої "цукерки" з неба".

Галя дуже хотіла побачити Відень, тож часто вирушала до міста. Але прогулянкам перешкоджала американська авіація. Та й у Фішаменті весь час падали бомби. Він був "знищений на 80%".

Літаки пролітали над головами майже щодня. Нажахані господарі поспішали в бомбосховище, а Галя лишалась, бо не вірила, що є сенс бомбардувати майже знищене містечко. "Раптом — страшенний гук, бомба впала біля нашої хати. Я — бігом до пивниці й з тремтінням присіла десь. Ще пару разів впали бомби з голосним свистом. Я почала молитися й тремтіла всім тілом, ніколи не забуду того відчуття страху. Вийшовши надвір по всьому, я здивувалась, що бомби попадали досить далеко від нашої хати, вирівши глибокі ями.

Коли за пару днів Юрко повернувся додому і, змучений, заснув, у нашому подвір'ї вже стояли гармати фронтових частин. Юрко з трудом впросив начальника тієї фронтової частини, щоб він нас забрав із собою. І ми на гарматах зі своїми пожитками вирушили на захід. Ми вже не мали авта, і Юрко впрошував шоферів, що привозили харчі фронтовикам, а тоді повертались з пустими авто. Так ми помалу посувалися на захід. "Юрко мав надзвичайний організаційний хист... Я просто дивувалася, як ми пройшли територію цілої Австрії без авта і все хтось підвозив... Юркова організованість була надзвичайна" (*Гришко Г.* Спомини. — С. 12).

Американських вояків побачили вперше в Німеччині, це були переважно негри. "Нарешті полегшало на душі". Але і в селі, і в ліску біля нього було ще повно німців. Хтось із них додумався обстріляти американців. Ті у відповідь засипали село бомбами. Запалали хати. В одній з них перебувало молоде подружжя. Ледь встигли вискочити з палаючої хати.

Сіли поодалік на свої пакунки.

"Село горіло, на вулицях стояли німецькі грузовики, деякі пошкоджені вогнем, картину не стерти з пам'яті... — згадувала Галина Гришко. — На другий день ми зустріли на вулиці 2-х українських хлопців, які зналися на автах... Юрко вибрав найменш ушкоджений грузовик, і хлопці привели його до порядку. Пару днів тому ми зустріли між утікачами [Дмитра] Дорошенка із дружиною, які приїхали з Чехії; це історик, відомий наш вчений, старша людина. Коли хлопці скінчили поправляти авто, ми вже були готові вирушати в дорогу до Аугсбурга. З нами поїхав лише хлопець, що поправляв авто, і двоє Дорошенків... По дорозі Дорошенки висіли в якомусь відомому їм місці, а ми доїхали без труду до Аугсбурга. Там уже діяв переселенчий табір, керований UNRA — світовою допомоговою організацією. В Аугсбурзі ми не

знайшли теплого для себе місця й добрих людей... Юрко рішив переїхати до Ульму, де організувався новий табір під проводом УНРівців" (*Гришко Г.* Спомини. – С. 12 – 13).

В Ульмі вже творив своє середовище Іван Багряний. 1945 року почала виходити газета "Українські вісті". На зміну з іншими товаришами Горліс-Горський редагував окремі її номери, постійно – під різними псевдонімами – вів сторінку гумору.

Невдовзі і в Новому Ульмі розгорілася міжусобиця. Під пресинг потрапили насамперед багрянівці й ті, хто був з ними солідарний. Їх обвинувачували у просовєтських симпатіях, бажанні повернутися до СССР, представляли як противників порядку. Цьому й сприяв псевдонім їхнього лідера – Багряний. А тут ще Горліс-Горський прохопився, що не хоче перебиратись в Америку, лишається в Європі, бо звідси до Холодного Яру ближче. Гарячі голови могли це сприйняти як бажання повернутися в СССР. Поповзли чутки, що Горліс-Горський – запроданець, агент "ворожих Україні сил – большевицьких, польських, німецьких".

З німцями, як і багато старшин Армії УНР та УГА, Юрій співпрацював – це факт. Бити більшовиків німецькими руками – добра ідея. Міг співробітничати з поляками – ще з 1922 – 1923 років, коли не раз переходив кордон між Польщею й СССР. Але що тут надзвичайного, адже з поляками співпрацювали Головний отаман Армії УНР Симон Петлюра, начальник ППШ Юрко Тютюнник, військовий міністр УНР Володимир Сальський, Андрій Левицький, який 1926 року замінив Петлюру. Головний отаман не раз закликав українських старшин служити у Війську Польському – щоб не втратити кваліфікацій. Це був спосіб боротьби проти більшовицької Росії. Наш народ каже: "Хай чорт, аби не москаль". Оця заповідь і втілювалася... Що ж до праці на більшовиків, то це апостеріорі брехня. Бездоказове твердження!

"Ще з часів його "слави" у Львові на Юрка посипалися ярлички й доноси", – стверджувала Галина Гришко.

Навіть були спроби його ліквідувати.

"Ще у Львові на Юрка робили засідки... з метою вбивства, але товариші попереджали його" (лист Г. Гришко до А. Паскаленка від 1 лютого 1994 р.). Звичайно, Юрко був прикро вражений... "Для мене й багатьох залишається лише одне питання: чому- – продовжувала Галина. – Це болюче питання ми не раз обговорювали ще з Юрком... Плітки поширювалися, зрозуміло, "поза його плечима, таємно, підступно, ніколи прямо в очі... У вікно нашої кімнати кидалися намотані на камінці присуди смерті, в нашу відсутність у кімнаті робилися обшуки, а потім демонстративно вішалися на клямці забрані речі. Зник револьвер, за яким Юрко дуже шкодував, бо ніколи не розлучався зі зброєю в ті небезпечні часи. Юрку ці моральні тортури неймовірно боліли. В обговоренні зі мною цих справ він дошукувався причин у психології галичан, у дрібничковості людського духу, заздрості тощо..."

Можливо, відповідь на це питання дав Аркадій Любченко, якого доля також закинула до Львова. Ось як він міркував: "Цікаві, властиві більшості

галичан риси: спочатку велика клопітливість, щире бажання допомогти наддніпрянцеві, потім, дуже швидко, збайдуження, потім, при першій ліпшій нагоді, нахил штовхнути цього ж наддніпрянця, загнати на слизьке або кинути безпорадно-самотнім чи, ще краще, якось на ньому заробити, зужити його" (Щоденник Аркадія Любченка. 2.XI-41 р. — 21.II-45 р. — Львів — Нью-Йорк: в-во М. П. Коць, 1999. — С. 197).

"Мені й досі важко писати про ті сумні часи, коли я була свідком усіх тих наруг, наклепів і погроз із боку тих, хто причинився до його смерті, — з болем згадувала Юркова дружина. — Його добре ім'я і честь були змішані з болотом ще далеко до того, як його фізично знищено. І це лише за те, що мав відвагу сказати правду тим "хлопчакам", як він їх називав, але ніколи не чинив їм ніякого зла. Всі наклепи робилися підступним способом, і, коли нарешті Юрко, якому дуже боліло це моральне приниження, зажадав громадського суду, йому відповіли, що не мають до нього жодних претензій і закидів".

Галина Гришко вислала мені оригінал звернення "ініціативної групи єдності і спокою в таборі" (104 особи) під назвою "До всіх таборян". Цей документ змальовує прикру атмосферу, яка запанувала в таборах для переміщених осіб. Автори оцінили ситуацію, як таку, що "загрожує розвалом і зганьбленням доброго українського імені в очах чужинців". Ось уривок цього звернення:

"В усіх таборах точилася і точиться боротьба, яку зводить одна політична група, що намагається запровадити свою диктатуру серед українського громадянства. Для досягнення своєї цілі вона не перебирає в засобах, політичні шибайголови з цієї групи, які перестали слухатися навіть свого власного проводу, викликають всюди заколоти, сіють інтригами непорозуміння. Але... не власними руками. Вони при цьому ховаються за плечі недосвідчених довірливих юнаків, яких переконали, що це все робиться для України. Вони не мають громадянської відваги відкрито сказати людям, хто вони і що хочуть. Навпаки, вони на кожному кроці заперечують і вирікаються своїх діл і замірів. Вони "нічого не знають", то все "робота чужих агентів"... Не перебираючи в засобах, вони лякають доносами, лякають віддаванням на вивіз "на родіну". Вони робили це під час виборів до таборової ради, щоб провести своїх кандидатів, роблять це і зараз, щоб утримати в руках свої "здобутки"... Розпустили провокаційні чутки, що серед "східняків" багато більшовицьких агентів, що вся редакція ("Українських вістей". — *Ред.*) — це більшовики, що в редакції знайшли комуністичні летючки в англійській мові, приготовлені для розкидання в американських казармах і т. д.".

Напевно, ці хлопці щиро бажали знищити совєтську агентуру в таборах, але бачили її чомусь у борцях за волю України...

"Ми проти диктатури в таборі, від кого б вона не походила, — йшлося наприкінці звернення, автором якого чи співавтором є швидше за все Юрій Горліс-Горський. — В таборі можуть існувати всі національні групи і течії, але ніхто не може накидати силою своїх поглядів або заборонити інші погляди".

Про напружену і небезпечну для мешканців табору атмосферу свідчать і покази директора видавництва "Українські вісті" Петра Майсюри. "17 вересня 1946 року о год. 7.30 я, Майсюра Петро, – писав він, – йшов з ДП табору "Райнгард Казерне" в Новому Ульмі, Німеччина, де я жив, до праці у в-во "Українські вісті", що містилось у місті Новий Ульм. При виході з табору біля поліційної варти мене спинив секретар таборової Ради Павло Ригін і вручив повідомлення про невихід із табору, бо о 10-й год. рано мають приїхати американські офіцери і говоритимуть зі мною. Після одержання повідомлення я повертаюсь до свого мешкання, на півдорозі зустрічаюсь з Юрієм Горліс-Горським, розказую йому про попередження мене відносно зустрічі з якимись офіцерами, про що нічого не знаю. Юрій Г.-Горський каже: "Цікаво, я зараз поїду до шефа СІС (розвідка Великобританії. – *Ред.*) у місто і дізнаюсь, що це є". Повернувшись за годину до табору, Юрій сказав мені, що йому дав доручення капітан Карпентер, шеф СІС в Ульмі, прослідити, що воно відбувається, бо для СІС про це нічого невідомо. Хоча є такий порядок, коли хто має з військових чинників відвідати табір, наперед має зголоситися до СІС.

Прийшла година 10-та рано, мені таборова поліція сказала, щоб я йшов у "офіс" директора УНРА (міжнародна гуманітарна організація, яка опікувалася біженцями. – *Ред.*), що я і зробив. Сиджу, вже 12-та година, прошу дозволу піти обідати до свого мешкання, мене не пускають, кажуть "зараз уже приїдуть". Таке саме повідомлення вручили Віталію Яровому, він також тут у кімнаті чекає, також має бути полковник Кирило Васильович Дацько (колишній майор Красної армії, один з організаторів Українського визвольного війська та Української національної армії. – *Ред.*), але його нема в таборі, він поїхав у Франкфурт до Контрольної Військової Ради лагодити видавничі справи.

По 12-й годині приїхали офіцери, але не американські, а полковник НКВД Сергій Щербаков, майор НКВД Кокошкін і перекладачка. Приїхали двома автами, стали перед дверима, що виходять з "офісу" УНРА. Зайшовши в "офіс", вітаються як старі знайомі з директором УНРА пані Леві, а також присутніми – комендантом табору Олександруком, комендантом поліції Худим, секретаркою Воронковою, інж. Негребецьким та іншими співпрацівниками.

Полковник Сергій Щербаков почав мене екзаменувати, як бувшого офіцера Червоної Армії, обвинувачуючи в невиконанні присяги в час війни, і всякі інші вигадки [говорив], що наперед були приготовані офісом УНРА Леві та іншими помічниками, [щоб] силою видати нас трьох у руки НКВДистів Штутгартської Репатріяційної Місії.

Коли тільки приїхали НКВДисти в табір, Юрій Горліс-Горський зразу поїхав до СІС, повідомив про все капітана Карпентера, він і мілітарполіція зразу приїхали в табір і зайшли в офіс, де настирливо шантажував мене Щербаков. Треба було бачити, як цього енкаведиста і Леві кинуло в піт і здивувало, де вони взялися. Капітан Карпентер сказав, яким правом вони

заїхали в табір, не повідомивши його про це, також припер до стіни Лєві, коменданта поліції Худого, чому вони його не повідомили. Також запитав Щербакова, звідки він знає про перебування в таборі Дацька, Майсюри і Яровогo, хто йому постачає такі відомості, чи він має в таборі своє агентуру і т. д. Справа повелася в другу сторону.

Я питаю Щербакова: "Що ви ще від мене хочете?" — "Нєт, нічєго нє хачу". Я питаю капітана Карпентера, чи він що хоче від мене, каже — ні. Я подякував і пішов з офісу, а Яровий, Віталій, питає, нащо його звали. Щербаков питає: "Как твоя фамілія?" Він каже: "Яровий". Щербаков дивиться на коменданта поліції Худого і каже: "Что ви мнє пацанов водітє, я хачу відать полковника Дацька". Ярового випроводили з офісу.

Вийшовши з блоку, йду до свого мешкання, а саме полковник Дацько приїхав із Франкфурту, і його поліція скерувала до офісу УНРА, але я його завернув, щоб він ішов за мною.

Що робилось у той час у таборі- Поліція і СБ нікого не впускали в табір і з табору, закрили всі двері в блоках, нікого не випускали. Але повідомляли таборянам: бачите, дочекались, Дацько, Майсюра і Яровий зголосились і їдуть до СССР з енкаведистами.

Це була приготована провокація, щоб видати всіх у руки НКВД і спровокувати провід УРДП, що цю організацію творять комуністи, щоб розкладати українські патріотичні організації, а виконавши завдання, їдуть на родіну.

Плянована провокація провалилася, НКВДисти поїхали до Штутгарта. Капітан Карпентер доручив Горліс-Горському розкрутити справу, виявити осіб, що підготовляли провокацію. Від цього і почалося... Найперше — хто дав розпорядження написати секретарю таборової Управи повідомлення і вручити про невихід з табору зазначених осіб- Це потягло за собою червону нитку, за яку чіплялись живі особи, яка тягнулась аж до репатріаційної місії НКВД у Штутгарті.

Було поставлено постійний нагляд перед репатріаційною місією в Штутгарті, фотографували всіх знаних відвідувачів місії, працівників УНРА... Місію відвідувала декілька разів Лєві — комендант від УНРА табору в Новому Ульмі, у присутності інших працівників УНРА, а також з таборянами". Це свідчило про їхню співпрацю з НКВД (*Майсюра П.* Доповнення до справи вбивства Юрія Горліса-Горського. — С. 1 — 2. — Машинопис. Копія. — З архіву Галини Гришко).

Розпалюючи міжусобицю в таборах, московські спецслужби намагались вирвати з них ворогів Москви і повернути в СССР для покарання, а також заслати під виглядом біженців свою агентуру до США та інших країн. Московські спецслужби діяли під прикриттям так званих репатріаційних комісій. Творили свої бази і під виглядом сільських господарств. В одному такому "господарстві" біля Ляпгайма діяла група полковника Івана Даниловича Ільїча. Місце чекісти вибрали вдало — і до Нового Ульма близько, і до

Ауґсбурґа недалеко, і до автостради Мюнхен — Штутгарт рукою подати. На автостраді весь час чергував їхній патруль, записуючи номери та марки всіх військових авто. З тої бази пощастило втекти українцеві Кравченку, якого сикаведисти втягнули у свою роботу. Все, що знав, він розповів полковнику Кирилові Дацьку. Кравченко розповів про особовий склад групи Ільїча, хто її відвідує, сказав, що група через УНРА засилає совєтських агентів до Америки та інших країн, назвав прізвища декотрих із них.

Наглядати за "господарством" полковник Дацько послав двох спритних хлопців — колишніх вояків Української національної армії. Вони спостерігали за відвідувачами, фотографували їх. Матеріали передавали Горлісу-Горському. З ними він і поїхав до Ауґсбурґа до головного управління СІС, яке очолював Карл, — хотів, щоб англійські спецслужби взяли під свій нагляд це "господарство". З Карлом домовилися, що Юрій впорядкує документацію і за тиждень усе йому привезе.

26 вересня в кімнаті полковника Дацька відбулася нарада за участю генерала Михайла Омеляновича-Павленка, полковника Андрія Долуда, Юрія Горліса-Горського та директора видавництва "Українські вісті" Петра Майсюри. Мабуть, усі вітали Юрія з народженням донечки, яка прийшла у світ напередодні, 25 вересня. Назвали її на честь Лесі Українки — Лариса, а в побуті — Леся... А може, й закликали не сумувати, мовляв, і хлопчик обов'язково буде.

Залишивши полковникові Дацьку копію звіту для Карла, Юрій пішов. Але шибайголови довідались про це. "...Ура-патріоти, — стверджував Петро Майсюра, — слідкували за мною, Дацьком, Багряним, Воскобійником, Маляром, Дубинцем, як за прокомуністами. Навіть переглядали викидане з наших кімнат сміття, також підставляли мікрофон до мешкання Дацька, бо там завжди обговорювались всякі видавничі й організаційні справи" (*Майсюра П.* Доповнення до справи вбивства Юрія Горліса-Горського. — С. 3).

27 вересня Горліс-Горський виїхав поїздом в Ауґсбурґ на зустріч із Карлом. Разом з ним були його товариші — Борис Левицький та Роман Паладійчук. Левицький стверджував, що Юрій сказав їм, що їде, "щоб покінчити з безправ'ям і терором", тобто в нього була ще одна місія — з допомогою Карла зупинити в таборі насильство (*Левицький Б.* Вбивство Юрія Горліс-Горського. — С. 1. — Рукопис. — Машинопис. — Копія. — З архіву Галини Гришко).

Коли висідали з поїзда в Ауґсбурзі, Юрій показав на джип "з американцями", які чекали його біля розваленої пошти. Друзі домовилися, що після зустрічі з Карлом здибаються у визначеному місці, але Юрій не з'явився. Його чекали до самого вечора, та марно...

Богдан Підгайний, у 1940-х рр. член проводу ЗЧ ОУН, на прохання панотця М. Коржана розповів про обставини зникнення Юрія Горліса-Горського... Виявилося, що таборові "есбісти", які контактували з Карлом, переконали того, що Горського варто "притиснути до муру", бо від нього можна "багато дізнатися". І в тому джипі "за згодою Карла" сиділи "переодягнені в

американські мундири вбивники" (*Левицький Б.* Вбивство Юрія Горліс-Горського. — С. 2). Особи цих людей не встановлено досі.

Зверніть увагу: англійський розвідник наказує агентам переодягнутися в американські уніформи. Виходить, що Карл, розуміючи протизаконність своїх дій, у разі невдачі хотів звернути все на американців?

Горліса-Горського везли ніби на зустріч з Карлом. Напевно, рішучі хлопці, в оточенні яких їхав Юрій, діяли за принципом: "Знищимо совєтську агентуру англійськими руками!" Скільки злочинів зроблено зі світлими намірами...

Коли завели Юрка до помешкання на третьому поверсі будинку, вже не ховаючись, крикнули:

- Тепер ти, сучий сину, будеш нам все співати!

"Юрко зорієнтувався в ситуації, вхопив крісло і викинув через вікно на вулицю, сподіваючись, що з вулиці поцікавляться люди і, може, прийде до нього порятунок. Тим часом убивці кинули на шию шнур і задушили його, а вбитого вивезли джипом та заховали в лісі коло Ауґсбурга" (*Левицький Б.* Вбивство Юрія Горліс-Горського. — С. 2).

Галина Гришко впевнена, що "сталося саме так, як Б. Левицький описав".

Своїм баченням обставин загибелі Горліса-Горського поділився з його дружиною Іван Сарвадій із Чикаго. Керівника англійської розвідки в Ауґсбурзі Карла він охарактеризував так: "...По-звірячому хитрий, меткий дзиґа, жорстокий злочинець, "Карл" урядово виконував ролю посередника між Сіайсі і Ґаґебе, зглядно Смерш. Заразом утримував близькі стосунки з росіянами — НТС ("Народний трудовий союз"), а в таборах — з українською СБ (Службою безпеки)". Іншими словами, до "Карла" зверталися різні особи й організації для вирішення різних проблем. Звернувся до нього і Горліс-Горський, щоб з його допомогою зупинити насильство в таборі.

Якби ж Карл був безстороннім представником розвідки! Ні, він мав погляди. І погляди ці були антиукраїнські. Для їхнього втілення використовував службові можливості. В листі до Галини Гришко 15 грудня 1993 р. Іван Сарвадій стверджував, що Карл "виловлював студентів, які належали до Віденської "Січі". З ними було також ув'язнено і полковника УСС Василя Вишиваного (Вільгельма Габсбурга). "Той самий "Карл" утримував зв'язки з УГВР", — писав Іван Сарвадій. А 1951 року за посередництвом Карла в Україну як зв'язкових Сі-Ай-Сі було "вислано літаком декількох одчайдухів", на яких уже чекали емґебісти. Про злочини Карла Іван Сарвадій знав від свого товариша, Миколи Кузьмика, офіцера чехословацької армії, що "працював у Сіайсі". Національність Карла Іван Сарвадій подає як єврейську...

Що ж до конкретних убивць, то і Сарвадій не називає їхніх прізвищ, національної чи партійної приналежності. Чому- Тому що їхні імена не встановлено.

Шибайголови знали, що копію звіту Горліса-Горського зберігає полковник Дацько. Її треба було будь що вилучити. Серед білого дня, за сто метрів від табору в Новому Ульмі, на полковника наскочило троє. Один почав виривати з рук великий портфель, з яким Дацько ніколи не розлучався, другий сталевим кабелем з усієї сили вдарив полковника по голові, аж шкіра тріснула. Але з ніг не збив. Дацько не розгубився: вгативши ногою першого напасника так, що той полетів, звалив ударом портфеля того, що розсік йому голову, а третій, з ножем, утік разом із дружками в парк. В одному напасникові Дацько впізнав мешканця табору в Ауґсбурзі.

Копію дослідження Юрія Горліса-Горського Кирило Дацько передав "у Франкфурті спеціальній американській службі" — до англійської розвідки довіри вже не було. Американці провели розслідування і викрили злочинців, які, перебуваючи "на службі в урядових еміграційних установах, засилали в Америку і Канаду комуністичних агентів замість осіб, яких папери [ніби] пропадали. Було багато арештованих, а деякі кінчали самогубством, вішались, топились і стрілялись. Про це широко писали преса в Німеччині в роки еміграції" (*Майсюра П.* Доповнення до справи вбивства Юрія Горліса-Горського. — С. 4).

Галина продовжувала чекати на свого чоловіка. Вона не могла зрозуміти, де поділися Юркові друзі, якими завжди була повна їхня оселя. "Найгірше мене вразила реакція УНРівців, через яких ми опинилися в Ульмі, — писала вона. — Вони прямо спиною повернулися до Юрка, не тільки брак зацікавлення, але й доброзичливості. Майсюра допоміг відразу..."

Обставини смерті Юрія знав Микола Мамонтов, проте він не міг Галині про це розповісти, бо як співробітник СІС присягнувся не розголошувати службові таємниці. "Я дістав цю жахливу новину від мого начальника полковника Хоулета і не мав права передавати те, що знає СІС".

"Я чекала на Юрка два роки, сподіваючись, що він з'явиться, аж поки втратила надію, — писала Галина. — Я змогла лише раз поїхати до Ауґсбурга й мала довгу розмову з Карлом — головою американської (англійської. — Ред.) служби безпеки. В ході розмови я відчула, що вони знають, що сталося з Юрком, і зробила з того висновок, що його заарештовано. Повернувшись додому, я звернулася до місцевого відділу безпеки, домагаючись звільнення Юрка чи слідства, чи прямо потвердження того факту. Голова того відділу відразу ж потелефонував до Ауґсбурга і звідти дістав заперечливу відповідь. Досі пам'ятаю, як він кричав... що я ображаю їхню установу такими заявами. Перекладачем при цій розмові був мій знайомий із табору... Він живе тепер у Детройті (мова про Миколу Мамонтова. — *Ред.*). Рік чи два тому (на початку 1990-х років. — *Ред.*) він написав мені листа і... розказав, що він знав про вбивство Юрка ще тоді, в 1946 році. Його кликали не раз бути перекладачем до тієї установи, і він... довідався про знищення Юрка, але з нього взяли присягу, що він нікому про це не розкаже. Я написала

до нього досить неприємного листа, виливши всю гіркоту пережитого тоді болю і здивування, що в нього не знайшлося хоч дрібки людяності, щоб мене якимсь способом поінформувати".

Юрія не залишили у спокої і після смерті. Провокатори і дурні продовжували паплюжити його ім'я, зокрема пустили чутку, що Горліс-Горський "утік до большевиків". У відповідь на це друзі 1948 року перевидали в Новому Ульмі його публіцистичну працю "Ave, dictator!". У передмові до неї Володимир Скуйбіда дав дуже точну оцінку особі автора: "Ю. Г.-Горський — це учасник Українських визвольних змагань 1917 — 1920 рр., який пройшов тернистий шлях вояка-фронтовика, вояка-партизана, революціонера-підпільника та революціонера-в'язня. Незважаючи на всі ці життєві етапи, які, безумовно, відбилися як на його фізичному, так і на моральному стані, він усе ж таки не стратив того запалу боротьби, з яким ще юнаком прийшов до лав Армії УНР".

Розмірковуючи про причини таємничого зникнення Юрія Горліса-Горського, Скуйбіда наводить коротенький уривок його неопублікованого "Відкритого листа", написаного незадовго до зникнення. "Починаючи з 1933 р. (з часу виходу в світ моїх книжок), — зазначав Горліс-Горський, — деякі групи в Галичині підняли проти мене кампанію доносів і безпідставних обвинувачень... В Ауґсбурзі в 1945 р. повторюється те ж саме, навіть із повторенням попередніх погроз про вбивство".

Володимир Скуйбіда продовжує: "Хто є інспіратором цієї "кампанії", усім відомо, за винятком тільки тієї групи людей, яка цю "кампанію" проводить. Уже на еміграції ця група, "актом", який "створила" 22 липня 1946 р. в Американській зоні Німеччини, показала своє донощицько-провокаторське обличчя без "революційної" маски. Цей "акт" був спрямований проти тих, хто ставив загальні інтереси вище особистих, а в Н. Ульмі був спрямований безпосередньо проти Ю. Г.-Горського".

Найгірше те, що брехням повірили: "в українському середовищі витворилась думка", що Горліс-Горський справді "зрадник і злочинець". Саме тому Скуйбіда з товаришами і видали цю брошуру, щоб кожен міг переконатися, ким був насправді її автор.

Недолюдки навіть капостили його дружині, яка залишилася у скруті з малою дитиною. Галя почувалася страшенно самотньою. "Ні одного слова співчуття, привіту, теплого потиску руки. При зустрічі надворі — уникання зустрічі очима, ніякові посмішки, а то й насмішкуваті часом. Я почувала себе хворою на якусь заразливу хворобу в той пропам'ятний 46-й рік". Із вдячністю Галина Іванівна згадувала лише своїх сусідів — подружжя Турулів, які згодом виїхали до Чикаго (лист Г. Гришко від 5 жовтня 1982 р.).

"Десь три роки після смерті Юрка я прийшла до канцелярії таборового управління просити призначити мене садівничкою, бо довідалась, що це місце звільняється, — згадувала Галина. — Моїй донечці було тоді три роки, й це була єдина для мене приступна робота й вихід із животіння напівголод-

ного таборового буття. Прийняла мене молоденька працівниця-чужинка й відразу почала жаліти мене, що мій чоловік мене покинув і втік до Сов. Союзу, вже навіть неукраїнці повторили цю байку. Хоч я мала кваліфікації для праці, однак в праці мені відмовили" (лист до Романа Федоріва від 24 червня 1992 року).

Про цей випадок Галина згадала в листі до редакції "Українських вістей" у середині 1949 року. Вона писала: "Дня 27.9.1946 року мій чоловік, Юрій Городянин-Лісовський (Горліс-Горський), зник при загадкових обставинах в Аугсбурзі. Всі дотеперішні розшуки не дали жадних наслідків. Угруповання, до якого мій чоловік стояв в опозиції, від часу його зникнення та навіть і перед тим плямувало його радо уживаним способом компрометації — тавром комунізму. Два місяці тому "інформацію" про мого чоловіка як комуніста подав директорці Райнгард-Казерне пані Леві комендант табору п. Александрук, щоб перешкодити мені в одержанні праці. Плямувати назвою комуніста людину, що все своє свідоме життя присвятила боротьбі з комунізмом, віддала на вівтар цієї боротьби всі молоді сили і, нехай мені це вільно буде сказати, небуденні здібності, до того в обставинах, коли вона не може особисто боронити своєї чести, — це в найвищій мірі негідно... Тому вважаю за своє право й обов'язок запротестувати проти вчинку п. Александрука та стати на оборону чести свого чоловіка. Прошу українських громадян, зокрема його бойових товаришів та тих, хто його знали, допомогти йому в цьому".

Оце "допомогти йому" свідчить, що Галя вірила, що її чоловік живий, мабуть, знову, як і раніше, сидить у якійсь в'язниці...

Юрка — живого чи мертвого — шукали Володимир Скуйбіда, Іван Гарячий (свідок приїзду Горліса-Горського до Холодного Яру в 1942 р.) та Петро Майсюра, який за допомогою німця Ганса Баума написав листа до поліції Баварії. Зазначив його прикмети: зріст, волосся, зуби, наколки, одяг тощо. Як зворотну адресу подав адресу видавництва "Українські вісті".

Скуйбіда та Гарячий від сторожа школи на хуторі Вейнбах біля Аугсбурга довідалися, що до школи наприкінці вересня 1946 р. приїжджали люди на американських автомобілях і когось мордували. В кімнаті, де здійснювалося побиття, залишився ремінь, можливо, він належав Юрію, принаймні з опису сторожа виходило, що ремінь схожий на той, що його бачив Скуйбіда на Юрієві.

Минуло декілька літ. До видавництва "Українські вісті" прийшов начальник німецької кримінальної поліції. Під час зустрічі з директором видавництва Петром Майсюрою сказав: "Ви свого часу подавали розшук на зниклу людину. Отож така людина знайдена — згідно Вашого опису. Знайдено труп у каналізації в Аугсбурзі, в районі Гауштетен, коло бараків, де містилась совєтська місія репатріаційна НКВД". І додав, що тіло не розклалося через те, що було покрито каналізаційним мулом. Все відповідало опису: волосся, вставлені зуби, зріст, наколки на тілі, одяг. На запитання, де

поховане тіло, сказав: "Не знаю" (*Майсюра П.* Доповнення до справи вбивства Юрія Горліса-Горського. – С. 3).

Дивно... Чому ж тіло не показали на впізнання тим, хто подав заяву на розшук?! Можливо, німецька поліція знала обставини вбивства Юрія та імена можливих убивць, але тримала це в таємниці.

У листі до Романа Федоріва 24 червня 1992 р. Галина Гришко зізналася, що "Юркова драма" залишається її "ахіллесовою п'ятою", "ця рана ніяк не може загоїтися" в її душі. "Він для мене був великою опорою і щирим приятелем, що так рідко трапляється в подружжі, – писала вона в іншому листі іншим людям. – Я його любила, жила його планами, аспіраціями, і втрата його для мене була велика... Він був не тільки українським патріотом, але й людиною з великою душею" (лист від 5 жовтня 1982 року). Галина Гришко також називала Юрія своїм учителем, "духовним аристократом", а в листі до Арсена Паскаленка 1 лютого 1994 р. зазначила: "Юрій мав чутливу вдачу, помагав людям, захищав скривджених... Був джентльмен до жінок, шляхетний та інтелігентний". А головне – був "безнадійним" романтиком, що дуже яскраво просочується в "Холодному Ярі". Саме тому цей твір мав таку велику популярність".

Але... Шляхетність для певної категорії людей підозріла.

Через те, що самі таких рис не мають.

"Такого не може бути", – кажуть вони. І давай підкопувати, вигадувати...

"Спогади" одного такого типа я читав. 1995 року він (мова про Євгена Стахова) видав повість про своє життя під назвою "Крізь тюрми, підпілля й кордони", де, не наводячи жодного доказу, стверджує, що Юрій Горліс-Горський "працював... на більшовиків".

Галина Гришко прочитала це "з жахом, не вірячи своїм очам". І назвала цю писанину "найжорстокішою брехнею". В листі до громадськості від 29 березня 1996 р. вона ставить питання: "Що примусило Є. Стахова так грубо очорнити людину, яка не в стані себе оборонити, яка всім своїм многострадальним життям заслуговує на велику пошану й на доземний уклін-"

Ні смерть, ні брехні не зупинили Юрія Горліса-Горського – він продовжує жити у своїх книгах.

1961 року в Нью-Йорку "Холодний Яр" видав Микола Сидор-Чарторийський, з яким Юрко в березні 1939 р. долав Тису та байдужість румунських прикордонників.

1967 року в Лондоні "Холодний Яр" вийшов коштом М. Мироненка.

Потрапив "у полон магії слова" Горліса-Горського і письменник Роман Федорів, який у Львові здійснив два видання "Холодного Яру" – в 1992-му і 1994 роках. У передмові він писав: "Роман "Холодний Яр" передусім документальний. Автор нічого не вигадує – він пише історію так, як її бачив. Він розповідає переважно про ті епізоди боротьби, в яких сам брав участь або ж був їхнім свідком. Ворогів змальовує не уявних, а тих, з якими довелося воювати".

"Отаман Хмара" з'явився 1973 року в Нью-Йорку. Там же 1977-го знову побачила світ книжка спогадів "У ворожому таборі" (1998 року Роман Федорів у серії "Скрипторій історичної прози" (т. IX) видав ці ж спомини, але під назвою "Терпіння").

Один із примірників "федорівського" "Холодного Яру" в 1994 р. потрапив до моїх рук. Відтоді і я "захворів Холодним Яром". Уже 1996 року разом з Андрієм Демартино, Володимиром Коротенком та Григорієм Гребенюком я впорядкував і видав збірку "Героїзм і трагедія Холодного Яру". Про боротьбу в Холодному Яру писав у книгах "Кость Блакитний, отаман Степової дивізії", "Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії", "Повернення отаманів Гайдамацького краю", "Коли кулі співали", "Операція "Заповіт" та інших. І оце вже вчетверте перевидаю зі своїми друзями "Холодний Яр" Юрія Горліса-Горського. Цього разу партнерами виступили Віктор Рог та мистецька агенція "Наш формат" (Владислав Кириченко і Сергій Куцан). З ними планую перевидати і всі інші спогади Юрія Горліса-Горського. Значення їх і особливо "Холодного Яру" для українців величезне, бо вони дають відчути, що ми є синами і дочками Великої Нації — войовничої, сильної, веселої, із зухвалими вогниками в очах.

Силу "Холодного Яру" оцінили і в КҐБ. 13 жовтня 1996 р. багаторічний лісничий Холодного Яру Олександр Найда, який відновив для нащадків Холодноярський ліс (після Другої світової він становив лише 3% від загальної площі лісів на початку XX століття), розповів мені, що оті 44 примірники двотомника "Холодний Яр", які Юрій Горліс-Горський подарував мешканцям Олександрівки, Мельників, Медведівки та інших сіл 1942 року, КҐБ вишукував і вилучав до шістдесятих років! А людей, у яких знаходили цю книгу, трактували як неблагонадійних з усіма сумними наслідками. Олександр Найда стверджував, що у структурі місцевого КҐБ принаймні до 1974 року існував "уполномоченный по Холодному Яру"! Отакий був страх!

Вірю, що й надалі вороги боятимуться Холодного Яру — символу української незламності, а книга "Холодний Яр", як і колись, покличе до боротьби тисячі українських романтиків, котрі здобудуть-таки Українську Україну, в ім'я якої творив, боровся і загинув великий українець Юрій Городянин-Лісовський.

30 літ захищав він Україну із самопосвятою, "без пихи і гордині", залишаючись, попри страшні випробування, товариським і людяним. Його життя — це приклад, як треба любити Батьківщину.

У таборах переміщених осіб у Німеччині Юрій не мріяв, як багато інших емігрантів, виїхати до США в пошуках спокійнішого життя. Казав, що з Європи ближче до Холодного Яру.

Видно, вірив, що сюди ще повернеться.

Роман КОВАЛЬ

Заувага редактора

У листах до мене і моєї дочки Олесі Галина Гришко не один раз наголошувала, що Юрій Горліс-Горський мріяв про те, щоб наддніпрянські літературні редактори суттєво відредагували роман "Холодний Яр". Зокрема в листі до Олесі Коваль від 6 жовтня 2005 року Галина Гришко писала: "До Вас велике прохання: припильнувати, щоб книжка вийшла з мінімальною хоча б кількістю друкарських "чортиків", як це сталося з обома томами Романа Федоріва. Ті друкарські помилки роблять погане враження на читача, а тим самим зменшуть вартість книжки. "Холодний Яр" видавався (у 30-ті роки XX століття) в Галичині для місцевого читача, і мрією Юрія Г. було зредагувати книжку, виелімінувавши всі галицькі вирази... Книжка потребує доброго літературного редактора".

Додаємо від себе, що у книзі була й низка фактичних помилок, зокрема у назвах сіл, наприклад село Медвин подавалося як Медин, село Стецівка часом як Степанівка, Вереміївка як Воронівка. Ці та інші помилки виправлено. Подекуди в тексті поруч із прізвищами поставлено й імена повстанців.

Звертаємо увагу читачів на те, що Холодний Яр як назву місцевості ми подаємо із заглавних літер, а Холодний яр як назву конкретної балки пишемо по-іншому — із заглавної літери подаємо тільки перше слово.

У перших виданнях розділи пронумеровано чи позначено зірочками. В цьому виданні, як і в попередніх, які здійснив Історичний клуб "Холодний Яр", розділам вирішено дати назви.

Як і у восьмому, десятому та одинадцятому виданнях, у 12-му виданні вміщено фотодокументи, біографічні довідки і примітки, які допомагають глибше збагнути ту епоху. Окрім того, вперше в додатках опубліковано автентичні звернення холодноярців, а саме: відозву інформаційного бюро штабу загону Холодного Яру до селян і козаків від 4 червня 1919 р., зведення інформаційного бюро Холодного Яру від 5 червня 1919 р., відозву повстанців Холодного Яру від липня 1919 р., відозву інформаційного бюро штабу отамана Холодного Яру (1919), звернення Окружного повстанського комітету до українського народу від 8 вересня 1920 р., звернення Окружного повстанського комітету до інтелігенції від 8 вересня 1920 р., звернення Українського (Холодноярського) окружного повстанського комітету "До зброї!" (вересень 1920 р.), звернення Українського окружного повстанського комітету до селян (вересень 1920 р.), листівку повстанців Холодноярської округи від 15 травня 1921 р. та інші важливі матеріали.

Повідомляю також, що Галина Гришко право на перевидання книги Юрія Горліса-Горського "Холодний Яр" передала мені.

Юрій Горліс-Горський

ХОЛОДНИЙ ЯР

СПОМИНИ КОМАНДИРА 1-ГО КУРЕНЯ ПОЛКУ
ГАЙДАМАКІВ ХОЛОДНОЯРСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

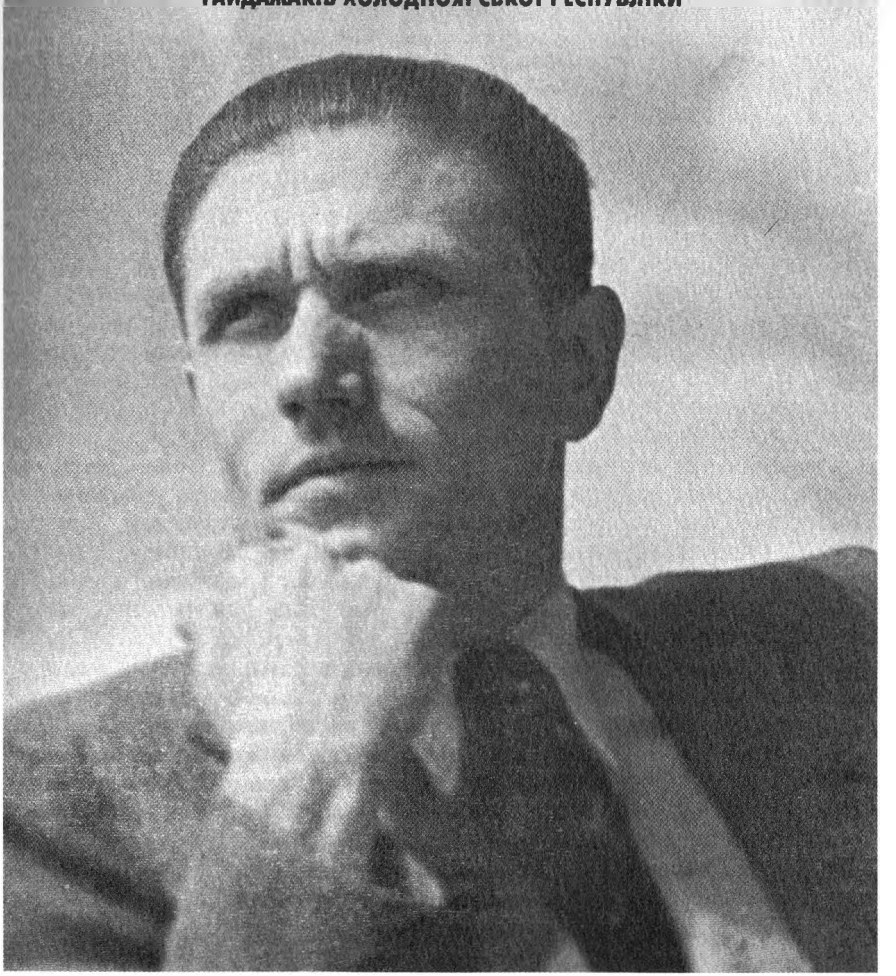

Від автора

Холодний Яр – одна з найяскравіших сторінок Визвольної боротьби в Україні. Це живий приклад, як невеликі числом, але незламні духом можуть успішно боротися з незрівнянно сильнішим ворогом.

На жаль, по цей бік межі[1] мало хто знає, що, після того як московська червона орда захопила Україну, над Дніпром існувала своєрідна "республіка", яка під українським національним прапором провадила запеклу збройну боротьбу аж до 1922 року. То були села в околицях Холодного Яру на Чигиринщині.

Чигиринщина – місцевість, де все промовляє про сумне й радісне минуле України. Тут, над Суботовом, стоїть "домовина України" – церква Богдана... Над Чигирином – гора, на якій височів замок гетьмана Петра Дорошенка. Тут віками точилася завзята боротьба за волю й долю... Про це свідчать сотні високих могил-курганів: "татарських", "лядських", "козацьких", які з часом не загубили серед населення своїх назв, переказів, овіяних легендами імен козацьких ватажків, що склали в них свої голови. По лісах і досі стоять "городки" та неприступні монастирі?фортеці, за валами яких колись ховалося населення перед ворожою навалою. В часи нової Руїни вони знову стали осередками збройної боротьби, до якої охоче було місцеве селянство, що не любило гнути шию і ще не втратило войовничих традицій предків?козаків, однаково любило і плуг, і рушницю... Ці села були свого часу козацькими сторожами перед царством орди – Диким полем, що недалеко звідси починалося. Природні умови (великі ліси, гори, яри) сприяли обороні. Вони століттями жили спільним життям із недалеким Запорожжям, до якого давали юнаків, а від нього приймали старців і покалічених. Поширені в селах прізвища – Отаманенки, Отамасі, Осауленки, Хорунжі, Кошові, Довбуші, Гармаші, Козаченки, Бунчуженки, Вернигори, Вернидуби, Запорожці, Залізняки і ще багато знаних з історії Козаччини прізвищ – промовляють самі за себе. Тут Хмельницький і Залізняк збирали сили супроти ворога.

Коли в Україну вперше посунули червоні москалі, населення холодноярських сіл взялося за зброю, якої понаносило з царської армії, і почало з ними боротьбу. Ця боротьба не мала соціального підгрунтя, як запевняють червоні окупанти. Чигиринський селянин був свідомий того, що земля належить не графам Давидовим та Воронцовим-Дашковим, яким роздарували козацькі землі московські царі, а йому, хліборобові, бо вона полита потом і кров'ю його прадідів. Відродження Української держави було в його очах рівнозначним поверненню потоптаного Москвою права, а тому він не захоплювався брехливими гаслами червоних москалів про землю і волю.

[1] Спогади написано в Галичині (*примітка упорядника*).

Москаль (чи білий, чи червоний) був для нього лише москаль — одвічний ворог України. І большевиків, і денікінців там вітали однаково — кулями.

Повстансько-партизанська боротьба в околицях Холодного Яру відрізнялася від боротьби в інших місцевостях організаційним ладом та усвідомленням широкими масами своєї мети — визволення України. В інших районах повстання спалахували переважно стихійно, коли "товаріщі" починали обдирати селян — тут хлібороб завжди був готовий ухопити зброю і йти назустріч ворогові. Здавалося, вернулися давні козацькі часи, коли кожний хлібороб був озброєний і завжди готовий до бою з татарами. Села були поділені на сотні, які об'єднувалися в полк. Центром тієї бойової організації селянства був оспіваний Тарасом Шевченком Холодний Яр, власне, історичний Мотрин монастир...

Назва Холодний Яр перестала бути назвою лише одного з багатьох ярів, а стала назвою цілої місцевості, всієї бойової організації. Із плином подій в Україні він перестав бути повстанською організацією місцевого характеру. В лавах його бойовиків можна було зустріти полтавців, тавричан, херсонців, галичан, українців?козаків із Кубані та Дону.

Одним із перших ватажків Холодного Яру, що дався втямки червоним і білим москалям 1919 року й загинув там, залишивши по собі широку славу, був осавул Війська кубанського Федір Уваров. Першим організатором і отаманом був двадцятип'ятилітній вчитель із села Мельники Василь Чучупака.

Холодний Яр відвагою і кров'ю вписав блискучі сторінки в історію Визвольної боротьби. Лише з Мельників у тій боротьбі загинуло понад триста чоловік. Це — окрім жертв пізнішого "умиротворення" ворогом непокірного краю. Лише родина Чучупаків склала на жертовник Батьківщини життя п'ятьох синів[1]. Холодний Яр дав приклади героїзму, якими не кожна нація може похвалитися. Все те мало знане за кордоном, бо холодноярців майже зовсім немає на еміграції. Вони погинули в боротьбі, в льохах ЧК, у тундрі Півночі, не зганьбивши свого прапора, на якому написали: "Воля України — або смерть".

Деякі совєтські "українські" поети і письменники, зокрема і Хвильовий, поки ще був вірним слугою Москви, — брали Холодний Яр за тему для своїх творів, у яких намагалися переконати читача, що то була не національна боротьба, а... боротьба українських "куркулів" проти "братнього" московського та українського "пролетаріату"... ГПУ видало грубу книжку, в якій висвітлювало історичні та "економічні" причини Холодноярщини, заходи та методи, якими вона була зліквідована. Ця книжка стала підручником для чекістів — як боротися з "контрреволюцією" в Україні.

Ворог вивчає минуле, щоб мати досвід на майбутнє. Що маємо ми в нашій історичній літературі про Холодний Яр? Якщо не брати до уваги історичних нарисів полковника Олександра Доценка, в яких він згадує про Хо-

[1] Василь Степанович, Петро Степанович, Олекса Степанович, Автоном Юхимович, Семен Юхимович Чучупаки (*примітка упорядника*).

лодний Яр (у зв'язку з партизанськими рейдами інших повстанчих груп), то маємо п'єсу Якова Водяного "Холодний Яр" і нарис полковника Михайла Середи в XII числі "Літопису Червоної Калини" за 1931 рік – "Холодний Яр", котрий він написав зі слів москаля сотника Ліхарєва. І Водяний[1], і Ліхарєв, які були випадково короткий час у Холодному Яру, витрачають усі свої "таланти" на те, щоб довести, якими то "лицарями і вождями" вони були та якими "нездарами, дурнями і зрадниками" були ті, хто роками тримав у своїх руках провід у боротьбі і склав у ній своє життя.

На мій заклик у "Літописі Червоної Калини", щоб живі холодноярці давали матеріали до історії Холодного Яру, відгукнувся лише Сергій Полікша, який був у Холодному Яру 1919 року саме в той час, що і Ліхарєв. Спогад Полікші в "Літописі Червоної Калини" за травень 1933 року ствердив, що оповідання Ліхарєва на 90% – нісенітниця.

Однак це не перешкодило полковникові Середі в серпні 1934 року видрукувати їх ще й у паризькому "Українському слові".

Можна сказати, що Холодноярщина в нашій пресі й літературі майже зовсім не висвітлена. Це примусило мене відкласти інші теми і взятися за написання "Холодного Яру". Мені радили зробити це у формі історичної монографії. Та для цього бракує насамперед дат, які позабувалися, а часом чоловік просто не знав, у який день була та чи інша подія. Щоб зробити книжку цікавішою для широкого загалу, я вбрав її у форму, так би мовити, повістярську. Може, забагато в ній відведено місця для моїх особистих переживань, але для тих, що самі чогось подібного не переживали, може, буде й цікаво. Можливо, комусь придасться.

Юрій ГОРЛІС-ГОРСЬКИЙ

[1] Яків Водяний ще до Лютневої революції був бойовиком партії есерів та політкаторжанином, а 1917 року – Смілянським полковником Вільного козацтва, делегатом Першого з'їзду Вільного козацтва (*примітка упорядника*).

Монастирська січ

Запорозька група Армії УНР під час партизанського походу в лютому 1920 року продерлася з боями через денікінський і большевицький фронти (перший із них відступав, а другий просувався вперед) і перейшла з Херсонщини до Чигиринського повіту[1].

Розлогий краєвид голих степів із розкиданими далеко одне від одного селами заступили великі ліси, між якими хутори й села траплялися вже частіше.

Перейшли, здавалося, безкінечний Чорний ліс.

Чепурненькі білі хатки під соломою, оточені садами, справляють приємне враження після великих, часто німецького типу, будівель Херсонщини, коло яких рідко побачиш садок.

Змінилася не тільки місцевість, але й типи населення, одяг. Біля воріт нас зустрічали чорноокі кралі-молодички в корсетках із коралями і срібними дукачами на шиях. Чоловіки одягнені здебільш у домашнього сукна киреї. Типи — класично українські. Вимова подібна до полтавської, таке ж пом'якшення "л".

Під час нашого постою в одному селі хлібороби оповідають про Холодний Яр.

Неприступний Мотрин монастир серед лісів... Якісь таємничі загорожі, навіть електричні. Важкі гармати, "які стріляють на сорок верстов!" Засів там зі своїм військом отаман Чучупака і нікого не боїться — ні большевики, ні денікінці нічого не могли йому зробити...

Наслухавшись тих розповідей, переглядаємося між собою.

Звичайно, дядьки перебільшують, але цікаво побачити, що то за січ така. Зайшла суперечка — чи підемо на Холодний Яр, чи він залишиться збоку.

Наступного дня з півсотнею кінноти їду в авангарді 2-го Запорозького (збірного) полку в напрямку Холодного Яру. Попереду пішли різними шляхами наші частини. Зустрічаю знайомого старшину з двома козаками, який їде з донесенням до "Дідуся" — отамана Омеляновича-Павленка. Розповідає, що під одним селом їх зустріла велика лава добре озброєних селян із кулеметами, яка залягла на вигідній позиції, готова до бою. Він поїхав на переговори, від села теж виступила група.

— Якої армії? Чого і куди йдете через наше село?

Знаючи настрої населення, старшина відповів:

— Запорозька група української армії.

— Як же ви тут опинилися?

Представники "противника" запитально глянули на одного зі своїх. Той виступив наперед:

[1] Йдеться про Зимовий похід Армії УНР під проводом М. Омеляновича-Павленка, що почався 6 грудня 1919 р. з району Любара (*примітка упорядника*).

— Які частини? Як звуть начальників? Тільки кажіть правду, бо я сам дорошенківець...

Після того як старшина назвав частини і командирів, особливо коли сказав, що і його дорошенківський полковник Литвиненко з нерозлучними кийком і люлькою веде позаду 2-й Запорозький полк, — дорошенківець радісно усміхнувся і звернувся до товаришів:

— Наші...

Отаман віддав наказ зняти лаву з позиції і вислати зв'язкових до сусідніх сіл, щоб заспокоїлися, бо йдуть свої — українці...

Верст за три зустрічаю п'ять кіннотників на міцних невисоких степняках. Двоє у місцевих, козацького крою чорних киреях, троє в чорних довгих жупанах із грубого сукна, з-під яких видно широкі чорні штани. На всіх баранячі шапки з чорними оксамитовими верхами. У кожного рушниця, шабля, револьвер. До сідел приторочені ручні гранати. Приймаю їх спочатку за наших чорношличників.

Під'їжджають спокійно, видно, вже знають, із ким мають зустрітися.

Зупиняю:

— Якої частини?

— Гайдамацького полку Холодного Яру.

— Багато у вас козаків тепер?

Глянули один на одного... Видно, не знають, чи відповідати.

— А хто його знає! По домах зараз усі... Самі бурлаки та частина кінноти в монастирі, — відповідає немолодий уже козак.

— А штаб де у вас, в монастирі?

Хитро усміхнувся:

— Поїдете, то побачите... Як буде треба...

— А ви ж куди це — в розвідку?

— Ні... Додому. Чого байдики бити, як нема з ким битися? Хто немісцевий, то мусить вже із черницями "душу спасати", а нам, як покличуть, — осідлав коня та й за дві години в сотні.

Під'їжджаємо до села Матвіївки. Перед селом коло дороги на узвишші — висока могила-курган. Злажу з коня і піднімаюся на неї. Нагорі — просторе заглиблення, оточене вінком валу з виходом у бік села. Немає сумніву — це старий козацький курган. Видно з нього далеко. Збоку, звідки йдемо, і праворуч видніються ліси; ліворуч у напрямку Чигирина — теж смуга лісу, а посередині — гола рівнина, широкий вихід у степи.

Думка мимоволі вертає до часів, коли з цього кургану виглядала козацька сторожа "гостей" — татарські загони зі степу.

При в'їзді в село зустрічаємо групу селян із рушницями. Приязно здоровкаються з нами. В селі теж зустрічаємо озброєних.

Виділяю квартир'єрів — треба розмітити квартири для полку. Питаю двох молодиць, де живе староста.

— Немає у нас старости.

— Ну, голова чи "присідатель"...

Молодиці переглядаються і знизують плечима:

— Нема ні голови, ні предсідателя...

— Ну, а хто ж над вами в селі старший?

— Отаман є!

Козаки сміються.

Веселий козак із числа квартир'єрів повернув конем і, нахилившись, жартівливо обняв здорову гарну молодицю:

— Над такими козаками і я поотаманував би.

Та молодиця несподівано вибила йому зі стремена ногу і під загальний сміх перекинула з сідла на другий бік! Молодиці сміються:

— Бач, бісової віри козак — на коні не всидить, а в отамани лізе...

Розпитую, як знайти отамана, та ще по дорозі зустрічаємо гурт селян, між якими був і отаман, немолодий уже селянин. За плечем у нього висів німецький карабін, на поясі — револьвер і дві ручні гранати.

Привітався приязно:

— А, запорожці!.. Тут уже ваші проходили.

Питаю його, як краще розмістити полк, головне, щоб було чим погодувати коней.

— Розміщайтеся, як вам подобається. Якщо в кого не буде вівса чи сіна, то принесемо.

Селяни, що йшли з ним, гостинно запрошують до себе, хто двох, хто чотирьох козаків із кіньми. Один, трошки напідпитку, запрошує всіх на хрестини. Нема тих недовірливих або і ворожих поглядів, які нерідко доводилося зустрічати на Поділлі й навіть на Херсонщині. Ні вони наших, ні ми їхніх рушниць не боїмося. Відчувається, що вони розуміють нас і щиро співчувають справі, за яку ми боремося, і це наповнює душу якоюсь щемливою радістю. Оглядаю добре вивчені за час боротьби обличчя козаків і бачу, що вони відчувають те саме.

Виявляється, що село є частиною бойової організації Холодного Яру, центр якої у селі Мельниках, верст за дванадцять. У своїй організації Матвіївка ділиться на дієву сотню, яка при першій потребі збирається та виступає на об'єднання з дієвими сотнями сусідніх сіл, і резервну сотню, що виступає на підмогу, або разом із дієвою, як треба більше сил. Збираються за церковними дзвонами: два удари підряд — дієва, три — обидві разом.

У Матвіївці завжди є озброєна варта. Вартовий, почувши дзвін у сусідньому селі, передає вістку для своїх і далі.

Безперервний тривожний дзвін лунає лише під час великої небезпеки або загального повстання, і тоді повинні збиратись усі, хто має зброю.

Недалеке ж село Івківці, а також розташовані на схід, за лісом, Чигирин, Суботів, Новоселиця, хутори в їхньому районі, деякі села за Тясмином — це вже володіння "батька" Коцура.

У тому районі минулого 1919 року зорганізувався большевицький Чигиринський полк, який під проводом колишнього каторжанина Свирида Коцура прилучився до Червоної армії і брав участь у боях проти Армії УНР.

Але, швидко розчарувавшись у большевиках, полк самочинно повернувся до Чигирина і заклав там самостійну "республіку" під червоними прапорами. Большевики боялися потикати носа до "радянського" Чигирина, вимушено погодившись, що там порядкує "революційний комітет", який складається переважно зі свідомих націоналістів-українців, що потрапили під вплив "батька" Коцура. Коли Україну захопили денікінці, Чигиринська "республіка" втрималася завдяки тому, що місцевість боронила також і широко розвинена бойова організація Холодного Яру під проводом отамана Василя Чучупаки, де цілковито панували українські націоналістичні настрої.

У той час як "чигиринці" служили в Червоній армії, холодноярці були окремою частиною в українській армії[1]. А як армія наприкінці 1919 року відступала за кордон, вони пішли у свої околиці і засіли в них.

Між селами цих двох орієнтацій усякі зв'язки було перервано. Ще недавно між ними траплялися збройні сутички, які завжди виникали через коцурівців. Та зараз Чигиринська "республіка", озброєна до зубів, сидить тихо і вичікує подій.

Декілька хлопців із Матвіївки, які відзначалися кривим оком на чужу кишеню, служать у "гвардії" Коцура в Чигирині й до свого села не показуються, бо тут їх чекає короткий суд і... куля в чоло.

Увечері виник маленький "конфлікт". Отаман і селяни образилися, що ми хочемо виставляти застави:

— Ви ж помучені... Спіть спокійно. Охороняємо себе — охоронимо і вас.

Погодилися на тому, що вони несуть варту під селом, а наша кіннота — роз'їздами.

Уночі коцурівці роззброїли заставу наших чорноморців, виставлену на хуторі у бік Чигирина. Забрали кулемет.

Матвіївські селяни, страшно обурені, натякають, що добре було б зараз спільними силами зліквідувати Коцура, але у "Дідуся" плани інші й група рушає далі.

Короткий переїзд до Головківки роблю на кулеметній бричці, бо ще на Херсонщині, під час довгого нічного переходу, пересівши з коня на бричку відпочити, заснув і відморозив собі пальці на правій нозі. Нога розпухла, і не можна взутись. У Головківці почуваю себе дуже погано і лежу в селянській хаті, оточений сердечною опікою господарів.

Приходять старшини, оповідають, що скраю села дуже гарний краєвид. Видно Медведівку, Тясмин і побережжя Дніпра, видно копулу Мотриного монастиря над лісами. Місцевість — маленький Кавказ: гори, яри, все вкрите лісом. Кажуть, що до штабу групи приїхали посланці просити отамана і всіх старшин на весілля до отамана Богдана, десь під Олександрівку; що "Дідусь" відпустив декількох старшин, щоб погуляли і розвідали що треба.

Про зухвалі наскоки Богдана на большевиків і денікінців нам оповідали ще в Матвіївці. Розпитуємо про нього нашого господаря. Він — колишній

[1] Курінь Холодного Яру перебував у складі 3-го Гайдамацького полку Армії УНР (*примітка упорядника*).

гусарський вахмістр, добре орієнтується у військових справах, охоче розповідає.

— Богдан — прізвище його чи псевдонім? — питає один старшина.

— Бачте... Він байстрюк. Мати дівчиною-сиротою принесла його з наймів із Чигирина... А як люди питали, де взяла, казала — Бог дав... Через те, кажуть, і прозвали його Богданом. Виросло у злиднях в орла-парубка. Пішов на війну і вернувся відзначеним підстаршиною, а як почалася отут у нас боротьба, Богдан і почав коники викидати. Та й заливав же він гарячого сала за шкуру москалям! Пішла слава: отаман Богдан, отаман Богдан!.. А воно всього війська — сам отаман, візник (теж добрий хлопець) та пара добрих коней у тачанці. На тачанці — кулемет "Кольт", а до крила прив'язаний легкий німецький міномет.

У візника ручний кулемет "Люїс". І ото під'їжджає було вночі під яку станцію, заповнену потягами та військом, найчастіше коли відступали большевики, а потім денікінці, та й пішов "воювати"! Лівою рукою стріляє з "Кольта", а правою одягає на міномет міни і пускає їх. Візник із "Люїса" строчить... Ті собі стріляти в темряву, не знаючи по кому, і підійметься такий бій — наче зійшлося дві дивізії...

Звичайно, паніка... Кидають усе і тікають хто потягом, хто пішки, а Богдан заїде на покинуту станцію, а тоді до найближчого села. Побудить кулеметом дядьків і посилає, щоб забрали собі майно та зброю. А як хоче зробити напад, де треба більше людей, то тільки передасть одному-другому, і до нього збіжиться з півсотні добрих вершників (наших хлопців на це діло двічі запрошувати не треба), але більше любить сам. А стріляє, бісова кров, аж чудно! Як нема з ким битися, виїде з нудьги у степ і б'є з кулемета зайців... Так ото і живе на колесах. Рідко до своєї пустки-хати повертає.

Де ніч застала, там ночує. Всюди пошана йому за відвагу — і нагодують, і чарку дадуть, і дівчата не цураються, а оце — женитися задумав... Та бач — губа не дура — хоче, щоб генерали в нього на весіллі гуляли!..

З подальшої розмови довідуємося, що байстрюк Богдан покохав дочку першого господаря у своєму ж селі, але батько і слухати не хотів про шлюб і випросив Богданових сватів з хати. Заявив, що віддасть свою одиначку тільки за поважного господаря, а не за голодранця, в якого одна хата та й та з побитими вікнами, який і не дбає, аби щось мати. Не помогли і сльози дівчини, що любила Богдана.

Тоді Богдан став свататися по-іншому. Проїжджаючи щодня коло хати своєї коханої, випускав по вікнах півстрічки з кулемета. Більшість селян держала сторону Богдана. Нарешті батькові набридло ховатися попід лавки і він згодився на шлюб.

На весілля з'їхалося багато озброєних людей із цілої округи, які навезли харчів і горілки, щоб мав чим Богдан частувати, не з тестевого...

Весілля із сальвами, з ракетами гриміло на цілій вулиці не один день. Такі весілля бачила Чигиринщина тільки, мабуть, при гетьманах.

Бачачи пошану населення до зятя і що навіть полковники приїхали на весілля, батько примирився й за столом цілувався вже з Богданом, виказуючи ще за побиті шибки. Постать Богдана — цікава і знана на Чигиринщині, і я ще повернуся до неї...

Під вечір я розхворівся зовсім. Прийшов лікар, поставив термометр — 39,2° С. Лікар розводить руками: чи через хвору ногу, чи через тиф, на який захворіло вже декілька козаків. У будь-якому разі в похід, на мороз — небезпечно, а група рано виступає.

Прийшов брат[1] зі штабу, почали радитися. Лікар пропонує їхати в Медведівку до лікарні, куди відправив уже двох тифозних. Виручає господиня:

— У монастир, до гайдамаків! Там і лікар є, і черниці доглянуть краще, як у лікарні.

— Звичайно, — погодився брат. — Будеш у безпечному місці, між своїми. Ми ще в цьому районі пробудемо деякий час, будемо, певно, мати зв'язок із Холодним Яром. Як видужаєш — приєднаєшся.

Вирішуємо, що завтра господар відвезе мене підводою до монастиря. Пишу рапорт, і ввечері брат приносить дозвіл і листа до отамана Чучупаки.

Рано забігають прощатися старшини, козаки... Група виступає. Не хочеться розлучатися з людьми, з якими два роки, стремено до стремена, ділив бойове життя. Але це ж ненадовго...

Вирішую ще день перележати у гостинних господарів. Уживаю залишену лікарем "аспірину", господиня частує "малинкою" і заганяє спати на гарячу піч у просо.

Увечері приходять селяни. Точаться розмови про минуле і майбутнє. Мене дивують їхні знання про історичне минуле України та національна свідомість. Розмовляють про Центральну Раду, "яка ловила гав", про Скоропадського, "який спаскудив звання гетьмана", про Коцура, "який зганьбив стару гетьманську столицю Чигирин", про те, як ще задовго до революції на Чигиринщині заклалася була широка підпільна організація в селах, що ставила собі за мету відібрати колишні козацькі землі у поміщиків і вернути незалежність Україні.

Було вибрано гетьмана — свого ж мудрого селянина, який служив у війську підстаршиною, і села, припасаючи зброю, готувалися до повстання. Була сувора конспірація. Але якийсь дядько похвалився "під великим секретом" жінці, та теж "під секретом" — боровицькій попаді, вона — поповімалоросові, той — приставові, а той викликав військо, і внаслідок цього багато селян, зокрема й оповідач, "прогулялись" у Сибір, де не один загинув.

Пригадую собі, що читав колись про "Чігірінскіе аґрарниє волнєнія"...[2] Чи не характерно, що революціонери Дейч і Стефанович, щоб підняти на Чигиринщині революційне повстання, використовують гасло самостійності

[1] Йдеться про брата Юрія Городянина-Лісовського (Горліса-Горського) – Павла Городянина (*примітка упорядника*).

[2] "Чігірінскіе аґрарниє волнєнія" – селянські революційні рухи на Чигиринщині 1905 року (*примітка упорядника*).

України, наслідують Залізняка і показують селянам "золоту грамоту від царя", в якій він дозволяє відбирати землю у панів, вибрати собі гетьмана та повернути козацькі вольності. Чи не характерно, що тут, на таємних радах, уночі в лісах, вибирають собі гетьмана в той час, коли майже по всій Україні давно було забуте і нічого не казало селянському серцю слово гетьман. Може, тому, що тут була церква над Суботовом, у якій висіла табличка: "Тут був похований Гетьман України Богдан Хмельницький", і вона не дозволяла його забути.

Наступного дня почуваю себе трохи краще і вирішую їхати до Мотриного монастиря, але не підводою, а помалу верхи. Сідаю на коня "по-дамськи", бо права нога у великому валянку не влазить у вузьке кавказьке стремено.

Проїжджаю повз школу.

На її фронтоні напис — "Головківська вища початкова школа", а над ним — гарно зроблена з каменю розгорнута книжка. На обох сторінках написано: "Учітеся, брати мої, думайте, читайте, і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь". Коло школи з дерев'яними рушницями граються у війну школярі. Кричать "Слава!" і "Вперед, за Україну!". Стримую весь час свого Абрека, який, відпочивши, просить ходу. Виїжджаю за село, і перед очима розлягається справді чарівний краєвид.

Головківка на горі. Від неї спускається на декілька верст широка долина, з трьох боків оточена горами, вкритими лісом, з четвертого — гірським хребтом. Щось ніби Карпати або Кавказ у мініатюрі. Здогадуюся, що це піщані кучугури за Тясмином, про які оповідав господар. Праворуч, у кінці долини, Медведівка. Від неї ліворуч, попід гори, йде смугою й ховається в лісі і в ярах село Мельники.

Уся місцевість справді нагадує Кавказ у зменшеному розмірі. Гори, вкриті лісами, утворюють на обрії чудові візерунки, перерізані глибокими ярами. На хвилястих полях, куди не глянь, — високі кургани-могили. Видно, що тут колись "бували діла" — було кого і ховати.

Уперед ліворуч видно над лісом церковну копулу. Це — Мотрин монастир, штаб гайдамаків.

Через деякий час в'їжджаю до Мельників.

Село має звичайний мирний вигляд, але парубки, що йшли по вулиці, співаючи "Серед степу на просторі", — озброєні. У всіх — рушниці, в декого шаблі і револьвери, а в одного шабля старовинна, оправлена в срібло.

Під'їжджаю до них.

— Добридень, хлопці!

— Слава Україні! — відповідають декілька голосів.

Я трохи розгубився, бо не знав, що у холодноярців заведено замість "Здоров" вітатися "Слава Україні!", а відповідати "Україні слава!". Питаю їх, як їхати до монастиря.

— Можна їхати селом, але так дальше. Виїжджайте оцією вуличкою на гору, там за вітряком спуститеся з гори на Кресельці, а звідти проста дорога лісом.

Виїжджаю на досить круту гору, і знову стає видно монастирську копулу, що зникла була за обрієм, коли з'їхав із головківської гори.

За млином спускаюся в село і, переїхавши місток, в'їжджаю в лісничівку — кілька будинків під бляхою. Це і є Кресельці.

У вікні будинку ліворуч — обличчя гарненької дівчини з великими чорними очима. Праворуч на воротах стоїть стрункa сіроока дівчина в легкій блузці. Як маєш двадцять два роки, то, попри те, що хворий, мимоволі задивишся і на "чорні", і на "сірі". Лише виїхавши з-під їхнього "обстрілу", помічаю, що, окрім дороги, яку обрав кінь, ліворуч пролягла ще одна. Деякий час вагаюся, але вирішую, що їду добре, якраз у напрямку невидної зараз копули.

— Козаче! Вам до монастиря треба? То ви не туди поїхали, цією дорогою ще до большевиків заїдете! — кричить навздогін дівчина з воріт.

Повертаю коня і під'їжджаю до неї.

— А ви звідки знаєте, що мені до монастиря треба?

— Бо сюди всі козаки їздять.

З хати виглядає мати:

— Ганю! Марш до хати, бо замерзнеш! Бісової віри дитина, як побачить козака, то боса по льоду побігла б.

— Чого ви кричите?! Це не наш козак, дороги до монастиря питає.

— А ви хіба всіх своїх знаєте?

— Авжеж знаю. Їздять коло нас...

— Мабуть, і погрітися заїжджають?

— Чому б не заїжджали!.. Один тільки є такий... нахмурений... Дівчат не любить. Чорнота зветься, аж із Кубані він. Але його наші люди люблять, бо він москалів дуже б'є.

Прощаюсь і їду тією дорогою, що веде ліворуч.

— Скажіть Чорноморцеві, що ми з Прісею до вечірні прийдемо! — кричить уже з подвір'я "бісової віри дитина".

Хвороба починає нагадувати про себе. То гаряче стає, то морозить. Дорога в'ється глибоким яром у лісі та починає помалу підійматися на гору. За одним із поворотів зустрічаю тачанку, запряжену парою добрих коней. За візника козак у чорному теплому жупані й у шапці з чорним верхом. Позаду хтось так само одягнений, але на чорному рукаві жупана — срібний трикутник.

Чи не отаман часом?

— Слава Україні! — підводиться він на тачанці. — Ви до монастиря?

— Я — старшина запорозької кінноти, захворів у поході, їду до вас трохи підлікуватися.

— Це діло! Нам зайва шабля, та ще й старшинська, не зашкодить. Я — Іван Компанієць, сотник кінної сотні.

Кажу йому, що маю лист до отамана, і питаю, чи він у монастирі.

— Ні, отаман живе в селі, я зараз буду в нього, можу передати. А ви їдьте до монастиря, там вам дадуть теплу кімнату і все що треба. Фельдшер

наш тепер теж у селі, але там стара черниця є — трьох лікарів варта. Спитаєте мого помічника Андрія Чорноту. Тільки не звертайте уваги, якщо він не дуже чемно вас прийме, — то в нього така вже натура, а хлопець — душа. Я повернуся післязавтра або днів за два, діло маленьке є на Побережжі.

Розмовляючи з ним, я не міг відірвати очей від його обличчя.

Було воно класично гарне: чисті риси, густі, як намальовані, брови, палкі чорні очі — ласкаві та смілі, гарно розрізані свіжі уста. Коли усміхався, здавалося, що це усміхається вродлива жінка, що для жарту приліпила собі маленькі чорні вуса.

Віддаю йому пакет і їду далі. Дорога різко підіймається на гору. З-за повороту на деякий час стає видно копулу. Нарешті між лісом показалися високі вали і будівлі за ними.

Ліворуч в'ється дорога, яка далі підіймається майже під прямим кутом до валу. Затримую коня, думаючи, чи їхати шляхом, чи звертати на цю дорогу. З валу розлягається свист. Піднімаю голову і бачу чорну постать. Махає рукою, щоб їхав прямо. Ще один заворот дороги — і в'їжджаю через проріз у валу, потім через браму в монастирський двір.

Між церквами й будинками ходять черниці, козаки в шинелях і чорних жупанах. Коло одного будинку старенький священик, лагідно сміючись, відбивається від здоровенного пса, який намагається лизнути його в обличчя.

Побачивши мене, пес став, наче роздумуючи, чи гавкати, але потім, видно, вирішив, що не варто, і повернувся до своєї забавки. Питаю зустрічного козака, до кого б звернутися, щоб поставити десь коня.

— То хіба до Бондаренка, він тепер за господаря, бо Гриб удома. Он там, у коморі, він.

Під'їжджаю до комори, на порозі якої з'являється типова "офіцерська" постать із маленькою борідкою і в окулярах з одним тільки склом (друге розбилося, а оптика в Холодному Яру бракувало).

Виявляється, що це і є господар.

Представляюся йому і кажу, в чому справа.

— Василю! Забери коня на стайню й догляньте там, — звертається він до одного з козаків.

Коло нас пробігає якийсь хлопчина, років дванадцяти, в чорному жупанчику. Господар його затримує:

— Ти мені і треба, Івасю. Ви з Петром ще в тій самій келії?

— Еге ж!

— Тепло у вас?

— Ого! Ще й як! Як напалимо, то й не всидиш одягнений.

— Ну, то виносьтеся звідти. Одне ліжко залишите. Я тобі дам зараз постіль, застели і будеш добре палити й доглядати цього хворого старшину.

— А ви мені пістоля обіцяли подарувати!

— Добре... Це у нас двійко хлопчиків є, — звернувся до мене господар. — Батьків торік убили большевики, так родинам гуртом допомагаємо, а цих жевжиків не відженеш ніяк — козакувати хочуть.

За півгодини я лежав у теплій постелі, а старенька черниця натирала мені якимось бальзамом спухлу ногу. Потім натерла груди і напоїла гарячим наваром із невідомих мені трав.

— З Божою поміччю скоро одужаєте.

— Чи не тиф, бабусю?

— Борони Боже. От така собі пропасниця. По очах бачу. З ногою довше доведеться бавитися, а це за три дні пропаде. Угрівайтеся добре, я вам кимось із сестер ще одну ковдру пришлю.

Моє нове житло мало вигляд не дуже вибагливий. Стіни давно не білені, пооблущувані. З меблів було тільки військове, а може, чернече ліжко, стілець і стіл, на якому лежало все моє багатство: шабля, кинджал, два автоматичні пістолі, малий німецький штуцер і дві ручні гранати "Мільса".

Після черниці до келії зайшов стрункий, але з ведмежими плечима козак, одягнений у кубанський козацький кожух, у татарській смушевій шапці, з повним набором оправленої в срібло кавказької зброї на поясі. Голена голова, горбатий ніс і темна шкіра робили з нього справжнього чеченця. Глянувши на його суворе, нахмурене обличчя, я відразу здогадався, що це Чорнота, "який не любить дівчат".

Не привітавшись, сів навпроти мене.

— Ну як?

— Нічого...

Я почувався якось незручно під його поглядом. Такий погляд буває хіба в мисливця, що вистежує небезпечного звіра.

Він глянув на срібне руків'я моєї шаблі.

— Містріханівський клинок? Добра сталь... Трохи затвердо загартована, зламатися може.

Мене здивувало, що він по оправі відгадав, який клинок. Мусив бути добрим знавцем зброї.

— Я зустрів по дорозі сотника Компанійця, передав ним свій папірець до отамана.

— Грішного чорта хвіст! Лялька розмальована — бабам на втіху! Я не Андрій Чорнота, якщо його коцурівці не втовчуть, як не тепер, то в другий четвер. Це ж до своєї вдовички на Побережжя поперся — мало йому тут спідниць! Казав йому: візьми дядька з возом і вези свою дурну кучеряву голову, нікому шкоди не буде, як розтовчуть, а то тачанка і кулемет пропадуть ні за що. Який це в біса старшина, коли по такій "пекучій справі" козаків покидає. Сьогодні тихо, а взавтра, може, битися доведеться.

— Багато сили тепер у монастирі?

— Яка там сила! Комендантська сотня, трохи кінноти, бурлачня бездомна та Лубенська "офіцерська рота" денікінська — полтавці-старшини. Денікін мобілізував їх та на Крим віз, а вони забрали новенькі англійські рушниці, по півтисячі набоїв на брата і — до Холодного Яру. Добрі хлопці. Ото бачив франта із трьома очима — це з них. Наша сила в селах. Добрі села... По-

любив я цю місцевість. От поправишся, то поїздимо по околицях. Тут, здається, сажня землі нема, не политого козацькою кров'ю. Шанці на шанцях, могила на могилі... І населення з козацьким духом, не помішане, самі українці, за Україну очі видеруть, не те що на Поділлі чи Волині.

— Чи серед черниць теж є свідомі українки?

— А яка з цього зілля користь?! Та молодші захоплюються нашою справою, тільки стара відьма-ігуменя ненавидить все українське. Як побачить у якої черниці українську книжку — зараз поклони заставляє бити. Вона якась княжна петербурзька, наречений у неї помер, так вона з горя в черниці пішла молодою ще. А взагалі, добре було б оце бабське кодло переселити куди-небудь. Піп тут старий, славна людина, все з ігуменею воює — вона йому служити по-українському забороняє. Є ще один піп — маленький, згорблений, кажуть черниці, що сто тридцять років від роду має. Сліпий уже і не чує нічого, а то міг би чимало оповісти — з хлопчика послушником тут. Він раніше історію монастиря писав, а тепер ігуменя забрала книги до себе і, мабуть, пише, як "хохли обітель осквернілі". Колись мушу видерти у неї старі записи, переглянути. Ну, бувай! Піду до коней подивитися.

У дверях зіткнувся із двома молодими черницями, що несли мені ковдру.

— Добридень, пане Чорнота! Болящих відвідуєте?

— Проходь, проходь. Не скаль зуби, бо в рай не попадеш.

Черниці, видно, вже були призвичаєні до його тону. Обидві молоді, миловидні, одна із серйозним, трохи сумним обличчям. Укривши мене, стали оглядати кімнату.

— Це ж твоя келія була, Катю? — звернулася веселіша до поважнішої. Потім затримала погляд на моєму білому башлику і шапці, які висіли на стіні.

— У вас усе біле, а в наших козаків чорне.

— Бо ваші козаки коло вас ченцями поробилися.

— Лихо мені з такими ченцями! Часом чоло болить від поклонів.

— Від яких поклонів?

— Ну, бо йдеш по дворі, а який-небудь бурлака підморгне смішно. Хіба втримаєшся, щоб не усміхнутись?! А мати ігуменя у вікно побачить і — бий поклони! На тому тижні за Чорноморця триста поклонів казала вдарити, а що я там згрішила такого? Він мені за ковнір снігу насипав, а я йому віддала.

— Не личить сестрі у сніжки гратися, — наставницьким тоном одізвалася сестра Катя.

— Розумна ти яка! Добре, що тебе ні разу з твоїм Павликом не запримітила.

Сестра Катя зачервонілася.

— Видумаєш таке. Чоловік подумає — справді.

Мені ставало весело, коли дивився на їхні молоді, повні життя личка, яким так не пасував темний одяг.

— Слухайте, дівчата, яка вас лиха година в черниці погнала? Йшли б уже під старість, як така охота до раю попасти.

— Ми — сироти. Нас старі сестри виховали у притулку. Ходімо, а то як би поклони не довелося бити...

Під двома ковдрами не на жарт стало гаряче. Повернувся на бік і став дивитися через вікно надвір, де люди із двох світів ходили кожний у своїй справі.

Через двір бігла з дійницею в руках молода черниця.

Навздогін їй полетіла сніжка, яку запустив молодий ставний хлопець в уніформі австрійської кавалерії і шапці Січових стрільців.

Черниця, озирнувшись на вікна, загребла снігу і пошпурила ним у "напасника".

Не допоможуть поклони. Молодість свого не хоче дарувати, і якщо ігуменю молоде палке кохання загнало до монастиря, то воно ж, мабуть, не одну дівчину, що виросла тут, вижене з нього.

Наступного дня маю весь час гостей. Заходять старшини-лубенці. Бачу Чорноморця — гарний хлопець, вартий трьохсот поклонів. Закінчив духовну семінарію в Полтаві й пішов козакувати. Заходять два хлопці в австрійських куртках, як виявляється — січові стрільці української армії: Йосип Оробко та Микола Гуцуляк. Усі розпитують про фронт, про партизанський похід.

Стара сестра Маланя тричі на день натирає і поїть своїм зіллям.

На четвертий день гарячка зникла. Нога теж трохи стухла і не докучає так. Хочу піти побачитися з Абреком, та моя лікарка поки що не дозволяє. Кажу Івасеві, який весь час розглядає мою зброю, щоб привів під вікно.

Кінь вичищений і, видно, не голодний. Вибрикує, тягаючи за собою малого козака.

Під вечір заходить Чорнота, надзвичайно схвильований, і сідає коло мене.

— Ех, чортів син, чортів син! Лялька чортова! Не казав я йому, що так буде?! Спідничник задрипаний!

Здогадуюся, що мова про Компанійця.

— А що сталося, Андрію?

— Що? Нічого. Вбили дурня, та й усе. Козак вирвався, а його так коло вдовички і приглушили коцурівці з Чигирина. І тачанка з кулеметом пропала, й Іван ні за цапову душу загинув. Колись поїду і вкину ту вдовичку в Дніпро до трьох бісів. Ти ж тільки подумай, через якусь задрипану спідницю такий хлопець загинув! Думаєш, багато Україна таких Компанійців має? Яке він мав право так безкорисно загинути? Пику б йому за це побити...

— Негоже, Андрію, покійника так величати.

Моя увага трохи охолоджує Чорноту.

— Любив я його сильно, хлопець же який був — орел! Привезли до церкви в Мельники, взавтра в монастирі ховати будемо. От уже дівоче царство сліз напроливає! Вони ж з усіх довколишніх сіл бігали до монастиря молитися до його чорних брів. Уже б і вішався тут якій на шию, так ні! — вдовичка, чортзна-звідки, його причарувала!..

На другий день вирішуємо з Чорнотою поїхати до Мельників. Одягаюся і взуваю на хвору ногу невеликий м'який валянок, що приніс Андрій. Він ставиться до мене чомусь приязно, і зауважую, що зі мною не такий "брутальний", як з іншими. Загадка трохи роз'яснюється, коли сідлаємо коней.

— Як у чоловіка добра зброя і добрий кінь, то це означає, що він добрий чоловік, — каже він тоном, що не допускав заперечення.

Зближує нас те, що ми, як виявилося, обидва почали військову службу в кавказькій кавалерії під командою князів Хана-Нахічеванського та Султан-Гірея і обидва хапнули магометанської воєнної етики.

З'їжджаємо з гори і пускаємо застояних коней чвалом. Його доброму "херсонцеві" важко поспішати за моїм горбоносим, довгоногим Абреком, якого я виміняв за дві кулі у татарина-денікінця під Білою Церквою.

Проїжджаємо Кресельці. Заглядаю у знайомий двір, чи не видно "бісової віри дитини".

Чорнота це зауважує.

— Чи ти не Ганю тут бачив? Гляди, бо підеш за Компанійцем чортам кози пасти.

Усе село залите народом, що зійшовся з околиць на похорон Компанійця. Зібралося близько десяти тисяч озброєних чоловіків. Із жіноцтва переважають дівчата з горщиками, загорнутими в хустини, і вінками із засушених квітів. Настрій юрби поважний. Чоловіки гуртами щось гаряче обговорюють.

Зустрічаємо отамана Василя Чучупаку із старшим братом Петром, начальником штабу, і ще з трьома братами. Найменший, молодий хлопчина, майже одного зросту зі своєю рушницею. З ними високий дідуган із довгою сивою бородою, з добре вичищеною рушницею і настромленим багнетом. Це Степан Чучупака, отаманів батько.

Чорнота представляє мене.

Отаман звертається до нього:

— Андрію! Тебе іноді слухають швидше, ніж мене. Ми підемо до церкви, а ти походи між народом. Настрій у всіх такий, щоб, поховавши Компанійця, йти на Чигирин. Це неможливо. Як заведемося з Коцуром, большевики із другого боку дадуть нам перцю.

До церкви протиснутися нелегко, але натовп мовчки розступається перед отаманом.

Компанієць лежить у простій дубовій труні. Очі відкриті й, відбиваючи світло свічок, здаються живими. На обличчі застиг якийсь лагідний вираз. Над правою бровою чорна ямка — слід від кулі. На обличчі та руках розкидані темні сліди ударів — видно, боровся.

А все-таки він і мертвий напрочуд гарний! "Вернуся післязавтра..." — мимоволі згадалася мені зустріч із ним у лісі.

По короткій відправі на рушниках виносять тіло з церкви. Вирішили нести на руках аж до монастиря. Щонайменше п'ятнадцятитисячна процесія розтягнулася через село і ліс. Озброєні йшли сотнями, жінки і дівчата — окреми-

ми гуртами. Було якось трохи незрозуміло, чому всі ці люди так близько до серця беруть смерть немісцевого, чужого бурлаки, який забрів сюди минулого року зі степів Херсонщини (І. Компанієць народився у Суботові.— *Ред.*).

Чорнота наче вгадав мою думку.

— Торік тут ховали своїх убитих хлопців по кільканадцять на день, але ні один не мав такого похорону... Любило населення Івана, бо й він для нього своєї голови не шкодував. Зрештою, вбиті в боях — річ звичайна. Не так зворушує...

Ми обігнали валку і поїхали до монастиря. Сумна залога готувалася зустріти свого улюбленого веселого сотника, що повертався із прогулянки на Побережжя. Між двома церквами, поруч старовинних могил із посадженими біля них, тепер велетенськими, деревами була готова глибока хата для нього. На монастирській кухні готували заупокійний обід.

Нарешті процесія увійшла в монастир. Відкриту домовину поставили на землю. Дівчата, що несли віко, побачивши яму, тихо заплакали. Чорнота, з яким ми стояли біля ями, глянувши на обличчя мертвого товариша, сердито мазнув себе кулаком по очах.

— Ах, чортів син, чортів син! — зітхнув він і, коли старенький монастирський священик почав читати заупокійні молитви, став зосереджено молитися.

Був Чорнота людиною глибоко релігійною.

Коли із тисяч грудей понеслося понуро-величаве "Вічная пам'ять", серед дівчат почулися глухі ридання. Нарешті забиту домовину опустили на зв'язаних рушниках до ями. За нею полетіли рушники, вінки, дівочі хустини...

Почесною вартою командував Йосип Оробко, та грізна хвиля пострілів із тисяч рушниць покрила і його дужий голос, і сальву залоги.

За валами важко вибухнули три міни, пущені з міномета.

"Як умру, то поховайте..." — затягнув сильним басом немолодий селянин, що, спершись на рушницю, стояв у першому ряду. Могутні, величні хвилі пісні покотилися над лісами, відлунюючи по ярах.

Поховайте та вставайте,
кайдани порвіте
і вражою злою кров'ю
волю окропіте.

Громада, скінчивши пісню, грізно загула. Почулися вигуки:

— На Чигирин! Доки терпіти?! Смерть коцурівцям!

Отаман став на лаву біля могили і підняв руку з рушницею. Люди стихли.

— Брати-громадяне! Ворог вирвав із наших лав одного з найкращих борців, але не піддавайтеся справедливій жадобі помсти! Хай пам'ять про Івана Компанійця вічно живе в наших серцях. Залишимо мертвого мертвим, а живе діло — для живих! Скільки разів терпіла Україна поразку і

страшну руїну через те, що сини її билися між собою в час, коли на неї насувався ворог ззовні! Про це стара гетьманська столиця, на яку ви збираєтеся, могла б найбільше оповісти... Тепер на Україну насунувся страшний ворог, який руйнує і обдирає наш край, убиває тисячі й тисячі наших людей... Але з очей селян спадає полуда і Україна буде боротися, щоб повернути те, що так нерозумно віддала. Ми зможемо перемогти тільки єдністю, дружним ударом на ворога! А коцурівщина сама загине, бо вона не має під собою ґрунту! Селяни Суботова чи Стецівки підуть разом із нами, коли вийдуть з-під впливу купи авантюрників, коли побачать, що це єдиний шлях до рятунку. Не з ними, засліпленими, нам боротися, щоб тішити цим ворога! Розходьтеся спокійно по домах! Готуйте і бережіть зброю! Будьте готові кожної хвилини стати під чорний прапор[1] Холодного Яру на захист своїх прав і України! Мусимо вернути їй радість і славу!

Зірвалося і довго не змовкало могутнє "Слава!". Коли люди вже замовкли, той гук ще деякий час повторювали яри.

— А-а-а-а-а! — долинула остання протяжна луна десь здалеку.

— Холодний Яр обізвався... — з якоюсь містичною повагою звернувся до мене Чорнота.

— Хіба це не він? — показав я на глибокий яр, над яким стояв монастир.

— Ні, це старе русло річки Косарки, з якою пов'язана легенда про те, що близько тисячі років тому якась княгиня Мотрона перетворила свій укріплений замок на монастир, бо насправді це монастир Святої Трійці, а не Мотрони. Ось у цей бік до Жаботина — гори Весела і Червона, на яких стояв гайдамацький табір. Он там — Скарбовий яр, у якому була гайдамацька скарбниця. А там пішли Кривенків яр, Чорний яр, Попенків яр, Гадючий яр, а Холодний яр у цей бік, версти півтори-дві звідсіль. Починається він неподалік хутора Буда, тягнеться на південь через Мельничанські хутори, Медведівку аж до Тясминської долини. Він найглибший з усіх, його схили в деяких місцях мають до вісімдесяти метрів висоти. Для нас Холодний яр має те саме значення, що й усі інші яри. Дорогий той вогонь, який заховався в серцях людей кругом нього...

Юрба помалу заспокоїлася. Почався обід. Зготовленого в монастирі, звичайно, не вистачило би для всіх, але жінки і дівчата мали із собою страви. В монастирській трапезній, у келіях, надворі — день якраз видався теплий — гурти селян і залога поминали Компанійця.

Бурлак запрошували від гурту до гурту.

Уже вечоріло, коли народ став розходитися.

[1] Перший (основний) курінь Холодного Яру мав чорний прапор із гербом України і написом з одного боку "І повіє новий вогонь з Холодного Яру", з другого — "Воля України — або смерть" і жовто-блакитний прапор, на якому було написано: "Полк гайдамаків Холодного Яру"(*примітка автора*).

"У Холодному Яру полону нема"

Після похорону Компанійця життя в монастирі пішло звичайною ходою. Хлопці старанно перечищували та перевіряли зброю, хоч ніхто їх і не примушував. Однорукий начальник кулеметів Левадний ревно стежив, щоб кулемети були чисті "як рибляче око" і працювали як новий годинник. Три десятки лубенців, одягнених у першокласне англійське обмундирування, з новенькими одинадцятинабійними англійськими рушницями, щодня робили військові вправи, командуючи по черзі (всі ж були старшини!). З французького підручника, якого дістали десь у денікінському штабі, вони вивчали останнє досягнення військової науки — тактику групового бою. На тлі Холодноярського лісу між чорними жупанами, киреями, дубленими кожухами було якось дивно бачити цю групу вояків ультраєвропейського вигляду.

Із сіл приходили богомольці. Селяни привозили харчі для козаків і коней. Приходили гурти озброєних хлопців, які називали себе не інакше як козаками, запрошували наших у села і на хутори на вечорниці.

З боку Черкас і Сміли іноді долунювала гарматна стрілянина.

Одержали відомості, що Запорозька група, дійшовши до Золотоноші, знову вернулася на правий берег Дніпра[1]. Я почав подумувати, як би прилучитися до своїх, та, з іншого боку, чомусь не хотілося вже розлучатись із цією січчю.

Одного дня богомольці, які прийшли із Грушківки, оповіли, що вчора там ночував полк Чорних запорожців. Кажу Чорноті, що поїду доганяти.

— Нікуди не поїдеш! Як маєш зайву голову, то й тут для неї колись куля знайдеться, а ганятися за вітром у полі, щоб до большевиків у руки потрапити, — не пущу.

Побачивши, що тон його відповіді справив на мене неприємне враження, обняв за плече:

— Знаєш... я сам від революції був в українській армії, та надивився, як наші українці "жваво беруться" до боротьби за незалежність, плюнув і став додому, на Кубань, пробиратися. Аж от потрапив по дорозі до Холодного Яру і чую, що вже мене до смерті ніхто звідси не вижене. Під ним, мабуть, якийсь магніт у землі лежить... Між цими озброєними хліборобами до мене знову вернулася надія, що ми таки досягнемо своєї мети. Побудеш тут трохи — сам не схочеш покидати...

За декілька днів партизанські частини нашої армії були вже далеко.

І волею, і неволею став я "громадянином" Холодноярської "республіки".

З Чорнотою ми надзвичайно здружилися, що не перешкоджало нам частенько сваритися через якісь дрібниці.

Після смерті Компанійця без жодного офіційного призначення всі визнавали Чорноту начальником. Бурлаки і до того бачили в ньому "старшого

[1] Йдеться про полк Чорних запорожців Петра Дяченка *(примітка упорядника)*.

бурлаку" — ватажка. Чим ближче я приглядався до цієї оригінальної людини, тим більше дивувався.

Цей зовні необтесаний козарлюга виявився ходячою енциклопедією: був добре ознайомлений з історією, археологією, фізикою, політичною економією, до того ж був прекрасним ковалем і римарем: кував коней, направляв сідла. Як старшина, він мусив бути більш чи менш освіченим, але з його ж оповідань виходило, що до війни він випасав табуни коней і овець на кубанській Чорноморії і займався рибальством та мисливством на Кавказі. Взагалі був надзвичайно мовчазний, та іноді на нього "находила година", коли починав філософувати на якусь тему. Тоді годі було з ним сперечатися — вилається і піде.

Одного дня Андрій не показувався надворі аж до обіду.

Іду до його келії.

Лежить на ліжку і читає якусь книжку в сап'яновій оправі.

Побачивши мене, кинув її і встав.

— Підемо, Юрку, пройдемося по валах, а то в мене вже голова очманіла — від другої години ночі читаю.

Дивлюся на книжку — "Критика чистого розуму" Канта. На підлозі коло ліжка — ціла гора книжок у розкішних оправах. Починаю переглядати: Кант, Ренан, Вольтер, Толстой, Руссо, Шекспір... Окремо скиртою лежать новенькі томи творів Маркса і Енгельса, Лассаля, Леніна, різна большевицька політично-економічна література.

— Де це ти набрав?

— Це — з большевицького агітаційного потяга, а це — колишнє панське добро, по селах за набої наміняв.

Вийшли надвір. Біля трапезної стоїть висока, суха ігуменя з двома зморщеними карличками-черницями. Козаки якраз вели через двір коней від криниці.

— Такова єщьо свєт нє відєл! Штоб в святую абітєль мєжду храмамі канєй заводіть! — гордо звертається ігуменя до своїх "ад'ютантів".

Чорнота ввічливо підняв шапку:

— Світ як світ, паніматко, а оці вали вже скоро півтораста літ як козака не бачили, а їх насипали не на те, щоб із-за них тільки Богу молитися. От що, давно я тобі збирався сказати... Ти, паніматко, можеш собі України не любити, це діло твоє, та коли будеш про це голосно балакати — накажу спакувати твої пожитки і відправлю тебе до большевиків у Кам'янку. Там є "істінно рускіє люді" — з ними тобі буде веселіше...

Переходимо через господарське подвір'я, через невисокий внутрішній вал і видряпуємося на високий зовнішній вал, що поріс лісом.

За валом у лісі густо стоять височенні могили, деякі однієї висоти з деревами.

— Думаєш, це мирно спочилі ченці лежать? — повів Андрій поглядом по могилах. — Братчики-козаки, в боротьбі полягли. Може, і з моїх прадідів хтось лежить. Бо наш рід та й майже півсела на Кубань прибули із

Чигиринщини. Ще при Катерині. Може, через це і притягає мене так ця земля.

— Підемо, Андрію, обійдемо валом кругом монастиря.

— Що, так уже на свою приморожену ногу надієшся? Це ж п'ять верстов ходу. Підем у цей бік, понад ярами. Подобається мені тут... дика краса!

Із зовнішнього боку вал був ще вищий, бо попід ним проходив рів, який з часом змілів.

Трохи далі вал круто звернув до лісу підковою, всередині якої були сліди якихось земляних споруд.

— Це щось на зразок форту, — пояснив Андрій, — отам, видно, гармати стояли, отам — сліди великих печей із котлами, в яких гріли смолу й окріп "гостям голови мити" під час штурму. Хто знає, коли ці вали насипали, але сучасний інженер нічого не міг би додати.

Вийшли на чоло форту. Тут вал уже проходив понад глибоким яром. Місцевість далі робила химерні хвилі, оточуючи монастир глибокими прірвами. Між головним валом і монастирем — ще один насип, де-не-де видно сліди грубих мурованих стін. Звертаємо вздовж валу і знову виходимо на край господарського подвір'я. Далі насип робить крутий поворот праворуч, а яром між цими двома виступами валів виходила на гору дорога, яку я бачив, коли під'їжджав до монастиря. В закутку під валами — стара криниця, якою тепер не користуються.

Чорнота звертає на неї мою увагу.

— Її називають хто Козацькою, хто Гайдамацькою. Від неї залежала доля монастиря в час облоги. На горі води нема, є тільки в ярах. Насипати вал через яр так, щоб вона залишилася по цей бік, неможливо. Але, як бачиш, виступи валів беруть її між себе. Так що підхід до неї можна обстрілювати з обох боків. Із монастиря був до неї підземний хід. Попід валом також є підземні виходи і до центру монастиря, і до лісу.

Ми йшли вже понад прірвою другим виступом.

— Отам, у кущах, — замаскований вхід у підземелля, до лабіринту печер. Зараз неохота бруднитися, а весною полізем — покажу тобі. Кожна викладена дубом печера має два виходи у наступні, всі вони сполучені між собою, але, заплутавшись, можна ходити до смерті в темноті й не знайти виходу. Ми в них запас зброї переховуємо.

Із того боку монастиря від валу потягся в ліс ще один вал, але яка його роль — не розберу. Хіба для захисту дороги, яку прокопали до Холодного яру, де були окремі укріплення. У лісі ще є де-не-де укріплення, які, видно, свого часу мали значення. Такі ж укріплення є і в Чорному лісі, і в Бовтиші, і в Чуті, і в Суботівському лісі. Недалеко від Суботова, в лісі, — Вовчий Шпиль, на якому ще й досі стоїть козацький Вежний дуб, з котрого видно Побережжя і всю околицю. За Медведівкою, на острові серед Тясмина, — Медведівський монастир; вище — укріплений Онуфріївський монастир, що стоїть на кручах над Тясмином; у Черкаському бору — Мошенський монастир, теж фортеця на багнах, до нього треба добиратися вузькою Вовчою гаткою.

Скільки праці тут покладено! Наші прадіди вміли подбати про захист краю...

Спускаємося з валу, щоб обійти проріз, через який я приїхав, і далі йдемо вже понад іншим яром. Його крутий схил тягнеться карколомними виступами більш як на півверсти вниз.

Порослий лісом яр виходить за монастирем ліворуч і тягнеться далеко на південний схід. Унизу під нами — капличка з криницею, до якої спускається покручена стежка. На протилежному боці якісь будівлі та сад.

Питаю Андрія, що це таке.

— Шістдесят десятин монастирського саду і виноградника. Ченці ще насадили, а ці божі коровки тепер і доглянути не можуть.

— Андрію, ти на похороні Компанійця згадував про якусь легенду, пов'язану з цим яром...

Він задумливо подивився вниз.

— Сядемо. Он бачиш на дні темні плями — це багна, які не замерзають. По той бік можна перейти тільки по гатці. Між багнами протікає поганенька річка Косарка. В народі збереглася легенда, що тут колись були останні перед дикими степами селища людей, котрих охрестила в православну віру княгиня Мотрона. Чи просто Мотря. Її укріплений замок стояв на цьому місці, що й монастир. За тою легендою Косарка тоді була великою рікою, що зливалася біля Медведівки з Тясмином, а той біля Чигирин-Діброви — із Дніпром. Вода в Дніпрі стояла так високо, що турецькі галери вільно плавали над порогами і заходили Тясмином і Косаркою аж сюди — для нападів на володіння княгині. В неї теж був свій флот, який ходив воювати аж у Чорне море. А пристань була отут унизу. Одного разу чоловік княгині, якого вона дуже любила, вийшов із цим флотом у Чорне море на турків і, розбивши їх, повертав назад із багатою здобиччю. Пересівши із залогою, що перевдягнулася в здобуті турецькі шати, на захоплену турецьку галеру, яка плавала скоріше від його суден, князь далеко випередив своїх і перший наближався до замку. Стоячи на носі галери, одягнений в дорогі шати турецького паші, він нетерпляче дожидав хвилини, коли зможе привітатися з дружиною та подати їй радісну звістку про перемогу. Але княгиня, яка стояла отут, на валу, побачивши галеру, подумала, що це справжні турки, які, потопивши судна чоловіка, наближаються до замку. Важкий біль охопив її серце.

— Дайте мені лук, — сказала вона слугам, — помщуся за смерть мого любого мужа хоч на отому паші, що стоїть на галері.

Взявши лук, пустила стрілу — і влучила в серце свого чоловіка.

Аж коли залога галери стала скидати турецький одяг і кричати до княгині й вояків, які готувалися на валу до бою, — зрозуміла свою помилку. Коли ж довідалася, що вбила свого мужа, три дні нічого не їла й не пила, обливаючи його тіло сльозами. Потім наказала затопити галеру на тому місці, де впала трагічна стріла, а свій замок перетворила на монастир, ставши першою черницею та ігуменею.

Легенда як легенда.

Що Косарка була більшою, про це нема й мови. Ще дід Гармаш із Мельників, якому дев'яносто шість років, пам'ятає, як по ній човнами плавали. Але ми знаємо, що ще задовго до Володимира купці, які плавали з варяг у греки, витягали біля порогів свої човни на берег і перетягали волоком. Знаємо також, що в ті віки на Чорному морі панували не турки. Однак легенду вперто обстоюють старі люди з довколишніх сіл як правдиву. Показують місце, де під багнами має лежати та затоплена галера. Навіть оповідають, що одного посушливого року, як багна висохли, — докопалися були до неї. Лежить вона догори підошвою, обшитою листовою міддю. Може, це і байка, може, перекручена народною фантазією якась справжня подія. Але іншого пояснення, чому люди називають монастир Мотриним, тоді як він є монастирем Святої Трійці, я не зустрічав[1].

Деякий час ми сиділи мовчки, втопивши очі в яр, якому народна фантазія приписувала таку роль у минулому[2]. Взагалі ця місцевість — свята для українців. Тут зароджувалася козаччина... Недалеко, он за тим лісом, образжено Хмельницького і, сповита обставинами часу, народилася Хмельниччина... Тут почалася і тут скінчилася, побувавши аж на Поділлі, Коліївщина, і батько Максим перебував деякий час як чернець у цьому монастирі...

Ігумен його Мельхіседек Яворський, гаряче помолившись, благословив ножі й шаблі на пролиття рік людських сліз і крові, винної та невинної, во ім'я Волі. Поневолення селянства з царської "ласки" тут було найкоротше в усій Україні, і чигиринський "малорос" не завжди гнув покірно шию, а часто мотав нею, щоб скинути ярмо.

Якихось два десятки літ тому селянин тут подавав уночі свій "вільний голос" на виборах Гетьмана України і на старій козацькій могилі, поклавши руку на старовинну козацьку шаблю, присягав не зрадити і додержати таємницю.

Задуму раптово перервала коротка кулеметна черга. Я зірвався, призвичаєний до того, що постріли означають ворожий напад, але Чорнота потягнув мене за рукав черкески:

— Сідай. Це Левадний вправляється. Мабуть, із "Люїса" ворони б'є в лісі. Цікавий тип... Граматики добре не знає, але нема кулемета, якого б він не знав як свої пальці. Для нього кулемет — усе. Ні один закоханий так біля дівчини не припадає, як він коло своїх "Кольтів" і "Максимів". Невеликий собі, худорлявий хлопець, та сила духу в ньому велетенська... Знаєш, він же в Коцура був головним кулеметником. Любить хлопець Україну, але повірив у "червону правду" і пішов боронити її під червоними прапорами. Не один холодноярець упав від меткої кулі з його кулемета. Та, коли переконався, що бореться для Москви проти своєї ж Батьківщини, взяв на плече свого "Люїса" і прийшов до нас. Сидимо якось у Чучупаки ввечері, коли заходить... Поставив кулемета в кут і підходить до столу:

[1] Пізніше цю легенду я сам чув декілька разів від селян *(примітка автора)*.

[2] Тут краще говорити не про народну фантазію, а про народну пам'ять *(примітка упорядника)*.

— Я — Левадний. Ви мене знаєте, бо я з вами бився. Аж тепер я розібрав, що мої кулі летіли не туди, куди треба. Можете мене застрілити — це ваше право. Але, коли хочете, я себе і вісімнадцять кулеметів, які маю заховані по селах і хуторах, віддам у ваше розпорядження.

Спочатку не дуже довіряли, звичайно, та потім переконалися, що хлопець прийшов зі щирим серцем. Тепер у нас кулеметами заправляє. Дав декілька своїх, а решту, каже, дам тоді, як треба буде. В нього заховано цілі арсенали зброї, яку зі своїми хлопцями позахоплював у німців та денікінців, але зуживає її дуже обережно. Коцурові дав трохи кулеметів і набоїв, а про решту навіть не сказав. Оце недавно їздив десь під Чорний ліс, привіз нам два німецькі міномети і вісім скринь мін. Треба буде, каже, — дістанемо ще.

Але ти полюбуйся, яка впертість! Відбили йому праву руку — лівою навчився стріляти, і то як стріляє! Важко одною рукою підіймати ручного кулемета, то він зняв із нього кожух, спиляв радіатор, спиляв де можна залізо, щоб тільки не пошкодити механізм і люфу, а не змінив на револьвер або карабін. І цей обскубаний кулемет у нього працює, як новий годинник, і ліву руку виробив так, що міцніша, як у декого дві разом... Він сам із хуторів, а в Суботові має багато родичів, і взагалі суботівці його люблять.

Якось отаман каже йому:

— Пішов би ти, Левадний, коли увечері до Суботова. У тебе там родичі, знають тебе там добре, — агітнув би людей проти Коцура.

А Левадний:

— Я, отамане, як треба буде для добра України, — увесь Суботів разом з усіма своїми родичами з кулемета викошу, а агітувати хай хто інший іде. Не вмію.

І завжди він спокійний, урівноважений. Ніколи нікого не образить. Та... Був у Мельниках чоловік, що перед війною у поліції в Петербурзі служив. А через те і вважав, що він у селі найстарший і найрозумніший. Нап'ється самогону і сікається до всіх.

— Ви — хахли необразованиє! Німці Україну видумали, а ви й собі за німцями! От повернеться на престол цар-батюшка — він вам покаже Україну!

Одного разу Левадний перед гуртом селян оповідав про Хмельниччину, а той п'яний підскочив до нього і почав:

— Ти що народ у заблужденіє вводиш, крамоли всякої навчаєш! Богдашка Хмєльніцкій вєрноподданий бєлого царя був, а ви — бунтовщики! На шибеницю вас усіх треба!

Коли Левадний сказав йому, щоб пішов проспатися, той підскочив і вдарив його по лиці. Левадний мовчки зняв із плеча свого "Люїса" і висадив у нього цілий диск набоїв.

Зібрався громадський суд. Прийшов на сход і Левадний зі своїм кулеметом. На вимогу сільського отамана віддав йому "Люїса" і став спокійно чекати вироку. Злочинців у наших селах карають лише шомполом або кулею. Громада погомоніла, погомоніла і постановила: хочеш горілку пити — пий, а честі України і людської не зневажай. Левадний карі не підлягає...

— Чи багато з-поміж українців так реагує на образу своєї особистої чи національної честі? — продовжував Андрій. — От ти служив між кавказцями. Чи тобі прийшло коли в голову зневажити гордість чи національний звичай підвладного тобі козака? Московські кадрові старшини залюбки били морду солдатові — москалеві, українцеві, полякові, але чи хтось із них наважився вдарити чеченця або кабардинця? Ніколи! Бо знав наперед, що той відповість на це ударом кинджала, не турбуючись, що завтра за це його розстріляють.

Шістдесят років тривала нещадна війна між могутньою московською імперією та кавказькими горцями, але, і переможені, вони гордо споглядали зі своїх гір на переможців як на щось нижче від себе і не поспішали їм прислужувати.

Москва не брала з них податків, не брала до війська, була задоволена, що вони не відновлюють боротьби. Часом голодний і обідраний кавказець за жодні скарби не віддавав і не продавав прадідівських кинджала та шаблі, і в цьому був увесь секрет пошани до нього. Народи, які налічували заледве кількасот тисяч людей, примушували ворога-переможця шанувати свої звичаї, мову, релігію, а якби кабардинців чи хевсурів було сорок мільйонів, то, повір мені, Москва зі своїми шістдесятьма мільйонами в решеті б у них танцювала!

А полюбуйся нашим нащадком великих прадідів, що потрясали колись мурами Царгорода! Навіть у своєму бойовому гімнові він називає ворогів "воріженьками", що мають згинути "як роса на сонці", бо він сам задобрий і залінивий, щоб розбити їм голови.

До біса наш український сентименталізм! Нам потрібний не мрійний пав'ячий хвіст, а вовчі зуби. Бо, коли ми їх не матимемо і не примусимо наших "приятелів" шанувати себе, Україна ніколи не буде щасливою.

Я — християнин і вірую в Бога, але я не згоджуюся з Христовою заповіддю підставляти праву щоку, як тобі приліплять ляща по лівій. Така засада для українців згубна, бо маємо таких "добрих сусідів", що будуть бити поки влізе і соромно їм ніколи не стане. Бо б'ють вони нас не для розваги, а тому, що їм потрібні багатства нашого краю.

Багато мені не подобається з того, як ми взялися до справи... Хочеш, я тобі дам почитати останні книжечки Леніна про тактику боротьби і організацію влади. Я б усіх наших міністрів засадив на шкільну лавку вивчити їх, дописавши дещо між рядками. Нас б'ють без сентиментів. Але, знаєш, це — добре. І чим більше будуть бити і знущатися — тим краще. Жоден народ не пережив того, що тепер переживає Україна, але й нікому це так не йшло на користь, як іде українцеві. Це перетворить лінивого українського вола на хижого звіра, який, вирвавшись колись на волю, як побачить, що хтось знову простягає до нього лапу, не ждатиме, поки треба буде оборонятися, а сам нападатиме.

Уяви собі, що було б із нашими бідними ворогами, якби хоч пів-України охопила така Холодноярщина. От я, простий собі Андрій Чорнота, можу

вдарити зараз у великий монастирський дзвін, і шість-сім найближчих сіл за годину-другу дадуть десять тисяч бойовиків, дивізію війська, яке не знає полону, не має права на відступ, бо залишить ворогові хати і родини. А скільки дала вся Україна на заклик свого уряду?

Якби ми цього року перемогли, з усієї України лише холодноярці мали б право сказати: "Ми не пустили ворога в свої хати, не годували його своїм хлібом, не дали йому своїх синів на гарматне м'ясо".

...Андрій говорив би ще, напевно, довго, та з церкви залунали удари малого дзвона.

— Ого, якась новина! Мабуть, большевиків чорт звідкись несе.

Ми зійшли з валу і побігли до монастиря.

У дворі по-діловому, без криків і метушні, розпочався збір.

Зі стаєнь виводили осідланих коней. Запрягали тачанки з кулеметами, які по черзі оглядав Левадний і сам заправляв у них стрічки з набоями.

Піші козаки гуртувалися коло лубенців, що вже надворі затягували свої складні англійські патронташі. Із дверей будинків визирали злякані черниці. До Чорноти підбіг схвильований командир булавної сотні:

— Андрію, большевики на Лубенських хуторах!

— То чого ж ти злякався? Можна подумати, що вже твою келію зайняли. Скільки?

— Ось чоловік, що прискакав верхи.

До нас підійшов старшого віку дядько в киреї.

— Що там сталося? — звернувся до нього Андрій.

— Большевицька кіннота приїхала на наш хутір. Взяли заложників і наказали, щоб знесли шістдесят пудів вівса, тридцять пудів борошна, хліба, сала, чотири свині й дві корови. Заявили, що як за три години не буде, чого вимагають, то розстріляють чотирьох наших заложників і підпалять хутір. Вигнали підводи і дожидають. Люди потроху зносять, а я з конем викрався до лісу і — сюди.

— Давно вони налетіли?

— Не більш години тому — я коня гнав щодуху.

— Скільки їх?

— Чоловік п'ятнадцять з одним "Люїсом".

Чорнота з докором глянув на коменданта:

— Шкода, що ти ще у великий дзвін не вдарив! Треба було спочатку розпитати, що там у них за празник у хуторах, а потім уже дзвонити.

Ми сіли на своїх осідланих коней, і Андрій став викликати кінних козаків:

— Соловій! Андрійченко! Отамасі — обидва! Кононенко! Гуцуляк! Вернидуб! Чорноморець! Жук!..

Викликавши тринадцять чоловік, які під'їхали до нас, обернувся до кулеметників:

— Левадний, дай Гуцулякові "Люїса" — віддамо тобі два.

Левадний взяв у одного з козаків "Люїса" і, притримуючи куксою правої руки, наладував його. Потім, легко піднявши лівою рукою догори, зробив три постріли і, взявши на безпечник, передав Гуцулякові. Присадкуватий, кремезний Гуцуляк зняв свою карабінку й легко закинув кулемет за плече. В торби його сідла поклали шість кружків із набоями.

— Василенко! — крикнув Чорнота до одного зі старшин. — Зостанешся за мене. Вишли розвідку на жаботинську дорогу до Деркачевої землянки. Люди хай розійдуться і про всяк випадок будуть готові.

Виїжджаємо з монастиря і, проїхавши з версту дорогою на Жаботин, звертаємо в ліс. Кажу Андрієві, що треба було взяти більше козаків, може, селянин погано полічив большевиків і їх більше.

— Як і буде на десяток більше, то я знаю, кого взяти із собою.

До Лубенських хуторів верст із сім. Переїжджаємо кілька ярів і, виїхавши на дорогу, що йшла краєм лісу, даємо коням ходу. Праворуч видно хутори і село Лубенці. Минаємо їх. Через деякий час побачили кільканадцять хат, розкиданих на узліссі. Порівнявшись із ними, оглядаємо місцевість. Коло однієї хати стоять підводи, осідлані коні, червоноармійці. Між хатами вештається двоє вершників. Добре роздивившись, Чорнота обернувся до мене:

— Так і є. З півтора десятка. Видно, це якась нова частина, незнайома з обстановкою, коли в наших володіннях харчуватися захотіла. Гуцуляк! Їдь-но, брате, на той кінець хутора, прив'яжи коня до дерева і, як тікатимуть, бий по жаботинській дорозі. А ми їх звідси зараз налякаємо.

Почекавши, поки Гуцуляк доїде з кулеметом до визначеного місця, ми розсипалися в лісі рідкою лавою і, перескочивши рів, кинулися на хутір. На хуторі зчинилася метушня, залунали постріли, розляглася коротка черга з кулемета, і поки ми доскочили до хутора, червоноармійці, сівши на коней, кинулися тікати по дорозі, що йшла понад лісом на Жаботин.

Навздогін їм почулися від хат постріли селян, які дожидали підмоги. Один червоноармієць упав з коня. Ще як вони тільки почали тікати, коло однієї хати, піднявши стовп диму, вибухнула важка граната. Кіннотник, що, наздоганяючи своїх, якраз порівнявся з тим місцем, вилетів із сідла. Зляканий кінь помчав до нас, залишаючи на снігу струмки крові.

Назустріч кіннотникам, що чвалом летіли попід лісом, рівненько, в'їдливо заговорив Гуцуляків "Люїс". Передній полетів на землю разом із конем, решта завернула вбік і, розбившись на групки, кинулася тікати полями.

Проскакуємо хутір і, розсипавшись, доганяємо. Коні у нас кращі, вистояні. За кілька хвилин задні потрапляють під шаблі хлопців.

У парі з Чорнотою наздоганяємо кіннотника, який, раптово обернувшись у сідлі, прицілюється з рушниці в Андрія. Порівнявшись із ним з правого боку перед самим пострілом, підбиваю шаблею рушницю і розтинаю йому карк.

Андрій ловить його коня і наганяє назад.

— А чого доброго, був би, чорт, просто в живіт засмалив.

Наздоганяємо ще двох, які, побачивши, що не втечуть, приймають бій. Але зовсім погано володіли шаблями, і за хвилину, залишивши їх на землі, пускаємося переймати червоноармійця, за яким гналися брати Отамасі. Кінь під червоним спотикається на межі, та він, вилетівши із сідла, біжить за конем. Коли наздогнали, став із піднятими догори руками:

— Таваріщі! Дабродії! Нє убівайтє! Я вам буду служить! — проситься подзьобаний віспою кацапчук.

Чорнота стримав занесену шаблю.

— Звідки приїхали?

— С Жаботіна.

— Яка частина?

— 12-я конная бріґада, атдєльная.

— Скільки шабель?

— На лошадях чєловєк двєсті і чєловєк сто так, разних.

— Чого прийшли сюди?

— С Курска нас вислалі, на барьбу з бандітізмом.

Андрій стиснув руків'я шаблі. Кацапчук помітив цей рух.

— Таваріщі! Вазьмітє мєня...

— Хай тебе Бог візьме.

Клинок свиснув і глибоко вгруз у голову.

Мені стало не по собі, і це помітив Андрій.

— Чого скривився?

— Знаєш, якось неприємно, коли піддається...

— Звикай, Юрку! Ні для Холодного Яру, ні в Холодному Яру полону нема. Як маєш попасти в чужі руки, залиш останню кулю для себе.

Погоню припинили. П'ятеро чоловік і двоє коней без вершників утекли.

Збираємо дванадцять карабінів і шабель, одного "Люїса", восьмеро коней. Двох коней убито, одного важко поранено гранатою в живіт.

На хуторі довідуємося, що "товаріщі", утікаючи, кинули до хати, в якій сиділи заложники, гранату "Новицького". Та один із селян, що служив колись у гранатерах і знався на цьому ділі, вхопив її і викинув назад у вікно, де вона й вибухнула.

З боку Лубенців показалася широка лава. То Лубенська[1] дієва сотня з отаманом Пономаренком ішла виручати хутори...

До монастиря ми повернулися ввечері.

Вранці з Мельників до Жаботина проїхав на санях селянин із жінкою "до тестя в гості". Розвідка доповіла, що вночі там хтось "пустив паніку", ніби з Холодноярського лісу наступає три тисячі "бандитів", і "товаріщі" поспішно виступили із Жаботина в напрямку Сміли.

Після того бою ми з Чорнотою помінялися шаблями і стали побратимами, "кунаками". Через кілька днів хлопці із сіл, що по той бік залізниці, одержали сумні відомості, що Златопільська ЧК розстріляла їхніх родичів. Постановляємо, щоб усі немісцеві, хто має в Україні родичів, приховували

[1] Згідно із правилами української мови треба було б писати "лубенецька", але місцеві кажуть "лубенська" *(примітка упорядника)*.

свої правдиві прізвища, а брали собі псевдоніми. Андрій охрестив мене Залізняком. Кажу, що це буде трохи заголосно.

— Не турбуйся. Тут по селах Залізняків як собак на ярмарку.

Якось у суботу вершник із Мельників привіз Чорноті листа від Чучупаки, в якому той просив приїхати до нього наступного дня.

— Поїдемо вдвох. Познайомишся з мельничанами.

У неділю виїжджаємо грушківською дорогою.

— Маємо ще час. Поїдемо під Грушківку, потім завернемо понад Холодним яром і хуторами виїдемо в Мельники. Покажу тобі дещо.

Коли проїхали проріз у валу, Андрій обернувся і глянув на вали:

— Отут у 1918 році шість братів Кошових із батьком і легендарний Рак із двома кулеметами розбили батальйон німецької піхоти, яка колоною йшла займати монастир. Рак був напівздичілий лісовик. Про його фізичну силу і відвагу оповідають справжні легенди. Він через щось завівся був ще з царською поліцією і літо й зиму жив у лісах, маючи сховки на деревах і під землею. Селяни його не видавали. Візьме на якому хуторі харчів і — в ліс. За Центральної Ради жив легально в селі, а за гетьмана знову завівся з Державною вартою і з німцями. Хоч тоді багато хлопців переховувалося в лісі, він держався сам. Ходив озброєний, як панцирник. Коли хто з влади робив прикрості селянам, то жив лише, поки його не знайшов десь уночі Рак. А як німці зібрали з кількох сіл контрибуцію за панське майно, то Рак пробрався вночі у грушківську цукроварню, де стояв їхній штаб, убив трьох вартових, викрав скриньку з грішми і роздав селянам. На нього німці робили облави, а загинув по-дурному... Сплутався з жінкою одного лісника, і той, вислідивши, заколов обох багнетом у ліжку.

А Кошові — це стара козацька родина з Івківців. У 1918 році переховувалися від німців у Холодному Яру, а в дев'ятнадцятому злигались із Коцуром. Пустилися на грабунки, пограбували кілька селянських підвід із Медведівки і Мельників, убили двох холодноярців. Хлопці, якби ти бачив, як соколи, так і видно стару козацьку кість, а гинуть чортзна за що. Одного денікінці вбили, одного недавно большевики розстріляли, двох — холодноярці, від їхніх рук не втече й решта.

За кілька верст дорога розходиться. Андрій показує нагайкою на стовп, що стоїть перед роздоріжжям.

— Оце я хотів тобі показати. Такого чудернацького стовпа, певно, більше нема в світі.

Під'їжджаємо. На обрізаного молоденького ясена нанизано через прорізи тринадцять людських черепів із вишкіреними зубами. До чола верхнього черепа прибито табличку з написом: "Володіння Холодного Яру. Проїзд чекістам суворо заборонений".

Чомусь здається, що й самі кістяки сміються над цим жартом.

— Оцих сім верхніх, біліших, — це штаб ударної групи Бобринської ЧК на чолі з уповноваженим Станайтісом, латишем. А нижчих не знаю. Це мельничанські хлопці пожартували.

— Де вони їх набрали?!

— Хіба мало їх тут по лісах валяється?! Торік лисиць трупами так обгодували, що перестали курей красти по хуторах. Отак, по-людськи, подумаєш — жаль людей. Але що зробиш? Слова "боротьба" і "жаль" взаємно виключають одне одного... Ще прийдеться лисиць годувати, якщо нами не нагодують...

Звертаємо в ліс і їдемо без дороги, то спускаючись в яр, то піднімаючись угору.

Зупиняємося на краю глибочезного яру. Дна не видно, бачу тільки протилежний схил, покритий лісом. У яру панує мертва тиша. Андрій свиснув, і гучна луна, повторюючись на поворотах, покотилася яром.

— Оце тобі Холодний яр...

Їдемо схилом. Між деревами промчалися стрілою дві сарни, налякані свистом.

Поглядаю в яр, що став символом боротьби, і мої думки мимоволі біжать до Шевченкового:

У Яр тойді сходилися,
Мов із хреста зняті,
Батько з сином і брат із братом,
Одностайно стати
На ворога лукавого...

Був він понуро-величний. Якась одвічна таємниця кривавої сумної долі України застигла в його диких рисах. Пригадалися вишкірені зуби черепів і таблиця: "Володіння Холодного Яру..." Могутній німий володар, що віки тому всміхався, і тепер усміхається...

Розлогим схилом спускаємося в Холодний яр. Другий бік — крутий, і на ньому, поверх за поверхом, видніються порослі лісом вали.

— Це сліди укріплень, які захищали вхід до яру. Старі люди оповідають, що отут росло два старі дуби, між якими висів ланцюг. Якийсь козак із Кубані зрізав кількадесят літ тому дуба і забрав захований у його дуплі скарб. Дав пригорщу золота селянинові, в якого позичив на ніч пилку та сокиру. В яру — кволий струмочок і озерце, а оповідають, що колись була річка, по якій плавали човнами. Влітку в струмочку вода така холодна, що ноги не вдержиш. Взагалі, в яру літом холод, хоча нагорі і спека.

З'їжджаємо у глибоку балку, яка тягнеться попід лісом. По обидва боки розкидано селянські господарства. Це — Мельничанські хутори, продовження села Мельники. Біля одної хати Андрій стримав коня.

— Треба зайти, вдову Явдоху із синами провідати.

Заходимо до хати. Коло печі порається зморщена бабуся в чорній плахті. За столом сидять із книжкою два гарні русяві хлопці. На лавці під образами стоять дві англійські рушниці. Під лавкою — велика бляшана скринька з набоями. На вікні складені ручні гранати.

Побачивши нас, бабуся сплеснула руками.

— Андрієчку! Синочку мій! Давно ж я тебе не бачила!

Вітаємося зі старою і хлопцями. Андрій починає розпитувати, "як воно живеться".

Бабуся зітхає.

— От так... Помочі мені нема ніякої, сама, стара... Хоч би ти сказав моїм парубкам, бо мене не хочуть слухати, — хай би женився вже котрий! Невісточка молода — і поміч була б мені, старій, і в хаті якось веселіше було б.

— Не журіться, мамо! От Україну відвоюємо, тоді відразу дві невістки приведемо вам.

— Коли б Господь дав скоріше. Андрієчку, може, вам засмажити чогось, може, їсти хочете?

— Дякуємо. Ми на хвилинку.

Побалакавши трохи, сідаємо на коней. За якусь версту із хати вибігає селянин.

— Агов, Андрію! Злізай-но, брате! Самогону вигнав — перший сорт! Жінка вареників макітру наварила. Поможіть-но змолоти!

Андрій стримав коня.

— Зайдемо. Добрі хлопці. Та й їсти захотілося трохи.

Заходимо до хати. На столі — пляшка і макітра з варениками, під образами рушниці. Під лавкою кулемет "Максим", накритий жіночою запаскою. Андрій підняв ту запаску і глянув на механізм.

Господар засміявся:

— Не дивись, брате, — як рибляче око! Якось Левадний заскочив, так чуть не з'їв мене за те, що густо був змащений і трохи порохом припав.

Сідаємо за стіл із господарем і його двома братами. Випивши по чарці сливового самогону, спорожнили макітру. Поїхали далі.

З однієї хати вибігає дівчина.

— Андрію, зайди на хвилинку!

— Тебе не бачив?

— Та ні... Левко слабий лежить, просить, щоб зайшов.

— Що йому таке?

Заходимо до хати, у якій душ шість дівчат і більше нема нікого.

— Де ж Левко?

— Андрієчку, голубчику, не сердься. Левко пішов у село. Він казав, що тобі дуже подобаються мережані сорочки. Подивися, гарну я тобі вимережила?

Андрій узяв по-мистецьки вишиту сорочку.

— Так ти той... була б уже разом і підштанці пошила.

Дівчина зачервонілася.

— Дивись який! Що я тобі — мати чи жінка? І за сорочку не подякував.

— Може, ще поцілувати?

— На біса ти мені здався, такий татарин!

З лавки зіскочила вертлява дівчина-дзиґа:

— Андрієчку, мене поцілуй! Пошию тобі підштанці, які сам схочеш! І помережу геть-чисто всі.

— Сядь, козо дика. Підожди, Юрку, я зараз вернуся, заховаю сорочку в сакву.

За хвилину вернувся і поклав перед дівчиною сувій синього шовку.

— Півроку в сідлі возив — збирався все бешмета пошити, та хай уже буде тобі на онучі.

Коли сідаємо на коней, зауважую у вікні сумне, замислене обличчя дівчини, яка вишила сорочку. Видно, "татарин" не такий уже був і противний для її серденька.

Невдовзі нас знову перепиняє чоловік.

— Здоров, Андрію, з неділею! Зайдіть на вареники!

— Тільки що у Свирида макітру вклали.

— Та ще з десяток і моїх вміститься!

— Що я тобі — верблюд чи що?

До воріт підходить із подвір'я високий сивий дідусь і, затулившись рукою від сонця, дивиться на нас.

— Ге-ге! Здоров, козаче! Ти що ж, чортів сину, діда забуваєш? Я тобі в ту неділю і медку наготовив був.

— Доброго здоровля, діду! Будемо вертатися — заїду за медком...

— Бач який! За медко-о-ом! А я тобі тепер хрону дам, а не меду, як не навідаєшся.

— Нема часу, діду, до отамана треба... Це дід Гармаш, — пояснив мені Чорнота. — Дев'яносто шість років. Та пішки не берися з ним іти — переженe. Старий вояка. У Криму в 1854 році воював, на Балканах був... От як хочеш уже наслухатися байок про татар, запорожців, Холодний Яр, про Гайдамаччину — заїдь як-небудь до Гармаша і постав пляшку горілки. Він тобі розкаже, як його дід на Запорожжі по татарах із гармати червінцями стріляв, коли куль не стало. Як у Залізняка гарматами заправляв...

У селі на вулиці — рух, співи. Ходять гуртами парубки й дівчата. Помічаю, що народних пісень тут співають не примітивно, з викриками, як звичайно в селах. Відчувається вплив людей, що розуміються на пісні.

Коли обганяємо один гурт, висока чорнява дівчина стримує Андрія за полу кожуха.

— Андрію! "Забіліли сніжки"!

Це була його улюблена пісня. Не злазячи з коня, затягає сильним, приємним баритоном. Хор співає гарно. Після "Сніжків" дівчина сильним альтом затягує:

То не вітер в степу грає, не орел літає.
Ой то Сірко козаченьків до Січі скликає.

Потім Андрій і дівчина та ще якийсь парубок у чорній селянській киреї і смушевій шапці заспівали втрьох "Степову могилу".

Виконання тут було вже справді артистичне.

Коли попрощалися, кажу Андрієві, що мене дивує, як проста селянська дівчина так добре володіє технікою співу, та й парубок теж.

— Так вона ж у Києві консерваторію скінчила, а той парубок — місцевий учитель. Тут чимало зустрінеш таких "простих". У селі "панського" вбрання не носять. Гуляють на вулиці з дівчатами та парубками і вчать їх співати або ще чогось корисного.

Під'їжджаємо до хати, вкритої сніпками, без кроков. Із-під стріхи чорніють сліди пожежі.

— Ось і отаманова "резиденція". Не хоче старий Чучупака і накривати по-людськи після того, як Коцур спалив. Хай уже, каже, позбудемося всіх, хто в Україні хати палить, тоді накрию.

На подвір'ї до плота прив'язано з десяток осідланих коней. Стоять дві тачанки. Припнувши коней і кинувши їм сіна, заходимо до хати. За столом — декілька чоловіків, серед яких упізнаю матвіївського отамана[1]. В закутку коло дверей — рушниці та ручні кулемети.

Привіталися з Чучупаками, яких я вже знав. Андрій представляє мене всім іншим.

— Це мій побратим Юрко Залізняк. А це маєш по черзі — отаман Чорноліського кінного полку Пилип Хмара — цар горшечного царства і Чорного лісу. Це — наш господар холодноярський Гриб, а це лубенський отаман Пономаренко. Це отаман Білого Яру з-над Дніпра Мамай. Це пан сотник Генерального штабу Гнат Зінкевич — грушківський отаман, це пан отаман Чорний із Вереміївки з-за Дніпра[2], це Богданів товариш по пляшці та зухвалих нальотах Марченко, а це отаман Прусів і Михайлівки[3], Петренко. Це триліський воєнком — "товаріщ" Козаченко, "липовий" комуніст із 1905 року, бувший отаман із Херсонщини і майбутній на Чигиринщині. Він на своїм віку вбив більше большевиків, як дав їм тепер новобранців.

Назвавши мені ще трьох отаманів, прізвищ яких я не запам'ятав, Чорнота сів за стіл.

— Ну, бракує ще голови Київського губревкому та голови губчека, і з'їзд представників влади на Київщині можна було би вважати відкритим у повному складі.

— Андрію, — звернувся до Чорноти Гриб, — ти чув, якого коника викинув Богдан на тому тижні? Розкажи, Марченку.

Марченко, кучерявий чорнявий хлопець, усміхнувся:

— Звичайна історія. Прийшла в Олександрівку 60-та червона дивізія. Приїжджають до нас у село два вершники — шукають "товаріща Багдана". Ведемо їх до Богдана. Виявляється, що привезли пакет зі штабу дивізії. Адресовано: "Командиру революционной повстанческо-крестьянской дивизии

[1] Дмитро Курка-"Орел" *(примітка упорядника)*.

[2] Йдеться про отамана Чорного (Івана Шарого), що діяв і на Чигиринщині *(примітка упорядника)*.

[3] Це жарт. Пруси перейменовано на Михайлівку 1914 року у зв'язку з війною.

товарищу Богдану". Видно, хтось сказав їм, що під час повстання проти Денікіна Богдан водив тисяч п'ять народу. Начальник і воєнком дивізії запрошують його листом приїхати на вечірку, яку влаштовує "політпросвєт" дивізії. Буде виступ місцевого хору і п'єса "Паризька комуна", доповіді про міжнародне і внутрішнє становище. Відсилає відповідь, що приїде. Казали, щоб не їхав, може, яка засідка. Жінка молода — у плач, але ти ж знаєш його!

Зібрали чоловік двадцять "почесного конвою" на конях, Богдан на своїй тачанці — приїжджаємо до театру. Половина хлопців із парою "Люїсів" зосталися надворі, його візник тачанку поставив так, щоб із "Кольта" добре було бити, за міномет хлопець сів, Богдан "Люїса" на плече — заходимо всередину. Оркестр нам зараз марш врізав, дивізійне начальство дрібним чортом розсипається: "Таваріщ Баґдан, таваріщ Баґдан, как би там насчьот аб'єдінєнія абєіх дівізій?"

Посадили нас у першому ряду. Виходить на сцену воєнком:

— Товаріщі! Зараз місцевий хор виконає "Інтернаціонал". Попрошу всіх встати!

Підняли завісу. Богдан встає і "Люїсом" до підлоги як гримне!

— Чому "Інтернаціонал" напочатку? Ви в Україні, а наш народний гімн "Ще не вмерла...".

Підняли галас:

— Товаришу Богдан! Це ж контрреволюційна пісня, як можна?

— Як "контрреволюційна"? При царі за неї в тюрму садили і при радянській владі співати не можна? Від імені селянської дивізії, від імені дванадцяти тисяч озброєних революційних селян (а "товаріщів" в Олександрівці чоловік триста!) вимагаю, щоб було виконано наш народний гімн, інакше нам із вами не по дорозі!

Пошепталися, погоджуються... Ну, а хор наш просвітянський як врізав, аж стіни трясуться.

Скінчили. Воєнком знову виходить:

— А тепер, товаріщі, буде виконаний гімн трудящихся всіх націй!

Богдан "Люїса" на плече:

— А то вже хай олександрівські жидки послухають, мені він не подобається!

Публіка так і завмерла. Ми вийшли, скочили на коней і, поки "товаріщі" схаменулися, були вже за Олександрівкою...

Надворі почулися голоси. Виглядаю у вікно. Приїхав якийсь високий огрядний чоловік на здоровенному сірому коні. А з ним — один маленький, на невисокому "киргизові".

— Боровицький отаман Солонько.

— Дон Кіхот і Санчо... — сміється Петро Чучупака.

Велетень, низько нагнувшись у дверях, заходить до хати. Одягнений у високі рибальські чоботи, морську чорну куртку і смушеву шапку "фінку". За плечима "Люїс", на поясі револьвер і п'ять гранат. Знявши кулемет, здоровкається з усіма.

— Ну що, Солонько, багато "товаріщів" за зиму засолив? — питається чорноліський отаман.

— Це ви тут солите та в землю закопуєте. У нас простіше: за ноги і в Дніпро — пливи в Чорне море! Правда, Мамаю?

Мамай кивнув головою.

— Добре тобі вище нас по течії. Накидав того літа, а вони в наших плавнях затрималися — всю січ мені засмерділи.

— Ну, а до мене трипільські[1] та ось його пливли! — кивнув Солонько на Чорного.

Петро Чучупака, начальник штабу, підвівся:

— Ну, панове, зібралися всі — можна приступати до діла. Перш за все, може, хто з вас не знає, що позавчора в Чигирині сталася маленька зміна. З Києва до Коцура прислали ревком, голову парторганізації, голову ЧК, воєнкома, всього дев'ять чоловік партійних тузів. Ну, а в Коцура ж свій ревком. Після спільного засідання обох ревкомів усі прислані з наказу Коцура були потоплені в криниці. А над штабом замість червоного піднято чорний прапор анархії. Отже, Коцур вступив в одверту боротьбу з московськими большевиками. Миритися з ним нам не прийдеться. Члени ревкому, українці Ільченко, Сатана, Хвещук, прислали до нас листа, в якому пропонують спільними заходами скрутити Коцурові голову і піднести над Чигирином національний прапор. Цієї справи ми зараз обговорювати не будемо. Друга справа — це необхідність переходу від явних форм бойової організації в Холодному Яру до конспіративних і тимчасова ліквідація Мотриного монастиря як воєнного осередку, чого вимагає становище в Україні. Третя справа — зв'язок і консолідація наших сил за нової форми організації. Четверта — налагодження зв'язку з головним штабом нашої армії, бо ми не знаємо, де вона і що з нею. П'ята — поки совєтська влада ще не окріпла на місцях, мусимо обсадити довколишні райони своїми людьми. В першу чергу треба організувати большевикам міліцію в Кам'янці, на залізниці, і ми вирішили, що з Андрія Чорноти вийде непоганий "червоний пристав".

Слово взяв отаман Василь Чучупака:

— Я, панове, запросив вас, щоб спільно обговорити становище і якнайкраще пристосуватися до нього. На жаль, не прибув Отаманенко або хто інший із Бовтишки та Іваногорода, але з тим районом ми порозуміємося пізніше. Зрештою, села по той бік залізниці під натиском обставин вже зробили те, що треба зробити і нам. Ми тепер не маємо достовірних відомостей про загальне становище в Україні. Більше будемо знати, коли повернеться з Києва Деркач. Але одно ясне. Большевики тепер не провадять війни на фронтах... Що твориться на півдні з денікінцями, не знаємо, але можна припустити, що вони після розгрому нескоро очухаються, якщо взагалі очухаються, і зможуть розпочати якісь акції. Ми маємо відомості,

[1] Із села Трипілля походив отаман Зелений (Данило Терпило), а йдеться про вбитих комуністів, тіла яких із Трипілля пливли по Дніпру *(примітка упорядника)*.

що в бік Криму большевики значніших частин війська вже не посилають, а частини, які прибувають із Московщини, кидають на "внутрішній фронт": на приборкання повстанського руху, на викачку зброї і хліба із сіл. Загалі, поспішають закріпитися в Україні, можливо, передбачаючи поважнішу збройну боротьбу на зовнішніх фронтах. Що твориться на заході, що діється з українською армією, чи зможе вона відновити фронт, на який ми могли б орієнтуватися, — невідомо. Хмарині гончарі з Цвітної привезли відомості, що партизанські частини нашої армії, які недавно проходили через наші села, мали декілька успішних боїв із червоними[1]. Також є чутки, що до них прилучилися значні частини Галицької армії, — але це ще не фронт.

Ходять й чутки, що весною большевики будуть воювати з Польщею і Румунією, та це лише здогадки. Ви знаєте, що серед населення панує переконання, що по всій Україні діє якась таємна організація і що весною український уряд дасть "гасло", після чого вся Україна має повстати і винищить усіх ворогів. У нас у Мельниках тільки й балачок, що про те "гасло", про ті нові "треті півні", які мають зробити щось надзвичайне.

На мою думку, — продовжував Василь Чучупака, — це є лише перебільшене враження від спілкування населення з частинами нашої армії, що проходили тут, бо коли справді б щось готувалося, то вже прийшов би зв'язковий. Це добре, бо підтримує в селах дух і надію, але насправді майбутнє зовсім не рожеве. Большевики мають тепер в Україні значно більше збройних сил, як торік. Після боїв із денікінцями ми ще не мали з "товаріщамі" значних сутичок. Якщо притягнемо на себе їхню увагу, то навряд чи зможемо втриматися так, як утрималися минулого року, коли вони кидали на нас частини з фронтів. Щоб запобігти ліквідації, мусимо заздалегідь самі "зліквідуватися", перейти на становище, в якому не будемо відрізнятися від інших районів. А то наші села занадто вже "розкозакувалися"... До кума в гості — з рушницею, до дівчини — з рушницею, та ще й шаблю причепить, із хутора до церкви — з рушницею... В Медведівці на ярмарку продають-купують набої, зброю, як за добрих гетьманських часів.

Отож явне ходіння зі зброєю треба припинити. Зовнішній поділ на сотні зліквідувати. Збірок без конечної потреби не робити. Всіх козаків із Мотриного монастиря переведемо найближчими днями до села, на хутори і розміститимо по селянах за "своїх". Ходіння у військових строях, їзда на осідланих конях тепер тільки зашкодить.

Коли б надійшла яка червона частина, опору не робити. Бурлаки й активний місцевий елемент, захопивши зброю, зникають у лісі та стежать за

[1] У селі Цвітній, з якого походив Пилип Хмара (справжнє прізвище), був розвинений гончарський промисел. Цвітнянські гончарі розвозили кіньми свої вироби на продаж до Київської, Херсонської, Полтавської губерній, заїжджали і на Поділля, водночас виконуючи роль розвідників. Очевидно, хтось із них привіз був чутку, що до частин Зимового походу прилучилися вся Галицька армія і кубанські козаки, які втекли від Денікіна. Чутка ця набула великого поширення, піднімаючи настрій повстанців *(примітка автора)*.

ворогом. Якщо у "товаріщєй" не буде зависоких вимог, село дасть що треба і нехай собі йдуть. Якщо захочуть занадто "господарювати", можемо з лісу напасти і вигнати, але, взагалі, збройної боротьби до з'ясування загального становища треба уникати.

Честь битися з червоними поки що віддамо колишньому червоному командирові Коцуру. А це станеться неминуче, бо маємо відомості, що він, підвявши чорні прапори, не має наміру виводити своєї "гвардії" з Чигирина. Знаємо також, що вплив Коцура на села вивітрюється, а після цього "перевороту" змаліє ще.

Безумовно, в кожному "його" селі знайдуться люди, що будуть під його прапором битися з большевиками, і це теж для нас добре. Завдяки їм, "товаріщі" колись погосподарюють у тих селах по-своєму і виженуть із селян рештки "червоного духу". В будь-якому разі поважної сили Коцур уже не збере.

Якщо большевики поведуть наступ на Чигирин через наші села, перепустимо їх без жодного пострілу. Навпаки, якщо дадуть добру зброю — дамо їм кількасот "добровольців", знайомих із місцевістю, які потім вернуться до нас зі зброєю.

Коли Коцур буде зліквідований, ми, по-перше, позбудемося небезпечного ворога під боком, а по-друге, Новоселиця, Суботів, Чигирин, Стецівка та всі інші "коцурівські" села, скуштувавши справжнього московського большевизму, без сумніву прилучаться до нас. Тоді вся Чигиринщина буде в наших руках і в разі широкого повстання в Україні ми перетинаємо Дніпро, дві залізниці та рушаємо на Київ або куди буде треба. А коли на заході відновиться український фронт, зможемо дати "товаріщам" доброго кулака в плечі.

Поки що необхідно послати зв'язок, щоб він розшукав наш уряд і командування та довідався, чого нам дожидати і сподіватися. Потрібні совєтські документи дістане Козаченко. Послати думаємо Ханенка, сотника булавної сотні.

Чорнота покрутив головою:

— Загарячий хлопець.

— Трохи, але ми знаємо його і певні, що, якби б попався, — червоні з нього вогнем не видобудуть ні одного слова.

Декілька присутніх, що близько знали Ханенка, підтримали думку отамана, але після обговорення справи було вирішено послати зв'язкового пізніше, щоб він уже міг привезти інструкції на весну.

— Що стосується зв'язку між собою, — продовжував отаман, — то ця справа налагоджена добре, за винятком сіл по той бік залізниці та полтавським берегом. Про це умовимося з Чорним окремо. Тепер мусимо з'ясувати, хто з вас що зможе виставити на випадок повстання. Ти, Солонько, що зможеш дати?

— Точно прикинути трудно, бо в нас же немає лісу під боком і, як нема повстання, кожний ховає і зброю, і думку. Особливо в селах, ближчих до

Черкас, де ЧК вже шпиків собі завела. Сама Боровиця будь-коли виставить сімсот рушниць, чотири важкі кулемети, ну та й "Люїсів" зо два знайдеться.

— Кінних скільки можеш дати? — запитав Чорнота.

— Ні добрих коней, ні сідел немає. Нас, знаєш, більше Дніпро годує, ніж піщана земля, а рибалці — кінь ні до чого. Човнів великих сотні дві можемо виставити.

— Ну-у, ми на Царгород не збираємося, — незадоволено буркнув під ніс Андрій.

— Як у вас справи, пане Мамай?

Мамай — невисокого зросту, середнього віку чоловік із дбайливо зачесаною борідкою — комічно розвів на столі руками:

— У мене, панове, самі знаєте, зимовий сезон. Дніпро замерз, пароплави не ходять, обдирати нема кого, стріляти нема кого. Плетуть хлопці сітки на рибу та лисиць в очеретах ловлять. Кількість людей, які підуть на повстання, і кількість зброї окреслити трудно. На острові маємо заховану гармату. Замок і набої забрали до села, бо під час повені те місце може залити вода. Добрий знак, що селяни запасають зброю, їздять до Келеберди на полтавський бік купувати рушниці. На Різдво в Шабельниках купили кулемет, на тому тижні на ярмарку виміняли за рибу кулемет "Кольт" без станка. Навесні виведу у плавні чоловік двісті-триста. Будемо червоні пароплави перепиняти, а в межичассі можна і своїм ділом займатися — рибу ловити. В разі потреби курінь Білого Яру в складі від двохсот до п'ятисот чоловік при трьох кулеметах приведу до Холодного Яру. Кінноти нема. Гармата в нас без коліс, знята з бронеплава. Ми її пристосували виключно для стрільби із плавнів по пароплавах, і для походу вона зовсім не придатна.

— Як там під Чорним лісом? — запитав Чучупака Хмару.

— У мене човнів нема, зате коні майже у всіх добрі. На поганому коневі верстов за двісті з горшками не поїдеш. Є достатньо верхових, німецьких і денікінських, є запасні сідла. Тепер у мене на конях чоловік сімдесят, яким небезпечно бути вдома. Крутимося до весни по хуторах, у Чорному лісі маємо викопані землянки для себе і для коней. А весною, якщо почнеться якась боротьба, Чорноліський кінний полк може збільшитися до трьохсот вершників.

— Слухай-но, Пилипе, — перебив його Чорнота. — А це правда, що ви в тих землянках продукти, воду та овес для коней у двоаршинних горшках тримаєте?

Хмара усміхнувся.

— У двох не в двох, а наробили хлопці таких горщечків, що в кожному пару комісарів можна зварити. Кулемети нині возимо тільки легкі, а при потребі поставимо п'ять-шість важких на тачанки. Щодо самого села, то зброї достатньо, але впливає близькість Знам'янки та Цибулевого із залізницею. На загальне повстання село може піти, або як дуже вже допечуть, або якби хтось гнав уже червоних з України.

Я під час розмови приглядався до чорноліського "полковника"[1]. Був це стрункий, міцно збудований чоловік років 28 – 30-ти. Одягнений у темно-зелену чумарку черкеського крою, з дорогою срібною шаблею. Як я потім довідався, був він бувалий підстаршина-кіннотник, палкий націоналіст, досить добрий організатор і командир, хоч на кожному місці відчувався в нього брак освіти[2].

Заговорив отаман Іван Петренко, інтелігентний селянин, старшина, який у своїй киреї з відлогою не відрізнявся від місцевих селян.

– У Прусах і Михайлівці нема обов'язкової військової служби, як у Мельниках, і сказати, скільки виступить до бою, неважко. Може, чоловік триста, більш свідомих, а може й до трьох тисяч зібратися – буде залежати від обставин. Якщо "товаріщі" весною добре дошкулять, піде більше. Як українська армія поведе із заходу успішний наступ, підуть усі. Головне, щоб селяни побачили, що справа йде до перемоги, тоді їх не вдержиш. А в неясніім положенні більше знайдеться охотників узяти зброю і гайнути в Холодний Яр, ніж виступати на місці. Залізниця близько, і села не раз набралися лиха від большевиків і денікінців за передчасні виступи минулого року. Зброї є чимало. Маємо шість справних кулеметів, закопану гармату, два міномети. Кіннотників буде чоловік із тридцять. Бобринська ЧК налагодила вже в селах свою агентуру, до якої втиснулося і кілька наших людей. Усіх сексотів ми вже знаємо і, як тільки почнеться який рух, "анулюємо"...

– А як, Марченку, у вас із Богданом справа стоїть?

– Ми можемо зібрати чоловік сімдесят-вісімдесят на конях і чоловік із двісті на тачанках і підводах із добрими кіньми. Богдан пішки не любить воювати, а хлопців, що забагато пошани до смерті мають, не візьме. Кулеметів назбираємо по селах скільки треба. Самі села – як вітер подме... Як допечуть добре "товаріщі", то всі підуть. У кого рушниці нема, з косою або зі штилем піде, але як загориться, так і згасне... Дядьки у нас важкі – його на два-три дні від жінки та господарства не відтягнеш. Але як розлютується – з косою на панцирник попреться. А зрештою, не беруся говорити, як там із повстанням може бути. Хлопців добрих загін, як треба буде, Богдан збере.

– Що там у триліській волості чувати, "товаріщ воєнком"? – звернувся Чучупака до Козаченка.

– У нас, "товаріщ отаман", усе мовчить, "бо благоденствує". Дядьки "развйорстку" дають, аж чуби тріщать! ЧК недалеко, як щось не так – "пад стєнку" одразу. Доніс хтось, що торік проти червоних виступав, – забрали і розстріляли. Знайшли захований хліб чи зброю – розстріляли, втік із Красної армії – розстріляли, ще й хату спалили. Плачуть селяни, але на якусь організовану акцію волость нездатна. По-перше, населення вже налякане і

[1] Юрій Горліс-Горський бере "полковник" у лапки, бо Хмару називали полковником не за званням, а як отамана Чорноліського полку *(примітка упорядника)*.

[2] Не плутати Пилипа Хмару із Семеном Харченком, який оперував на Поділлі під псевдонімом Хмара *(примітка автора)*.

деморалізоване, по-друге, багато є місцевих большевиків, які добре живуть тепер за рахунок селян і, звичайно, пронюхають і донесуть про підготовку. Стихійний вибух повстання дуже можливий, особливо якби повстали сусідні волості. Але поки що мусимо сидіти тихо. Свідомого активного елементу є багато, особливо молоді, однак треба бути обережним, щоб не підвести людей під розстріл без користі. Для "охорони волревкому" я організував відділ із сімнадцяти "червоноармійців". Підібрав наших по настроях хлопців. Серед міліції теж є свої. Тепер я стараюся, щоб дали мені зброю та дозволили сформувати загін чоловік на сто для боротьби "з дезертирством і бандитизмом". Як удасться, підберу відповідний склад, а весною волревком і парт'ячейку — "пад стєнку" та й почумакую до Холодного Яру...

Становище в холодноярських селах інших отаманів, що підлягали безпосередньо Чучупаці, було відоме, і розмова перейшла до організації влади на місцях.

Слово знову взяв начальник штабу Петро Чучупака. Тридцятип'ятилітній старшина з простим серйозним обличчям, із трохи понурим поглядом карих очей, був зовсім не схожий на брата Василя — двадцятип'ятилітнього гарного блондина, у блакитно-сірих очах якого було забагато молодості.

— Як вам, панове, відомо, в довколишніх районах, де юридично вже існує совєтська влада, вона дуже слабка. Організовують владу прислані комуністи, переважно москалі та жиди. Вони за всяку ціну стараються затягнути до праці в установах, особливо в хлібо- і продуктозаготовчих, місцевих большевиків, не кажучи вже про технічний персонал і урядовців, яких вони мусять наймати з місцевих людей. Перш за все "товаріщам" треба, щоб хоч трохи виглядало, нібито совєтська влада є "справжня українська влада". По-друге, щоб опанувати становище, їм необхідні люди, які знають населення, обставини й умови. Вони радо приймають до себе і видають партійні білети шкурникам, що пхаються до влади задля власного добробуту, незважаючи на їхнє буржуйське чи "куркульське" походження. Враховують те, що коли хто з них і не є ідейним большевиком, то, споріднившись із владою кров'ю і насильством над українським населенням, буде змушений триматися її. Бо в разі нашої перемоги його дожидає перша куля.

Мусимо втиснути до органів влади якнайбільше своїх людей, свідомих мети і відданих нам. Тоді будемо завчасно дізнаватися про плани влади щодо нас. А коли почнеться повстання, матимемо ще й активну допомогу всередині ворожого стану.

Дуже важливо мати своїх людей у міліції та чрезвичайках. Боротися з большевиками, лише підставляючи груди, неможливо. Треба вживати їхні методи...

Маємо дивитися на речі просто.

Українцеві, який любить свій край, звичайно, нелегко бути свідком, а то й учасником розстрілів своїх братів. Але такий "чекіст" може вирятувати не одну дорогу для української справи людину, попередивши її про небезпеку. А в разі повстання він може дати нам просто неоціненні послуги.

Отож у кого є підходящі люди в Черкасах, Бобринській, Смілі, Кам'янці, Олександрівці, Знам'янці, Єлисаветграді, Златополі, Новомиргороді, в кого є люди, яких можна послати туди, щоб улаштувалися в якійсь установі, — не гаючи часу, зв'язуйтесь із ними і сповіщайте, щоб ішли працювати до червоних і тримали зв'язок із вами. Конспірація, звичайно, мусить бути сувора.

До коцурівського "перевороту" Чигирин вважався совєтським центром Чигиринщини. Тепер становище змінилося, і большевики за всяку ціну захочуть зайняти Чигирин, щоб Чигиринський повіт бодай формально існував в "Украінской совєтской рєспублікє".

Отаман казав вам, чому це для нас вигідно і чому в разі потреби ми навіть допоможемо "товаріщам" досягнути такої мети. Це у майбутньому об'єднає козацьку Чигиринщину, яку химерна доля України знову розколола на два ворожі табори.

Тепер про Кам'янку. Кам'янка — найближча до Холодного Яру залізнична станція, і якщо нам не вдасться обдурити "товаріщей" своїм "мирним обличчям", то дуже можливо, що вона стане вихідною точкою, з якої червоні поведуть широкі операції проти нас. У разі ширшого повстання бронепотяги з Кам'янки і Фундукліївки відріжуть нас від сіл по той бік залізниці.

Після останніх подій у Чигирині, можливо, з Кам'янки зроблять повітовий центр. А тому мусимо тримати там міцнішу стежу.

Тепер головою "волревкому" в Кам'янці є Вишневецький, колишній старшина 3-го Гайдамацького полку, боротьбист[1], що став стовідсотковим комуністом і вірним слугою червоної Москви. Начальником волосної та міської міліції є Лесько-Лещенко, теж боротьбист, який у минулому брав участь у боротьбі з большевиками і має перед ними кілька тяжких "гріхів". Про це не знає ЧК, але маємо документальні докази і в кожної миті можемо забезпечити йому розстріл. Я з ним нещодавно бачився, і він прийняв деякі мої пропозиції. Зрадити він нас не може — побоїться. Виїжджати з міста йому неохота, бо хлопець закохався по вуха в панночку, яка має в Кам'янці велике господарство і не хоче покидати батьків. Лещенко має після Великодня одружитися з нею. Не будучи переконаним, що большевики вдержаться в Україні, він хоче забезпечити себе в нас і робитиме все, що ми йому скажемо, коли буде певний, що большевики про це не довідаються. В разі небезпеки він, без сумніву, попередить наших людей, рятуючи їх і себе.

Отож Андрію, — звернувся Петро Чучупака до Чорноти, — взавтра забирай із собою обох галичан — Оробка і Гуцуляка, а також Соловія, Середу, Андрійченка, Петренка, донського козачка Андрюшу, Юхименка, Брушнівського, — цих хлопців і тебе в Кам'янці не знають. Із місцевих дасть тобі Зінкевич із Грушківки двох Демиденків, Семена Залізняка, Петра Грушка і Василя Запорожця. Ці хлопці на доброму рахунку в Кам'янці, бувають там

[1] Боротьбист — член партії українських комуністів-боротьбистів, яку згодом большевики розігнали *(примітка автора)*.

і мають знайомих серед кам'янських большевиків, які вже їх запрошували на службу.

Про коней потурбується твій побратим, котрий наглядатиме за ними, коли розведемо всіх з монастиря по селах.

Лещенко цими днями дістав наказ збільшити міліцію до тридцяти чоловік. Тепер у нього п'ятнадцять. Отже, ти завтра ввечері увійдеш до Кам'янки з боку станції з двома хлопцями і зайдеш до нього — він буде ждати. Візьмете з собою карабінки, револьвери і гранати. Шаблі залишите. Коли б у Кам'янці хто вас затримував, не робіть жодного опору, а покладайтеся на Лещенка. Він призначить тебе своїм помічником. Решта хлопців будуть приходити по два-три, і їх зарахують міліціонерами.

Як помічник начміла приглянешся до міліціонерів, яких застанеш, і поступово звільниш невигідних нам людей. А на їхнє місце посилатимемо тобі хлопців. Зв'яжешся з Телепином, де начальником міліції Іван Голота — наша людина.

Бурлаків своїх добре поінструктуй, хто що має казати в Кам'янці, звідки приїхав і що робив до того. З грушківськими хлопцями я вже розмовляв. У кого нема відповідних документів, то в монастирі у Бондаренка в коморі є ціла скринька різних документів спочилих у Бозі "товаріщей". Вибереш, які підійдуть.

Що будете робити в Кам'янці далі, покаже час, а поки що виконуйте "поліційні" обов'язки якнайкраще і тісніше тримайте зв'язок із нами. Ми, Андрію, вирішили послати тебе, бо потрібен чоловік із холодною кров'ю, міцними нервами, гострим оком, довгим вухом і коротким язиком. Ми переконані, що ти справишся.

Андрій почухав голену голову.

— От уже ніколи не думав, що доведеться на своєму віку в поліцмейстера бавитися. Ну, та лихо його бери — спробуємо... Тільки ти, Грибе, не попадайся мені до рук. Посаджу на два тижні в холодну за те, що сідло в монастирі взяв і не привіз...

Василь Чучупака встав із-за столу і підійшов до старенької Чучупачихи, яка під час наради пекла пампушки. На її доброму дрібному личку в цей час неначе було написано: "Не розберу я, дітки, що воно на світі діється, про що це балакаєте, та й не моє це бабське діло".

Отаман ніжно обняв стару за плечі.

— Ну, мамуню, тепер слово за вами.

— Зараз, зараз, дітки. Дам вам їсти. Господи, коли нарешті той спокій буде? Загинув уже один, а як, не дай Боже, ще котрого з вас уб'ють, то я вже й не переживу...

Старий Чучупака, який сидів на лежанці, задоволено погладжуючи довгу сиву бороду, неначе думав: "А то вже, дітки, вам видніше. Ви розумніші за мене старого... На те я вас і вчив. Робіть як знаєте, аби добре було, бо на вас всі надію покладають".

Він встав із лежанки і, сходивши до комори, поставив на стіл сулію зі сливовим самогоном. Стара почала подавати на стіл.

До хати зайшла дружина Петра Чучупаки Ганна Орестівна з п'ятилітньою дочкою Лідою і, привітавшись, стала допомагати матері. Ця надзвичайно симпатична інтелігентна жінка, полька за походженням, виросла між українцями і тепер була щирою, відданою справі українкою.

Маленька Ліда вилізла до батька на коліна й сміливо розглядала гостей. Почувши, що мене називають у розмові Залізняком, вона деякий час здивовано дивилася, а потім повернула в мій бік батькову голову:

— Тату, це Залізняк?

— Залізняк, дочко.

— Чому він такий молодий?

— А який же він має бути?

— То скільки ж йому років було, як він на Умань ходив?

Це запитання, поставлене надзвичайно серйозним тоном, розвеселило всіх. Петро підняв дочку на лавку.

— Це вона з малого "Кобзаря" начиталася. Ану, дочко, ушквар нам щонебудь із "Кобзаря"!

— Ну, то "Холодний Яр" — добре?

— Дуже добре.

Мала, відважно жестикулюючи, продекламувала вивчений із мамою вірш, майже без помилок, замінивши тільки Нерона на Мирона. Коли вона дитячогрізним голосом закінчила: "Бо в день радості над вами розпадеться кара. І повіє огонь новий з Холодного Яру", — слухачі влаштували їй справжню овацію.

Після вечері майже всі поїхали на виставу до Медведівки, околиця якої зливалася з Мельниками. У вищій початковій школі була влаштована вечірка. Ставили "Степового гостя".

При вході до школи стояла варта з кулеметом. Чоловіки в залі — всі зі зброєю. Перед виставою хор заспівав український гімн. Потім учні читали вірші. Маленький хлопчина у козацькому строї дуже добре продекламував "Суботів" Тараса Шевченка.

Було якось дивно, що цей Богданів Суботів із "церквою-домовиною" отут, за кілька верст, і що саме через це перед дверима школи стоїть звернений у його бік наладнований "Максим", щоб на вечірку несподівано не заскочили коцурівці...

Ночували ми всі на засланій соломою долівці в місцевої інтелігентної дівчини, яка дала нам свою велику кімнату.

Наступного дня, повернувшись до монастиря, Чорнота забрав своїх "міліціонерів" і відійшов до Грушківки, а ми стали готуватися до "евакуації" Мотриного монастиря.

За кілька днів військове майно було вивезено й уся залога на радість ігумені та на смуток декого з черниць, покинула монастир і розбрелася по хуторах і селах. Усі перевдяглися у свитки й киреї. Села теж змінили свій вигляд. Кулемети й рушниці з хат зникли. На вулицях більше з рушницями не ходили, але верхній одяг приховував обрізи, револьвери, гранати. У бага-

тьох хлопців були дубельтові пістолі з двома курками, які стріляли рушничними набоями, — добротні вироби місцевого майстра-слюсаря.

У Медведівці на ярмарку, як і раніше, торгували зброєю. Її продавали селяни з дальших сіл. Холодноярці лише купували. Совєтських грошей ніхто не брав, а українські гривні цінувалися високо. За п'ять гривень я купив на ярмарку майже сотню набоїв до обох своїх револьверів — "Кольта" і "Парабелума", а за тисячу двісті гривень купив ще й великого німецького "Маузера" та сімдесят набоїв до нього.

Червоні в наших околицях не з'являлися. Поза Тясмином перейшов їхній полк у напрямку Чигирина, але після невдалого бою з Коцуром повернув на Черкаси. З-за Чигирина іноді долинала гарматна стрілянина. "Товаріщі" мацали Чигирин зі степу.

Трагедія на хуторі Кресельці

Незначні відділи червоних приборкували села за Чигирином, за Дніпром, по той бік залізниці, біля Черкас — викачували хліб і зброю. Однак ці акції не були широкими і великого успіху не мали. Долітали чутки, що якесь село замість хліба давало "товаріщам" по шапці і його залишали в спокої. Щодо нашого району, то большевики, здавалося, забули про його існування. Обидві "республіки" — тепер уже "чорний" Чигирин і жовто-блакитний Холодний Яр — залагоджували свої внутрішні справи, перевіряли розподіл землі, видавали ліс на будову. Стосунки між селами обох орієнтацій, як і раніше, залишалися перерваними, але якихось активних ворожих виступів не було.

Селянин із Михайлівки привіз до Мельників "новину", що на власні очі бачив у Кам'янці кількох холодноярців із Чорнотою, які розганяли базар і відбирали вивезені селянами на продаж продукти. Це його не на жарт налякало, бо ті міліціонери знали, що він був у Холодному Яру. Дядько трохи переборщив, оповідаючи, що вони навіть ловили його і що він насилу втік. Чутка про те, що кілька наших улюблених хлопців утекли до большевиків, викликала страшне обурення селян. Але дехто здогадувався, що тут щось не те, хоча своїх здогадів вголос не висловлював.

Кожні два-три дні приїжджав уночі до Чучупаки зв'язковий від Чорноти. Наша міліція була на висоті. Андрій уже встиг отримати нагороду від комісара залізниці за те, що немилосердно приборкував на стації озброєні банди матросів-спекулянтів, які возили з Одеси сіль до Москви і Петрограда. Ці "купці", обвішані револьверами і бомбами, хазяйнували на залізниці, розганяючи відділи ЧК по "барьбе со спекуляцией". Але в Кам'янці несподівано натрапили на "міліцію", яка, замість того щоб розбігатися, як жидки-чекісти перед піднятою бомбою, — гатила по "братішках" сальвами.

У хлопців свербіли руки на "братішек"-матросів, котрі всюди вихвалялися тим, що вони "посадили на престол" Леніна і Троцького... Совєтське начальство, яке тремтіло перед матросами, було дуже задоволене, що має таку надійну і відважну міліцію, а відібрані револьвери і гранати (часом і сіль) потихеньку переправлялися до Холодного Яру.

Чорнота передавав нам, що залізницею проходять значні військові частини, послані на боротьбу з "петлюровскімі бандамі" Михайла Омеляновича-Павленка.

Під кінець лютого набігла вістка, що між Черкасами і Смілою з'явились у великій кількості червоні частини, котрі пересуваються в нашому напрямку. Відомості підтвердили Гриб і боровицький отаман Солонько, які приїхали до Чучупаки. Солонькові розвідники довідалися, що більшість червоних частин щойно прибула з Московщини і в місцевих обставинах орієнтується погано. Йдуть "на усмірєніє бандітскава атамана Коцура". Коли ми, зібравшись увечері в Чучупаки, обговорювали ситуацію, приїхав ще лубенський отаман Пономаренко. Привіз останні відомості. Переночувавши, червоні в кількості чотирьох полків піхоти, двох полків кавалерії і двох дивізіонів артилерії вирушили шляхами на Побережжя. Очевидно, йдуть на Чигирин, обминаючи наші ліси. Постановляємо наступного дня зібрати в лісі з п'ятсот кращих бойовиків, щоб мати готове ядро про всяк випадок і, не зачіпаючи червоних, слідкувати за їхнім рухом.

Отамани, що приїхали, залишилися ночувати в Мельниках. Варту в селі підсилили. Вночі прибіг зв'язковий із Медведівки: у Трушівцях за Тясмином зайшов полк із батареєю і розташувався на відпочинок. Через міст на цей бік переїжджала кінна розвідка і вернулася назад. Раненько збираю до Чучупаки з десяток кіннотників, що мешкали неподалік.

Приїхав Ханенко. Поснідавши, вибираємося всі гуртом на лісничівку в Кресельці. З боку Чигирина знову почулася гарматна стрілянина. Червоні брали Коцура в роботу із двох боків.

День видався теплий і ясний. Їдемо трійками. В першій трійці Василь і Петро Чучупаки та Солонько. В другій — Семен Чучупака, Пономаренко і я. В третій — Олекса Чучупака, Гриб і Ханенко. Позаду хлопці-кіннотники. Настрій у всіх чудовий. Всю дорогу весело жартуємо й сміємося. Отаманова англо-арабка Зірка, капризна й уперта, як панна-аристократка, весь час крутиться і псує нам лад. Постоявши ніч із моїм Абреком, вона відчула до нього глибоку симпатію й весь час поривається стати поруч нього. Під загальний сміх відтискаємо Солонька на самий зад "за бунчужного", і я виїжджаю в першу трійку.

Пономаренко, якому Зірка роздерла сідлом холошу, "лається" з отаманом:

— Казав тобі Чорнота: застрель Зірку або продай у Цвітну горшки возити, бо пропадеш через неї, — добру раду тобі давав.

Отаман лагідно погладив свою улюбленицю по шиї, не передчуваючи, яку послугу вона зробить йому за пару годин.

Я на своїй Зірці ще до Києва в'їду.

На Кресельцях розташовуємося як удома. Небезпеки тут не може бути жодної. Звідки б не надійшов ворог, нас попередять. Розсилаю кілька кінних сповістити сотників, щоб після обіду непомітно виводили людей до лісу. Посилаю також зібрати на Кресельці кіннотників із хуторів і села.

Петро Чучупака, Гриб і Солонько завели своїх коней до стайні. Решту коней поставили надворі біля кошів. Дівчата принесли коням сіна. Замовляємо в лісника обід і розташовуємося в хаті дожидати, поки почнуть збиратися люди. Закладаємо дві партії у "підкидного дурня". Через якийсь час приходить із села жінка і каже, що чула, наче в Медведівці повно більшовиків. Чутка малоправдоподібна, бо Медведівка нас би оповістила. Отаман каже, що треба комусь поїхати до Медведівки й довідатися, чи більшовики виступили із Трушівців. Одночасно треба привезти фуру сіна із закупленого штабом у Медведівці запасу... Жартуючи, тягнемо жеребки, і їхати випадає мені.

Про всяк випадок перевдягаюся в позичену у "бісової віри дитини" Гані дівочу одежу, залишаю у неї черкеску, шаблю й карабін і, заховавши в кишені два револьвери та гранату, від'їжджаю на санях до Медведівки під гучний сміх гурту.

У Медведівці посилаю селянина накладати сіно, а сам йду збирати новини. Медведівський отаман уже підготував людей для виходу в ліс. Більшовики вирушили рано з Трушівців на Чигирин, але перед моїм приїздом перебігло тясминовими плавнями кілька трушівських хлопців і сказали, що в село вступила ще одна червона частина... За мостом і Тясмином, як і за всіма шляхами, пильно наглядають медведівські стежі. Господаря, в якого ми мали взяти сіна, не було вдома. Поки його знайшли, поки завантажились — минула година. Збираючись виїжджати, розмовляю з медведівським отаманом, який дав уже наказ своїм хлопцям маленькими гуртами виходити балками до Холодноярського лісу. Каже мені, що з півгодини тому за Мельниками було чути якусь стрілянину. Він послав на санях чоловіка довідатися, що там таке. Висловлюємо здогади, що б це могло бути, але в цей момент підскочив верхи селянин із Мельників, блідий і схвильований:

— Скоріше на допомогу! Большевики в нас у селі. Отамана вбили. Петра й Солонька впіймали живими. Підпалили Чучупакову хату і шукають по селі добрих коней. Наші хлопці збираються балкою та городами до лісу і на хутори, а ви вдарте з цього боку. Треба не випустити, вирятувати хлопців.

— Які большевики, де вони взялися?

— Чорт їх знає, звідки взялися, — кіннота, чоловік двісті. Якби ж то було знати, а то тепер поставили на вулиці кулемети — не можна й зібратися.

Отаман наказав подати тривожний дзвін. Перевдягаюся, і через кілька хвилин, як тільки збіглося зо дві сотні медведівчан, вирушаємо із трьома кулеметами балкою на Мельники, підсиливши сторожі у бік Трушівців. За першими хатами зустрічаємо ворожий роз'їзд, який, давши кілька пострілів, повернув чвалом назад. Бігом, розсипаючись лавою по балці й городах, пос-

пішаємо до центру села. Добре, як ворог почне відходити на ліс, — там його зустрінуть мельничани. По обидва боки вздовж села — високі схили балки. Дорогу на Головківку відріжуть ті, що збираються на хуторах. Та й сама Головківка зустріне вогнем.

Із хат вибігають і приєднуються до нас озброєні селяни. Із протилежного боку села розлягається стрілянина. З гори праворуч заклекотіло два кулемети. Що це?! Невже підоспіли лубенці й ворога оточено?! До середини села ще з версту... Серце нетерпляче рветься. Вибігаємо за поворот балки і бачимо на горі дві кулеметні тачанки, які б'ють по селу. Із села до них піднімається через город роз'їзд, який ми зустріли. На горі кіннотники дали кілька пострілів у наш бік і разом із тачанками зникли за обрієм.

Назустріч нам вибігає гурт мельничан із Чорноморцем. Ворожа кіннота, захопивши із собою полонених Петра Чучупаку та Солонька, несподівано заграла збірку і виступила із села вузенькою бічною доріжкою, що вилася через подвір'я та городи і вела на дорогу до мосту через Тясмин. Стаємо перед загадкою: як потрапила ця кіннота до Мельників і заскочила несподівано наших на Кресельцях? Чому виступила з села, не очікуючи, поки знесуть харчі й овес, покинувши навіть те, що вже знесли, коли ніхто по ній не стріляв?

Звідки довідалася, що єдиний шлях для відступу — це непомітна для немісцевого доріжка? І що ця доріжка веде на шлях, яким можна потрапити до своїх по той бік Тясмина?

Із протилежного боку по схилу й на горі бігла лава мельничан. Загинаємо крило і теж вибігаємо на гору. Далеко вже повною ходою віддалялася в напрямку моста ворожа кіннота, що забрала із собою дорогих нам невільників. Деякий час гарячково безпорадно стріляємо їм наздогін, але марно. Пішки кінноту не здоженеш... Стає гірко від думки, що ми мали час і змогу з Медведівки перерізати їй шлях.

Пригноблені, вертаємося до села.

Над Чучупаковою хатою в'ється дим — догоряє покрівля. В задимлених сінях, присипаний із горища чорним попелом, в одній білизні лежав Василь Чучупака. Руки широко розкинуті. Уста й сіро-блакитні очі розкриті. Здавалося, що вся його стрункa юнацька постать застигла в могутньому, нечуваному крикові — чи то пересторогu, чи протесту, — що догоряє рідна стріха, що обличчя вже після смерті вкрили синці від ударів кольбами... Збоку, на щаблеві драбини, покрита грубими чорними цятками попелу, сиділа, заломивши руки, старенька Чучупачиха. Обличчя біле як крейда. Широко відкриті, сухі, застиглі очі — втоплені в обличчі мертвого сина. Безкровні уста нечутно шепчуть — повторюють якесь слово...

Звертаюся до неї, але вона не чує, не помічає людей, що стоять у сінях.

Старий Чучупака, сумно похитуючи сивою головою, стоїть, похилившись на одвірок. Згорблений, прибитий, руки його безсило звисають. Якийсь час він не звертає на нас уваги, потім повертається до мене.

— Чи Олекса живий? — питає несподівано спокійним голосом.

Не знаючи, що з Олексою, машинально відповідаю, що живий.

Старий випростовується і блискає з-під сивих брів очима:

— Прокляті!.. Привезли мертвого, здерли одежу і кинули до сіней. "Получайте, — кричать, — своєво бандіта!" А Петро, бідолаха, на возі, дротом весь обкручений. "Не журіться, — каже до нас, — вмираємо за Україну з чистим сумлінням. Не кажіть поки що нічого дочці..." Так де там! Прибігла Ганя з Лідою... А ті сучині сини навмисно: "Палюбуйтєсь, палюбуйтєсь. Сєйчас за сєлом расстрєляєм!" Ганя в крик, а дитина вхопила за полу і ніжками тупотить: "Не дам батька!" Та й годі... Старший кацап'юга відкинув її ногою та й командує: "Заґаняйтє всєх в срєдіну і паджиґайтє хату!" Замкнули нас усіх у коморі та й запалили. Ледь не подушилися від диму, поки люди випустили. А з ними на коні за провідника був отой кацапчук із Жаботина, що восени на Кресельцях у парні обіддя гнув. Отут, у сінях, старший гроші йому давав і дякував, як відпускав додому.

Козак-мельничанин, що стояв на порозі, схвильовано вдарив рукою об полу:

— Федька Песков!.. А ми ж його перестрівали в лісі, як їхали назад. Питаємо, де був. Каже — приїжджав на Кресельці спитати, чи нема ще роботи, та хотіли большевики коня забрати — насилу випросився. Ми й повірили! А, чорт! У руках був, і випустили!

Біля дверей зібрався вже чималий гурт людей. Кілька дівчат плакали, заглядаючи в сіни. Стискаючи нервово рушницю, стояв недалеко сусід Чучупаки — дядько Степан, блідий, зі страшним, розлюченим поглядом. У нього "товаріщі" забрали останнього коня і зґвалтували двох дочок. Одна з них була ще підлітком.

Повертаюся до людей.

— Як знаємо, хто привів, — не втече. Але хто їх попередив і вивів із села тою доріжкою?

У похмурих поглядах не було відповіді. Всіх непокоїло те саме запитання.

Сирота Палазя, яка служила наймичкою в мельничанського багатія Сидора Гунявого, зробила мені непомітний знак заплаканими очима й пішла на вулицю. Виходжу й доганяю її.

— Пане Залізняк, я знаю, хто це зробив. Це мій господар. Він дуже гнівався на Чучупаків за те, що оту найближчу ділянку з панського саду віддали вдові Явдосі, а не йому під нову садибу. Він же і лісу туди був навозив, щоб будуватися, а Петро Чучупака сказав, щоб забрав.

— Але ж звідки ти знаєш, що це він?

— Я чула. До нас у хату отой старший москаль став. Приходили до нього москалі, то він їм казав, що дві години будуть стояти, коней годувати і самі обідати. Наказав, щоб варили люди обід для москалів. Вони не знали, що наші з рушницями до лісу вивтікують і що в нас у селі багато козаків. Хвалилися все людям: "Ми всю вашу банду в лєсу пєрєбілі і пєрєловілі". А потім старший почав до мене приставати, щипати, — так я втекла з хати і

заховалася у клуні за соломою. Але чую — заходить до клуні господар, а потім і старший москаль: "Зачєм ти мєня звал?" А господар до нього: "Тікайте, товариші, поки не пізно, бо біда вам буде і того сучиного сина Чучупаку відіб'ють. У нас село — сама банда. Всі з рушницями в лісі та на хуторах збираються, і кулемети вже на хуторі виставили. І на Головківку вас уже не пустять, і в Медведівці та Лубенцях чути — дзвонять. Як затримаєтеся, то з усіх боків почнуть вас бити. Виїжджайте отою доріжечкою через городи на гору, а там виїдете на дорогу і направо до мосту. А на тім боці ваші є. Тільки поспішайте та дивіться, щоб на вас із Медведівки або Зам'ятниці не напали".

Стискаю схвильованій дівчині руку:

— Добре, Палазю, не кажи тільки поки що про це нікому.

— Я не скажу.

Повертаючись, зауважую, що за хатою Чучупаки, незважаючи на холод, сидить на призьбі в одній блузці Ганна Орестівна, схиливши голову на коліна. Біля неї, сховавши личко в її плече, стоїть легко одягнена маленька Ліда. Відкликавши дядька Степана[1], даю йому відповідну інструкцію.

Потім завертаю за хату й сідаю коло Ганни Орестівни. Розуміючи, що Петро вже викреслений із листа живих, хоча ще живий, — втішаю її, що ще не все втрачено... Вона якийсь час слухає, не змінюючи пози, потім мовчки встає і, взявшись руками за голову, іде похитьки через подвір'я на леваду.

Ліда розгублено дивиться їй вслід і пригортається до мене:

— Тата большевики забрали... розстріляють.

Із болем притискаю її до грудей.

— Ні-ні, Лідусю! Не розстріляють. Ми вночі відіб'ємо...

Стрепенувшись, вона впивається мені в очі зажевріло поглядом.

— Я теж піду відбивати.

Від Чигирина долітав гук великого бою.

Під вечір стихло. Зв'язковий із Головківки привіз вістку, що червоні вибили Коцура з Чигирина і він відступив у Суботівський ліс.

Увечері збираємося на хуторі. Прийшли Ханенко, Гриб, Семен і Олекса Чучупаки, два кіннотники з тих, що були на Кресельцях. З'ясовуємо, як усе сталося. Червона кіннота несподівано виїхала з лісу перед самими Кресельцями. Побачивши осідланих коней і вартового козака, кинулася оточувати лісничівку.

Козак дав постріл. Вискочивши з хати, всі кинулися до коней. Василь Чучупака, сівши на Зірку, розігнав із ручного кулемета ворожу лаву з одного боку і кинувся на гору в кущі, крикнувши, щоб решта розбігалися поодинці.

Одночасно вискочили Пономаренко, Ханенко, Олекса та Семен Чучупаки і козаки. Петро Чучупака, Солонько і Гриб кинулися виводити своїх

[1] Дудько Степан загинув восени 1920 р. в бою під Черкасами *(примітка автора)*.

коней зі стайні. Височенна Солонькова кобила зачепилася сідлом у дверях, притиснувши Солонька.

Петро був у стайні. Гриб, покинувши коня, виліз поміж ногами кобили в той момент, коли на подвір'я в'їжджали ворожі кіннотники, і вискочив на мого Абрека. Кінь врятував його — проніс під кулями крізь червону лаву.

Червоні кинулися наздоганяти, їх на скаку стримували отаман із "Люйса" і дехто пострілами з карабінів. Уже на горі Зірка, почувши іржання большевицьких коней, знатурилася і потягла назад до ворога. Отаман боровся з нею, аж поки його не оточили. "Люїс", видно, затявся ще раніше.

Допомогти йому ніхто не міг, бо, тікаючи, всі розсипалися і за кожним гналося чоловік 10 — 15. Побачивши, що оточений, отаман пустив собі кулю в скроню з револьвера. Перед тим крикнув так, що чули всі: "Готуй нових борців, Холодний Яре!"

Павла Солонька і Петра Чучупаку впіймали в стайні. Всі інші врятувалися. Гриб прийшов із Зам'ятниці пішки, залишивши Абрека у селянина...

Обмірковуємо ситуацію. Запахло порохом. Нападом на кінноту ми себе виявили. Впоравшись із Коцуром, червоні візьмуться за нас.

Наступного дня довідуємося від спійманого в лісі кіннотника, що червоні потрапили до нас випадково. Вони мали йти із Жаботина на Зам'ятницю — Медведівку — Чигирин, і спокійно минули б нас, якби не знайшовся в Жаботині охочий провести їх польовими та лісовими путівцями. Тому і не помітили червоних.

Того ж дня в Мельниках розійшлася чутка, що попередив ворога і вивів із села Сидір Гунявий, який, боячись помсти, втік уночі за большевиками. Тієї ж ночі в одному із заглиблень на лівому схилі Холодного яру було прикидано землею і камінням труп першого холодноярського зрадника. Через п'ять днів на верхівці гори Веселої гойдався на дубі Федька Пєсков із Жаботина.

Зажевріла надія вирятувати Петра й Солонька. Їх відправили до Черкаської ЧК. Зв'язуємося з нашими хлопцями в Черкасах. Плануємо напасти вночі на будинок ЧК та, закидавши його гранатами, визволити своїх...

Отамана поховали на цвинтарі — на горі. Ховали ввечері без пострілів, без пісень, без промов. Понуро мовчала озброєна юрба, і в тій мовчанці відчувалася велична, грізна обітниця помсти.

Час збігав у напруженому очікуванні. Вигнавши Коцура з Чигирина, червоні почали порядкувати в "коцурівських" селах, показуючи правдиве обличчя московського большевизму. Це, як і передбачав покійний отаман, відвернуло селян від Коцура, який боровся колись за большевизм. А зміна Коцуром червоних прапорів на чорні стяги анархії для селян була незрозуміла. Залишившись із невеликим загоном вірних людей, колишній диктатор Чигиринської "республіки" переховувався по лісах, вступаючи в сутички з московськими частинами, що його переслідували.

У Чигирині вже розпаношилася справжня совєтська влада: ревком, воєнкомат, ЧК, міліція, упродком і т. д. Для її охорони прибув караульний батальйон.

Очікуючи наступу, опрацьовуємо план, згідно з яким холодноярські села постраждали б найменше. Місце отамана посів його заступник Іван Деркач, старшина військового часу, син селянина з-під Жаботина.

Невдовзі одержуємо відомості, що червоні частини з-під Чигирина поспішно вирушили на південь. А для операцій проти тепер уже партизанського загону Коцура прибув зі Знам'янки невеликий загін кінноти. Нашого району не зачіпали. Це не заспокоювало, а нервувало.

Повітова влада з Чигирина запроваджувала "совєтскую власть", дерла "продразвйостку" в селах по той бік Чигирина. В наш бік виставляли міцні стежі з кулеметами, часом висилали з якимсь селянином (в порядку повинності) агітаційну большевицьку літературу, але ні один агітатор чи представник влади не відважився показатись далі Суботова.

Вислані з літературою селяни, посміюючись зі своєї місії, здавали її сільським отаманам, які називалися "начальниками самооборони", а ті роздавали папір козакам — на "собачі ніжки" із махорки. Сусідні з нами, колись коцурівські, села, що втримали свою організацію і мали багато зброї, москалі теж не зачіпали. Поширення совєтської влади в бік Херсонщини зупинив невеликий, але відважний партизанський загін Кібця, який, з'явившись у степовій місцевості, виловлював і розстрілював представників окупаційної влади.

Москалі панували лише в Чигирині та кількох ближчих селах на південь. Оточена з трьох сторін принишклими ворожими селами, кожне з яких мало більше вояків, ніж чигиринський гарнізон, комуна почувала себе невпевнено.

Довідуємося, що комісари, начальники та урядовці, не довіряючи населенню Чигирина, ночують у спільних помешканнях, готові до бою. Біля ревкому завжди стоять напоготові підводи на випадок "евакуації". Досить з'явитися чутці, що "Холодний Яр наступає", і влада одразу вантажить на підводи свої лахи. Чигирин нам не загрожував. Нас більше цікавило пересування військових частин на лінії Черкаси — Бобринська — Кам'янка.

Маючи своїх людей у Черкаській ЧК, пильно стежили за справою Петра Чучупаки і Павла Солонька, вибираючи зручний момент для нічного нападу. Вже було створено ударну групу, яка мала визволити їх із в'язниці.

Несподівано кілька черкаських хлопців, котрі з нашою групою не були зв'язані і про її плани нічого не знали, наскочили на ЧК малими силами. Чекісти напад відбили, а усіх арештантів одразу ж розстріляли.

Однієї ночі Левадний, який їздив за Матвіївку перевіряти свої арсенали, привіз новину: загін червоної кінноти вп'ймав на якомусь хуторі Коцура. Колишнього вождя Чигиринської "республіки" червоні прилюдно розстріляли на станції Знам'янка.

Коцурівщина скінчилася.

Колишні коцурівці зібралися в Товариство козаків Вовчого Шпиля, яке мало свою базу в Суботівському лісі й на хуторах. І почали дратувати Чигирин нічними нападами.

А між селами двох "республік" уже налагоджувалися дружні стосунки. Селяни з Івківців допомогли медведівчанам упіймати одного з живих ще братів Кошових, що свого часу вбив холодноярця з Медведівки. Цей Кошовий був правою рукою Коцура і по його смерті переховувався на хуторах.

Після суду в Медведівці Кошового розстріляли коло хреста на верхівці гори між Медведівкою та Івківцями, з якої видно обидва села.

Кошовий, надзвичайно гарний, стрункий хлопець у чумарці та сірій козацькій шапці, став під хрест блідий і спокійний. Навкруги — юрба озброєних селян з обох сіл.

Засмучено-спокійним поглядом Кошовий повів по обличчях односельців.

— Віддаєте мене, івківчани? Не жалієте?..

З-поміж івківчан вийшов сивий селянин із рушницею і, заклавши набій, підійшов до хреста.

— Жаліємо, жаліємо, що вас, собачих синів, разом із Коцуром у дев'ятнадцятому році не постріляли.

З іншого боку підійшов медведівський отаман.

Два постріли — і кров'ю було підписано мир між недавно ворожими селами.

Тим часом у холодноярських селах з'явилися відозви Товариства козаків Вовчого Шпиля, видрукувані типографським друком. Товариство закликало селян об'єднатися під національним прапором у боротьбі проти червоних катів України.

На звороті листівки — жартівлива примітка, що не гармонувала із солідним стилем відозви: "Друковано у власній, його катівської величності "товаріща" Леніна друкарні. Москва. Кремль. Поцілуйте нас у сраки, червоні собаки!"

Здогадуємося, що хлопці мають у чигиринській друкарні своїх людей, котрі надрукували таємно цю відозву.

Налагоджуємо зв'язок із Товариством козаків Вовчого Шпиля, яке з охотою підпорядкувалося Холодному Ярові.

У складі його штабу були деякі члени колишнього коцурівського ревкому. Хлопці мають широкі зв'язки у Чигирині. Прагнуть, піднявши Суботів, Новоселицю, Івківці, а з іншого боку — Стецівку та Семигір'я, захопити Чигирин.

За нашою порадою залишили цей замір як недоцільний, бо ніякої користі це захоплення не принесло б, а от червоні частини до Чигирина стягнулись би.

Перше кохання кам'янського "міліціонера"

Весна входила в силу. Селяни готувалися до оранки та сівби. Всі бурлаки зосередились на Мельничанських хуторах, де найчастіше перебував і отаман.

Смерть Чучупаків, пасивність ворога, весна з її хліборобськими клопотами понизили готовість населення до збройної боротьби.

Загальне становище в Україні було невідоме.

Почастішали балачки про гасло, почувши яке, має піднятися проти ворога вся Україна. Поки що бурлаки та неспокійніші місцеві хлопці нетерпляче дожидали, коли гостинно зазеленіють ліси.

Одного ранку, як сонце пригріло вже по-весняному, йду прогулятися лісом до Мотриного монастиря. Ліс відживав. Де-не-де були ще плями потемнілого снігу, оточені квітами білого рясту. З монастирського валу видно, як працюють у саду черниці. Монастир без козацьких шапок на подвір'ї видається мені якимсь дивним, блідим. Хочеться відгадати, чи скоро між цими валами знову розляжеться гамір бойового табору.

Обходжу монастир і вертаю понад мельничанською дорогою. Позаду почувся веселий гомін і гуркіт підводи. З-поміж дерев спостерігаю, що на підводі озброєні люди. На рукаві візника — червона смужка. Прилігши за горбочком, налагоджую карабінку та гранати. Коли підвода під'їхала ближче, впізнаю Чорноту. Біля нього Оробко і Соловій. За візника — Гуцуляк.

— Андрію!

— Сто чортів! Здоров!

Хлопці, зіскочивши з підводи, сердечно вітаються. Гуртом ідемо понад дорогою. Андрій якийсь час дивиться на мене спідлоба.

— Розкажи-но мені, як ви отамана проґавили, бо з того, що оповідали зв'язки, ні чорта не розібрав. Як це могло статися?

Оповідаю йому про нещасливу подію. Коли сказав про передсмертний крик отамана, Андрій, нахмурившись, зітхнув.

— Недобре віщував отаман. Поляжемо, мабуть, отут усі, а України вільної не побачимо. Оті нові борці, певно, довершать нашу справу. Нехай діється Божа воля — наше діло боротися.

— Що там, Андрію, у світі чувати?

— Підсилено гонять "товаріщі" війська на захід та на південь. З весною, певно, якась каша завариться. Полюбуйся, що вони про Холодний Яр намалювали.

Передає мені київську большевицьку газету. На першій сторінці великими літерами надруковано: "Чигиринский уезд очищен от бандитизма! Бандитское гнездо — Холодный Яр — ликвидировано. Отаман Чучупака и изменник бандит Коцур расстреляны вместе со своими штабами". Переглядаю статтю, з якої довідуюся, що Чигиринщину два роки тероризували "бандіти", які відбирали у селян хліб та худобу, вбивали бідняків і знущалися над ними.

Селяни не раз виступали проти "кулаків-бандитів", але не могли дати їм ради. Нарешті червоні частини успішними операціями винищили всіх бандитів. Вдячне населення захоплено вітало всюди своїх визволителів — большевиків. У всіх селах вибрано сільради та комнезами. Совєтська влада закріплюється. Проводиться "розкулачення". Селяни з ентузіазмом виконують "разверстку", добровільно збільшуючи завдання уряду. З червоними прапорами, з революційними піснями везуть на "пункти" хліб і продукти.

Повертаю газету.

Добре намалювали — що й казать!

— Такого сорту звіт подало, напевно, командування тих частин, які переходили. Та повітова влада з Чигирина співає іншої. Чигиринські "товариші" як побачили, що починають розпукуватися бруньки на деревах, так неначе їм хто гвіздків у стільці набив. Виплакали в Києві дозвіл, щоб перебратися з Чигирина до Кам'янки, на залізницю. За якийсь тиждень буде повітовий центр у Кам'янці.

— А як же з вами буде, Андрію?

— Будемо поки що триматися, а далі побачимо, що робити. Треба тільки підсилити склад нашими хлопцями. Тому я й приїхав. Хочу довідатися, що у нас діється, та кількох хлопців ще взяти. Перед перенесенням повіту до Кам'янки маємо наказ збільшити міську міліцію. От поки тут нема що робити, бери кількох добрих хлопців із бурлаків та йди до нас за старшого міліціонера. Тебе в Кам'янці ніхто не знає.

— Як отаман відпустить, піду.

— Я з ним побалакаю. Довго вже триматися не прийдеться. Весною щось викується, почнеться якийсь рух, тоді переб'ємо повітове начальство, захопимо, що вдасться, зі зброї — і до Холодного Яру.

Звертаємо на лісову доріжку і вибираємося на Мельничанські хутори...

Увечері відбулася нарада. Отаман згодився на підсилення "міліції" у Кам'янці.

Хлопці з Чорнотою вночі від'їхали назад до Кам'янки. Наступної ночі я із трьома козаками, з яких один добре знав Кам'янку, добирався садами та городами до "управління міліції".

На варті біля дверей стояв донський козачок Андрюша. В коридорчику — наладнаний "Максим". У приміщенні для міліціонерів на столі проти вікна — "Кольт". На підлозі — чотири скриньки з гранатами "Мільса". У станку коло стіни — у зразковому порядку рушниці. На тапчанах спали і просто лежали одягнені "міліціонери" — самі наші хлопці. Міліціонери, які не знали таємниці кам'янської міліції, мали дозвіл жити на приватних мешканнях, хоча небажаних Чорнота зі складу міліції виставив.

Незважаючи на пізню годину, застаю в кабінеті Чорноту та начміла Леська-Лещенка. Знайомимося.

Лещенко, типовий чигиринець козацького крою, сердечно вітається зі мною, та в очах його якась задума, неспокій. У розмові висловлює сподівання, що з весною "червоних забере чорт з України". Відчувається, що він те-

пер щиро бажає цього. Хлопець міцно засів між двома вогнями, не знаючи, з якого боку попечеться. Дипломатично запитує, чи під час нападу червоних не знищені або не захоплені папери Петра Чучупаки, начальника штабу.

Розуміючи, про що йдеться, кажу, що всі папери штабу цілі й зберігаються в нового отамана. Це його, з одного боку, заспокоює (згубні для нього папірці не потрапили до червоних), а з іншого — пригнічує: життя його, як і раніше, в руках холодноярського штабу.

Пишу заяву про вступ на службу до міліції. До неї прикладаю документи на ім'я Валентина Сім'янціва. Їх забув на квартирі під час переходу Запорозької групи через Матвіївку козак Богданівської кінної сотні, а господар, знайшовши, приніс до холодноярського штабу. До них доробили у штабі посвідку, що я служив добровольцем у Червоній армії, але внаслідок контузії "петлюрівською" гранатою звільнений лікарською комісією як нездатний до чинної військової служби.

Начміл написав на заяві резолюцію, що "товаріщ" Валенти Сім'янців зараховується старшим міліціонером у сільські райони. Наступного дня нас прийняли на службу до міліції.

Приступаю до праці. Розглядаю заяви про крадіжки та бійки в селах, які вже визнали "совєтскую власть". Висилаю на розслідування міліціонерів, часом виїжджаю сам.

"Заприятелював" із матросом — волвоєнкомом. Голова ревкому Вишневецький ставився до нас усіх дуже добре. Він був задоволений, що має міліцію "з правдивих большевиків-українців". У розмовах усе шкодував, що до цього часу не прибула до Кам'янки ЧК та що доводиться утримуватись від розправи над місцевою інтелігенцією — "наскрізь петлюрівською", яка негативно впливає на міщан, селян і робітників цукроварні.

Вишневецький боявся бунту під час проведення арештів.

Одного дня вся міліція вийшла на станцію робити облаву на "спекулянтів". Розминалося якраз два потяги — київський та одеський. Попід вагони метушливо бігав жидок — уповноважений ОДТЧК ("Отдел дорожно-транспортной милиции"), чіпляючись до жінок та селян із клумаками. Солідніші спекулянти, які везли більшу кількість солі, були у військовій формі, зі зброєю, мали документи від різних большевицьких установ. Беремося головним чином за них.

Чорнота, стоячи на платформі з червоною пов'язкою "помнач волостной рабоче-крестьянской милиции" на рукаві, розпоряджається.

Вантажні вагони набиті народом. Люди з клумаками обліпили дахи вагонів, буфери, східці. В одному вагоні, заповненому мішками із сіллю, — дві "панни" і сім озброєних матросів, які нікого до середини не пускають.

Коли дійшла черга перевіряти цей вагон, на дверях став кремезний матрос у формі з револьвером у руці.

— Давай, давай дальше! Тут нє прайдьот номєр. Матроси єдут!

Старший міліціонер міського району Йосип Оробко шарпнув двері.

— Винось мішки на платформу!

Почувши такий наказ, "братішки" вхопили револьвери та гранати і вискочили з вагона.

— Што?! Каво?! Да ми вас, так вашу растак... криси тиловиє!.. Кто за савєтскую власть кровь пралівал?!

Чорнота підняв руку з револьвером.

— Взять на мушку!

Кільканадцять рушниць націлились матросам в очі та груди.

— Сволота контрреволюційна! З бандитами боротися вас нема, спекулянти прокляті! Здать зброю, а то переб'ємо, як собак!

Один матрос шарпнувся через лаву.

— Я, братішкі, січас тєлеґраму дам таваріщу Троцкому! Ми Актябрьскую рєвалюцию заваєвалі!!!

Але, діставши від Оробка кольбою по голові, покотився на землю.

Побачивши, що жарти погані, "братішки" здали зброю і стали виносити мішки.

Милуємося з Чорнотою двома "Маузерами" та п'ятьма новенькими "Наганами". В Холодному Яру знадобляться...

Від київського потяга підійшов хлопець у напівсільському-напівміському одязі.

— Добре справляєтеся, товариші! З цією сволотою просто біда! В нас у Києві на тому тижні двох чекістів на станції убили. Думають, що як матроси Петроград брали, то вже можуть совєтській власті на голові їздити. У вас у місті ЧК нема, здається?

— Немає. Самі справляємося.

— Якби ми всюди мали таку міліцію! А то до чорта "контрреволюції" в міліцію напхалося. Ви, товариш начальник, партійний?

Чорнота зміряв його поглядом.

— Комуніст. А вам що до того?

Незнайомий перевів погляд на мене.

— Бачте, мені треба про дещо з вами побалакати. Чи товариш теж член партії?

— Це наш комсомольський організатор. А в чому справа?

Незнайомий витягнув посвідку. Виявилося, що він таємний уповноважений Київської губчека по боротьбі "з бандитизмом". Їде у службовій справі до Чигиринської "уєздчека".

— Бачте, мені треба персонально висвітлити положення з бандитизмом в околиці Холодного Яру. Ви мусите знати місцевість і обставини. Чи мені краще їхати на Олександрівку, добратися до Чигирина, а потім вже туди? Чи я міг би добратися до Чигирина через холодноярські села і по дорозі розвідати що треба? Може, ви деякі відомості мені дасте?

— Ми дамо вам звичайно більше, як Чигиринська ЧК, бо в них "інформація" ні к чорту!

— Про це мені і в Києві казали.

— Краще було б іще, якби ви самі розвідали. Тільки це небезпечно.

— У мене є документи, що я петлюрівець. Та я вже знаю, як із ними треба на випадок чого... Найгірше, що я місцевості не знаю. У вас є свої люди у Мельниках, Медведівці, Лубенцях?

Чекіст, видно, добре вивчив мапу.

— От що, товаришу! Товариш Сім'янців має в тих селах своїх вірних людей — комсомольців. Вони нас інформують про що треба. Він у них буває потайки. Як хочете — він вам допоможе. Підете собі вдвох, розвідаєте що треба, а тоді — до Чигирина. Так буде безпечніше, бо бандити мають у Чигирині свою агентуру, і якщо хто з неї побачить вас у Чигирині, а потім ви з'явитеся у селах, буде підозріло. До Кам'янки теж не заходьте. Якщо це для вас підходить — зачекайте отам на залізниці, товариш Сім'янців перевдягнеться і прийде до вас.

— Я вам дуже вдячний! Це справді буде добре. Як моя справа вдасться — вас ЧК винагородить.

Коли повертались до міста, Андрій глянув мені в очі.

— Ну, брате, на ловця і звір біжить. Заведеш його на Мельничанські хутори до наших хлопців. Там візьмете добре за горло, хай розкаже, що то за справа в нього. Це дуже добре. Видно, ЧК щось серйозне задумала. Тільки живим із твоїх рук він не вийде, зрозумів?!

Перевдягаюся і, сховавши в кишені револьвера та гранату, виходжу на залізницю до чекіста. Польовою доріжкою йдемо в напрямку села Грушківки. У полі "товаріщ" повчає мене:

— Отож від цієї хвилини я — хорунжий Жилінський. Служив у петлюрівському полку імені Богдана Хмельницького. Зимою захворів на тиф і залишився під час партизанського рейду петлюрівських частин на Херсонщині. Тепер шукаю якогось повстанчого відділу або організації, щоб приєднатися.

Я не стримався й усміхнувся. Хорунжий Богданівської кінної сотні Жилінський — мій товариш по полку і сотні, який під час Зимового походу дезертирував із частини.

— Ми, товаришу, зайдемо до своїх хлопців-комсомольців. Вони вірні совєтській владі, але разом із тим на доброму рахунку в місцевих бандитів, які не знають про їхній настрій. Для них ваше маскування непотрібне. Але якщо ви схочете безпосередньо зійтися з бандитами, то попереджую, що серед них є багато колишніх петлюрівців. Хто-небудь може знати, що такий хорунжий був у тому полку. Зрештою, якщо у вас є документ, то хтось може знати підпис командира.

— Хорунжий такий був. Документ у мене правдивий. Було б тільки гірше, якби знайшовся хтось із того полку. Про це треба рознюхати заздалегідь.

— У хлопців довідаємося. Вони знають усіх.

Чекіста це заспокоїло, і він, набравши гумору, починає оповідати про свої минулі пригоди між "бандитами". Оповідає про сцени розстрілів у Київській ЧК, в яких брав безпосередню участь. Вихваляється своєю сміливістю та жорстокістю. З цієї розмови видно, що розуму в хлопця небагато, але нахабної сміливості справді не бракує, доказом чого була і ця "прогулька" зі

мною до Холодного Яру. Каже, що походить із Києва, але вживає вирази, притаманні селянам Чернігівщини.

Обійшовши полем Грушківку, йдемо лісом у напрямку Мотриного монастиря. Розпитує мене, чи в монастирі є тепер бандити. Висловлює бажання оглянути монастир, але я, не бажаючи гаяти часу, відмовляю його. Не доходячи до монастиря, беремо напрямок на Мельничанські хутори. Тут його балакучість зникла. Йшов задумливий, час од часу запитуючи, чи ще далеко. З наближенням до хуторів ставав усе сумніший. У задумі машинально обмацував і розправляв комір своєї блузки. Коли я сказав, що лишилося йти не більше версти, став.

— Відпочинемо трохи.

Ліг горілиць на траву і якийсь час лежав мовчки, закривши очі руками.

Коли я запропонував іти далі, він підвівся на ліктеві й сумно подивився на мене.

— Знаєте, нам, певно, не пощастить. У мене передчуття якесь недобре. Чогось серце ниє...

— Дурниці. Я впевнений, що все буде добре.

— Бачте, я вірю в передчуття. В мене вже був такий випадок. Якби не вернувся, вже давно зогнив би. І от тепер таке саме почуття, як тоді. Знаєте що? Краще вернемося, і я поїду до Чигирина через Олександрівку. Потім побачу, що робити. На всякий випадок дасте мені записку до кого-небудь із ваших хлопців.

Вмовляю його, але він вирішує-таки вернутися і завертає просікою назад.

План завести його до хлопців і дещо випитати не вдався.

Треба кінчати справу в лісі.

Побалакавши трохи про своє "бажання перейти з міліції на службу до ЧК", пускаю його на крок уперед і дістаю свій "Кольт". Коли наблизив револьвер до його потилиці, готуючись до пострілу, він раптом обернувся, доторкнувшись скронею до люфи. Натискаю язичок. Підскочивши, впав наперед, навзнак, широко розкинувши руки. Якийсь час дивлюся в його злякано розкриті мертві очі. Передчуття не обдурило... Тільки не сказало, що небезпека була з ним, а не попереду.

Забираю в нього два револьвери з великим запасом набоїв і старенький цератовий портфель. У портфелі — три посвідки, видані Жилінському в різний час командиром Богданівського полку, декілька групових світлин українських старшин і козаків, фотографія Жилінського в українському військовому однострої.

Зроблена, мабуть, нещодавно, та навмисно потерта і забруднена. На одній світлині записані на зворотному боці дві адреси в Одесі без прізвищ. Окрім цього, в портфелі — декілька тисяч гривень, трохи "миколаївських" грошей, трохи совєтських і чотири золоті п'ятірки. Посвідки Київської губчека, яку він показував нам на станції, не виявилося. Видно, знищив, коли очікував на мене.

Не знайшовши при ньому жодного папірця, яким він міг би представитися в Чигиринській ЧК, пригадую, як він у задумі машинально обмацував комір. Розрізую той комір і виймаю з нього складений пасмом шматок тон-

кого полотна. Друкований на машинці шифрований лист. Зі смертю "Жилінського" зникла можливість довідатися щось про заміри ЧК.

Знайшовши на Мельничанських хуторах отамана, розповідаю йому про подію і передаю забрані в чекіста речі й гроші. Повертаюся із двома хлопцями з рискалями, які йдуть закопати в лісі "товаріща"...

Чорнота був дуже незадоволений, що я не зумів доправити чекіста до штабу бодай пораненим...

Поза "службовими" обов'язками проводжу час у Кам'янці досить гарно. В місті було багато свідомої української інтелігенції, добрий хор, аматорський театр. Відбувалися виступи, концерти. Під час однієї вечірки познайомився з гарненькою інтелігентною дівчиною. Надзвичайно симпатична, щира, Галочка, як то кажуть, припала мені до душі. Не минуло багато часу, і я "захворів" на перше серйозне молоде кохання. Сталося те саме і з Галею.

По кількох вечорах, проведених у розкішному парку графів Давидових, зізнаємося одне одному. Сталося це в історичному гроті, викопаному під одним зі схилів, в якому століття тому відбувалися таємні зібрання Південної організації декабристів. Хтось із місцевих істориків оповідав мені, що в цьому гроті Пушкін написав найкращі вірші.

Гористий парк — ідеальне місце для побачень і відпочинку. Кращого місця не треба. Сидячи на мальовничому відламку скелі, мріяли ми із Галею про час, коли Україна стане вільною, мріяли про одруження, — та чи мало про що мріють закохані весняного вечора! Попереду була боротьба та непевність за завтрашній день і життя. Та хто в молодості замислюється над такими речами?

Не марнуючи часу, налагоджуємо з Чорнотою у Кам'янці політичні зв'язки з певними людьми і розставляємо їх на "бойові пости" на випадок, коли нам доведеться покинути місто.

Утаємничена частково в нашу справу (після бурхливого "конфлікту" з Андрієм), Галя робила нам цінні послуги. Під виглядом відвідування родичів у Медведівці, не викликаючи підозр, виконувала обов'язки зв'язкової між нами і штабом Холодного Яру. Було вирішено, що, коли залишимо Кам'янку, триматимемо зв'язок зі своїми людьми через неї.

Кам'янка готувалася до прийняття повітової влади з Чигирина. Її переїзд затримався, бо затягнувся ремонт помешкань для совєтських установ. Із кращих будинків господарів викинули, залишивши потрібні меблі.

Приїхав уповноважений ЧК, який став налагоджувати агентурний апарат. Пропозицію давати відомості про міліцію одержали під секретом три наші хлопці. Вони, звичайно, "з охотою" на це погодилися і під диктовку Чорноти строчили для уповноваженого "характеристики" на службовців міліції, зокрема й на Андрія. В день, коли ми очікували вже приїзду "влади", Чорнота прийшов до управи міліції нахмурений. Уважно оглянув кулемети і перевірив, чи у всіх гранатах є запальники. Віддавши розпорядження, щоб хлопці не відходили далеко від управи, покликав мене й Оробка до кабінету.

— Мені, хлопці, сьогоднішнє повітря в Кам'янці не подобається. І Вишневецький, і воєнком дуже зі мною милі стали, але я нюхом чую: щось у них зміни-

лося. Чекіст, зустрівши мене, мало не поліз цілуватися. Сказав, щоб я і ви обидві зайшли до нього на квартиру, як тільки стемніє. Та щоб заходили непомітно, по одному. Має обговорити з нами якусь дуже важливу справу. Це щеня і брехати ще добре не навчилося. Зайти зайдемо, але "не по одному"... Діло, хлопці, смердить. Видно, вони щось уже дізналися. Сьогодні ж, як тільки поприїжджає начальство з Чигирина, — по головах — і тікати треба. Караульний батальйон має лишитися в Чигирині. Кілька десятків озброєних приїде, та з такими воякаами раду дамо. Там половина шмуликів, які від гуку одної гранати повмирають. Треба, аби хлопці трималися купи й були готові до бою і відступу на Грушківку. Якщо "товаріщі" щось пронюхали, то можна ще вдень чекати несподіванки. Треба стежити за станцією. Може прибути якась частина. Пустіть два обходи по місту. Нехай хлопці затримують і ведуть сюди, якщо з'явиться якась нова особа.

Кажемо, що Лещенко поводився сьогодні підозріло. Був зранку схвильований і більше не з'явився.

По обіді повернувся з Чигирина міліціонер, що був у відпустці вдома, і привіз новину. Повітові установи в Чигирині зранку готувалися переїжджати до Кам'янки, вже спакували майно на підводи. Потім несподівано дістали наказ, що сьогодні переїзду не буде.

Під вечір атмосфера ще більше напружилася. Місцеве начальство, яке в цей час завжди проходжувалося біля міліції на головній площі міста, не показувалося.

Довідуємося, що ні Вишневецького, ні уповноваженого ЧК, ні воєнкома ніде не видно і невідомо, де поділися. Жінки їхні також зникли.

Хлопці, що наглядали за станцією, затримали і привели до управи міліції якогось елегантно одягненого типа, котрий приїхав паровозом із Бобринської і питав, де примістилася уєздчека. Забрали в нього револьвер, портфель із документами і велику пачку совєтських грошей. Приведений до кабінету, в якому були Чорнота, я, Оробко і Соловій, затриманий одразу взявся до Чорноти "з баса".

— Таваріщ! У вас нє міліционєри, а палітічєскі нєґрамотниє ідіоти! Я ім паказиваю мандат, што я чрєзвичайний упалнамочений ВЧК, а ані меня абєзаруживают і тащат в міліцию! Ето чорт знаєт што!

Андрій глянув спідлоба на "чрезвичайного".

— Добре зробили!

— Таваріщ! Нє шутітє с красним мандатом! За такіє шуткі сєводня же можетє ачутітса в падвалє ЧК!

Яким же було його здивування, коли "начміл" не злякався грізного мандата на червоному полотні, підписаного самим Дзержинським, — документа, перед яким тремтіли навіть голови уєздчека, — а наказав "міліціонерам" обшукати і зв'язати "товаріща уполномочєного". Поклавши його на тапчан в арештантській кімнаті, виходимо надвір.

Сутеніло.

Біля нас пройшла Галя і жартівливо потягла мене за руку.

— Ходімо, Валю, прогуляємося.

— Не заходь далеко! — сердито буркнув Андрій.

Відійшовши на кілька кроків, ухопила мене за руку.

— Тікайте скоріше. У парку в кущах чоловік із двісті червоноармійців і все їхнє начальство. Мають зараз іти сюди обеззброювати вас. Мене отой придуркуватий кацапчук із воєнкомату, що пристає все, зустрів у парку і сказав, щоб я йшла додому, бо, може, бій буде. Я його "ласкавенько" розпитала, він мені й розляпав усе. Сказав, що сьогодні рано вони дізналися, що в міліції самі холодноярські бандити. Зателефонували до Чигирина, щоб установи не їхали, а прислали караульний батальйон. Оце як почало темніти, вони непомітно увійшли з-за річки до парку і чекають, поки добре стемніє, щоб оточити вас. Негайно тікайте.

Попрощавшись із Галею, вертаюся до Чорноти і передаю йому новину.

Збираємося. Перевіривши, чи всі є, не знаходимо двох хлопців: Запорожця і Семена Залізняка, які мусили бути в управі.

Почувши про це, Чорнота спохмурнів і замислився.

— Так... Від кулі не втечуть. Збиратися! Зараз відходимо. Гранати і набої розберіть усі. З кулеметів забрати механізми. Йосипе, Юрку, — гукнув він нас з Оробком, — ходімо, попрощаємося з гостем. Шкода, що нема часу розпитати його трохи, а тягти з собою нема сенсу.

Заходимо до арештованого. Він, видно, зрозумів уже, що потрапив у ворожі руки, і, сівши на тапчані, мовчки, злякано дивився на нас.

Чорнота поклав руку йому на плече.

— Ну, товаріщ чекіст, прийшов час розплатитися за кров, якої ти пролив, певно, немало.

Обличчя чекіста жалісно скривилося.

— Таваріщі! Не убівайтє мєня! Я сдєлаю для вас всьо што хатітє. Я с Дзєржинскім в хароших атнашеніях. Я нє хатєл служить в ЧК. Мєня заставілі... Я уйду аттуда, нє буду больше... Толька нє отнімайтє жизні. У мєня жена маладая, рєбьонак...

— А ви наших жінок і дітей жалієте?!

Побачивши, що Чорнота, а за ним і я поклали долоні на руків'я кинджалів, яких звичайно не носили, а сьогодні зодягли, готуючись до відходу, — чекіст закричав не своїм голосом про рятунок.

Кинджали коротко блиснули під світлом каганця, і душа "чрезвычайного уполномоченного Всероссийской чрезвычайной комиссии", який мав право розстрілювати своєю владою кого завгодно, розлучилася з тілом.

Вся "міліція", за винятком двох зрадників і трьох нейтральних чоловік (за наказом Чорноти їх залишили зв'язаними), вирушила поміж будинками в напрямку поля. В будинку уповноваженого ЧК було темно. На дверях висіла колодка. Чорнота глянув на двері й зітхнув.

— Запросив, та не дожидає нас. Не вистачило духу. Шкода. Вчора можна було виглушити хоч цих. А так і повітових не діждалися, і ці втекли.

З місцевими хлопцями, прийнятими Чорнотою до міліції, нашими по духу, було нас двадцять троє. Йти довелося тяжко, бо ми несли з собою ще й запасну зброю та набої.

Коли вже перейшли залізницю і рушили полем на Грушківку, в місті розляглася стрілянина. Караульний батальйон воював із порожньою управою міліції.

Фатальний кінець успішної операції

Лісовими доріжками сходилися до Мотриного монастиря гурти озброєних людей. Близько десятої години понад вісімсот чоловік, весело розмовляючи, розляглися на траві між церквами і попід валом. Штаб Холодного Яру сидів на лавочці коло могили Компанійця. Весна вже взяла своє, і холодноярці весело поглядали на свого давнього приятеля — зелений ліс.

Коли гурти зійшлися, пролунала команда зібратися всім до могили.

Отаман Іван Деркач став на лавку.

— Товариство! Я зібрав вас, щоб поділитися радісними новинами. Ми отримали відомості, що наше військо в союзі з Польщею розпочало із заходу широкий наступ на большевиків.

Сотні рушниць і шапок знялося над натовпом, і весело-гучне "Слава!" перебило виступ отамана.

Як і на похороні Компанійця, вигук підхопили луною яри.

Отаман заспокоїв рукою товариство.

— На півдні теж щось заворушилося. Прийшла очікувана всіма нами весна, а з нею й воскресла надія на визволення України від смертельного ворога. Хай ніхто не думає, що це вдасться легко. Червоні зайди будуть завзято боронитися. Голодна Москва не відмовиться від українського хліба. Нас чекає запекла боротьба, але до неї нам не звикати. Вона нас не лякає. Армія наша не має тепер достатньо сил для боротьби зі зміцнілим ворогом. Ту силу мусить дати сам український народ. Мусимо дати ми! Ті села, які торік, слухаючи брехливих большевицько-московських агентів, відверталися від свого уряду і дожидали червоних "визволителів", уже переконалися, що це за приятелі. Сеоа одностайно повинні стати під жовто-блакитний прапор України, а серед них своє місце займе Холодний Яр. Цей, може, найтяжчий рік, коли в селах і льохах ЧК ріками розливається українська кров, мусить стати щасливим і радісним. Роком здобуття волі! Готуйтеся до останнього бою! Готуйте зброю! Готуйте до боротьби серця своїх сусідів! Наближається час, коли Мотрин дзвін покличе вас під прапор Холодного Яру. Покличе здіймати терновий вінок із голови Батьківщини!

Його слова знову покрило буйне "Слава!". Козацтву передали наказ отамана, щоб не розходилися, поки штаб відбуде нараду.

Нарада зібралася у трапезній.

Обговорили декілька справ, серед яких було прийняття до складу штабу колишнього коцурівця і члена Чигиринського ревкому Юхима Ільченка. Вирішили створити організаційний суд — він має ухвалювати смертні вироки членам організації за зраду в будь-якій формі.

Насамперед розглянули питання щодо збільшення запасів зброї. Стало відомо, що большевики збираються організувати в Новомиргороді, верст за тридцять від Холодного Яру, караульний батальйон. Для цього вони привез-

ли понад чотириста рушниць, які мусимо захопити. Постановляємо зробити невеликим відділом нічний напад на Новомиргород. Операцію отаман доручив сотникові Зінкевичу. За помічників йому призначив Чорноту і мене. Після наради вибрали шістдесят найвідважніших козаків, але мету залишили в таємниці.

По обіді до монастиря прийшла Галя. Вона вже поверталася з Мельників, де шукала мене. Принесла новини від довірених людей із Кам'янки. Наш виступ, виявляється, наробив там переполоху. Приїхала комісія з Києва для розслідування. Арештували Лещенка, але потім звільнили. Виправдався. Мовляв, він і не підозрював, що до складу міліції пролізли "бандити", — у всіх же були справжні совєтські документи. Найбільше нашкодив наш грушківський Залізняк, що, як виявилося, відкрив Вишневецькому таємницю "міліції". Тепер Залізняка призначено старшим міліціонером. Другий зрадник — Запорожець — теж продовжує працювати в міліції. У новому її складі — майже всі комуністи, переважно жидки. Всіх підозрілих із совєтських установ повикидали, а на їхнє місце взяли інших. Завдяки цьому один із завербованих нами в Кам'янці людей потрапив на відповідальну посаду до ревкому. Це Галю надзвичайно веселило.

Після розмови з отаманом і Чорнотою йдемо з нею трошки прогулятися в монастирський сад. Галя поспішала, аби завидна повернутися до Кам'янки. Коли зайшли між дерева, подала мені якийсь пакуночок.

— На, носи здоровенький. Вона тебе від куль охоронятиме, бо я про це Бозю просила, як вишивала.

Розгортаю папір. Мистецьки вишита українська сорочка...

Проводжу Галю пару верст лісом. Коли прощалися, припала до грудей.

— Мені чогось тяжко... Бережи себе, Юрасю, бо, як тебе вб'ють, я не переживу цього...

Повернувшись до монастиря, йду готуватися до вечірнього вимаршу.

Коли впали сутінки, вирушаємо. Взяли із собою чотири ручні кулемети. Верхових коней не брали, бо умови нічного нападу на місто вимагали пішого ладу. Їхали на чотирьох тачанках і шести підводах, на які передбачалося навантажити захоплену зброю. Зінкевич, Чорнота і я були на передній тачанці. Весняний шум великого лісу і зоряне небо розмріяли хлопців. На возах сумні тужливі пісні змінювали одна одну. Наша трійка мовчала — обдумували подробиці нападу. Кожен із нас очолював групу із двадцяти бойовиків і мав своє завдання. Зінкевич мусив захопити казарму караульної роти, яка переформувалася на батальйон. Чорнота "відповідав" за ревком, воєнкомат і "парт'ячейку". Я — за міліцію і ЧК.

Обороняти совєтські установи мали 160 — 180 озброєних чоловік, третина із них невійськові. Беручи до уваги боєздатність сторін (між іншим, і значний відсоток "хоробрих Янкелів" у складі ворога), перевагу тих, хто нападає несподівано та ще й уночі, а також розпорошення частини червоних по приватних мешканнях — ми мали всі шанси на успіх. Гірше було б, якби червоні пронюхали про небезпеку й зосередилися у трьох будинках,

які нам треба захопити. Але тоді мали "взяти слово" наші гранати, яких у нас вистачало.

Тим часом усі вози об'єдналися в гучній хвилі пісні, яка химерно відлунювала в довколишніх ярах:

Гей, та поїдем, панове молодці,
У той лісок Лебедин...

— Якщо нас за залізницею помітять, то змінимо напрямок, — мовив Зінкевич. — Переднюємо в Лебединському лісі, вночі перекинемося до Капітанівського лісу, а напад зробимо післязавтра.

Ніхто йому не відповів.

А позаду розливалася пісня:

Гей, поховали пана отамана в сиру землю глибоко...

Чорнота обернувся і став на тачанці:

— Сто чортів вашим похоронним пісням!

Пісня враз обірвалася, злякано ойкнувши по ярах.

Хлопці якусь мить переварювали у своїх головах, чого це Андрій "всердився", і за хвилю сильний високий тенор затягнув вихилясто-веселого "Ченчика". Козаки зі свистом підхопили, сполохавши задуму Холодноярського лісу.

Розбалакалися і ми, обговорюючи думку Зінкевича.

Коли виїхали з лісу, пісні й розмови без усякого наказу урвалися. Володіння Холодного Яру скінчилися. Починалася зона небезпеки.

Відділ посувався повільно, прислухаючись і розглядаючись. Грушківка лишилася з правого боку позаду. Замиготіли здаля вогні Кам'янки і Косарів. Ми наближалися до залізниці.

Відкинувшись на сидіння тачанки, дивлюся на цятки світла в Кам'янці й згадую часи, коли ми були там за "міліцію".

Задуму перервав Андрій, торкнувши руків'я мого кинджала.

— Що, Юрку, Галя згадалася? Ти й ту сорочку одягнув, що вона тобі вишила... Мабуть, думаєш, що куля не візьме.

У його голосі чулася доброзичлива насмішка, та "відгризатися" не хотілося. Попереду замаячіло світло будки на переїзді. Затримавши підводи, посилаємо вперед стежі. Перетнувши залізницю, невдовзі в'їжджаємо до Бондурівського лісу. Об'їхали село Бондурове, потім Красносілку. Перед світанком отаборилися в лісі поблизу Розуміївських хуторів.

Табір розташували в густому чагарнику, далеко від доріг. Поснідали салом і хлібом, дали їсти і коням. Аж тепер знайомимо відділ із метою маршу та подробицями операції. Увечері підійдемо під Новомиргород із таким розрахунком, щоб напасти на нього близько півночі й до світанку все скінчити. За провідника має бути місцевий повстанський ватажок Кваша, який і дав

знати до Холодного Яру про прибуття транспорту і зброї. Він має чекати нас на цих хуторах. Кваша назвав заздалегідь прізвища трьох селян, у яких його можна буде знайти.

Взявши із собою Оробка й одного козака, котрий добре знав місцевість і тутешніх людей, йду розшукувати Квашу. Заходимо до садиби, що стояла окремо недалеко від лісу. Господар, який тесав щось надворі, запитливо придивляється до нас.

— Добридень, дядьку Степане! — привітався козак. — Немає у вас "лісника" з Бовтиша?

Дядько Степан усміхнувся.

— Доброго здоровля! Ночував учора в мене. Сьогодні у Гриця був. Зайдіть і він вас проведе.

Заходимо до іншої садиби, на яку вказав господар. Дізнаємося, що Кваша і повстанець із-під самого Новомиргорода Дорошенко тут ночували, але вдосвіта пішли до лісу. Де знайти їх, господар знає. Збираємося йти до лісу, та в цей час господар затримав свій погляд на дорозі.

— Щось чуже їде. Сховайтеся-но, хлопці, за клуню.

На дорозі з'явилася бричка, яка наближалася в нашому напрямку.

Підношу до очей далековид. На бричці, крім візника, двоє людей. Один у військовому, з рушницею між колін. Непомітно виходимо на город і лягаємо за густою терниною над дорогою. Коли бричка порівнялася з нами, вискакуємо на дорогу.

— Руки догори!

Візник злякано стримав коні, й усі підняли руки. Відбираємо два револьвери, рушницю, особисті документи, теку, напхану совєтськими грішми, директивами та обіжниками комуністичної партії.

У наші руки потрапив парторганізатор Єлисаветського повіту — Пірко, який у супроводі начальника волосної міліції їздив по селах для організації партійних осередків. Обидва українці. Зрозумівши, з ким має діло, начміл лепече, що його примусили служити, що він служив в українській армії. Розпинається, доводячи свою любов до "неньки-України".

Пірко зблід, але тримався спокійно. Забираємо їх із бричкою до табору, пославши селянина, щоб сам привіз Квашу на місце, де ми стоїмо.

На допиті начміл вивалює все, що знає, "сипе" Пірка, рятуючи себе. Візник-молдаванин, який постійно служив у начміла, "сипе" на обох.

Пірко — пригноблено-незворушний. Відповідає неохоче. На запитання, як він, українець, може прикладати свою руку до терору і знущання над українським селянином, відповідає, що цього вимагає пролетарська революція, що він сам не погоджується з деякими заходами совєтської влади, але, як солдат партії, виконує її накази.

Порадившись із Зінкевичем, вирішуємо Пірка розстріляти, а начміла і візника звільнити перед виступом із лісу. Це обурює Чорноту.

— Мусимо постріляти всіх. Зрештою, як хочете гратися в гуманістів, то візника можете звільнити. Тільки перед тим відріжте йому язика і виколіть

очі, бо він бачив, коло чиєї хати їх перестріли. І впізнав хлопця, який був з Юрком. А в того в Розуміївці — батько і хата. Щодо начміла, то скоріше погоджуся відпустити Пірка, ніж його. Пірко — чесний ворог, а це сволота.

Мене і Зінкевича підтримали ще кілька старшин, які були в складі відділу. Не можна вбивати без розбору! Багатьох людей, душею наших, у цей час обставини примушують служити червоним. За візника заступився козак, якого він знав. Молдаванин поклявся йому, що нічого нікому не скаже.

У цей час до табору прийшли Кваша і Дорошенко. Кваша підтримав нас, його товариш — Чорноту.

— Начміла треба розстріляти, — сказав Дорошенко.

Більшість була проти розстрілу начміла і візника. Під вечір із трьома козаками веду Пірка до лісу. Поведінка його мені подобалася. Коли прийшли на невелику прогалину в лісі, питаю його, чи не хоче написати листа комусь із родичів. Спочатку попросив паперу й олівця, але потім махнув рукою.

— Хай вже буде так. Знаєте, я передбачав, що це рано чи пізно може статися, але не думав, що мені так тяжко буде розлучатися з життям. Я недавно одружився. Дружина чекає дитину, і мені важко, що я її не побачу.

Пірко задумався, схилившись на дерево. Треба було кінчати, а мені стало жаль цього ворога. Хотілося вернути Пірка до табору і попросити, щоб його звільнили на слово, що він не буде більше нам ворогом.

Глянув на козаків. Хлопці, тримаючи рушниці напоготові, дивилися на мене суворо-іронічно. В їхніх простих серцях інстинкт боротьби був сильніший. Жаль у боротьбі — зайва і шкідлива забавка. Відходжу набік і даю знак рукою. Тишу розрубало три постріли.

Коли стемніло, виступаємо, звільнивши перед тим начміла і візника та спрямувавши їх до села у протилежний від нашого маршу бік.

Опівночі ми вже стояли в балочці під Новомиргородом, очікуючи, поки зійде місяць і вернеться з розвідки Дорошенко. Ось і він. Проводимо коротку нараду. В місті спокійно.

На мосту через річку, яка відділяла нас від міста, — застава з кулеметом. Річку можна перейти в різних місцях, але лишати заставу не можна. У випадку невдачі вона перешкоджатиме нам при відході. Якщо ж напад буде успішним — не пускатиме наші підводи в місто по зброю.

Вирішуємо, що Чорнота і Зінкевич зі своїми групами перейдуть річку вбрід і, маючи за провідників Квашу й Дорошенка, дійдуть садами та городами до визначених об'єктів. Я зі своєю групою підкрадуся до мосту і за сигналом з міста (червона ракета) заатакую його та — бігом до центру.

Обидві групи зникли в темряві. Зачекавши якийсь час, ровами обабіч дороги підводжу свій відділ до самого мосту. Вже чути розмову застави. Хтось хрипким голосом мрійно наспівує "Яблочко". Напруживши зір, бачу похилені на поручні силуети червоноармійців. Підкрадаємося зовсім близько.

Нараз над містом злетіла ракета і затріпотіла в повітрі криваво-червоним світлом. У її відблиску стало видно постаті на мосту.

— Мітька! Што ета?! Гляді-ка!

Тіні відділилися від поручнів і скупчилися посеред мосту. Не було видно, та вгадувалося, що в цю хвилину очі й увага червоноармійців прикуті до червоного світла, яке вже тануло в темряві.

Піднімаю хлопців. Без крику кидаємося на міст. Ошелешена від несподіванки варта не зробила жодного пострілу. Скинувши з мосту шість трупів і відтягнувши вбік "Максима", біжимо до центру міста. Там уже розсипалися рушничні й кулеметні постріли. Глухо вибухнуло кілька гранат. Рвуться в будинках. Перед центральною площею нас зустрічає Дорошенко і через жидівські подвір'я виводить до будинку ЧК і міліції. На подвір'ї — метушня, приглушені крики. В темноті перебігають тіні людей, налаштовуючи рушниці. Хтось у білизні тягне по сходах кулемета.

Нас помічають.

— Стой! Кто ідьот?! Тава-а-аріщі! Бандіти здєсь!

Розбившись на маленькі групки, наближаємося.

— Кидай зброю!

Тіні, впавши на землю, відповіли пострілами.

Подаю команду, і з півдесятка гранат, засичавши в повітрі запальниками, впали на невидимого ворога. Після вибухів кидаємося вперед. Хлопці доганяють і переймають чекістів та міліціонерів. Декілька з них забігли до будинку, замкнувши за собою двері. На подвір'ї лежить ще кілька людей. Біля кулемета розпростерся хтось у білизні й матроській шапці, з "Маузером" поверх сорочки.

Кинувши у вікна дві гранати, розбиваємо двері та вриваємося всередину. Кілька пострілів у порожній темряві кімнат, кілька пострілів під вхідними дверима і вікнами, що їх обсів із п'ятьма хлопцями Оробко, — і ми, запаливши лампи, стали зносити й викидати надвір зброю.

Випускаємо з льоху арештованих, захоплюємо з шафи і столу голови ЧК таємні папери і поспішаємо до Зінкевича, бо під казармою ще чути стрілянину.

З провулка вибігло кільканадцять озброєних людей і, побачивши нас, зупинилися.

— Таваріщі! Ето міліция?!

Відповідаємо сальвою.

Залишивши одного вбитого, "таваріщі" розбігаються в різні боки.

Стрілянина стихла. Коло казарми застаємо обидві групи, бо Чорнота, впоравшись раніше, перейшов на ділянку Зінкевича. Всі вікна в казармі вибиті вибухами гранат і кулями. Частина червоноармійців утекла через вікно, прикрите деревами та прибудовами. Решта лежали мертві надворі, на сходах і в приміщеннях.

Хлопці виносили і складали на дорозі рушниці, кулемети, скриньки з набоями та гранатами. Зінкевич пустив зелену ракету й, підійшовши до нас, оповів, що коли підступили під касарню, то вартовий дав постріл і, забігши всередину, замкнув двері. Довелося брати гранатами. Червоноармійці відкрили з вікон вогонь. Одного козака легко поранено.

Очікуючи на підводи, обмінюємося враженнями.

Було якось весело від думки, що, хоча в місті ще залишалося принаймні вдвічі більше озброєних ворогів, ми були панами ситуації. Про те, що червоні можуть зібратися для контрнападу, не могло бути й мови.

Навантажуємо на підводи півтисячі рушниць, чотири кулемети, кілька тисяч набоїв і з піснями виїжджаємо з міста.

На обрії вже займався ранок.

Стали на спочинок у маленькому степовому сільці верст за двадцять від Новомиргорода. Село розкинулося у глибокій балці по обидва береги невеличкої річки. Вирішуємо тут поснідати і з годину відпочити, бо люди й коні потомлені. Червоних частин поблизу не було, а новомиргородський гарнізон здоганяти не наважиться.

Щоб не "об'їсти" тих кілька родин, що жили на цьому боці, Чорнота, взявши половину відділу, перейшов річку. За ним Кваша і Дорошенко. По цей бік річки зі мною, Зінкевичем і чотирма візниками залишилося тридцять два чоловіки.

Поснідавши, повкладалися трохи спочити. Дві безсонні ночі давалися взнаки. Поснули всі, навіть вартові.

За якихось півтори години до хати, в якій ми спали із Зінкевичем, ускочив блідий козак.

— Кіннота!

— Де?!

— Кругом села.

Вискакуємо з хати, до якої уже збігалися козаки.

На обрії виднілася широка лава кінноти.

Через далековид приглядаюся до вершників. Одягнені різноманітно, сидять на конях незграбно. Лише де-не-де — добре вимуштровані кавалеристи.

Але становище загрозливе. Нас замкнули в балці на абсолютно невигідних позиціях. Про те, щоб прориватися з підводами, навіть не йшлося. На дорозі, якою нам треба відходити, на горі виднілися дві тачанки з кулеметами, зверненими в наш бік. Пробиватися пішки через лаву теж неможливо — навколо голий степ. Однак треба на щось зважуватися.

Зінкевич розгубився, безпорадно оглядаючись. Постать цього "генштабівця" виглядала досить кумедно. Кладу йому руку на плече.

— Шкода, Гнате, що нема тут Чорноти. Він би, напевно, запитав, чи тебе в академії не вчили, що робити в такому випадку.

Гнат криво усміхнувся.

— Пропали... підказав же нам чорт ставати тут на відпочинок! Треба було дотягти до лісів.

— Що можна було, те пропало. Треба тепер щось робити.

— Командуй, Юрку, бо я став дурний зовсім. Мене прибило те, що з моєї вини загине стільки дорогих людей. Та й не звик я до таких положень — ну, що тут до чорта робити! Якби Чорнота скоріше підійшов, то щось придумав би.

Часу гаяти нема чого. Зібравши буваліших партизанів, хвилину раджуся з ними. Вихід один. Посилаю Чорноморця за річку до Чорноти, щоб він не вів своїх людей на з'єднання з нами, а залишився на місці, не викриваючи себе ворогові. Ми ж, набравши побільше набоїв і гранат, із двома ручними кулеметами пройдемо садками й городами понад річкою, вздовж балки, на край села. А потім, прорвавши ворожу лаву, підемо балкою і відвернемо на себе увагу ворога. Балка закінчувалася недалеко від села. Коли піднімемося на рівний степ, а ворог стягне лаву, щоб нас переслідувати, то Чорнота зі своєю групою вийде із села тим самим шляхом і, піднявшись із балки, вдарить по кінноті ззаду. Це не була кіннота, призвичаєна до бою на конях. Така несподіванка мусить її розсіяти.

Тоді, не з'єднуючись і маневруючи так, щоб увесь час тримати ворога під перехресним вогнем, спробуємо пробитись до Капітанівського лісу. Близько восьми верст голого степу! Але іншого виходу нема.

Хлопці квапливо набивають набійниці, набирають набої в кишені, за пазухи, обвішуються гранатами. Ховаючись поза будівлями, поміж лозами над річкою виходимо на кінець села.

Попереду по обидва схили балки — рідка лава кінноти. Розсипавшись у лозах, дали по них сальву. Один злетів із коня. Решта розбіглася в обидва боки, здійнявши на ходу безладну стрілянину.

Перебрівши річку, виходимо із села. Лавою, не поспішаючи, йдемо вздовж балки. За селом збираються в нашому напрямку вершники. Балка повертає, і ми губимо їх з очей. Потім виходимо нагору і орієнтуємося в ситуації. Кіннота скупчувалася вже по цей бік села і, побачивши нас, стала розвертатися густою лавою. Не затримуючись, відходимо в напрямку далекого лісу.

Ворожа лава повільно посунулася слідом. Відстань між нами все зменшувалася. Вже можна було розгледіти окремих кіннотників.

Ідемо в парі із Зінкевичем, який уже заспокоївся, але вперто не хотів брати командування у свої руки.

Озирнувшись, бачу, що ворожа лава затрималася і змикається в один густий ряд. Перед нею крутився на коні командир у червоному кашкеті, енергійно вимахуючи шаблею.

Немає сумніву, готуються до атаки. В цей час ми обминали високу степову могилу-курган.

Затримую свою лаву.

— Ну, хлопці, буде атака. Кіннота деревляна... Як не злякаємося, то відіб'ємо, аж пір'я за нею полетить! А там Чорнота з того боку налякає.

Наказую хлопцям залягти перед курганом півколом, із кулеметами на крилах. Сам стаю в центрі.

— Не стріляти, поки не подам команду. Приготуйте гранати. Як підскочать близько, кидати всім разом по моїй команді. Кожний бере на мушку одного вершника і жде. Починаючи з лівого крила, двоє цілять в людей, третій — у коней. Кулемети — на ворожі крила!

На сонці замиготіли шаблі кінноти. Лава сколихнулася і з безладним криком стала наближатися. Оглядаю обличчя хлопців. Похмурі... Камінно-спокійні.

Але ж... Тридцять проти двохсот!..

Ритм серця з прискореного став задерев'яніло-спокійним.

Лава кінноти, що наближалася чвалом, занервувалася, коли віддаль до цівок рушниць скоротилася до сотні кроків. Лад захитався, бо дехто стримував коня. Мовляв, хай інші скачуть вперед!

Підпускаємо ще кроків на двадцять.

— Вогонь!

Лава здригнулася, викидаючи із себе коней і людей.

За хвилину її центр перетворився в кашу. Кіннотники завертали коней, деякі — за двадцять-тридцять кроків від нас.

— Гранати!

Наша лава піднялася і, пустивши три десятки гранат, припала до землі. Ворожі крила, що сягали вже далеко поза нас, у цей мент вирвалися на одну лінію з нами, підставляючи себе під нищівний вогонь наших кулеметів. Коли розвіялися вибухи, ми побачили, як степом розбігалася у всі боки кіннота. Ех, якби в цей час привітала їх ззаду вогнем група Чорноти! Але вона не давала про себе знати. Мимоволі в душу заповзав страх — що з нею?

По степу ганяли коні без вершників. Бігали червоноармійці, які втратили коней. Атака коштувала червоним не менше як сорок убитих і поранених.

Не гаючи часу, рушаємо далі, до лісу.

Кіннота, знову зібравшись, рушила слідом. На обрії з'явилися тачанки з кулеметами, які, очевидно, спізнилися, об'їжджаючи село. Під'їхавши на постріл, кіннотники і тачанки засипали нас градом куль. За короткий час ми мали трьох убитих і двох важкопоранених, які застрелилися на наших очах, не бажаючи обтяжувати собою. За хвилину було поранено в литку Соловія. Перев'язавши рану поверх холош, він продовжував строчити з "Люїса".

Затримавшись, відганяємо вогнем тачанки, перебивши в одній із них коней.

Із ворожої лави вирвається вперед кілька вершників і, підскочивши досить близько, зістрибують із коней. Влучними пострілами "з коліна" кладуть одного за одним трьох наших. Потім я довідався, що то були "братки" — кубанські козаки.

Юнак Митя, що йшов поруч мене, підкосився і впав. Його широко відкриті очі застигли.

Озирнувшись, бачу, як червоноармієць у кубанці налагоджує рушницю, готуючись до наступного пострілу. Ставши на коліно, беру його на приціл. Вбивця Миті падає навзнак. За кожне наближення ворог платить трупами, але й наша лава невпинно рідіє. Кіннота оточила нас широким колом, намагаючись відрізати від лісу, який уже виднівся. Знемагаючи від утоми і спеки, проходимо під градом куль версту за верстою.

Один за одним впали два брати Отамасі. Впав із перебитою ногою Йосип Оробко. Затримую лаву і наказую двом хлопцям нести його — ліс уже недалеко. Йосип заперечує.

— Ні-ні! Не можна, не треба, — крутить він головою. — Рятуйтеся самі, хлопці. Як зостанеться хто живий, вітайте Галичину.

Починаю переконувати його, та Йосип підносить свого "Стаєра" і пострілом у скроню припиняє розмову...

Чим ближче ліс, тим ворог насідає сильніше.

Ще кілька жертв, ще трохи зусиль, і, розігнавши вогнем тих, що були на узліссі, зникаємо в густому чагарнику. Нас лишилося одинадцять чоловік, із них кілька легкопоранених.

Відпочивши і зробивши перев'язки, добираємося до лісничівки за кілька верст. Тут безпечно. Поївши хліба з молоком, непомітно поснули всі під ожередом соломи.

Прокинувся я вже зі скрученими назад руками. Хтось стріляв. Хтось кричав. Під ожередом лежало двоє убитих холодноярців і один червоноармієць.

Зінкевич, Андрієнко, Рудий і Онищенко були вже зв'язані. Як потім з'ясувалося, хлопець із лісничівки, коли ми поснули, привів червоних, що охороняли Капітанівську цукроварню.

У катівні Єлисаветградської ЧК

Під вечір ми, зв'язані телефонним дротом, були вже в Новомиргороді, з якого вдосвіта виступили переможцями. Біля ревкому лежало до ста трупів червоних, убитих нами в місті й степу.

Командир полку, з яким ми мали бій, зустрів нас "привітно".

— Маладци, ребята! Харашо білісь! Єслі би мнє такой полк, за мєсяц всєх бандітав виґлушил би на Украінє. Будєм сваіх хараніть — сам вас над маґілай пастрєляю.

Біля возів, на яких ми лежали, бігав із револьвером у руці наш старий знайомий начміл, життя якому я обстоював у Розуміївському лісі.

Заслинившись від злості, він лаявся і бив револьвером пораненого в груди Онищенка.

— У-у, бандіти! Сам всєх пастрєляю!

Його осадив командир.

— Слишиш, начміл! Брось храбрітца са связанимі! Нєбось, когда у ніх в руках бил, штани в руках дєржал.

Побачивши мене, начміл зрадів.

— Вот! Вот етот тоже за старшего бил — мєня растрєлять хатєл. Попался, сволочь!

Було якось гірко-смішно і... соромно перед Чорнотою.

Виявилося, що відпущений нами начміл увечері дістався до села, взяв підводу й, поспішивши до волості, викликав по телефону з Єлисаветграда цей полк кінноти.

Із розмов у таборі він здогадався, що збираємося напасти на Новомиргород. Ця кіннота і батальйон піхоти на підводах були вислані на підмогу новомиргородському гарнізону.

Знявши з підвід, завели нас до будинку, в якому примістився штаб кінноти. Онищенка на лісничівці поранили кулею в груди навиліт. Він, утративши без перев'язки багато крові, ледве йшов.

За півгодини нас узяли на допит. Командир полку, в якому відразу можна було розпізнати офіцера-москаля, поводився з нами досить чемно. Зате воєнком, рудий жидок із жирними червоними губами і гнилими зубами, верещав, як божевільний, і скакав біля нас, погрожуючи.

Кажемо, як умовилися дорогою, що ми самостійна партизанська група, але командир, сміючись, показав нам посвідку з печаткою Холодного Яру, котру знайшли в портфелі Зінкевича. У мене й Зінкевича забрали документи, які свідчили, що ми були старшинами української армії. Нічого не добившись цікавого, командир поїхав, залишивши нас під "опікою" воєнкома.

Завели нас до приміщення, в якому, очевидно, колись була крамниця. В кімнаті — повно червоноармійців. На декому із них бачу одяг, знятий з убитих холодноярців, що залишилися в степу. На пальці одного перстень, якого так беріг Йосип Оробко — подарунок нареченої-галичанки. На одному — моя біла кавказька шапка. Її я кинув під час відступу до лісу, бо була доброю ціллю для ворога.

Вибравши кілька найбільш обдертих червоноармійців, воєнком підвів їх до нас і наказав, щоб ми роздягалися. Нам розв'язали руки.

До мене підійшов веснянкуватий кацапчук у подертих штанах із шинельного грубого сукна та дамського крою "матроській" блузці. Стягнувши чоботи і забравши в оберемок мою верхню одежу, він якийсь час задумливо колупав пальцем у носі.

— Снімай, таваріщ, бєльйо тоже.

Серце стиснулося. Кажу йому, щоб не брав сорочки, бо це дарунок від дівчини і я хочу в ній померти. Хвилину думав.

— Ну, харашо... Но кальсони сбрось, у мєня нєт нікакіх.

Скидаю і з тихою радістю, що Галина сорочка залишається на мені, одягаю на голе тіло його подерті штани.

У цей момент підійшов воєнком.

— О, у тєбя губашка хахлацкая хагошая! Сбгасивай мнє єйо!

— Я вже скинув усе. А сорочки не дам — хочу в ній померти.

Заверещавши, він підскочив і шарпнув китичку біля коміра сорочки.

Гаряча хвиля підкотилася мені під серце й ударила хмелем у голову. Несподівано для самого себе відводжу руку і з усієї сили б'ю кулаком по жирних губах воєнкома.

Ойкнувши, він полетів, задерши ноги, на підлогу. Червоноармійці вхопили мої руки і скрутили назад. По хвилині воєнком піднявся, виплюнув із кров'ю пару зубів і, підскочивши, вдарив мене руків'ям револьвера під праве око. Це було сигналом, і з усіх боків посипалися удари люфами та кольбами рушниць. Хтось вдарив збоку кольбою по носі, пошкодивши хрящ. Хтось уліпив кольбою по губах. Хтось навідліг угатив кулаком у лівий бік. Ребра і груди вгиналися під ударами. Кров, бризнувши із уст і носа, вмить залила сорочку.

Коли бити перестали, воєнком зі злістю глянув на мої скривавлені груди і плюнув на сорочку ще й своєю кров'ю. Потім, приклавши до рота хусточку, показав на мигах, щоб мені зв'язали руки і ноги. Виконавши наказ, червоноармійці поклали мене в кутку на підлогу.

Боліло вибите ребро. Нили потовчені груди. Одне око після удару воєнкома відразу запливло. Друге сльозилося і запухло. Хлюпала в розбитому носі кров, яку щохвилини треба було спльовувати губами, що не хотіли слухатися. Та я почувався щасливим, бо полотно, якого торкалися руки Галі, торкалося мого тіла і ніхто вже тепер не схоче знімати з мене скривавленої сорочки.

Другого дня полк вирушив до Єлисаветграда, забравши нас із собою. Везли зі зв'язаними руками й ногами.

За одним селом зустрічаємо бричку, на якій їхали відпущений нами в Розуміївському лісі молдаванин — візник начміла — та ще хтось із текою і револьвером через плече. Той другий був схожий на розстріляного нами Пірка. Скочивши з брички, він схвильовано звернувся до командира:

— Таваріщ камандір! Может, вєзьош таво, што брата маєво растрєлял? Дай я єво сам застрєлю і хоть глаза єму пєрєд тєм викалю.

Командир, усміхнувшись, оглянув нас.

— Сматрі, узнавай. Єслі тут, то маґу тєбє, таваріщ Пірко, такую пріятнасть сдєлать.

Пірко-брат наблизився з молдаванином до возів. Молдаванин став уважно оглядати нас.

— А гдє тот, што в бєлай шапкє кудлатой бил, с сєрєбрянай саблєй і кінжалом?

Рудий необачно глянув на мене і в ту ж мить похапцем відвів погляд.

Пірко це помітив.

— Может, етат? — показав він молдаванинові на мене.

— Нєт! Тот бил харошенькій такой.

Попри грізну ситуацію, в моїй душі пробігла усмішка. Із запухлими й підбитими очима, з носом, що займав тепер півобличчя, з розквашеними губами — навряд чи хтось міг визнати мене "гарненьким".

Побачивши на одному із кіннотників мою білу папаху, молдаванин зрадів:

— О-о! Ета єво шапка! Гдє он?

Кіннотник чванькувато свиснув.

— Етава, брат, я на полє собствєнной рукой укантрапупіл!..

Коли Пірко з молдаванином від'їхали в напрямку Новомиргорода, а ми рушили далі, я захвилювався, щоб вони, довідавшись від начміла, що я такий живий, не надумали нас доганяти. І так, і так — смерть неминуча, але невелика приємність, коли тобі перед смертю хтось виколюватиме очі чи вирізуватиме язика. Пригадую, що Чорнота "радив" зробити це молдаванинові, коли я наполягав, щоб його відпустили.

Андрій мав слушність, коли переконував розстріляти всіх трьох. Вони були і зосталися ворогами. (Пізніше я дізнався, що селянина, коло хати якого ми їх зустріли, та батька козака з Розуміївки, що був тоді зі мною, розстріляли за вказівкою того молдаванина).

Проїхавши ще пару верст, полк став у виярку. Командир під'їхав до підвід і наказав розв'язати нам усім ноги. Потім, тикаючи нагайкою, наказав Андрієнкові, Рудому й Онищенкові злазити з возів і відійти набік. Онищенко сам злізти вже не міг. Дивно, як він ще жив із простреленими грудьми. Другу добу рана не перев'язана.

Його зсадили і попід руки повели до товаришів, що стояли вже на полі. Став як камінний, із високо піднятою головою, не ворухнувши жодним м'язом на лиці. Кілька кіннотників, заїхавши позад них, зняли рушниці.

Почувши клацання затворів, Андрієнко і Рудий глянули в наш бік:

— Прощавайте, друзі! Хай живе Україна!

Сухий тріск пострілів у плечі, і хлопці, підкосившись у колінах, впали. Лише Онищенко ще трохи стояв, хоч я бачив, як закурилося порохом із брудної свити місце на спині, куди увігнались кулі. Потім упав рівно, не зігнувшись. Один кіннотник зіскочив із коня і почав шаблею проколювати по кілька разів тіла — для певності. Командир повернув конем і махнув до мене нагайкою.

— Слєзай тєпєрь ти.

Спускаю з воза ноги, але він регоче.

— Сіді-сіді! Ет я шучу. Ви єщьо вдвайом паживьотє, што-нібудь інтєрєснєнькоє раскажетє, ви же афіцери.

Старшинські документи, які знайшли у мене і Зінкевича, відтягували на якийсь час нашу смерть. Командир сподівався вибити в нас цінні відомості. Щось тваринне в грудях раділо: життя триває. А щось інше жалкувало: кінець відтягується, і нас чекають фізичні й душевні тортури. Все одно мушу померти — то краще б отут... із хлопцями.

Ноги знову скрутили телефонним дротом. Довкола підводи їхали кіннотники. Про втечу годі й мріяти.

До вечора було ще далеко, але полк, шкодуючи перемучених маршем коней, став на ночівлю в селі Володимирці.

У цьому селі стояв наш полк під час Зимового походу. Було це тоді добре організоване й озброєне, національно свідоме село. Багато спалених хат свідчили, що воно вже "умиротворене".

Знявши з підвід, укинули нас до холодної при сільській управі. За дверима стало кілька червоноармійців. За стінами надворі теж було чути кроки

вартових. На вогкій долівці із Зінкевичем пошепки обмірковуємо ситуацію, гадаємо, як утекти.

Пізно ввечері зайшов до нас начальник місцевої міліції, до компетенції якого, очевидно, належала наша "в'язниця". Оглянувши нас при світлі лампи, заговорив голосом, у якому відчувалося співчуття.

— Ви їсти не хочете, хлопці?

Їсти не хотілося, хоча другий день ми не мали ріски в роті, але страшенно мучила спрага. Перед тим на прохання Зінкевича дати нам води червоноармійці відповіли лайкою і сміхом. Кажемо начмілові, що хочемо пити. Червоноармійці сказали, що відро в управі порожнє, а ходити по воду для бандитів вони не збираються.

Полаявшись трохи з ними, начміл пішов. За кілька хвилин повернувся з гладущиком холодного кислого молока. Коли він сказав, щоб розв'язали нам руки, поки нап'ємося молока, червоноармійці категорично відмовили і стали нападати на начміла, що він "бандітський батька". Тикнувши начальникові караулу свій білет члена комуністичної партії, начміл поміг нам сісти і, ставши на коліна, напоїв по черзі молоком. Коли я спраглими вустами жадібно пив із його рук, то ні йому, ні мені не могло й на думку спасти, що за кілька місяців ми ще зустрінемося.

Раненько полк вирушив у дорогу. Разом із нами їхав заступник голови Єлисаветградського ревкому, який приїжджав чогось до Володимирки. Близько полудня ми були вже в Єлисаветграді.

Проїжджаємо через заповнену народом площу. На високій трибуні оратор, картавий жидок, надриваючись, "підбадьорює" маси у зв'язку з наступом із заходу поляків і української армії. Ревкомщик, переговоривши з командиром, відділив нашу підводу і під охороною кільканадцяти червоноармійців під'їхав із нами до трибуни. Коли попередній оратор скінчив промову, він виліз на трибуну й повідомив, що "непереможна" червона кіннота розбила й знищила вчора банду Холодного Яру, яка... "грабувала в селах останню худобу й одежу, вбивала невинних бідняків" і т. д. Показуючи рукою на нас, закричав своїм московсько-волзьким "ґаварком", що ми ті, на чиїх руках ще не засохла кров організатора Єлисаветградського комітету компартії Пірка, і що большевики відплатять кров'ю за кров не тільки нам, а й усім "бандітам" в Україні[1].

Частина натовпу (особливо жиди) вороже загомоніла. Почулися вигуки, щоб нас зараз же розстріляли. Та у більшості людей в очах світилося мовчазне співчуття. Міське населення знало вже, що означає мовою большевиків слово "бандіт".

Коли ми від'їхали з площі, ревкомщик наказав червоноармійцям, щоб нас везли до ЧК, а він із ревкому зараз туди зателефонує.

Під'їжджаємо до кількаповерхового будинку з написом "Елисаветградская Уездная Чрезвычайная Комиссия".

[1] Пізніше на тій площі большевики поставили Піркові пам'ятник *(примітка автора)*.

На стіні червоною фарбою вималювано: "ЧК — глаза и уши советской власти. Она все видит и все слышит!" Біля брами — варта з кулеметом.

У дворі нас зустріли кілька чекістів і, розв'язавши, запроторили до камери у підвальній частині будинку.

Інтелігентний молодий жидок із червоною зіркою на грудях і револьвером через плече "зі співчуттям" оглядає моє обличчя.

— Вас білі?! Сволочі! Скажетє мнє, кто вас біл, — ані будут наказани. Прі совєтской власті арєстованих біть нєльзя. Січас, таваріщі, вам прінєсут абєд і папіроси. Может, скажетє, чєво желаєтє?

Кажемо, що ніяких бажань не маємо.

Коли чекісти пішли, лягаємо на нари.

У камері темно. Лише під стелею — маленька заґратована діра, через яку колись сипали до льоху картоплю чи вугілля. Зінкевич присувається до мене і шепоче на вухо:

— Юрку, ти бував на нарадах штабу. Знаєш прізвища людей, які працюють для нас у містах. Бійся Бога — не видай їх. Ми вже все одно пропали, а то люди дорогі для національної справи.

Було боляче і смішно, що він мені це каже. Але в душі ворушився жаль, що я знаю ті прізвища. Ану ж чекісти придумають такі тортури, яких я не витримаю...

Китаєць із тим самим жидком принесли досить добрий обід і цигарки.

Не хотілося нічого. Нило на голих дошках потовчене тіло. Трусила гарячка.

Жидок, що "відрекомендувався" нам як наш майбутній слідчий, помітив це.

— Щас я прішлю вам што-нібудь накритса.

За кілька хвилин китаєць приніс і накинув на мене зелене жіноче напівпальто, одна пола якого була замочена в кров. З якоїсь розстріляної жінки...

Вночі забрали мене нагору на допит до самого голови ЧК.

У кабінеті за столом сидів немолодий уже чоловік із грубими рисами обличчя та жорстокими баранячими очима.

Біля нього на цвяшку, забитому в кант шафи, висіла п'ятихвосна нагайка із сириці, з олов'яними кульками на кінцях. По боках стали чотири чекісти. Начальник уважно оглянув моє обличчя.

— Тєбя уже білі, штоб сознался?

— Так.

— Ну і што — нє памаґло?

— Я не маю чого більше говорити. Що знав, сказав на допиті командирові.

— У нас, брат, скажеш всьо. Ми по-дурному нє бйом, а так штоби чувствавалось. Ета тєбє нє кулак і нє пріклад... — кивнув у бік своєї нагайки.

Від думки, що доведеться скуштувати ще й "п'ятихвостки", по шкірі забігали мурашки. З усією "щирістю" починаю переконувати його, що таки справді більше нічого не знаю.

— Кто імеєт связь с вамі в Єлісаветґрадє? Кто в Алєксандрії? Кто в Чігірінє, в Новамірґарадє, Златаполє, Алєксандровкє, Камянкє? Ґаварі!

— Якщо і має хто зв'язок, то я не знаю. Я тільки кілька днів тому потрапив до Холодного Яру.

— Кто у вас там верховодіт в сьолах? Какоє аружиє імєєтє? Сколька?

— Я ще ж добре і не роздивився там. У селах зовсім не був і нікого не знаю. Я до цього загону, що розбили, в лісі пристав.

— Дєржитє связь с Пєтлюрой?

— Не знаю.

— Падажді, всьо будєш знать...

Слідчий завів мене назад до камери і взяв на допит Зінкевича.

Коли Гнат через годину повернувся, бачу, що голова ЧК сумлінно "попрацював" над ним "п'ятихвосткою". Уроджений в околицях Холодного Яру, Зінкевич не міг казати, що нікого там не знав. Заявив просто, що нічого не скаже, — і крапка.

Потяглося тюремне життя. Кожні два-три дні слідчий мучив себе і мене безглуздими допитами, які звичайно закінчувалися "сваркою". Зінкевича перевели до іншої камери, і я залишився сам.

Удень у підземеллях ЧК панувала мертва тиша. Ночами чулися кроки, шамотіння, крики і плач. Щодругої ночі на подвір'ї запускали двигун вантажного авто, який тріскотів до світанку. Тоді, неначе з-під землі, до камери долітали глухі вибухи пострілів і крики жертв. Двигун гудів, щоб тих криків не було чути на вулицю.

Я спав уривками, і то більше вдень. Окрім тривожного психічного стану, спати не давало численне "населення" червоноармійських суконних штанів та й "подарованого" слідчим жіночого пальта. Найдошкульніше відчувалися укуси у потовчених місцях. Синці, здається, найбільше смакували паразитам.

Без жодної медичної допомоги молодий організм помалу приводив себе до ладу. Я став вже добре бачити і на одне, і на друге око. Ребро вже не так боліло, ніс помалу зменшувався, але ще, похрускуючи роздробленим хрящем, скривлювався на обидва боки. І хоча мало надії на те, що до смерті він ще встигне зростися, я старанно надаю йому пальцями правильної форми.

Коли обличчя набрало більш-менш людського вигляду, мене сфотографували.

За кілька днів слідчий викликав на допит і сказав, що моє твердження про те, що в Холодному Яру я був дуже короткий час, відпадає. Він уже знав, що я і "старший міліціонер" кам'янської міліції Валентин Сім'янців — це одна і та сама особа. Він одержав матеріали, що та "міліція" була організована штабом Холодного Яру. Отже, маємо нову тему для розмов...

Я категорично стверджую, що це непорозуміння, помилка. Ніколи я в Кам'янці не був.

Третьої чи четвертої ночі, після того як надворі вже тріскотів двигун авто, до моєї камери зайшов голова ЧК із кількома чекістами.

— Ну, будєш прізнаватса ілі нєт?

— Не маю чого.

— Ну всьо, хватіт с табой панькатса. Свяжитє єво!

Чекісти підскочили і скрутили руки. Залишаємо камеру і йдемо темними коридорами. Якесь дивне почуття стискає холодом серце і розбігається дрижаками по плечах. Чи то був страх перед смертю? Інакше того чуття не можна назвати. Всі клітини тіла огорнув тваринний страх перед тією таємничою зміною, що мала зараз статися. Мозок безпорадно чіплявся за якесь павутиння надії, що я ще буду жити, буду бачити сонце, Галю, дихати вільним повітрям.

Підійшли до дверей, біля яких стояли два червоноармійці, й голова тричі стукнув у них револьвером. Двері відчинилися, і я побачив освітлений великий льох. Звідти долинув зойк. Чекісти із заляпаними кров'ю ногами, одягом, обличчями роздягали близько десятка чоловіків і жінок. Тоді знову зв'язували їм руки. Якась жінка із розпущеним волоссям, у розірваній сорочці впала на землю, благаючи не вбивати її. Під сміх і глузування вона цілувала чоботи одного з катів. Під стіною лежало на купі зо два десятки оголених тіл.

У льоху висів сморід гнилої крові і виділень людських тіл. Переступаю поріг, і моє єство огортає різка зміна. Павутиння надії обірвалося. Царство життя лишилося за тим порогом. Тут — царство смерті. Межу перейдено. Повороту нема. Бунтівні атоми живого тіла покірно змирилися з цим. Замість страху — в душі запанувала байдужість.

Приглядаюся до товаришів по нещастю. Роздягнені, стояли вони в черзі під стіною. Голий, уже старий священик із розкуйовдженим сивим волоссям, звівши очі до стелі, голосно читає псалом "Помилуй мя, Боже". Хлопець із розгубленим обличчям тремтячим голосом звертався до байдужих чекістів, щоб його вислухали, бо він ні в чому не винен.

Якраз роздягали другого священика, міцної будови, не старого ще брюнета. Він дивився на чекістів палаючими чорними очима і називав їх антихристами, звірами, людожерами. Погрожував, що Господь тяжко покарає їх.

Один із чекістів пхнув його кольбою до черги.

— Іді, іді, нє пуґай! Твой Бог в Москвє в ЧК, сідіт уже арєстованний!

Останньою переді мною роздягали гарну дівчину.

Очі чекіста масніли, коли він оглядав її стрункий стан. Дівчина щось тихо заговорила до голови ЧК, але той грубо пхнув її до черги.

— Хватіт тебє кантрґєвалюционниє пєсєнкі па тєатрах распєвать!

Артистка, яку розстрілювали за "контрреволюційні" пісні, стала в чергу.

Роздягнули і мене. Скрутивши шнурком руки, поставили за нею.

Тіло її торкнулося мого. Обернулася до мене з божевільним поглядом глибоких чорних очей.

— Я не хочу вмирати... Хочу жити... Чуєте? Хочу жити! — почувся її болісний напівшепіт.

Що я міг їй сказати?!

Що від її дотику десь із глибини душі виринув образ Галі й на хвилинку нестримно потягнув до життя? Але погляд на трупи під стіною повернув до дійсності і знову занурив душу в глибоку апатію.

Почався розстріл.

По одному брали із черги і підводили під стіну. Кулі, розбивши камінну кладку льоху, оголили глинисту землю.

Жертву ставили лицем до стіни, і горбатий заслинений жидок стріляв їй у потилицю з короткого карабіна. Деякі черепи злітали, бризкаючи на стіну мозком.

Черга переді мною все скорочується... Серце млосно стискається... Хоч би скоріше скінчилося це очікування!

Нарешті один із чекістів узяв за руку дівчину, що стояла поперед мене. Пішла слухняно, як дитина. Коли після пострілу вона впала, простягнувшись під стіною, я, не чекаючи більше, наближаюся і стаю над нею. Одне око її вибите кулею наверх. Брова над ним швиденько рухається, наче підморгує. Одна нога похапцем потирає другу, ніби та свербіла.

Дивлюся на дівчину, і чомусь стає смішно. Чому? Хто може відповісти на це запитання! Може, то була скалка божевілля, якій щось не дало розгорітися...

Голова ЧК повернув за вухо мою голову до себе.

— Будєш прізнаватса?

Усміхаюся до нього, напевно, по-ідіотському і відвертаю обличчя до стіни.

— Бий!

Голову мені обпалив гарячий подих пострілу. Мозок наївно працює над "проблемою" — чому я не падаю, якщо я вже вбитий?..

Чекіст знову повернув мене до себе.

— Скажеш всьо, што знаєш?!

Мовчки дивлюся на нього. Який він тупий, цей чекіст. Невже тепер, уже мертвий, я буду видавати на смерть товаришів!

Узяв мене за карк і, відвівши набік, посадив на купу трупів.

— Даю час на размишлєнія.

Ворушу головою і здогадуюся, що стріляли сліпим набоєм.

Привели чергову партію смертників. Знову — крики, молитви, плач, лайка. Знову глухі вибухи пострілів.

Молодий ставний хлопець, з якого стягли старшинський одяг без відзнак, перед пострілом обернувся і плюнув у лице горбатому жидові.

Коли кат втомився, його змінив китаєць, що приносив мені їсти.

Привели третю, четверту партію... Більшість — арештованих селяни.

Трупи заважали чекістам, і вони стали складати їх попід стіни у високі стоси. "Робота" йшла жваво, без перерв.

Приглядаюся до рухів чекістів. Вони не вбивали. Вони... працювали.

Після шостої чи сьомої партії голова ЧК знову наблизився до мене.

— Ну, одумалса? Видаш, каво знаєш?

Чую його голос так, якби я був добре п'яний, ніби він говорив десь за стіною.

— Я не знаю нікого.

— Станавісь! Хватіт!

Знову пекучий удар у потилицю...

За хвилину чекіст, зайшовши від стіни, вп'явся мені в очі своїми налитими кров'ю баньками.

— Видаш?!

Хочу сказати, що нікого не знаю, та замість того випалюю:

— Ні!

Він ударив мене ногою в живіт.

Послизнувшись на кривавому місиві, заточуюся, але мене зустрічає кольба котрогось із чекістів і відкидає у протилежний бік, на купу теплих, заляпаних кров'ю трупів.

Як у тумані бачу, що голова витягнув із-за пояса "п'ятихвостку" і свиснув нею в повітрі. Олов'яні кульки до крові впиваються в голе тіло, але біль відчуваю до смішного малий.

Перед очима попливли зелені кола, і на якийсь час усе в мені відмирає...

Одягнувши, мене завели назад до камери.

У дірку під стелею пробивався світанок.

Перша думка — покінчити із собою. Визволитися від подальших страждань. Вирішую розбити собі голову, розігнавшись на камінну стіну льоху. Та перед самим ударом стримуюся, переконуючи себе, що, окрім ще однієї гулі на голові, нічого з цього не вийде. Падаю на нари і засинаю. Прокинувшись від жахливих видінь, відчуваю нестерпний біль у посічених "п'ятихвосткою" місцях. На боку не можу лежати. Воші, залазячи в свіжі рани, остаточно урвали терпець. Досить!..

Скидаю одежу й, сидячи голий на нарах, сушу голову, як відібрати собі життя. Повіситися на чомусь із одягу — але ж на голих стінах льоху немає за що зачепитися. Кинутися на китайця, як принесе їсти, так він заходить без зброї. Та й упорається зі мною тепер однією рукою. Вночі постановляю задушити себе.

Відірвавши смугу підкладки від пальта, скручую її шнурком і зашморгую на своїй шиї. Нема ні ложки, ні палички якоїсь. Стискаю, скручую пальцями... Та, коли пальці випускали шнур, свідомість поверталася. Спробувавши декілька разів і побачивши, що нічого з того не вийде, плюнув на це заняття. Спробую заморити себе голодом, бо й так до їжі не тягне.

Та за три дні — хотілося вже їсти і... жити...

"Я хочу жити!"

Одного дня прийшов слідчий і повів мене нагору. За столом у кабінеті сиділи два військових у рогатих будьонівських шапках. По відзнаках на рукавах бачу, що якісь червоні "генерали". Вони сказали слідчому, щоб вийшов. Залишаємося самі. Один підсовує мені портсигар.

— Курите? Сідайте, будь ласка. Як бачу, вас тут били... Чекісти на щось розумніше не здатні. Діло ось у чому. Я переглядав вашу справу. Я — начальник особливого відділу Першої кінної армії. Наша армія звільняє тепер Україну від зовнішніх ворогів, а наш відділ перейняв на себе очищення її від внутрішнього політичного бандитизму. Ми знаємо, що серед наших ворогів є багато таких, що потрапили в їхні лави несвідомо або випадково, і коли вони переходять до нас, ми їх радо вітаємо. Будемо говорити просто. По-військовому. Якщо ви нам допоможете зліквідувати Холодний Яр і його агентуру в містах, ми забезпечимо вам не тільки життя, а й орден Червоного прапора та старшинське місце у червоній кінноті... Згода?

— Я б охоче погодився, але нічим не зможу вам допомогти. Відставши від української армії, я випадково пристав у лісі до групи холодноярців. Про самий Холодний Яр і його організацію не маю найменшого поняття, бо перебував там лише декілька днів.

Начальник усміхнувся.

— Ви були б непоганим особістом. Якби щиро пішли з нами, я охоче прийняв би вас уповноваженим до свого відділу. Мені треба українців, бо мої теперішні співробітники не орієнтуються в місцевих обставинах. Ну, та ми ще з вами поговоримо. Сьогодні вас і вашого товариша переведуть до нас. Сподіваюся, що ви там довго не будете. Гадаю, для вас приємніше сидіти на коні, ніж в арешті. Ви ж кіннотник?

"Генерали" закликали слідчого, і той відпровадив мене до камери.

Радію, що побачуся із Гнатом і потраплю в нові обставини. Може, вдасться втекти.

За годину авто особливого відділу штабу будьонівської армії перевезло мене й Зінкевича до свого арешту.

Одиночок відділ не мав. Понад двісті в'язнів скніли у двох величезних сполучених підвалах — жінки й чоловіки разом. У третьому невеликому приміщенні були водогін і примітивний клозет.

Сівши під стіною, обговорюємо із Гнатом ситуацію. У ЧК йому довелося пережити майже все те, що й мені. Тільки він зовсім посивів, а на моєму волоссі це не позначилося. Подібну розмову мав він і з червоними "генералами", з тією тільки різницею, що йому, як старшині Генерального штабу, обіцяли місце у штабі армії.

Радимося.

Якби вдалося затуманити особістам голови якимись оманливими відомостями про Холодний Яр та якби вони послали нас із відділом кінноти ліквідувати його — ото було б зовсім непогано. І самим можна вирятуватися, і будьонівців "під Іванову хату" завести. У будь-якому разі тепер треба по можливості зволікати. Може, вдасться зорганізувати масову втечу з цих підвалів.

Приглядаємося до в'язнів. Переважна частина — селяни, сидять за "аполітичний бандитизм". Є й українська "контрреволюційна" інтелігенція.

"Старожили" в'язниці знайомлять нас із порядками. Двері до підвалів відчиняються лише тоді, як приносять їсти або приводять арештованих. На розстріл і на звільнення забирають уночі — разом, за одним списком. Отже, той, кого викликають, не знає, чи потрапить до другого льоху на подвір'ї, в якому розстрілюють, чи додому. Особливий відділ має кілька десятків одиночок у єлисаветградській каторжній тюрмі. Туди відправляють тих, кого має судити трибунал, або тих, кого відділ не поспішає з якоїсь причини розстрілювати. До тюрми відправляють тільки вдень.

Увечері люди, що сподівалися за дві-три години смерті, весело співають гуртками, проганяючи з душі тривогу. Сивобороді дядечки, як діти, граються у "джмеля", "плескача" абощо. Варта не забороняє.

Та коли по десятій годині стукнули вхідні двері — у підвалах запанувала мертва тиша. На порозі став латиш — вартовий комендант зі списком у руці. Прочитавши голосно кільканадцять прізвищ, весело махнув рукою:

— Сабірайся с вєщамі! Раз-два! Живо!

Ті, кого викликали, розгублено збирали манаття, прощалися з сусідами. У всіх в очах стояло болюче питання: смерть чи воля?

Перед тим ми трохи розмовляли із симпатичним дідусем в окулярах. Він оповів нам, що працював механіком на фабриці Евольті, забрали його за чиїмось доносом без вини. Він хворіє на серце, якщо його розстріляють, то жінка і шестеро дітей пропадуть із голоду.

Коли латиш читав прізвища, дідусь увесь затрусився і, піднявшись із сінника, розгублено подивився на двері. Ворушив побілілими губами, неначе хотів щось запитати. Губи не слухалися.

— Лашенко, збирайтеся! Вас викликали! — крикнув до нього хтось із в'язнів.

Лашенко вхопився за груди і як підкошений упав на сінник.

В'язень-лікар ствердив смерть. Латиш пройшов між в'язнями і, помацавши пульс, сплюнув:

— Вот дурак! Єво на волю визивают, а он умєр. А пад варотамі жена ждьот. Сказал слєдоватєль, што асвабаждаєт сєводня.

Двоє червоноармійців потягли Лашенка за ноги у двір.

Удвох із Гнатом лягаємо спати на один сінник.

Знову почалися допити. Умовившись із Зінкевичем брехати одне й те ж, потрошку "зізнаємося" про Холодний Яр. Але скоро переконуємося, що особісти хочуть лише витягти з нас те, що ми знаємо, а потім розстріляти. Не такі вже вони дурні, щоб послати нас із відділом до Холодного Яру.

Незадоволений нашими "зізнаннями", начальник відділу, викликавши мене за тиждень, став доїкати, що я не хочу стати червоним командиром і сам напрошуюся, щоб мене розстріляли. Та їм не спішно... Відправлять нас до тюрми, а коли захочеться жити, то щоб написав йому коротеньку заяву через тюремну адміністрацію і він пришле по мене авто. Те саме сказав і Зінкевичу.

Відпроваджували нас до тюрми зв'язаними аж вісім червоноармійців, що дуже пильно ставилися до свого обов'язку.

За містом у груди вдарив легкий степовий вітер. Цей подих волі п'янив мозок і стискав серце таємними бажаннями.

Після реєстрації в конторі тюрми дозорці завели нас до корпусу одиночних камер і розсадили в різні "клітки".

Єлисаветградська каторжна тюрма була тюрмою нового типу. В одиночці — приковані до стіни залізні ліжко, столик і стільчик. На столику — мідний дзбан та їдунка. В оббитих залізом дверях — досить великий чотирикутний отвір, який закривався дверцятами на завісах. Через нього подавалися їжа і вода.

На залізній решітці ліжка не було нічого, окрім кількох жмутків зів'ялої трави, яку, очевидно, приніс знадвору попередній в'язень. Краще вже спати на голих дошках!

Жалкую, що не захопив із ЧК отого жіночого напівпальта. Від Галиної сорочки залізо м'якшим не ставало, а до тіла в різних місцях не можна було доторкнутися. Рани пороз'ятрювалися від бруду та подразнень, і треба було залізної волі, щоб не дряпати собі до крові шкіру.

Босі ноги гостро відчували вогкий холод залізобетонної підлоги.

Їсти давали півфунта гливкого хліба, черпак пісної рідкої юшки на обід та гарячу воду ввечері. А організм вимагав "матеріалу" на латання своїх дірок. Апетит був вовчий. Не раз, дивлячись на свою "постіль", замислювався над тим, як смакувала би чоловікові трава.

Коли вранці дозорець відімкнув камеру, я побачив, що на моїх дверях крейдою написано моє прізвище й холодноярський псевдонім. Його, видно, виказав начміл, бо чув, як до мене звертались хлопці у Розуміївському лісі. Нижче було написане обвинувачення: "Служба в армии Петлюры и в банде Холодного Яра. Нападения на города и советские учреждения. Убийства красноармейцев и партийных работников. Захвачен с оружием в руках".

Звинувачення промовисте.

Одного ранку камери обходив фельдшер тюремної лікарні. Я показав йому свою шкіру. Він зі співчуттям похитав головою і записав моє прізвище й номер камери.

Після обіду викликали до лікарні. Дозорець, пропустивши мене із санітаром у сусідній із нашим дворик лікарні, замкнув за нами хвіртку і повернувся.

На сходах лікарні, розмовляючи, грілося на сонці кільканадцять в'язнів, викликаних до лікаря. В коридорі на стільці сидів літній дозорець і сердито відбивався від мух, що не давали спокійно дрімати. В кінці коридору дідусь

із сивою борідкою тихо розмовляв з фельдшером, який обходив камери. При цьому вони кілька разів поглянули в мій бік. Коли я встав і почав проходжуватися по дворику, дідусь підійшов до мене.

— Ви Залізняк із Холодного Яру?

— Так. Чому це вас цікавить?

Очі його подивились на мене з якоюсь батьківською ласкою.

— Треба, голубчику, рятуватися якось, бо розстріляють.

Інтуїція відразу підказала, що це не провокатор.

— Знаю. Та як тут вирятуєшся?

У цей час санітар вигукнув моє прізвище. Співрозмовник стиснув мені руку.

— Ідіть до лікаря. Як вийдете, я попрошу, щоб вас відразу не відводили. Щось вам скажу.

Лікар, якийсь, мабуть, "аполітичний" сердега з добрим короткозорим поглядом, почав огляд. Призначив ванну, мазь і сказав фельдшерові, щоб той дав мені пару чистої білизни.

— Мастити будете щодня, поки зійде, — повчав він фельдшера. — Добре було б, аби він на сонці вигрівався.

Фельдшер насупив брови.

— З одиночок на прогулянку не випускають. Та я щодня братиму його до лікарні зарані, а відсилатиму після прийому. Хай вигрівається.

Нарешті я викупався. Одягнувши стареньку чисту білизну з гардероба лікарні, виходжу надвір. На моє прохання якось випрати і повернути мені мою вишиту сорочку фельдшер відповів, щоб я залишив її у ванній. А надворі сказав про це тому чоловікові, що зі мною розмовляв.

Почуваю себе як новонароджений. Найбільшою радістю було те, що я позбувся "дармоїдів" зі свого тіла. Червоноармійські штани разом з їхнім "населенням" вкинув у ванній під піч.

На сходах очікувала вже друга партія хворих в'язнів.

Дідусь дожидав мене. Сідаємо осторонь на траві.

— Слухайте, але вдавайте, що ми розмовляємо про звичайнісінькі речі, — сказав дідусь. — По-перше, чи ви знаєте такого? — він назвав мені одного з інтелігентних холодноярських бурлак.

— Ну звичайно знаю!

— Це мій добрий знайомий, — усміхнувся дідусь якось лукаво. — Я сиджу за дрібненьку справу: сини-старшини до Красної армії на мобілізацію не зголосилися. Нас, таких "щасливих" батьків, сидить тут багато. Але довго вже сидіти не буду. Передав своїм "гультіпакам", щоб дурня не клеїли, а з'являлися. Тепер можуть їх тут у запасних частинах залишити, а як вишлють на фронт, то перейдуть до наших — тільки й біди... Поки що я отут працюю в лікарні, помагаю в канцелярії. Головне, що вільно по тюрмі ходжу. Комусь зі своїх записочку від товариша передаси, комусь їсти роздобудеш — для мене старого і то робота. Як вас привели, я знав, бо в конторі мої добрі знайомі працюють. Фельдшер цей — теж наша людина. Я його

попросив, щоб він заглянув до вас і привів до лікарні. Щоб врятувати ваше життя є тільки одна дорога. В тюрмі було кілька випадків захворювання на сипний тиф. Тюремне начальство дуже боїться, щоб тюрму не охопила пошесть, і як тільки лікар ствердить, що в'язень захворів на сипняк, відразу ж відправляють до земської лікарні. Там тюрма має свою палату, її стережуть міліціонери. Мусите захворіти на сипняк і потрапити до земської лікарні. Звідти вас уночі заберуть хлопці і відвезуть у надійне місце, де вас лікуватимуть краще, як у лікарні. Можна, звичайно, від тифу і померти — то вже як Бог дасть... А так точно загинете.

— Добре, але хто мене забере? Як, нарешті, захворіти "на замовлення"?

— Хто забере — то вас не обходить. Будете знати, коли заберуть. А щодо хвороби, то мені післязавтра принесуть із земської лікарні сипнотифозних вошей у коробці. Я вам їх дам, а ви пустите їх на себе трохи попастися. Ви на сипняк ще не хворіли?

— Ні. На заворотняка[1] хворів.

— Ну, то через півтора-два тижні будете без пам'яті...

Цей простий, хоча трохи фантастичний, план заповнив душу надією. Щось було в голосі старого, що примушувало йому вірити.

Кажу, що в такому разі треба, щоб ми захворіли одночасно із Зінкевичем. Відповідає, що він про це думав і зв'яжеться з ним. Як не тут, у лікарні, то через в'язня, директора Глодоської гімназії Нечипоренка[2], що працює старостою в "одиночному" корпусі. Через нього ж передаватиме нам обом їсти, аби ми "духу набрали". Сорочку обіцяв передати дочці, щоб випрала і принесла.

Наступного дня фельдшер викликав до лікарні також і Зінкевича. Та Гнат на сипняка рішуче не погодився, бо мав хворе серце, а тиф міг призвести до смерті. Зрештою, він став фаталістом і на все махнув рукою: що буде, те буде!

За два дні після чергового намащення шкіри дістаю від дідуся маленьку бляшану коробочку. В камері обережно відкриваю її. На дні ворушиться чотири лапаті сипнотифозні воші. З думкою, що вони мають врятувати мені життя, привітно усміхаюся до огидних створінь і пускаю їх за пазуху "пастися". Виголоднілі паразити гризли тіло, як пси, і довго не давали заснути.

Раненько розбудила мене лайка, що долинала крізь отвір у дверях. То прийшов на зміну рудий брутальний комуніст, який завжди допікав в'язням. Кричав, щоб я брав мітлу і замітав камеру, хоч мести не було чого. Лапнувши там, де засвербіло, ловлю одну свою "гостю". В голову вскакує весела ідея. Виходячи по мітлу, непомітно пускаю свою "сипнячку" дозорцеві на плечі. Замівши камеру, скидаю білизну і розшукую ще трьох, а потім розчавлюю їх нігтем на залізному столику. Стає весело від думки, що ЧК та "особий отдєл" давно вже зробили б те саме зі мною, якби я видав усе, що знав.

[1] Заворотняк – поворотний тиф *(примітка упорядника)*.

[2] Помер у в'язниці від тифу *(примітка автора)*.

До лікарні я ходив ще кілька днів. Дідусь віддав мені випрану вишивану сорочку. Якраз вчасно, бо шпитальна вже розлазилася.

Одного дня дідусь сказав, що вже є розпорядження про його звільнення і сьогодні він покине тюрму. Казав, щоб я був спокійний. Як захворію, все буде добре. Про всяк випадок, якщо мене заберуть раніше і вдасться втекти, дідусь оповів докладно, де живе і як можна розпізнати його садибу. Прізвище його я вже знав.

— Якби, дай Боже, вдалося вам вирватися, то заходьте як додому. Живу на краю міста. Ніхто не буде знати. Відпочинете. Що треба, дістанемо.

Слухаю його з чемності, бо мрія про втечу здавалася нереальною.

Після його звільнення Нечипоренко, який вільно ходив по "одиночному" корпусі й до контори тюрми, і далі приносив щодня й непомітно передавав мені хліба, сала, зеленої цибулі. Де брав, питати не доводилося. "Свої люди передавали".

Їм, відчуваю, як організм набирає сили, і нетерпляче очікую перших проявів сипного тифу.

За півтора тижні рудий комуніст, якого я почастував "сипнячкою", не прийшов на чергування. Довідуюся від Нечипоренка, що захворів на тиф. Це додає мені певності. Фельдшер, очевидно попереджений дідусем, щодругий день обходить камери і запитує, як я себе почуваю. Минав уже третій тиждень, а така бажана хвороба не з'являлася. Це кидало мене у відчай.

Мрія про волю гасла.

В "одиночному" корпусі були в'язні, що числилися за ЧК, за особливим відділом 1-ї Кінної армії та особливим відділом 45-ї дивізії, штаб якої теж стояв у Єлисаветграді.

Чекісти і будьонівці забирали на розстріл до своїх льохів удень. 45-та дивізія такого льоху не мала. Від неї приходив уночі конвой і, забравши засудженого, розстрілював на пустирях старої фортеці, що оточували тюрму.

У вікно одиночки залітав відгомін тих пострілів.

Однієї ночі 45-та дивізія розстріляла в'язня, який сидів в одиночці навпроти моєї. Наступного дня до тієї камери привезли іншого, що числився, як і я, за будьонівським "особотдєлом".

Після обіду, коли дозорець із нижнього коридору виходив надвір погрітися на сонці, в'язні висовували голови в отвори у дверях і, спершись підборіддями на відкинуті дверцята, тихо розмовляли.

Виставивши того дня голову, бачу у прорізі протилежних дверей кучеряву голову чорнявого гарного хлопця із блискучими чорними очима. На дверях напис: "Василий Гордиенко. Служба сотником в банде Махно, вооруженная борьба с советской властью, нападения на учреждения, убийства партийных работников и сотрудников ЧК, два побега из-под расстрела".

Гордієнко, прочитавши напис на моїх дверях, покрутив головою і засміявся.

— Ну й намалювали тобі! Розстріляють! — сказав весело.

Це мене роззлостило.

— А тебе по голівці погладять?!

Знову засміявся:

— А думаєш, розстріляють?

— Нема що думати. Як два і два — чотири!

Якийсь час замислено дивився на мої двері. Потім крутнув кучерявою головою.

— Ні! Втечу! Двічі цього року вискакував з їхніх рук, вискочу й ще раз. Останній раз шістнадцять чоловік мене зв'язаного по місту вели. Прорвався в юрбу на хіднику і під паніку змився зі зв'язаними руками.

— Тепер, як до льоху заберуть, не змієшся.

Глянув на мене спокійно.

— Знаєш, я хочу жити! А коли чоловік чогось сильно хоче, то досягне. Звичайно, коли як баран підставиш голову, то її розтовчуть. А ти твердо скажи собі: мушу втекти — і лови свою щасливу хвильку. Вона сама тобі під ноги підкотиться. Проґавиш її — тоді капут!

Не так його філософія, як спокій і віра в себе підняли дух і мені. Я ж хочу, безперечно, хочу жити! Мушу цього досягти!

Мозок гарячково запрацював над планами втечі. Коли буде хоч найменша можливість — не замислюючись, піду на найбожевільніший крок. Не буду чекати, поки вб'ють, як барана.

Обмірковую всі можливості. "Одиночний" корпус побудований і охоронявся ззовні так, що про втечу через вікно годі і мріяти — хоч би й передав хто пилку та все необхідне. Згадую, на що звернув увагу, як ходив до лікарні. Подвір'я чоловічого відділу лікарні було відгороджене від жіночого. Цей мур тягся від стіни будинку до зовнішнього муру. Під ним — вікно з ґратами, по яких неважко вилізти на той поперечний мур. Просунитися "верхи" кілька метрів і скочити з висоти у неповних чотири метри — річ не така вже й важка. В'язні, які лежали в лікарні, коли перевірка спізнювалася, гуляли надворі, аж поки не починало темніти. Це давало шанс щасливо втекти від переслідування за муром. Аби, стрибаючи, не вивихнути ногу, треба дістати або з чогось зробити шнурка з "кігтями".

На кожному розі тюремного муру стояла варта з кулеметом (на випадок нападу). Попід муром ходили стійкові. Звісно, можна було нещасливо натрапити на червоноармійця. Могли й підстрелити з кулемета, міг зауважити і підстрелити дозорець із коридору чи подвір'я лікарні — але ж могло і вдатися!

Для початку треба потрапити на кілька днів до лікарні. А фельдшера, що брав мене раніше до лікарні, нещодавно взяли до війська, і на його місце прийшов якийсь переляканий жидок. Опинитися на лікарняному ліжку можна лише з високою температурою. Треба її якось "зробити". Треба бодай застудитися. Ввечері скидаю сорочку і, зробивши до сьомого поту гімнастику, лягаю розгарячілий на холодну цементну підлогу. Так і засинаю. Прокидаюсь увесь закостенілий, перемерзлий. Проробивши отак кілька ночей, переконуюся, що наслідків нема жодних. Охоплює злість на себе.

Порядний чоловік від таких "експериментів" мусив дістати принаймні запалення легенів, а тут хоч би нежить вчепився!

Одного дня після обіду підсилений конвой із "особотдєла" забрав Гордієнка. Отвір у моїх дверях був відчинений. Хлопець весело кивнув мені на прощання. Ця безтурботна посмішка стиснула мені серце. Завтрашнього сонця він уже не побачить...

За кілька хвилин біля виходу з тюрми розляглася стрілянина.

Через півгодини під мої двері підійшов Нечипоренко.

— Гордієнко утік.

— Яким дивом?

— Справді дивом... Хлопець, певно, в сорочці вродився.

Оповідає подробиці.

Контора тюрми стоїть в окремому дворику, до якого в'язнів без конвою не випускають, за винятком тих, які працюють у конторі. Загальна канцелярія міститься на поверсі і має незаґратовані вікна, що виходять на велику площу, яка межує з полями.

Червоноармійці повели Гордієнка до тієї канцелярії, щоб розписатися за нього і зв'язати йому там руки. Переступивши поріг, він одразу ж, не давши нікому схаменутися, вискочив у відчинене вікно і, зістрибнувши з поверху, чкурнув через площу. Червоноармійці та адміністрація почали стріляти з вікон. Дозорці побігли до тюремної стайні по коней і, звичайно, наздогнали б. Та, на щастя, у цей момент через площу їхав верхи якийсь червоноармієць без рушниці. Коли почали свистіти кулі, він, злякавшись, зіскочив із коня і, пустивши його, ліг на землю. Гордієнко вискочив на того коня — і шукай вітру в полі!

Серед білого дня, здавалося б, у безвихідних обставинах мій "філософ" упіймав свою щасливу хвильку. Це чомусь додало мені віри, що я свого шансу теж не проґавлю.

Невдовзі Нечипоренко приніс важливі новини. Кінна армія Будьонного, прорвавши польський фронт, посунулася далеко на захід, а її особливий відділ отримав наказ негайно вирушати слідом за нею, ближче до фронту. В один день, розстрілявши частину в'язнів, частину звільнивши, а кількох приславши до тюрми, "особотдєл" виїхав з Єлисаветграда. Справи в'язнів, що перебували в тюрмі, забрав із собою.

За тиждень з'ясувалося, що тих, кого він засуджував на смерть, розглянувши справу на новому місці, листовно доручав розстріляти особливому відділу 45-ї дивізії. Кількох таких смертників однієї ночі забрали і розстріляли неподалік в'язниці.

Швидше за все, це чекало і мене із Зінкевичем.

Дні збігали. Ночі ставали душні, місячні. Ніколи місяць не завдавав мені такої прикрості, як тепер, заглядаючи до моєї одиночки. Він нагадував недавні ночі в кам'янському парку. Болюче бажання побачити і пригорнути до грудей Галю було чи не найбільшим покликом до життя. Все моє єство протестувало проти смерті. Ночами ввижалися жахи: як мене розстрілюють, прикидають землею... Та однієї ночі приснився сон, який був неначе пророч-

твом, що буду жити. Наступного вечора не міг ніяк заснути. Груди стискало передчуття, що цієї ночі має щось важливе для мене статися. З голови чомусь не йшла думка, що Махно, який, за тюремними чутками, гуляв тоді недалеко, зробить цієї ночі напад на місто і тюрму.

Опівночі в коридорі залунали важкі кроки. Під моїми дверима вони стихли. Серце тривожно забилося. Двері відчинилися, і на порозі стали три червоноармійці з рушницями.

— Вихаді!

Серце почало битися повільно й важко. Огорнув якийсь дерев'яний спокій. Життя кидалося на останню карту.

Коли вийшов за двері, один з червоноармійців, очевидно старший, махнув рукою:

— Вяжи!

— Да чєм? Ти же шнурок должен бил взять!

— Вяжи поясом!

— Спасіба! А штани в руках буду нєсті?!

— Не втече! Надворі видно як удень, — обізвався третій.

Віддаючи вартовому заготовлену наперед розписку, старший запитав, чи немає у нього шнура. Той відповів схвильовано, що, може, знайшовся б якийсь мотузок у загальній канцелярії, але вона тепер замкнена, а ключ у начальника.

Повний місяць світив так щиро, що можна було читати. Проходимо подвір'ям загального корпусу. Ось і дворик контори. Коли дозорець відмикав ворота, старший знову запитав, чи нема в нього часом шнурка. Дозорець, літній бородатий дядько, сердито промимрив, що він вішатися ще не збирається.

Йдемо попід тюремним муром: старший попереду мене, показує дорогу, два інші позаду, торкаючись моїх плечей люфами наладнованих рушниць. Минувши тюрму, йдемо вздовж якогось насипу чи валу, що ліворуч круто спускається до широкої площі в бур'янах. Ступаю, втиснувши голову в плечі, напруживши всі м'язи. Кілька разів пориваюся втікати, та щось стримує. Може, це ще не вона, не ота "щаслива хвилька", і я з першого кроку впаду прострілений...

Вал кінчався, упираючись у другий, вищий, що йшов упоперек. За кілька кроків темніли плями розкопаної землі. Здогадуюся, що тут стріляють і закопують.

— В сторану! — крикнув старшому червоноармієць, що йшов позаду.

Тіло пронизало струмом. Ще мить — і череп тріснє від кулі...

Коли старший затримав крок, щоб зробити рух убік і пропустити мене вперед, плигаю на нього. Вхопивши за плечі й обернувши кругом себе, штовхаю його на задніх. Два постріли... крик... (І досі думаю: чи призначені для мене кулі не дісталися старшому?)

Скотившись клубком із валу, пускаюся бігти. Босий... в одній білизні. Біля ніг дзижчать кулі... До цього часу в грудях забиває дух, коли згадаю той

біг. Старт — смерть. Мета — життя і воля! Коли б хтось бігав так на спортивних змаганнях, зібрав би нагороди з цілого світу.

На овиді темніла якась довга смуга. Беру напрям на неї. Бачу, як ліворуч від тюремного муру відділилося кілька постатей, які, стріляючи, біжать в одному зі мною напрямку.

Добігаючи до тієї темної смуги, бачу, що це височенний паркан, який тягнеться далеко в один і другий бік. На бігу зважую ситуацію. Як побіжу попід ним праворуч — переймуть мої конвоїри. Ліворуч — перехопить варта, що біжить від тюрми. Мушу перестрибнути! Скочивши з розгону, хапаюся пальцями за колючий дріт, протягнутий зверху, і, підтягнувшись, перекидаюся на другий бік. Пояс заширокий для мене кальсонів, що замість ґудзика був засилений одним кінцем у петельку, під час стрибка розпустився, і кальсони залишилися на тому боці. Великий кущ аґрусу хоч і нагнав мені колючок, зате врятував від удару а може, від вивиху ніг.

Біжу садками та городами, перескакуючи через паркани. З усіх боків зустрічає мене скажене гавкання псів. Якийсь злючий рябко ледве не вкусив за литку, піддавши мені духу, коли я перестрибував ще одну огорожу.

Собаки весь час виявляли мене, допомагаючи червоноармійцям, які бігли, стріляючи в небо. Та з кожним перескоченим плотом їхні стріли віддалялися.

Я мчав передмістям ще довго, переконаний, що прямую за місто, в поле. Та нарешті з прикрістю збагнув, що біжу просто до міста. Садки і городи зустрічалися рідше, а будівлі частіше. Перестрибнувши ще через один паркан, я опинився на вулиці з хідниками та електричними ліхтарями. Обміркувавши, що це може збити зі сліду червоноармійців, перебігаю вулицю і перескакую знову в сад. А там — знову пси.

Змінюю напрямок, але бажаного кінця міста нема. Надворі вже почало сіріти, і я зрозумів, що бігав щонайменше півтори години. Вже розвиднялося, а я в місті, в одній сорочці...

Ноги відмовлялися нести. Нестерпно мучила спрага. Насилу перелізши якийсь паркан, падаю в закуток подвір'я між будинком і садом. Собак не чути. Посидівши на землі хвилинку із заплющеними очима, з жахом переконуюся, що вже зовсім видно. Десь недалеко розляглося два постріли. "Особотдєл" міг оточити передмістя військовою частиною і зробити облаву. Бачу перед собою двері до льоху із закладеною кілочком клямкою. Машинально встаю і, відчинивши їх, заходжу всередину. Двері були старі й приставали нещільно. Притримавши крізь щілину клямку двома пальцями, просуваю пальці іншої руки і закладаю кілочок на місце.

Спускаюся на кілька сходинок униз і сідаю, важко дихаючи. Поволі зважую ситуацію. Добре, як у льоху знайдеться, де заховатися, щоб непомітно перебути до вечора. Хто знає, до льоху яких господарів я потрапив? Може, тут живе який жид або комуніст, що відразу ж віддасть мене в руки чекістів. Зійшовши по сходах, відчиняю і зачиняю за собою ще одні двері.

Спрага пекла так немилосердно, що вирішую проковтнути трохи вогкої землі, якщо знайду її у льоху. Розставивши в темряві руки, починаю обма-

цувати приміщення. Іду попід стіною, натикаюся на заглиблення з полицями. На одній із них потрапив під руки гладущик. Пускаю до нього на розвідку пальця і переконуюся, що там щось холодне й мокре. Недовго думаючи, перехиляю гладущик і жадібно випиваю більшу половину кислого молока зі сметаною. Обійшовши льох, не знаходжу в ньому нічого, окрім перевернутої діжки. Під нею можна пересидіти до вечора. Але за мною залишився слід — недопитий гладущик із молоком. Поміркувавши, випиваю ще трохи і перекидаю глек — щоб зіпхнути вину на шкодливого кота.

Влажу під діжку і з трудом ставлю так, як було.

Судячи з неприємного запаху, це була діжка, ще добре не вимита після квашених огірків або капусти. Колись, може, служила й для іншої цілі, бо мала збоку незабиту дірку для чопа. Повернувши її тою діркою до дверей, скорчений, із колінами біля підборіддя, засинаю отим тривожним, важким сном, у якому можна все чути і не мати сили прокинутися.

Розбудили мене голоси, що глухо пробивалися через стелю-підлогу із хати. Ніколи раніше я не припускав, що з льоху так виразно можна чути розмову.

Надзвичайно втішило те, що в хаті розмовляли українською. Але ж були й українці-вороги, що з користі чи "ідейно" працювали на ворога...

Із розмови виходило, що господиня збирається на базар.

Коли повернулася, чую, як сердито оповідає чоловікові, що на площі збирається мітинг.

— Все мітинги та музика, а народ бідний із голоду пухне. Насилу трохи картоплі роздобула.

Пізніше до хати зайшов ще якийсь чоловік і, пожартувавши з господинею, став оповідати, що цієї ночі втік хтось із-під розстрілу біля тюрми. До восьмої години міліція та червоноармійці по садках і городах нишпорили. До декого і в хату заходили, по хлівах шукали.

— Слава Богу, хоч одна душа вирятувалася! — забринів голос господаря. — І коли це кінчиться?! Щоночі стріляють, стріляють, і краю не видно. Шмаркаті жиденята поодягали револьвери та й знущаються над українським народом.

Цього було досить, щоб я відчув себе під діжкою як у власній хаті.

Гість пішов. Господиня крикнула дитині, щоб відчинила льох — хай провітрюється.

До льоху увірвалося денне світло, і сходами збігла гарненька дівчинка, може, років десяти. Побачивши розлите молоко, сплеснула рученятами і побігла нагору. З подвір'я долинув її зляканий крик, що молоко пропало.

З'явилася господиня з чоловіком. Глянувши на втрату, жінка теж сплеснула руками.

— Скільки разів казала я тобі: зроби якусь пастку на тих проклятих щурів! З чим я тобі тепер картоплю дам їсти?! Із хроном?

— Не шуми, — лагідно одізвався господар, — добре, що картопля є. Може, ще й скоро і її не дістанеш.

— Ти б викинув цю бочку надвір — хай висмердиться.

— Колись викину та випаримо. Все одно зараз надворі покидати на ніч не можна. Он у сусідів вкрали. На паливо тягнуть.

Вони, видно, пішли до хати, і я знову заснув, хоча прокидався від кожного звуку. Коли у проході до льоху стало темніти, вилажу тихо з-під діжки і, розправивши задубілі плечі, сідаю за нею в кутку, прислухаючись до розмов у хаті.

Роздумую, чи звернутися за якимось одягом до господарів, чи, як добре стемніє, вибратися за місто. Жита і пшениці вже високі, підкріплюся їхнім зеленим зерном і якось доберуся до своїх сіл. За дві-три ночі дев'яносто верст пройду. Господарі можуть налякатися і наробити шуму. Краще не ризикувати.

Коли стемніло, чую, як господиня звертається до чоловіка:

— Йди зачини льох. Та замкни на колодку, а то справді ще хтось бочку на дрова потягне. Не буде в чому й капусти на зиму наквасити.

Опинитися замкненим у льоху — це вже було б занадто. Вибиваючи силою двері, можна наробити такої тривоги, що й міліція прибіжить.

Вирішую переговорити-таки з господарем, коли він прийде замикати льох. Якщо справа обернеться несприятливо, то вже темно. Зіб'ю його з ніг і скочу через паркан у сади.

Піднімаюся сходами і стаю в кутку біля входу.

Коли господар став уже зачиняти двері, тихо кличу його по імені, як звали його дружина та гість.

— Хто це? — злякано запитав він, приглядаючись у темноті до моєї постаті.

— Не бійтеся. Я той, що втік із-під розстрілу. День пересидів під вашою бочкою. Моя смерть вам не потрібна, а життя ви можете мені врятувати. Мені потрібні лише які-небудь старі штани.

Господар хвилину думав.

— Знаєте... я боюся. Тепер такий час... До одного мого знайомого прийшов отак якийсь чоловік, сказав, що з ЧК утік. Попросив, щоб той його заховав. А потім виявилося, що то був агент ЧК. Бідолаху розстріляли.

Раптом у мене майнула щаслива думка. Я згадав розмову з дідусем у лікарні, і в пам'яті спливла навіть назва його вулиці. Я спитав, чи вона далеко.

— Ви не знаєте, до такої-то вулиці далеко?

— Це вона саме і є.

— А такий-то, — називаю прізвище дідуся, — далеко живе?

— А ви звідки його знаєте?

— Я сидів разом із ним у тюрмі.

— А як він виглядає? За що сидів? Коли звільнений? — засипав мене господар запитаннями.

Відповідаю, додавши прикмети будинку, що їх старий мені описав.

Це його заспокоює.

— Та то мій добрий знайомий. Він живе он там, ближче до поля, — махнув рукою в напрямку, звідки я прибіг на це подвір'я. — Я вас до нього можу завести. Підождіть хвилинку, принесу щось одягнути.

Одягаю довгого дощового плаща, японські чоботи з високими брезентовими халявами і старого капелюха. Виходимо на вулицю.

Через якийсь час упізнаю за прикметами будинок. На подвір'ї ледь не скрикую від радості, побачивши дідуся, що йшов назустріч. Приглянувшись до мого обличчя, він схопив мене за руки.

— Утекли? Чи не вас часом цієї ночі по городах ганяли?

— Мене, дідусю, аж ось до цього чоловіка в льох загнали.

— Ну і слава Богу! Ходімо до хати.

Мій денний "господар", сказавши, що по одяг зайде завтра, сердечно потиснув мені на прощання руку.

— Я щасливий, що ви врятували собі життя у моїй садибі. Та коли б, не дай Боже, ви знов потрапили їм у руки — не видавайте мене. У мене жінка, діти...

Заспокоюємо його і йдемо до хати. Дідусь, випросивши з кухні якусь стареньку жінку, наливає у балію теплої води, дає мило, гребеня і командує добре вимитися. Потім приносить мені чисту білизну, літнє вбрання, сандалі.

Коли я вже одягнувся, до кухні зайшла симпатична панночка. Глянувши на мою вишиту сорочку, що лежала на стільці, несподівано кинулася мені на шию і привітала теплим сестринським поцілунком. В очах її заблищали сльози радості.

— Я, як випрала ту сорочку, цілу ніч молилася, аби Бог дарував вам життя. Мені батько тоді написав, чия то сорочка і чому ви нею дорожите. Тепер я знову вам її виперу.

Дідусь, обнявши мене за плече, запросив до світлиці.

Переступивши поріг, я остовбурів — за столом сиділа ціла "колегія": три здоровенних військових із відзнаками червоних старшин на рукавах.

Дідусь підштовхнув мене.

— Ідіть-ідіть. Це мої синочки, це — зять, а це старша дочка. Сідайте вечеряти.

За вечерею з легкою чаркою довідуюся, що прізвище дідусевого зятя — це одне з тих, за які я боявся, щоб не зрадити в ЧК. "Добрий знайомий" дідуся, про якого він запитував мене в тюрмі, це його третій син, що під псевдонімом перебував у Холодному Яру. "Червоні командири" оповіли мені, що дванадцять хлопців (зокрема і вони) з бомбами та ручним кулеметом дожидали, коли мене, хворого на тиф, переведуть до земської лікарні. Тачанка з добрими кіньми тієї ж ночі помчала би мене за тридцять верст до своїх людей, де була б добра медична допомога.

Дізнавшись, що я не захворів, вони планували мене відбити, як поведуть розстрілювати. Про те, що після від'їзду "особотдєла" Першої кінної армії розстрілював "особотдєл" 45-ї дивізії біля тюрми, — знали. Хтось

обіцяв довідатися, коли прийде до 45-ї дивізії наказ, щоб мене розстріляти, та, очевидно, не зміг. Вартувати щоночі не мали змоги, та й ночі стали дуже місячні.

Спати дідусь послав мене на горище, на сіно. Лежачи на пахучій, м'якій постелі, згадую складний ланцюг обставин, що вів мене спершу до могили, а потім — на це пахуче сіно.

На душі було так радісно, що, випроставшись усіма м'язами, я весело засміявся вголос. Яка ж то приємна річ — видертися з обіймів старої бабці-смерті. Тепер знову до боротьби! До перемоги!

У півсонних мріях витав образ Галі та ще когось — маленького і крикливого, хто має жити й боротися після мене.

Через два дні, вдосвіта, діставши від "червоних командирів" револьвер та чужі документи, від молодшої дочки — випрану вишиванку та вузлик з харчами, а від дідуся — листа до його приятеля, що жив за тридцять верст по дорозі до Холодного Яру, та... сапу, — я виходив польовими путівцями на потрібний мені шлях. Тим шляхом ішло з міста на села багато інтелігентних людей, несучи, як і я, на плечі сапу, щоб заробити нею хліба та картоплі.

Дідусь-приятель тієї ж ночі завіз мене тачанкою на хутір, де гостював удома партизан із лісу Чута. Від нього я довідався, що в Чуті, верст за двадцять від хутора, перебуває група холодноярців. Узявши від нього "точну адресу", на другий день розшукав я своїх товаришів біля лісового хутора Біденки. Хлопці, які були переконані, що я загинув, зустріли мене такими вигуками радості, що сполохали на деревах усіх ворон.

Були там і ті четверо, котрі вирвалися з рук червоноармійців у лісничівці, було декілька козаків із групи Чорноти. Від них я дізнався, що в той час, коли ми виступали з села пробиватися, на куток, де спала друга половина наших, в'їхала на підводах піхота, якої ми не помітили. Селяни сховали хлопців, і вони сиділи на горищах і в клунях кілька годин, аж доки піхота вийшла з села. Чорноморець до Чорноти не добіг, а заховався від червоноармійців на грушу, де й пересидів до вечора. І тільки ввечері вони пішли нашими слідами...

Я дізнався, що до Холодного Яру повернувся Ханенко, який їздив за кордон. Він бачився з Головним отаманом і Михайлом Омеляновичем-Павленком. Привіз наказ утримуватися від широких повстань до надходження інструкцій. Та, хоча наші зайняли вже з поляками Київ, Врангель доходив до Олександрівська, а ніяких інструкцій не надходило.

Невеликі групи холодноярців бурлакують зі своїх лісів у Бовтишку, Чуту і назад, роблять дрібні напади на ворога. Але Соловій, який загоїв уже рану, приніс зі штабу новину, що Холодний Яр незабаром знову заговорить.

Обітниця діда Шевченка

Група холодноярців, яку я відшукав у Чуті, налічувала до сімдесяти чоловік. Їхній табір був розташований у густому зрубі поблизу лісового хутора Діденки. Галявину, до якої вела ледве помітна стежка, застелили соломою. У відрах, що висіли на чумацьких триніжках, хлопці варили їжу — пшоняний куліш із салом, часом барана або зо два десятки курей. Харчі постачали довколишні селяни через знаного в тих околицях діда Шевченка, давнього борця за українську справу, котрий побував на царській каторзі. Склад групи я знав ще з Холодного Яру, за винятком кільканадцяти хлопців з Івангорода та Бовтишки, які прилучилися до холодноярців у цьому лісі разом зі своїми сільськими отаманами Хоменком та Отаманенком. Від них я довідався, що в селах по цей бік залізниці розгулюють червоні частини й ударні групи ЧК. Тому весь активний елемент, який брав участь у тогорічних повстаннях, переховується невеличкими гуртами по лісах, дожидаючи загального виступу.

Наша група жила неспокійним життям. Ліс — великий, але червоні не мали перед ним того страху, що перед холодноярським. Відділи "па борьбє с бандітізмом" відважувалися заглиблюватися в ліс навіть уночі. Допомагали їм кілька колишніх повстанців, які перекинулися на службу до ЧК. Вони добре знали ліси та звичаї лісовиків.

Група виставляла варту на просіки й лісові дороги, провадила дальшу розвідку через лісників і селян. У Чуті було ще кілька груп партизанів, із якими ми тримали зв'язок. Отаманом відділу тимчасово, поки були в цьому лісі, вважався Отаманенко, як найстарший старшина, що знав місцевість.

Наступного дня після мого прибуття ми сиділи ввечері гуртами біля вогнищ і обговорювали останні події. З лісу час од часу лунало завзяте бекання диких цапів, у яких в цей час була "пора кохання". Близько одинадцятої години бекання почулося десь близько. Отаманенко задер голову і, приклавши до вуст руки, крикнув справжнісіньким цапом. Крик повторився.

— Це наш старий "цап" харчі привіз. Ану, хлопці, шість чоловік — до діда на просіку.

Хлопці, прихопивши порожні мішки, зникли в кущах. За якийсь час повернулися з харчами. Позаду йшов дід Шевченко з мисливською дубельтівкою на плечі. З військової рушниці він уже недобачав стріляти. Привітавшись, підсів до нашого багаття.

Оповів коротенько, де брав та з ким привіз харчі, і роззирнувся на вогнища:

— З наших у грабник ніхто не пішов?

— Ні. Всі, крім вартових, тут, — відповів Отаманенко. — А що?

— Якийсь чорт зі мною перегукувався, як їхали. Чую, кричить цап, а тільки наче двоногий. Кричу — відповідає. Тільки не тим знаком, що ми умовилися, а тогорічним. Думаю, може, хто із Квашиних хлопців з Бовтиша

прийшов. Аж чую, голос щось знайомий. Неначе Гриця Крамаренка із Соснівки, що до чекістів служити пішов. Ми з ним торік у Бовтиші ховалися. Може, й причулося, та про всяк випадок кажу Степанові — жени коней! Назад він іншою дорогою поїхав. Казали мені на хуторі, що вчора близько сотні червоних за Татарською могилою в житі лежали.

Отаманенко потер рушницею чоло.

— Завтра змінимо місце. Перейдемо в Городок. Там коли що, то й бій можна прийняти. Біля Херсонського шляху лісник кінноту большевицьку в лісі зустрічав — про "бандітов" розпитували. В селі загін ВОХРа[1] стоїть. Діденка молодшого питали, чи не заходять на хутір "бандіти" з Холодного Яру або місцеві. Собачі діти забагато знають.

Після вечері вогнища пригасли.

Опівночі табір заснув.

Ніч була темна. Перед світанком довелося пережити кілька тривожних хвилин. Очманілий від "кохання" дикий цап увігнався стежкою на галявину, попік собі ноги в гарячому вугіллі, перекинув на пеньку вартового, що куняв, і, стрибаючи через сонних, розбив Соловію носа. Той спросоння застрочив у глупу ніч із "Люїса". Вартовий теж вистрілив. Усі зірвалися і приготувалися до бою. Соловій і вартовий запевняли, що через них перескочив кіннотник. Скінчилося все реготом, коли дід — старий мисливець — розшукав на попелі й на землі сліди цапових ніг.

Наступного дня після сніданку табір перейшов на нове місце — по той бік Діденків. Версти за три підійшли до вузької гатки через непрохідне болото, зарослe осокою та кущами. З версту пробиралися тою гаткою, перескакуючи по струхлявілих деревах, потім версту — місточками.

За гаткою вийшли на високий острів серед болота, на якому була старовинна земляна фортеця, подібна розташуванням валів і фортів до Мотриного монастиря. Заросла лісом і кущами, вона була дуже вигідним місцем для оборони. Це й був Городок, про який я чув ще в Холодному Яру від Чорноти. Окрім гатки, інших підходів до нього не було. Гатку можна було легко перейти. Про те, щоб нас могли взяти тут наступом, не було й мови. А в разі загрози можна було відійти вночі іншим, досить небезпечним, шляхом, який знали тільки місцеві мисливці й старі лісовики. Це був покручений ланцюжок острівців твердого ґрунту серед глибочезних боліт. Перескакуючи по тих острівцях, можна було вийти до лісу в протилежний від гатки бік. На такий випадок ми мали двох провідників — діда і одного місцевого лісовика.

Видряпавшись за другу лінію валів, стали облаштовувати табір. Хлопці, які пішли по дрова, знайшли в кущах трохи (як для нашого гурту) соломи і деякі речі, покинуті іншою групою лісовиків.

Кухарі взялися готувати обід, а ми з Отаманенком, дідом і ще кількома цікавими пішли оглядати Городок. Старий оповідав нам різні "чудасії", які тут творилися.

[1] ВОХР — воєнізована охорона *(примітка упорядника)*.

— Тут, діду, чорти, певно, водяться. Місце для них добре — глухомань... багна... — звернувся до Шевченка холодноярець Жук, який "на своєму віку три рази чорта бачив".

— Якби, козаче, водилися, то я б досі хоч одного підстрілив. Не раз тут сам "на качок" ночував. Але мара його знає, що воно до чого. От візьміть горбки оці, — дід торкнув ногою один із горбків, схожий на цвинтарні могилки, — є тут їх до лиха. А як послідкуєш за ними, то вони як прищі — один вискочить, а другий западеться.

Отаманенко почав пояснювати з "наукової точки", але дід перебив його.

— Це душі татарські під землею бунтуються. Немало їх тут — п'ятнадцять тисяч!

Мене зацікавило:

— Яких, діду, п'ятнадцять тисяч?

— Отож старі люди переказували, як цей Городок будувався ще за татар. Тут за лісом відразу вже і степ починається. Як сунула татарва із Криму, то нашим селам не з медом було. І відбиватися треба, і ховатися по лісах доводилося, а татарва і в лісі знаходила. Так ото козаки й вирішили для людей сховок на цих болотах зробити, щоб мали де від орди відсиджуватися. Та й самим, може, фортеця така потрібна була. Ото пригнали сюди п'ятнадцять тисяч полонених татар і примусили оту гать до середини болота насипати, а потім і сам Городок. Ви бачили, як ішли сюди, яруги глибокі в лісі? То там землю брали і в мішках сюди носили. Топилася татарва, гинула як мухи. А коли скінчили роботу, то козаки всіх до одного порубали й потопили в болоті. Це щоб котрий, як дістанеться до своїх, не показав, де Городок і як до нього підступитися.

— Чи ж воно, діду, правда? — обізвався хтось із хлопців.

— Так воно і є, що правда. От переказували ще, знайшовся був зрадник — один із козаків, що за гроші татар через багна повів, аби ззаду зайти, бо на гатці п'ять днів битва точилася, а не могла татарва нічого зробити. Та поміг Бог козакам, відбили і тих, та й провідника-зрадника вхопили. Присудили радою замурувати його живим у льох, дати дзбан води, а їсти — ті гроші, що він у татарів узяв. І мій дід мені про це оповідав — від свого діда чув, і ще люди розказували. Аж ото років із десять тому розкопував один пан отут попід валом — старих речей шукав. І я йому помагав. Якось провалився під землю робітник. Розкопали ми далі те місце — а там льох, кругом дубом викладений, а посередині стовп і до нього ланцюгом кістяк прикутий. Так і сидів під стовпом, а як порушили — відразу розсипався. А перед ним стояв дзбан глиняний, високий. У ньому — на дні монета. Панок той глянув на неї. Турецька, каже, стара монета. От вийшло, що правду старі люди переказували. Як підем на той бік, я вам і яму покажу.

Під вечір Отаманенко відрядив десять хлопців, аби принесли з найближчого села околотів для спання. На гатку виставили варту з ручним кулеметом. У бік болота, де можна було пройти, теж про всяк випадок поставили двох хлопців. Настрій у всіх був хороший. Вогнища, на яких варився куліш,

обсіли гуртами. Найвеселіше було коло нашого багаття, де зібралося кілька бувалих у бувальцях чигиринців. Окрім діда Шевченка, у відділі був ще дід Онисько з-під Холодного Яру, який бурлакував з молодшими по лісах, залишивши на господарстві сина. Цей дід, міцний ще і жвавий, завжди був душею товариства. Маючи глибокий природний розум і чималий життєвий досвід, був винятково корисним серед нашого лісового братства. В усьому й кожному дід умів підмітити щось смішне, і коли на хлопців від утоми чи небезпеки нападала нудьга, дід відпалював таке, що всі за животи хапалися. Забувалися і втома, і небезпека. Кепкували й над ним хлопці, найбільше за те, що дід був закоханий у ручні гранати, яких тягав із собою чималу торбу. За "посадою" був він у нас "інтендантом" і старшим кухарем, через що завжди точилася жартівлива суперечка з дідом Шевченком, якого Онисько не допускав до "внутрішніх кухонних справ", залишаючи йому "зовнішнє постачання".

У Шевченка була дочка, яка народилася, коли він був на засланні в Сибіру, де й одружився. Дружина померла, коли дочці не було ще й року, і він сам її виняньчив, виховав, вивчив у гімназії і дуже нею пишався. Дівчина, як оповідали, була дуже гарна, розумна і брала активну участь у підпільній боротьбі[1].

Обсівши діда коло вогнища, хлопці допитувалися, за кого він дочку віддасть.

— Хто більше ворогів уб'є, за того й віддам.

— А як не схоче за того?

— Схоче, бо ж то хлопець уже неабиякий буде!

Дід Онисько, поплювавши на пальці, пригладив сиві вуса.

— Ге-е! Лихо його матері! Об'являю себе першим кандидатом! Де мої гусячі яйця?! — потягнувся дід до торби з гранатами "Мільса".

Дід Онисько був удівець, і на цю тему посипалися жарти. Та час минав, куліш давно був готовий, а хлопці з села не верталися. Повечерявши без них, вирішили, що, як до півночі не повернуться, підемо цілим відділом розвідувати, що з ними. Але опівночі на дорозі за гаткою почувся скрип возів і пісні. Забекав, проте невдало, зі сміхом "дикий цап".

Наші.

Але чому на возах?

Через гатку перейшов холодноярець Федоренко, який був із хлопцями за старшого. Зустрічаємо його з Отаманенком під валом.

— Пане отамане! Привезли десять околотів соломи, два вози і бричку, три пари коней, два мішки муки, два — крупи, мішок сала, з півсотні курей і гусей, п'ять баранів і чотирнадцять "товаріщей".

— Де ви у чорта стільки добра набрали?

— Прийшли по солому, а в селі "товаріщі" з упродкому "развйорстку" деруть. Так ми підождали вже, поки вони відпочивати розбрелись. А тоді зібрали їх потихеньку — дядьки із села підпомогли, — випустили тих, кого вони за-

[1] Розстріляна 1921 року *(примітка автора)*.

арештували, роздали назад те, що зібрали в селі. А частину того добра, що вони привезли з інших сіл, поклали на казьонні коні та й дісталися сюди. Був упродком — і нема... Зібрав "развйорстку" і поїхав десь із села — хто знає куди?! — додав Федоренко, якому не вперше було залагоджувати такі справи.

Отаман послав людей, щоб притягли через гатку привезене. Найбільше клопоту було з курми та гусьми, котрі наробили страшного крику. Дід Онисько, який улаштував пов'язану птицю в закутку між валами, "сварив" хлопців, що корму не набрали, та "вираховував", скільки то в Городку на весну курчат і гусят буде.

Підводи з кількома хлопцями відправили до своїх людей назад. "Товаріщів" привели до табору. За винятком трьох червоноармійців-українців решта були все москалі й жиди. Переляканий жидок (уповноважений) розповів, що упродком вважав ці села очищеними від "бандітізма", бо в цей район вислані військові частини. Тому вони і збирали "развйорстку". При уповноваженому були таємні розпорядження і постанови ЦК компартії про безоглядне стягнення харчових продуктів з українського села для забезпечення армії та промислових центрів Московщини.

На світанку одне з віконець ненаситного болота проковтнуло ще чотирнадцять трупів.

Наступного дня в Городок прийшли гості з Холодного Яру — Микита Кононенко і Микола Гуцуляк. Привела їх Шевченкова дочка Тіна — симпатична весела дівчина років дев'ятнадцяти, яка серед лісовиків почувалася як вдома.

Хлопці принесли наказ від отамана Деркача, щоб наша група знищила в одну з ближчих ночей загін червоноармійців, який охороняв залізничний міст біля Соснівки, і зірвала той міст. Для цього принесли двадцять пачок піроксиліну і двадцять тритолу. Потім, забравши з Бовтишки ще одну групу холодноярців, нам треба об'єднатися з відділом Кваші й чекати на подальші розпорядження в Бондурівському лісі.

Розвідку ворожого стану вже зробила Тіна. Вона ж принесла багато цікавих відомостей про інші червоні частини. "Товаріщі" збираються робити облаву в цьому лісі. Дізналася, до кого заходить по "новини" зрадник Крамаренко, що роз'їжджає з ударною групою ЧК. Якщо хочемо, вона увечері поведе нас і покаже. Сьогодні, може, Крамаренко заявиться, бо приходив учора ввечері, а раненько той дядько поїхав до лісу, ніби по дрова, а дров йому зовсім не треба — на розвідку поїхав. Вона все від дівчат довідується, яким доручила цю справу. Як не впіймаємо Крамаренка, то треба знищити того дядька. А Крамаренка, може, ще в одному місці, у дівчини, до якої вчащає, застукаємо. Тільки мусимо дати Тіні чоловічий одяг і малий німецький штуцер — іншого не хоче.

Лісовики, весело усміхаючись, слухали це дівоче щебетання.

Хлопці надзвичайно здивувалися, зустрівши тут мене, бо мене в Холодному Яру вважали загиблим. Чорнота поставив у Мотриному монастирі ду-

бовий хрест "на вічну пам'ять р. б. Юрієві" і, згадуючи, не раз очі кулаком витирав. Не забуває побратим. Гуцуляк теж пустив сльозу, пригадавши свого краянина-побратима Йосипа Оробка.

Згадали імена загиблих холодноярців. Серце стиснулося від болю.

Увечері вісім хлопців під проводом Тіни пішли полювати на Крамаренка.

Зрадника захопили в хаті його спільника-сексота якраз у той час, коли вони писали до ЧК звіт про місцевих повстанців, що переховувалися в лісах. Група ЧК, при якій був Крамаренко, пішла виконувати якесь завдання під Ставидла, а його залишили нишпорити за нами.

Вранці багно проковтнуло ще двох живцем...

Наступного вечора вся група вирушила з Городка під Соснівку. Запас харчів віддали на сховок лісникові. За провідника була Тіна.

Пройшовши верст із десять лісом і полями, підійшли до кількох хат поблизу мосту. Тіна роздивлялася в темноті.

— Ота найбільша хата під бляхою. Господарів вигнали, розмістилися самі. Собак нема, вистріляли всіх. Вартовий або на ґанку сидить, або ходить коло хати. Плоту нема — спалили. Опівночі замінили варту на мості і, певно, сплять усі. Якби вартового без галасу прибрати, то можна просто до хати вскочити і не дати їм опам'ятатися. Стривайте... Хто зі мною піде? Зараз вартовий буде наш. А решта хай ляже і чекає. Як сірника запалимо, тоді — просто до хати.

Штовхаю ліктем Отаманенка:

— Ходімо.

Коли підійшли до ожереду позаду вартівні, Тіна шепнула:

— Заховайтеся за солому і ждіть. Я його зараз приведу сюди. Як трохи забарюся, то нічого. Я запрошу пройтися... Але ви хапайте відразу за горло, щоб не крикнув.

Тіна зникла в темряві.

Згодом від хати стала наближатися приглушена московська говірка.

— Слиш, ти толька тіше, штоб начальнік нє услихал... Слиш, я тібя відал, как ти вчєра к нам масла на соль мєнять прінасіла, начальнік всьо к тєбє падсипался... Ти, слиш, єму нє вєрь — он женатий. Я вот как увідал тєбя — так сразу палюбіл, вот, єй-богу, палюбіл. Пайдьом, слиш, пасідім на саломкє...

Тіна, сором'язливо відмовлялась.

Дійшовши до ожереду, кацапчук потягнув її сідати, але вона шарпнулася, щоб підвести ближче до рогу, за яким ми причаїлися. Подумавши, що дівчина хоче тікати, "таваріщ" кинув рушницю і, вхопивши Тіну за поперек, жбурнув її на солому.

— Малчі, стєрва, а то закалю!..

Поки він, розпалений, "готувався до наступу", Отаманенко зашморгнув на його шиї паска.

Тіна, зірвавшись із соломи, вихопила мисливський ніж, що висів на моєму поясі, і тричі прошила ним груди червоноармійця.

— Вот, ей-богу, я тебя сразу палюбіла... — прошепотіла з люттю і, віддавши мені ножа, витягла з-за пазухи револьвер.

— Світіть сірника і йдімо до дверей, щоб ніхто не вискочив надвір.

Зійшовши на ганок, стаємо по обидва боки відчинених у сіни дверей. З хати чути хропіння. У темряві замаячіли постаті хлопців.

За декілька хвилин у хаті попід стінами сиділо двадцять сім обеззброєних червоноармійців. Двадцять хлопців з Отаманенком побігли на долину до мосту, де стояла варта — три чоловіки з кулеметом. На мосту розляглася стрілянина.

Забравши полонених, виходимо через залізницю в поле. Біля мосту стихло. Отже, все в порядку.

За десять-п'ятнадцять хвилин із долини стали наближатися постаті наших. У цей час пролунав вибух. У короткому блиску світла промайнула арка мосту. Вийшовши на дорогу, відводимо захоплених у протилежний від нашого маршу бік і... скидаємо в рів двадцять сім трупів. На мосту одного вбили, а двоє втекло, покинувши кулемет. Отаманенко турбується, чи добре вдався вибух, бо трохи поспішили, коли закладали міни.

Прощаємося з дідом Шевченком і Тіною, які йдуть додому, і вирушаємо в напрямку Бовтишки. Дід махає нам шапкою:

— Бувайте, хлопці! Як завітаєте ще в наші краї, сповістіть зараз же. Буду знов годувати вас чим Бог пошле. А якщо той... то ми вас із дочкою і в Холодному Яру знайдемо!

Остання пісня "поета" Чайченка

Коли ми відійшли вже на три-чотири версти, на залізниці почулося кілька гарматних пострілів. Просвистіло в бік лісу і розірвалося десь далеко кілька снарядів. Почулася приглушена віддаллю кулеметна стрілянина. Здогадуємося, що то вартовий панцирник, який кружляв уночі, супроводжуючи потяги на цій лінії, підійшов до підірваного моста і відкрив навмання вогонь по невидимому ворогові.

Ідемо попід лісом. Діставшись до рову, де межа лісу круто завертала праворуч, посилаємо трьох хлопців розшукати в Бовтишці іншу групу лісовиків і передати їм наказ отамана. Самі рушаємо польовою дорогою. Коли переходили одну балку, Отаманенко показав мені рукою на височенну могилу, що залишилася праворуч від нас.

— Чув, може, пісні та перекази про запорожця-характерника Харка? Так ото його могила. Добру насипали. Як гетьманові якому...

Дорогою оповів кілька переказів про неймовірні вчинки козака-характерника, який і "кулі від себе відвертав", і "шаблі замовляв", і "з сотнями ворогів сам у бій вступав та побивав їх"...

Уже починало світати, коли ми пройшли полями між селами Івангородом та Бовтишкою і взяли напрямок на Бондурівський ліс. Зайшовши по дорозі

до одного з лісників, дістаємо сьогоднішню "адресу" партизанів Кваші. Провідника не треба було, бо Отаманенко цей ліс знав як своїх п'ять пальців.

Поснідавши біля лісничівки хлібом і салом, які мали із собою, йдемо розшукувати дуба, на якому торік лісовики повісили трьох большевицьких комісарів. Лісник каже, що Кваша вчора переніс табір у ті околиці. За годину Отаманенко зупинив нас.

— Полежте трохи тут, а я піду сам, бо хлопці, чого доброго, спросоння ще кулями привітають.

За кільканадцять хвилин трохи збоку почулося бекання диких цапів. А потім між деревами з'явилися Отаманенко і Кваша в накинутій наопашки студентській шинелі (Кваша був студентом агрономічної школи).

За якийсь час ми були вже в таборі Кваші, що розмістився в старому, заростому дрібними кущами лісі. Його відділ налічував близько тридцяти чоловік. Розташовуємося поруч. Хлопці поділилися з нами запасом продуктів на обід. Відра ми мали з собою.

Запалали вогнища.

Один із козаків Кваші приніс нам дикого цапа, якого вполював на світанку. Мене здивувала надзвичайна фізична сила хлопця, що ніс величезного цапа, як зайця.

Розбалакалися. Хлопець був одним із тих старих партизанів, що від 1918 року більше прожили в лісах, ніж у хаті. Звали його всі Бугаєм, а справжнє прізвище нікого не цікавило. Він на цей немилозвучний псевдонім зовсім не ображався. Коли я запитав, чи це його прізвище, Бугай з усмішкою знизав ведмежими плечима і добродушно махнув рукою.

— Та ні! Це хлопці мене так прозвали. А мені що! Як Бугай, то Бугай, — аби большевиком не назвали.

З розмови дізнаюся, що то він торік повісив на дубі трьох комісарів.

Обидва табори змішалися. Хлопці ділилися новинами і враженнями. Бородатий лісовик оповідав, як минулого тижня ворожа кіннота робила на них облаву.

— Вони ще тільки вранці до лісу збиралися, а нам вночі вже передали. Два полки їх було. Отаман каже: "Ну, хлопці, робіть гнізда на старих дубах!" Як місяць зійшов, ми й пішли отуди, під Кучургани. Дуби там старі, високі та гіллясті. Вибрав собі кожний дуба, щоб густий був та до гілляк високо, а тоді Бугай шнура на гілляку закине і підсадить кожного. Він у нас, бач, завжди зі шнуром ходить. Каже, що вже одинадцять "товаріщів" на ньому повісив, а ні разу не увірвався.

Хлопці глянули на Бугая, що стояв коло мене. Той доброзичливо усміхнувся і погладив рукою міцного льняного шнура, намотаного навскоси через плече і груди.

— Та воно, дядьку Петре, шнур — штука хороша. Чи в господарстві, чи в лісі завжди пригодиться.

— Та хіба я кажу, що недобра! Так ото кожний виліз на самий вершок, посплітав гілляки і ліг собі, як дитина в колиску. Лежиш — лише вітерець

тобою гойдає. А навкруги тільки й видно, що небо та море зелене. Ані тобі вниз, ані тебе знизу не видно. "Товаріщі" раненько — лавами в ліс. Свистять, кричать, стріляють — наче хто зайців полохати найняв їх. Звісно, кацапня дурна. Думали, що "хахли" від однієї лави на другу тікати будуть. А воно тут ще баландинських хлопців семеро по лісі плуталося. Почули — та й полягали в тернину густу. Туди конем не поїдеш. Лава перейшла, а хлопці руки в кишені та й пішли собі у протилежний бік.

Ось і під нашими дубами з'явилася їхня сотня. Кричать:

— Го-го-го! Здавайся, бандіти!

А ми собі лежимо та пуза на сонці вигріваємо. Один "товаріщ" відстав від лави та й сів під деревом до вітру... та, на своє нещастя, потрапив під Бугаїв дуб. Сидить, коня в рухах держить за повід, шмат газети читає і "Яблочко" поспівує. А Бугай слухав-слухав і тихенько спустився на нижчі гілляки, зашморгнув "товаріща" своїм шнуром за шию і потягнув на дуба, як яструб курча.

Усі засміялися.

— То штука ризикована. А якби був промахнувся?! — обізвався один із наших.

— Хто?! Бугай промахнеться?! Він у нас майстер арканом орудувати! Каже: як війни вже не буде, піду до міста і запишуся у гицлі — собак ловить на "смичок".

Хлопці вибухнули реготом.

Бугай сором'язливо зачервонівся.

— Не видумуйте, дядьку! Я тоді оженюся і господарювати буду.

До Отаманенка, який лежав під деревом, підійшов Кваша з чоловіком середніх літ, одягненим у вбрання захисного кольору і сиву смушеву шапку.

Підходжу до них. Кваша представляє свого товариша.

— Це наш "кошовий" поет пан Чайченко. Все поеми пише про лісову братію.

Лягаємо на траву.

У Чайченка, як і личить поетові, мрійні сірі очі, якими він закохано оглядає нас.

— Знаєте, справді... Ми ж, блукаючи тепер по лісах, робимо велике діло для визволення Батьківщини. Та коли ми досягнемо свого, то одні вже загинуть, другі підуть на мирну працю і визволена Україна навіть не знатиме імен своїх лицарів. Я, знаєте, поставив собі за мету писати поеми і в них фіксувати прізвища учасників, їхні характерні риси, події, у яких вони брали участь... Це, знаєте, для майбутньої історії буде дуже важливим матеріалом.

Я усміхнувся.

— Якщо до прізвищ та характерних рис і вчинків ви додасте ще й адреси, а потім зі своїми поемами потрапите в руки ЧК, то це справді буде важливим... і для чекістів, і для нас, і для наших родин.

— Але ж Боже борони! Цього не може статися. Адрес я ніде не зазначаю, та їх неважко буде встановити потім. Те, що я пишу, — це своєрідний літо-

пис боротьби. Матеріал певний час можемо переховувати у надійних людей. А чекістам я живим у руки не дамся, бо Єлисаветська ЧК заочно присудила мене до розстрілу за працю, яку я провадив на Херсонщині. Приятель пана Кваші знає про це — він і порадив мені рятуватися у нього в загоні.

Зайшла розмова про загальне становище й перспективи. Поет висловлював такі наївні оптимістичні думки, що ми в душі лише посміхалися. Потім перевів розмову на персоналії.

— Отаманенко — це ваш псевдонім? — звернувся він до Отаманенка.

Той ствердно кивнув головою, хоча це було його прізвище.

— Звичайно псевдонім.

— А ваше, пане Залізняк? — звернувся до мене. — Теж, певно, псевдонім?

— Ні, це моє справжнє прізвище.

— Ви не з Катеринославщини часом? У нас зустрічається це прізвище.

— Ні. Я з Бесарабії.

— У вашому відділі багато холодноярців. Мене, знаєте, Холодний Яр цікавить. Хотів би побувати там.

— Будемо ще, — буркнув Кваша.

— Маю охоту попрацювати трохи. Піду приглянуся до ваших хлопців. Знаєте, цікаві типи є. Як подивишся, так і пригадується старовина, бурлачня запорозька.

Чайченко встав і пішов до інших вогнищ.

Отаманенко глянув на Квашу.

— Де ти його взяв?

— Один наш чоловік із-під Новомиргорода із листом прислав. Пише, що його розшукує по селах ЧК і щоб я його прийняв до себе.

— Щось він мені зі своїм "літописом" не подобається.

— Та в нього просто сьомої клепки в голові бракує. Видається сам собі поетом. Думає, що робить велике діло для історії. Щоб підозрювати в ньому агента ЧК, для цього він задурний. А якби записував прізвища з якоюсь іншою ціллю, то робив би це потихеньку, щоб ніхто не знав. Але я теж такої думки, що треба йому сказати, аби він краще спалив свої "поеми". Поки ще пишемо історію кров'ю — із прізвищами треба обережніше.

За годину я сидів із Бугаєм коло вогнища й уплітав за обидві щоки смаженого цапа. Бугай оповідав мені цікаві подробиці з інтимного життя великого лісу: про звичаї і характери звірини, про те, як за поведінкою дикої птиці відгадувати, чи є хто близько в лісі і чи то лісовик, чи чужий. ("Лісовик ніколи кривди пташці не зробить, вона його знає і не боїться").

До нас підійшов веселий Чайченко:

— Ну, знаєте, я дуже задоволений. Сьогодні я багато написав. Отут і про вас є.

Перекинув кілька списаних карток.

— От...

Наш загін, хоч невеликий,
Ворог не злякає.
Бо він собі як залізо —
Залізняка має.
Не старого, що на весь світ
Славою лунає,
А нового, молодого,
Що слави здобуває.

Аби відчепитися від "поета", хвалю "вірша" і лягаю спати. Прокинувшись через кілька годин, шукаю води, щоб напитися і вмитися. Більшість козаків ще спали. Відра були порожні. Бугай, сидячи під деревом, вистругував із липи ложку.

— Напитися хочете, пане Залізняк? — запитав він. — Випили хлопці всю воду після цапа. Як хочете, пройдемося до кринички. Там, у долині, в кущах є така, що тільки звірі та ми її знаємо. Я люблю отак на світанку полежати в кущах коло неї, подивитися, як дикі кози та лиси прибігають на водопій.

Захопивши відро, йдемо лісом. Бугай задумливо мовчить, потім обертається до мене.

— А знаєте, пане Залізняк, отой писака, що до нас підходив, — то большевицький шпигун. Я казав Кваші, а він сміється.

— А чому ви думаєте, що він большевик?

— Я не думаю, а знаю. А чому — і сам не відаю. Але голову дам собі одрізати, що це так. Він у лісі не по своїй охоті. Лісу він не любить, і його ліс не любить.

Я усміхнувся.

— Як то? Хіба ліс може любити?

— А ви думаєте, що ліс мертвий? Ліс живий. Він теж знає, хто свій, а хто ворог.

Я йшов, замисливщись, машинально зламуючи по дорозі гілки кущів.

— От відразу видно, що ліс для вас ніколи не був хатою і родиною. Якби я натрапив на ваш слід, то відразу здогадався б, що то пройшов не лісовик. Нащо ви ламаєте ці гілячки? І кривду лісові робите, і слід за собою залишаєте. Отам, як ми йшли, ви на мурашник наступили. Квітку оту синеньку ногою зломили... Справжній лісовик завжди переступить, без потреби найменшої галузки не зламає.

Ми йшли вже зрубом. Раптом Бугай зупинився і пильно глянув над кущами. На дереві, що вивищувалося між ними, тривожно скрекотала сорока, викручуючись на всі боки.

— Чого це вона розцокоталася? — насторожився Бугай.

— Мабуть, нас побачила.

— Ой ні! Я їхню натуру знаю. Там хтось є. Бачите, вона все на нього поглядає, боїться, щоб гнізда її не зачепив. Хто б це міг бути? Ходімо поглянемо.

Поставивши відро, Бугай витягнув револьвер. Дістаю свій, і тихенько крадемося кущами. Сорока втекла з дерева і цокотіла десь далі. Бугай, що йшов попереду, став і стиснув мені руку. Дивлюся туди, куди він показував мені очима. На пеньку спиною до нас сидів "поет" і, видно, писав щось на колінах. Найшло натхнення на чоловіка. Але... на землі біля нього лежав скинутий чобіт. На ньому — револьвер. За якусь мить він узяв чобіт і запхав між халяву та піднаряд[1] складений папір. Потім почав зашивати розпорене. Щоб потрапити голкою в старі дірки, підносив чобіт ближче до очей.

Немає сумніву... Але що робити? Чи схопити його зараз, чи почекати, поки вернеться до табору? Бугай подав мені знак, щоб я заховався за кущ, а сам порачкував уперед. За хвилину "поет", обкручений шнуром, лежав на землі коло пенька. Беру чобіт і витягаю з незашитої до кінця халяви кілька списаних аркушів паперу. Прізвища, імена, короткі біографії, а головне — "злочини проти совєтської власті", домашні адреси лісовиків, родичі, прізвища людей, які постачали харчі. Сьогодні Чайченко дописував імена холодноярців, здобувши за короткий час чимало відомостей. Бугай відшукав у списку себе із родиною.

— Бач, записав, що я одинадцять його братів повісив. Не турбуйся, браток, — будеш дванадцятим.

У таборі "поет" робив наївну міну, виправдовувався, мовляв, він боявся, що будемо сварити його за ті записи, і через те робив це потайки. Звичайно ж "для історії"... Та, коли його обшукали, знайшли у підборі чобота полотняну посвідку московською мовою: "Совершенно секретно. Свидетельствуем, что предъявитель этого т. Николаев есть действительно тайный сотрудник особого отдела 1-й Конной армии, отдел борьбы с политическим бандитизмом. Всем ЧК и особотделам военных частей в случае обращения предлагается помогать ему всеми возможными способами. Начальник особотдела 1-й Конной армии (підпис)".

Після тривалого допиту "поет" під вечір повис на дубі "трьох комісарів"...

Уночі поблизу нашого табору розляглася стрілянина.

Приготувалися до бою. Бугай, що пішов у розвідку, привів із собою групу лісовиків, які прийшли на з'єднання з нами з Бовтишки. Виявилося, що вони в темноті в лісі зустрілися із групою баландинських хлопців, котрі не знали наших паролів, і вступили з ними в бій. Обійшлося, на щастя, без жертв.

Наступного дня весь табір перебрався в урочище Кучургани — частину лісу, яка нагадувала околиці Холодного Яру. Сповістили лісника про "зміну адреси".

А вранці прийшов із Холодного Яру Чорнота з двома козаками! Побачивши мене, Андрій остовбурів. Потім мало не задушив у своїх ведмежих обіймах.

[1] Піднаряд, підкладка, виворіт або слід у взутті *(примітка упорядника)*.

Був той самий. Кубанка, черкеска, срібний кинджал і шабля... З жалем згадую свої, які потрапили до рук ворога під Капітанівкою. Андрій, втішаючи, поплескав мене по плечу.

— Нічого, Юрку, дістанемо... І коня для тебе маю доброго[1]. Я... там побував уже після того. Хреста над хлопцями поставив. А того, що "товаріщів" тоді привів на лісничівку, повісив. За тебе мстився, а ти — живий...

Андрій передав Отаманенкові та Кваші наказ отамана Деркача. Штаб Холодного Яру постановив переходити до активної боротьби. Почавши з дрібних нападів на ворожі осередки, мусимо запалити вогонь великого повстання на Чигиринщині. Досягнуто порозуміння з ватажками Черкаського повіту і Полтавщини. Приходили зв'язкові зі Звенигородщини та Херсонщини. Від українського уряду був Красовський.

Червона армія витратила багато сил на українсько-польському фронті. Врангель посувається вгору по Дніпру. Треба бути готовими до боротьби ще й із ним. Вирішено залишатися в лісах і не послаблювати бойової готовності, якщо Врангель раніше від українського війська займе нашу місцевість. А коли білі зажадають, щоб здати їм зброю, дати їм одкоша...

Через три дні група холодноярців наскочить на Олександрівку. Тієї самої ночі Кваша й Отаманенко мають зробити по цей бік залізниці напад на три пункти і зруйнувати частину залізничної лінії. Зайнявши Олександрівку, холодноярці теж перейдуть на інший бік залізниці і, приєднавши до себе цю групу, разом повернуться до Холодного Яру.

Після наради Андрій ішов зі мною до табору.

— Ну, Юрку, я ввечері назад. Ти теж підеш. Завтра вночі в Отамановій долині під Мельниками збираються хлопці з усіх холодноярських сіл. Буде кілька тисяч народу. Це поки що пробний збір і нарада. Розмітимо наново курені й сотні. Там ти будеш потрібніший.

— Андрію, як там Галя?..

Чорнота глянув на мене якось дивно.

— Тобі ще той чад із голови не вилетів? Плюнь на це. Галі, може, більше вже не побачиш.

Тривога стисла серце.

— Андрію! Що з нею? Вона жива?

Відповів не одразу.

— Жива, нічого з нею не сталося. Та баба — бабою... Я чув, що в якогось чекіста закохалася і в Московщину виїжджати з ним збирається. До нас уже не приходить. Найдорожчих наших хлопців у Кам'янці — Маркевича та Буряченка — розстріляли. Влаштували ми одного колишнього старшину Чорноморського полку слідчим у Кам'янську ЧК — теж розстріляли. Інші хлопці помітили, що за ними стежать, і повтікали. Галі не зачепили. Хто знає...

[1] Мій Абрек скалічів на ноги, після того як врятований ним від смерті Гриб нагодував його на радощах через міру ячменем, не давши як слід прохолонути *(примітка автора)*.

Може, хлопці, які загинули, не видали її, а може, вона їх видала... З Кам'янкою у нас тепер погано.

Стало гірко і смішно. Галя закохалася в чекіста?! Галя видала хлопців?! Це неможливо. Але в душу засіла тривога.

Під вечір ми з Чорнотою і двома козаками вирушили до Холодного Яру. Перейшовши ліс уздовж кам'янської дороги, вибрели в поле. Простували межами між хлібами, що вже дозрівали. Ліворуч, зовсім близько, засвітилися вікна села Юрчихи. Ступали обережно, бо це село, недалеке від Кам'янки, було улюбленим місцем постою карного загону Лопати. Місцеві грабіжники й конокради під проводом злодійського "батька", теж тутешнього, що став вірним слугою ЧК, були для нас небезпечнішими від червоних. Із села долітали п'яні вигуки і пісні. Каратели розважалися.

Виходимо на пагорб і оглядаємо місцевість. За Юрчихою світилася Кам'янка, до якої було не більше чотирьох верст. Праворуч простяглася смуга освітлених вікон села Косарів. Тут маємо переходити.

Спускаємося в балку і простуємо нею на луги до річки. Хлопці пильно роздивляються, щоб не заблукати. Лігши в лозах, оглядаємо і "обслухуємо" протилежний берег. Чорнота сідає і починає стягати чоботи.

— Цікаво, чи скоро "товаріщі" здогадаються засідку тут зробити. Цим бродом усе сполучення наше проходить через залізницю.

Взявши чоботи в зуби, а в руки револьвери та гранати, по черзі тихо переходимо річку. Далі ще обережніше посуваємося до залізниці, яку вартували вночі патрулі залізничної охорони. За кілька десятків кроків замаячіли телеграфні стовпи. Лягаємо в житі й оглядаємо лінію.

З боку Знам'янки почувся шум, і з-за пагорба висунулося світло паровоза. В "теплушках" — гамір і пісні. Переважають сумні українські мотиви. Андрій зітхнув:

— Наших "сватків" у Сибір і Туркестан везуть. Большевики мобілізацію проводять. До деяких наших сіл кам'янський воєнкомат теж наказ передав, щоб хлопці в добрих чоботях та із запасом харчів на два тижні до Кам'янки зголосилися. А ті сміються. "Ми, — кажуть, — вашого воєнкома не визнаємо. У нас свій у Холодному Яру сидить".

Коли червоне світло на останньому вагоні подаленіло, переходимо залізницю. Полями між Косарями і Новою Осотою беремо напрямок на Грушківку. Опівночі спускаємося з гори в село, що недалеко від лісу. На вулиці, якою йдемо, мертва тиша.

— Хто?! — розлягається вигук вартового, котрого в темряві ми не помітили.

— Дуб! — відповідає Чорнота.

— Чорний яр! Це ти Андрію?

— Я. Ходіть на дорогу.

З-поміж дерев вискакують три чоловіки з рушницями і наближаються до нас.

— Свят-свят! Залізняк! — скрикує один із вартових, придивившись у темноті до мого обличчя.

— Вернувся з того світу. За Холодним Яром занудьгував... — задоволено буркнув Чорнота.

— А що ж наш Зінкевич, чи правда, що загинув?

— Не знаю, хлопці. Ми були разом в "одиночному" корпусі єлисаветградської тюрми, ізольовані один від одного. Мене вночі повели розстрілювати на пустир, і я вирвався з їхніх рук. Ми обидва числилися за будьонівським "особотдєлом" — один вирок мусив бути. Мабуть, убили...

Хлопці сумно схилили голови.

— А мати його не хоче вірити. Живий Гнат, і все. Сни їй такі сняться...

Чорнота зітхнув.

— Добре, ще побалакаєте. А тепер давайте нам їсти і десь заснути трохи до світу.

— Ходімо до мене, — запропонував один, — у клуні свіже сіно.

Поїли сала із зеленим часником і лягли спати.

Раненько поснідавши, занурюємося в гущавину Холодноярського лісу.

Завертаємо понад Холодним яром на Мельничанські хутори. Величава тиша й темно-зелена безодня яру справляють враження сильніше від зимового.

Отамана Деркача на хуторах не застали. Пішов із Ханенком і ще кількома хлопцями в село.

Козацьке море в Отамановій долині

У лозах на Чучупаковій леваді розляглися на траві кільканадцять чоловік бурлак і місцевих повстанців. Отаман лежав горілиць, а на ньому верхи сиділа маленька Ліда і щось жваво оповідала. Зустріли нас весело, тим більше що й тут були переконані, що мене нема вже на цьому світі.

Міцно тиснуть руки Олекса та Семен Чучупаки, Ганна Орестівна, Іван Деркач, Ханенко, Кононенко... Ліда, з якою ми колись гаряче приятелювали, недовірливо дивиться на мене, а потім радісно обнімає за ноги. Підхоплюю її на руки. Сівши в коло на траві, ділимося новинами.

Ганна була з Лідою в Києві, коли його займало польське та українське військо. Під час відступу залишила місто. До Фастова дісталася з якимось польським обозом. Оповіла свої враження. Всіх приємно здивувало, що українські частини, які були в Києві, мали з англійського сукна військові однострої з погонами й відзнаками на петлицях. Майже всі присутні були минулого року в українській армії, коли на фронті старшини і козаки носили однострої згідно зі смаком та поглядами командирів частин, а то й своїми власними, без усяких рангових відзнак.

Усіх зацікавила розповідь Ханенка, який недавно повернувся з поїздки за фронт, де мав розмову з "Дідусем" — Михайлом Омеляновичем-Павленком. Було якось дивно, що "Дідуся" тепер величають не отаманом, а генералом і він до Ханенка звертався "пане поручнику".

На леваду прийшов старий Чучупака із Чучупачихою. Стару важко впізнати — так пригнобила її смерть синів. Обличчя бліде, руки і голос дрижать.

— Дітки, чи обідати до хати підете, чи може сюди хай дівчата принесуть?

Вирішили обідати на свіжому повітрі. Кілька дівчат, що допомагали Чучупачисі готувати обід, принесли на леваду горщики з борщем та макітру вареників. Згодом надійшло ще кільканадцять чоловіків. Серед них — колишній коцурівський командир куреня та член ревкому Юхим Ільченко, чигиринець старшина Хвещук, колишній курінний Запорозької Січі Ковальцов (Орлик), Василенко, Заєць...

Під вечір вирушаємо всі в Отаманову долину. Піднявшись на гору над селом, заходимо на цвинтар. Могила Василя Чучупаки добре доглянута, вся у квітах. Постоявши хвилину, йдемо далі. Вже темніло, коли ми стали над глибокою круглою долиною. На схилах її темніли плями поодиноких дерев. Спускаємося трохи вниз і розташовуємося під високою могилою. Через півгодини на горі розлігся свист — спочатку короткий, потім протяжний. Семен Чучупака відповів таким самим сигналом.

З-за обрію виринула довга валка людей. То йшли медведівчани. За кілька хвилин із протилежного боку засвистали лубенчани. Надійшли мельничани. До одинадцятої години вся долина заповнилася озброєними людьми. Зібрався активний повстанський елемент із Медведівки, Мельників, Грушківки, Лубенців, Зам'ятниці, Головківки, Івківців, Новоселиці, Полуднівки, Янівки, Матвіївки, Худоліївки, Трушівців. Мамай привів побережан. Група суботівців прибула під командою Левадного. Від недавньої ворожнечі двох "республік" не лишилося й сліду. Всі групи, що трималися по селах, відповідали за свій склад. Ніхто чужий або й свій, до якого не було повного довір'я, не міг потрапити в Отаманову долину.

До штабу, біля могили, зійшлися ватажки. Після короткої наради Деркач піднявся на могилу. Голосно з'ясував загальне становище. Червоні, казав він, здобувши тимчасову перемогу на західному фронті, поспішають "привести до порядку" запілля. Посилено деруть "развйорстку". Проводять мобілізацію і відсилають українців служити до Сибіру та Серед-ньої Азії. На півдні успішно розвиває наступ Врангель. Ситуація на українсько-большевицькому фронті може змінитися. Все залежатиме від того, чи зможе Україна вдарити по ворогові своїми повстанчими силами. Наближа-ється вирішальна година боротьби. Холодний Яр мусить підняти зброю.

Наперед виступило кілька промовців. Їхні короткі виступи зводилися до одного... На червону мобілізацію не підемо. Як гинути, то захищаючи свої хати, а не московські інтереси в Азії. Ворогові не піддамося. Хліба йому не дамо. Треба готуватися до боротьби. Хай штаб Холодного Яру проводить підготовчу працю, підемо всі. Але до широкого виступу треба виграти трохи часу, бо поспіли жнива. Зібрати хліб — і за зброю!

Скликавши ватажків знову, отаман проводить реорганізацію за вказівками, що їх привіз Ханенко із-за фронту. Полк Холодного Яру переформовується в бригаду трикурінного складу.

1-й курінь складається із ближчих до Холодного Яру сіл. Він буде основним ядром збройних сил. До розширення операцій командує ним сам Деркач, а штаб куреня є одночасно і штабом бригади. Курінь має три піші сотні, кінну і кулеметну. Першою сотнею командує сотник Василенко. Другою — сотник Вишневецький. Третьою — сотник Темний. Кінною командує Чорнота. Кулеметною — Левадний. Я дістаю наказ приступити до виконання обов'язків курінного осавула (фактично — ад'ютанта).

2-й курінь — дніпрове побережжя з Мамаєм.

3-й — села за залізницею, які на цьому зібранні не представлені.

Села мусять поспішити із жнивами і готуватися до повстання...

Гуртами тихо покидали долину, поблискуючи під місяцем зброєю. Близько сотні хлопців із різних сіл та бурлаки, попереджені отаманом, залишилися і пішли ночувати в Мельники.

Отаман, Чорнота, Ільченко, Семен Чучупака, Левадний, Василенко і я, повернувшись на світанку до села, сідаємо в одній хаті за мапу. Обговорюємо деталі нічного нападу на Олександрівку. Мета операції проста і практична — зробити для бригади запас цукру, солі, сірників. Все це є в олександрівській цукроварні та двох "госбазах" у містечку. Цими днями до каси цукроварні привезено вісім мільйонів карбованців, які теж нам знадобляться. Караульна рота та міліція "дадуть" кілька кулеметів і чимало набоїв.

Якщо червоні не знатимуть, хто наскочив, то напад не приверне їхньої уваги до Холодного Яру. Після нападу перейдемо на один день за залізницю і повернемося, зробивши фальшивий маневр відходу на Херсонщину. Сьогодні ж уночі група наших хлопців із Бондурівського лісу пошкодить залізницю між мостами на річках Косарці та Оситняжці й перейде до Холодноярського лісу. Це забезпечить нас від бронепотягів з боку Кам'янки. Кваша з половиною людей, що залишилися, одночасно зіпсує залізницю із протилежного боку — між Олександрівкою та Малими Бірками. Отаманенко з рештою хлопців заскочить у Великі Бірки і налякає звідти продовольчий загін. Виконавши завдання, підуть на з'єднання з нами до лісу Нерубай. А наступної ночі перейдемо назад через залізницю під Соснівкою і — через Цвітну, Любомирку, Матвіївку — вернемося до Холодного Яру.

Нічне ярмаркування в Олександрівці

Увечері двісті бурлак і місцевих повстанців зібралися коло сільської управи. З Мельників і Медведівки прибуло сорок підвід на кращих конях. Ще десять підвід мали взяти по дорозі в Матвіївці. Кіннотників брали тільки десять — для розвідки і роз'їздів по дорозі.

Групу розбили на чотири відділи, при кожному — ручний кулемет. Мети маршу ніхто не знав, окрім штабу. Головківку перейшли не затримуючись. У Матвіївці приєдналися підводи. Матвіївських хлопців, які теж приготували-

ся до походу, чекало розчарування: групу не збільшували, щоб зберегти її рухливість. Польовими дорогами, обминувши Триліси, під'їхали після опівночі під Олександрівку. Залишивши підводи позаду, розмістилися на краю ліска під самим містечком. Посилаємо дванадцять чоловік обійти із двох боків місток, через який мали увірватися і тихо зняти або, як не вдасться, то збити з нього заставу. Деркач приставив до кожної групи людей, які добре знали містечко, і пояснив завдання.

Залогу і місцевих комуністів сподіваємося захопити зненацька, бо, після того як отаман Богдан поліг весною 1920 року в бою із сотнею будьонівської кінноти, Олександрівка вже відвикла від нальотів.

На містку, до якого було не більше трьохсот кроків, розляглося кілька пострілів, потім — наш умовний свист. Біжимо туди. Один із висланих нам назустріч хлопців пояснює, що застава, помітивши їх, дала кілька пострілів і втекла до містечка. Наш авангард погнався за нею. Рушаємо всі через міст. Домчавши до площі, відділи розбігаються кожний на свою "роботу". Через міст уже гуркотіли підводи. Про невдачу не могло бути й мови, бо озброєних ворогів в Олександрівці не більше сотні. Треба тільки швидко впоратися, щоб не підоспіла їм підмога з Кам'янки або Знам'янки, якщо Кваші чи Жукові не вдалося пошкодити залізницю. Взявши із собою кіннотників, заскакую на пошту, де був телеграф і телефон. Застаю там лише дві панни: чергову телеграфістку та телефоністку. Вони трохи злякано, але з цікавістю приглядаються до нас. Питаю, чи сповіщав хтось Знам'янку або Кам'янку про напад. Відповідають, що Кам'янка від одинадцятої, а Знам'янка від дванадцятої години не відгукуються. Є сполучення тільки зі станцією Фундукліївкою, яка також сповістила, що зв'язок на обидва боки перервано. Отже, наші хлопці свою справу зробили. Полагодити залізницю "товаріщі" швидко не зможуть. Боячись засідки, вони майже завжди чекають дня. Забравши обидва апарати, виїжджаємо на площу до штабу. Отамана не застали — поїхав на цукроварню.

Незабаром на площу стали з'їжджатися підводи, навантажені цукром, сіллю, сірниками і різним потрібним для нас крамом із магазинів "госбази". Дядьки жартують, що добре "ярмаркувалося". Групи Василенка і Чорноти прибули з підводами, на яких було два кулемети, рушниці й набої, захоплені в міліції та караульників. Знищити вдалося небагатьох, бо всі розбігалися, кинувши зброю.

Отаман приїхав заводською бричкою. На бричці — чимала валіза із совєтськими грошима. За півтори години роботу закінчено.

Запаливши "госбазу", виступаємо в напрямку Івангорода. Обходимо його і прямуємо до лісу Нерубай. Тут дожидали нас групи Кваші і Отаманенка. Ввечері вирушаємо назад за залізницю. Перейшли її коло Соснівки. Отаманенко з холодноярцями і своїми хлопцями приєднався до нас. Кваша, переговоривши з Деркачем, повернувся до своїх лісів. Його люди мали розпустити у селах чутку (щоб вона дійшла до червоних), що на Олександрівку напав невідомий партизанський загін, який "пішов на Херсонщину".

Перетнувши залізницю без жодних пригод, перед Цвітною звертаємо на польові дороги. Обминаємо також Любомирку і на світанку в'їжджаємо в Матвіївку...

У Мельниках все привезене поступило на "склади" в розпорядження господаря. Частину грошей виділили на розвідку та інші витрати поза межами Холодного Яру. Гроші, призначені для "внутрішніх" видатків, послали до Одеси, щоб через своїх людей обміняти на українські гривні та карбованці. В Одесі українські гроші цінувалися вже низько, а коло Холодного Яру селяни зовсім не хотіли брати совєтських — лише українські й миколаївки.

Через кілька днів у зв'язку з чуткою, що в напрямку Черкас рухаються нові червоні частини, близько трьохсот холодноярців стали табором безпосередньо в Холодному Яру. Там же був і штаб. Решта селян-козаків були напоготові, хоча і не відривалися від праці.

"Агітувати у нас нікого не треба!"

У перші дні серпня прибув до нас, здається із повстанкому Правобережжя, Дігтяр-Хоменко, колишній "державний інспектор" котроїсь із частин української армії. Здивувався, що у нас досі немає місцевого повстанкому (повстанчого комітету). На цю тему в штабі відбулося декілька дискусій, і нарешті постановили, "щоб не відставати від інших", вибрати і собі повстанком. Завданням його, як заявив Дігтяр, має бути підтримка зв'язку з Центральним повстанчим комітетом, агітація та політична організація селянства. На одному зі схилів Холодного яру відбулися збори, на які прибули представники сіл. До комітету обрали Деркача, Ільченка, Отаманенка, Дігтяра, Микитенка і Терехова (колишнього політичного референта котрогось із українських міністерств).

Коли багато голосів вигукнули кандидатуру Чорноти, той розсердився.

— Моє діло ворога бити, а не в засідання гратися. І взагалі, на сім чортів здався нам той комітет! Зв'язки і штаб може тримати. Агітувати в нас нікого не треба, а туди, де "товариші" панують, пан Дігтяр агітувати не поїде. Досі в нас одна голова була, яку всі слухали. А тепер штаб буде казати — я старший, а повстанком — я старший. І почнуть воду в ступі товкти. Коли вже вам так хочеться повстанкому, то хай отаман буде і головою.

Ця заувага не на жарт зачепила Дігтяревого соціал-демократичного коника, і він накинувся на Андрія з цілою промовою. Зазначив, що повстанкоми — це основа майбутньої демократичної влади України, наговорив цілий оберемок про контроль політичної лінії отаманів, про їхню відповідальність перед "масами".

Коли комітет почав обирати голову і хотів Деркача, Дігтяр сказав, що це неможливо, бо отаман є військовою владою і не може бути одночасно політичною. На пропозицію Деркача вибрали Дігтяра-Хоменка.

Після зборів ми з Чорнотою лежали на бурці і розмовляли. До нас підсів новообраний голова повстанкому.

— Ви, пане Чорнота, може, добрий вояк, але з вас дуже кепський політик. Ви не знаєте нових засад...

Андрій плеснув його по плечу.

— Слухай-но, братику, ти свої "нові засади" тримай для себе. Потрапив до Холодного Яру — дивися та вчися, як боротися треба. А почнеш тут "внутрішню політику" з інтригами та демагогією заводити — так от тобі святий хрест! — повішу тебе на першому ж дубі й нікого питати не буду.

Збентежений таким поворотом дискусії, голова повстанкому мовчки відійшов.

Зброю освятили на Спаса

Наступного дня, 6 серпня, був Спас. У Мотриному монастирі зійшлася сила народу. У нашому таборі за два-три дні до того виникла думка: коли у монастирі святитимуть плоди й квіти, посвятимо свою зброю. Чутка про це передалася на села, і на Спаса разом із жінками та дівчатами, що несли святити яблука та квіти, прийшло чимало дядьків і хлопців з рушницями. Наш табір пішов на Богослужіння до монастиря майже увесь. Залишилися тільки кухарі біля казанів і кулеметники біля станкових кулеметів. Навколо церков — багато народу, що не вмістився у храмі. Виставивши на дорогу варту, змішуємося з юрбою. Вітаємося із знайомими, ділимося новинами.

Наблизився час хресного ходу. Народ став великим колом навкруг нової церкви. На траві стояли кошики та миски з яблуками, медом, вінками і букетами з колосків збіжжя та квітів. Хресний хід провадив старенький монастирський священик, українець не тільки за походженням (здається, отець Іван), про якого я вже згадував. Коли він розпочав посвячення, на траву, як по команді, лягли сотні рушниць, шаблі, ручні кулемети; між яблуками та грушками зачорніли ручні гранати. Побачивши це, священик схилив на груди сиву бороду і замислився, неначе нараджуючись зі своїм сумлінням. Потім звів до неба очі і широко махнув кропилом:

— Благослови, Господи, на враги і супостати!

Отаман, з яким ми стояли навпроти могили сотника Компанійця, опустився на коліно. За ним хвилею вклякла на коліна ціла лава.

Після посвячення ми розмовляли коло могили із селянами. До нас підійшла і почастувала свяченими яблуками старенька жінка. Це була матір Солонька, боровицького отамана, що загинув навесні разом із Петром Чучупакою в Черкаській ЧК. Вона прийшла до монастиря пішки з Побережжя, щоб відправити молебень за сина.

Постановляємо після служби Божої відправити на могилі Компанійця панахиду за всіма полеглими холодноярцями.

Між богомольцями зустрічаю Галину тітку з Медведівки. Жінка зраділа.

— Боже мій! То ви живий, пане Залізняк?! А ми думали, що й Галю поховаємо... Так побивалася, сердешна, так побивалася — ради не можна було дати. Тієї неділі була я у них у Кам'янці. Змарніла геть-чисто, все плаче... Воно ж, бідне, не знає, що ви вже тут! Та і я ж не знала! На ту неділю піду потішу. На крильцятах прилетить!

Раджуся з Чорнотою, чи не передати Галі записку, аби прийшла. Андрій глянув на мене якось незвично тепло. Потім насупив брови.

— Не передавай їй нічого, не запрошуй. Як прийде сама, хай приходить.

Сміючись, нагадую йому його "новину", що Галя закохалася в якогось чекіста. Чорнота спохмурнів, але змовчав.

Коли повернулися, мали приємну несподіванку: Холодний яр зацвів вишитими сорочками і біленькими хустинками. Мельничанські дівчата принесли нам святочний обід.

Між деревами на терасі, де "містився" штаб, застаємо священика одного з великих сусідніх сіл, типового козарлюгу, якого повстанча "інтелігенція" жартівливо називала отцем Мельхіседеком. Натяк на Мельхіседека Значка-Яворського, що святив гайдамакам зброю. Привіз на кількох возах від своїх парафіян "трохи перекусити". Кмітливий панотець не забув захопити й того, після чого "перекусується", а плодовий самогон гнали в холодноярських селах знаменитий. Після кількох чарок і козацьких пісень, які він, до речі, співав артистично, отець Мельхіседек розчулився:

— Ех, братці! Якби мені не попадя та не п'ятеро попенят — попросив би я у Бога прощення, зняв би рясу, взяв рушницю та й пішов би з вами ворога бити.

Співав увесь табір. По "страшному яру" котилися луною мелодійні дівочі голоси. Гурт дівчат "заатакував" штаб і так обгодував нас свіжим медом, що Андрій зрештою поскаржився, що йому на животі виступило.

Після обіду із села стали приходити старші гості, чоловіки і жінки. Пришкандибало кілька дідів. Майже столітній дід Гармаш, який, видно, добре "потягнув собі" ще вдома, зібравши коло, став розказувати, "що йому дід оповідав" про гайдамаків і Холодний Яр.

Пізно ввечері, коли гості розійшлися, йдемо з Андрієм угору пройтися лісом. Згори мав яр вигляд фантастичний. Табір був розташований недалеко від входу до старих гайдамацьких чи козацьких укріплень, що спиналися поверх над поверхом протилежним схилом. Вогнища в таборі, здавалося, висіли одне над одним у повітрі. Мимоволі захоплений тією "асоціацією" старого і нового, я почав декламувати із Тараса Шевченка, "як ножі святили". На Андрія теж напав "поетичний" настрій. Плеснув мене по плечу, аж хруснуло.

— Здається, Юрку, цієї осені не на жарт "повіє огонь з Холодного Яру"...

У наступні дні в селах відкрився новий вид торгівлі. За одну свячену рушницю давали дві неосвячені. Приїжджали міняти з далеких сіл. Додавали револьверами, набоями, грошима, та не знаходилося багато охочих випустити

з рук "свячену". Чутка про те, що будуть святити, не встигла всіх облетіти, і посвятили зброю, може, 600 – 700 чоловік, зокрема наш табір. Штаб, який перед тим не надавав цій урочистості великої ваги, тепер шкодував, що не провів цієї акції з більшим розмахом.

З Холодного яру наш табір перебрався на другий край лісу, ближче до села Лубенців, щоб на якийсь час перенести на нього обов'язок постачання харчів. Роботи в полі завершувалися, і до табору стало прибувати більше людей. Ішли з дальніх сіл. Прибула група хлопців із Жаботина, в якому існувала вже совєтська влада.

Одного дня двоє селян привели до табору якусь дівчину у напівміському одязі. Зайшовши до Мельників, вона розпитувала про повстанців, скільки їх та де вони тепер стоять. Селяни стали за нею стежити, коли вона пішла до лісу. Зайшовши до Мотриного монастиря, дівчина уважно оглянула там усі закутки і вирушила на Жаботин. Тоді її притримали. Жаботинські хлопці впізнали, що це Паша Пєскова, коханка жаботинського воєнкома, сестра отого кацапчука Федьки Пєскова, якого ми навесні повісили за те, що привів до Мельників червону кінноту. Це через нього загинули Василь і Петро Чучупаки. Притиснута на допиті, Паша зізналася, що її послали в розвідку воєнком та уповноважений Кам'янської ЧК, який жде її у воєнкома. Після короткої наради штабу два хлопці повели Пашу до лісу. За декілька хвилин два постріли сповістили, що Паша пішла до свого братика.

За кілька днів повернувся із села Соловій і заявив, що тільки-но застрелив колишнього холодноярця Запорожця, який залишився з большевиками, коли ми відходили із Кам'янки. Дівчина в селі розповіла Соловію, що Запорожець, зайшовши на Кресельці, де його знали як холодноярця, сказав, що прийшов шукати своїх. Тим часом цікавився, що робиться в Мельниках та в монастирі, а найдужче допитувався, чи брали участь хлопці з Мельників у нападі на Олександрівку. Коли Соловій зайшов до хати, де був Запорожець, той, розгубившись, почав оповідати, що тоді, як ми відходили з міліції, його притримали в містечку червоноармійці. Потім не мав нагоди втекти, аж оце прийшов. Погодився йти разом із Соловієм до табору. Та по дорозі той нюхом відчув, що Запорожець має в кишені зброю і хоче вжити її. Застрелив його, коли Запорожець витягав із кишені револьвер.

Дігтяр-Хоменко накинувся на Соловія, що той учинив неправильно, бо, може, Запорожець справді прийшов зі щирою душею, зрозумівши свою помилку. Може, Соловієві тільки здалося, що той хоче стріляти чи тікати. Треба було забрати у нього револьвер ще на лісничівці.

Але тут озвався Чорнота:

– На твоє маленьке "може" у мене є велике "може". Запорожця послали в розвідку, коли не повернулася Пєскова. Якби він прийшов зі щирою душею, то краще за тебе знав би, до кого і куди треба йти. Для мене, як для "судді", досить того, що Запорожець питав, чи ходили холодноярці на Олександрівку.

Наступного дня хлопчина, який гнав біля табору корів, сказав, що чув у монастирі гомін багатьох голосів і думав, що туди перебрався наш табір.

Отаман робить припущення, що то привів свій загін Петренко, котрий уже передавав, що біля Михайлівки довго не втримається.

Левадний, взявши із собою п'ятнадцять козаків, пішов із двома ручними кулеметами розвідати, хто там у монастирі шумить. До монастиря від табору — зо три версти. За якийсь час у тому напрямку розляглася шалена стрілянина. Цокотіли кулемети. Рвалися гранати.

Табір розгорнувся в бойовий лад і вирушив лісом до монастиря. Хвилин за п'ять стрілянина вщухла. Не доходячи до монастиря півверсти, розсипаємося в лаву і, вислявши розвідку, посуваємося вперед.

Розвідка привела двох переляканих червоноармійців, які ховалися в кущах. Молоді кацапчуки, цокотячи зубами від страху, розповіли, в чому справа. 2-га бригада "внутрішньої служби", яка лише позавчора прибула до Бобринської із Московщини, не мала жодного уявлення про місцеву ситуацію і тому не відчувала страху перед Холодним Яром. Вона дістала наказ зайняти Мотрин монастир і стати в ньому гарнізоном. Проїхала через Жаботин на підводах не затримуючись, і через те зв'язківці з Жаботина не встигли нас попередити про її наближення.

Прибувши до монастиря, бригада спокійно, не виставивши навіть варти, розташувалася на подвір'ї і стала готувати обід. А комісія оглядала приміщення. В цей час, за словами червоноармійців, їх оточила велика сила якогось ворога і майже всіх перебила.

Здогадуємося, що то Левадний скористався недбалістю командира бригади і, не турбуючи нас, впорався з нею сам.

На монастирському подвір'ї — страшний хаос. Поміж будинками, в саду лежать убиті і поранені червоноармійці. Стоять і лежать перекинуті вози з майном, набоями, кулеметами. Земля рябіє від рушниць, набійниць, шинелей, шапок. Посеред цього "Мамаєвого побоїща" спокійно диміли похідні кухні.

Левадного із хлопцями у монастирі не було. В лісі в напрямку Жаботина чулися поодинокі постріли. Видно, погнався за тими, що втекли. Коли ми, вислявши частину людей у тому напрямку, стояли з отаманом і Чорнотою біля церкви, до нас із плачем підбігли черниці. Розповіли, що "товаріщі", оглядаючи церкви, до яких хотіли поставити коней, забрали з престолів золоті й срібні речі для богослужінь та зґвалтували деяких черниць, у тому числі стареньку, подібну до мавпи карличку, що мала всі шанси померти дівицею.

Селяни розбрелися по монастирському подвір'ї, добивали пострілами та багнетами поранених червоноармійців. Спостерігаючи за їхніми спокійними рухами, пригадую "роботу" чекістів у льоху для розстрілів. Інакше не можна. Ворог, який залікував рану, теж ворог. Та й що можна закинути цим озброєним гречкосіям?! Вони лише кмітливі учні тих, хто в боротьбі з ними був сильний своєю жорстокістю.

Повернувся Левадний і оповів, що коли підійшов до монастиря, то побачив із валу безтурботних червоноармійців. Залігши із сімома козаками в кущах на валу від мельничанської дороги, послав вісім хлопців із другим куле-

метом, щоб, обійшовши лісом, відкрили вогонь із валу з боку Жаботина. Коли спантеличені червоні кинулися тікати юрбою в цей бік, зустрів їх кулями і гранатами. Червоноармійці відкрили рясну безладну стрілянину, яка тільки дезорієнтувала їх у силах противника, посилила паніку.

Бригада втратила близько двохсот чоловік, маючи у своєму складі до тисячі. Решта розбіглися лісом через вали. Багатьох ще виловлять, бо москалі поміж ярами не швидко знайдуть дорогу. Але все-таки Левадний впоров дурницю. Якби він дав знати до табору і зачекав, можна було б оточити бригаду і винищити до ноги.

Отаман сердився і лаяв Левадного. Той виправдовувався, що "серце не витримало", як побачив "товаріщів", котрі господарювали в монастирі.

А все-таки кількасот рушниць, сім кулеметів, до сотні тисяч набоїв, кілька десятків скринь гранат — це для нас знахідка. Та й кухні знадобляться.

На бричці з пробитим кулями колесом знаходимо бригадну канцелярію. У валізі, очевидно командировій, — забрані чаші, хрести, дароносиці. Віддаємо їх радісним черницям. Із тих селян, що правили підводами, одного було поранено. Більшість підвід "товаріщі" перед тим відпустили, а ті селяни, що залишилися, при перших пострілах позабігали до будинків.

У скрині з канцелярією знаходимо "дислокацію дивізії внутрішньої служби", що прибула в наші краї, та наказ її штабу зайняти Мотрин монастир. Штаб дивізії наказував командиру бригади провадити систематичне виловлювання "бандітов" і дезертирів по довколишніх лісах. Зазначалося, що, за відомостями Бобринської ЧК, в селах поблизу монастиря сильно розвинутий "кулацкій бандітізм", а тому штаб радив, щоб командир бригади не дозволяв червоноармійцям ходити поодинці в села, особливо вночі. Штаб дивізії, очевидно, уявляв собі, що він у Тамбовській губернії, з якої приїхав. Тепер, після науки, діятиме обачніше.

Після короткої наради постановляємо перенести табір до монастиря. Частина козаків пішла полювати в ліс на москалів. Одна сотня повернулася в табір по речі, а кільканадцять чоловік взялися закопувати трупи.

У цей час до монастиря в супроводі вершника з Мельників приїхав зв'язковий із Жаботина. Коли червоні переїжджали Жаботин, він іншими дорогами поскакав до Мельників. Там оголосили збір дієвої сотні, а його послали з провідником до нашого табору в лісі. У таборі нас не застали, а від хлопців, які йшли по речі, довідалися, що спізнилися. Отаман передав до Жаботина, що коли завжди будуть отак попереджувати про наближення ворога, то користі з того мало.

У наступні дні "Мотря" знову зажила життям воєнної фортеці. На дорогах до монастиря викопали легко укріплені пункти передової оборони. Кожна сотня дістала на валах свою дільницю на випадок наступу червоних. Левадний розмітив місця для кулеметів і мінометів. Найближчі села були повідомлені про відновлення порядку бойового збору за великим дзвоном Мотриного монастиря.

А залога наша налічувала вже понад сімсот козаків.

Зрада і смерть коханої

На третій чи четвертий день після того, як ми зайняли монастир, отримую від отамана наказ про призначення мене на сьогоднішнє засідання членом організаційного суду.

Коли за столом в отамановій келії сіли отаман, Чорнота, Ільченко, Семен Чучупака і я, чотири голоси доручили мені головувати на цьому засіданні. Але розпочав отаман:

— Маємо розглянути справу одного із членів нашої організації, який зрадив ворогові імена трьох інших членів організації. То були дорогі для національної справи люди. ЧК їх розстріляла. Хочу знати твою думку, осавуле. Якій карі він підлягає?

Я міг лише знизати плечима:

— Мене дивує, отамане, що ви мене про це питаєте. Коли ми ухвалювали постанову про організаційний суд, то для всіх раз і назавжди було сказано, що така особа підлягає смерті, навіть якщо вона зробила це несвідомо.

— Бачиш, Юрію, ми всі тебе любимо і не хотіли після вже пережитого тобою завдавати нового болю. Але... є речі, що стоять вище нашого бажання.

Мене здивував цей вступ, ніби підсудним мав стати я. Кажу про це з усмішкою товаришам.

Отаман тепло, але твердо глянув мені в очі.

— Це, Юрію, зробила Галя.

— Що?! Це неможливо!

Присутні мовчки ствердно кивнули головами.

Чорнота, що сидів поруч, обняв мене за плече.

— Ще до твого приходу наші хлопці з телепинської міліції зв'язали і перепачкували вночі до Холодного Яру уповноваженого Кам'янської ЧК по боротьбі з "контрреволюцією". Він приїздив до Телепина налагоджувати агентурну сітку. Завдяки нотаткам, знайденим у його портфелі, та його зізнанням на допиті ми відкрили таємницю розстрілу наших людей у Кам'янці.

Член-секретар суду Ільченко розгорнув і підсунув до мене течку з паперами. Переглядаю зізнання розстріляного уповноваженого ЧК, нотатки з його записної книжки, і переді мною постає страшна правда.

Коли Галя довідалася, що я "загинув", то від болю зовсім втратила голову. Поділилася своїм горем із товаришкою, яка в той час була вже таємною агенткою ЧК. Та розповіла все уповноваженому, додавши, що Галя може знати, хто в Кам'янці зв'язаний з Холодним Яром.

Коли Єлисаветградська ЧК розіслала по своїх установах мою та Зінкевича фотографії, розшукуючи зв'язки організації, уповноважений використав це. Закликав до себе Галю і сказав їй, що я не загинув, а перебуваю в арешті ЧК. Показав моє фото з датою. Викликавши довіру ласкавою, спів-

чутливою розмовою, запропонував: коли вона видасть, хто в Кам'янці зв'язаний із Холодним Яром, то він обіцяє, що забере мене зі справою до себе і не розстріляє, а вишле в Московщину. Вона зможе поїхати зі мною, ніби не знаючи, чому мене звільнили.

Напівбожевільна від горя дівчина, яка вже не могла керуватися холодним розумом, повірила, що врятує мені життя, і видала тих, кого знала.

ЧК декого розстріляла, а за рештою стежила, як вони знову організовуватимуть підпілля. Та хлопці відчули небезпеку і повтікали. Галю не арештували. Уповноважений, якого взяли в полон хлопці в Телепині, діставши півсотні шомполів, зізнався, що Галя брала активну участь у їхній роботі. Голові ЧК та іншим чекістам він не сказав про неї, щоб ті не поспішили з розстрілом. Мав намір використати її ще й просто як гарну дівчину, яка йому подобалася. Хлопці, котрих потім розстріляли, не видали її навіть під час катувань.

Суд відбувався саме сьогодні, бо Ільченко довідався, що Галя приїхала до тітки в Медведівку і збирається прийти до мене в монастир.

Серце стиснули залізні обценьки. Моя омріяна Галя, думка про яку дала мені силу врятувати собі життя, мусить сьогодні померти... Не хочу! Цього не може бути!

Але чому? Бо вона зрадила з любові до мене?

Яке діло жорстоким законам боротьби до причин зради!

Тому що я її люблю?

Хіба обходять ті невблаганні закони особисті почуття!? Кожен із нас за те саме підлягає однаковій карі.

Підсуваю до себе написаний уже короткий вирок і першим ставлю під ним підпис. Виходжу з келії прибитий і змучений. Іду в сад і ницьма лягаю у траву... У голові єдина думка: "Галя мусить померти".

Після обіду вона прийшла до монастиря. Змарніла, розгублена. Господи, скільки я мріяв про цю зустріч...

Сідаємо з нею на лавочці біля могили Компанійця.

— Тебе звільнили?

— Ні, я втік, коли вели розстрілювати.

Груди їй зворухнув глухий стогін.

— Я хотіла відібрати собі життя... А тепер я так хочу жити! Для тебе...

Подумавши про щось, здригнулася і припала всім тілом до мене.

— Я вже більше звідси не піду... буду з тобою...

Холодне тупе лезо поверталося у грудях. При думці про те, що мало статися, все моє єство спалахнуло буйним протестом.

Не хочу! Цього не буде! Ще є час... Виберу собі у штабі добрі большевицькі документи, візьму совєтських грошей, що їх як осавул мав у своєму розпорядженні, й увечері, захопивши Галю, зникну з Холодного Яру. Замість неї віддам на смерть свою честь.

Та хтось інший у мені суворо стиснув серце в кулак. Яке тут значення має твоя честь?! Утікаючи від боротьби, чи не вбиваєш ти ножа у спину справі, яку не маєш права ставити нижче за своє особисте щастя!

Того самого дня під вечір вирок над Галею було виконано. Зробив їй одну-єдину послугу, яку міг зробити. Вмерла щасливо, несподівано, не знаючи, що її чекало.

У лісі коло монастиря з'явилася маленька могила моїх великих мрій. Вранці, глянувши у дзеркало, побачив на голові сиві волосини. У душу вселилася пустка і холодна гадюка нудьги. Рука мимоволі тягнулася до револьвера. Але в критичну хвилину Чорнота, що стежив за мною, стиснув мені ззаду плече:

— Не роби дурниць... Не маєш права. Життя твоє належить не тобі, а Холодному Ярові та Україні.

Терор на терор

До монастиря підпливала сила. Хлопці з дальніх сіл, що підлягали большевицькій мобілізації, виходили з червоними прапорами до Черкас і Кам'янки, та... потім "збивалися з дороги" і йшли до Холодного Яру. Деякі групи привозили із собою зв'язаних співробітників воєнкоматів, котрі проводили мобілізацію.

"Подарованих" 2-ю бригадою рушниць не вистачало. Дістали частину зброї із захованого в печерах під валами запасу.

Одного ранку до монастиря прибув отаман Петренко із трьома сотнями михайлівчан "та прусівчан". Привів із собою п'ять кам'янських чекістів, яких його хлопці впіймали десь коло Райгорода. Бачу з вікна келії, як після допиту в штабі Чорнота з козаками повів їх, зв'язаних, за вали. Виходжу без зброї і йду туди.

Чекісти стоять у рові під валом, благаючи, щоб їх не вбивали.

Дивлюся на бліді, скривлені від страху обличчя, і мене охоплює палка ненависть. Це ж вони... убивці Галі...

Андрій, глянувши на мене, вийняв і простягнув мені свій кинджал.

— На... Легше на серці стане.

Беру кинджал і підходжу до уповноваженого "по барьбе с бандітізмом" — здоровенного москаля-матроса. Скорчившись, благає подарувати йому життя. Клянеться, що поїде відразу до свого "радімого" Петрограда і ніколи в Україну більше не повернеться.

Розмахнувшись, вбиваю кинджал у ліву нагрудну кишеню його френча. Чекіст падає, судомно чіпляється пальцями за траву — мовби хапається за саме життя. Дивлюся якийсь час на заслинений труп і усвідомлюю, що та ненависть у мені не до цієї потворної купи м'язів, а до цілої ворожої сили, яка руками цих тварин, що навіть померти гідно не вміють, прямує, не перебираючи в засобах, до своєї мети. Усвідомлюю, що від того, скільки цеглинок ворожого муру проб'ємо лезами і кулями, залежить підсумок боротьби.

Простромивши другого, з таким почуттям, наче то був мішок із половою, витираю і віддаю Андрієві кинджал. Решту чекістів козаки покололи багне-

тами. Трупів не закопували. Ночами чулося з-за валів хрипке гавкання лисиць, які обгризали кістяки чекістів.

Одного дня після обіду варта з-під Грушківки привела до штабу селянина, що йшов із пакетом до штабу Холодного Яру від... Кам'янської ЧК.

Був це бідний дядько, який під час нашого перебування в Кам'янці носив там жидам воду. Він оповів, що його послав сам "товариш начальник ЧК", наказавши віддати тільки отаманові, і то обов'язково під розписку. Інакше його розстріляють, коли повернеться. В пакеті — відозва-наказ, підписана повноважним представником Всеросійської ЧК на Правобережній Україні, що приїхав до Кам'янки ознайомитися із ситуацією на Чигиринщині. Зверху, звичайно по-московськи, надруковано великими літерами: "Холоднояр-ским бандитам — беспощадный красный террор!" Далі був категоричний наказ за три дні здати зброю і з'явитися всім до ЧК. У такому разі "рабоче-крестьянская власть" помилує нас і подарує життя. Інакше всі будемо знищені, а непокірні села — спалені.

Селянин, діставши "за службу" чарку та обід, озираючись, оповів нам, що сьогодні вранці чекісти настромили на списи відрубані голови двох холодноярців із села Косарі і поставили їх на залізничному переїзді, на дорозі, що вела через Грушківку до Холодного Яру. На одному списі висить табличка: "Холодноярским бандитам — беспощадный красный террор!" На другому — "Это ждет всех бандитов!"

Здогадуємося, що це голови двох наших хлопців із Косарів, які три дні тому відпросилися провідати вночі батьків і не повернулися.

Видавши дядькові розписку з печаткою Холодного Яру, зав'язую йому знову очі й відправляю до передової сторожі. Пізніше ми довідалися, що ця відозва була розклеєна в довколишніх містах і доступних для червоних селах.

Старшини і козаки, розлігшись у саду на траві, почали обговорювати новину. Отаман висловив думку, що треба написати відповідь і для "більшого фасону" видрукувати її у чигиринській друкарні, де ми мали своїх хлопців. А потім передати її до ЧК та розповсюдити в містах. Голова повстанкому, лігши на живіт, відразу ж захопився виготовленням тексту. За півгодини списав олівцем кільканадцять аркушів у своїй записній книжці і почав уголос читати. В тій відповіді Дігтяр таки добре загнуздав свого партійно-демократичного гнідого.

Почавши з того, що большевики протиправно розігнали Всеросійські установчі збори і зламали засади свободи, рівності, братерства та права націй на самовизначення, закінчив палким закликом до москалів-червоноармійців, щоб вони не проливали невинної крові, а об'єдналися з українськими повстанцями, які борються за правдивий соціалізм, та повертали зброю проти нових деспотів, що стали на місце "кривавого Миколая". Окремий розділ присвячував "обдуреним братам-українцям" і закликав їх прозріти, не "здіймати з матері полатаної сорочки".

Отаман, вислухавши, похитав головою:

— Не годиться. Напиши-но, осавуле, ти. По-військовому. Коротко і ясно.

Озброївшись олівцем, починаю сушити собі голову над різними варіантами відповіді. Нарешті, глянувши на большевицький "зразок", що лежав переді мною, пишу: "Московсько-жидівським червоним катам України — нещадний жовто-блакитний терор!" Далі від імені Холодного Яру та всіх українських повстанців пропоную "товаріщам" негайно вибиратися у свою Московщину, інакше всіх їх в Україні чекає смерть. Не потребуємо "няньок", які б опікувалися нами. Самі собі дамо раду. Окремо нагадую зрадникам, котрі пішли на службу до ворога, що пощади їм не буде.

Відповідь усім, за винятком Дігтяра, сподобалася. Лише Чорнота збунтувався проти вислову "жовто-блакитний терор". Блакитний чи ще там якийсь рожевий колір, казав він, на суконки для молоденьких панночок годиться. Носимо чорні верхи на шапках, маємо чорний прапор. Чому не можна назвати свій терор чорним?

Отаманенко зауважив, що нас можуть сплутати з анархістами-терористами. Погодилися на тому, щоб замість "жовто-блакитний" написати "національний".

Під вечір до мене підійшов на подвір'ї Чорнота, котрий радився перед тим з отаманом. Глянув на небо, на якому бігали хвилясті хмарки.

— Під ранок задощить, а вечір буде темний, захмарений. Підеш зо мною забрати голови наших хлопців, а московські на їхнє місце настромити?

Охоче погоджуюся.

Ми знали, що під Кам'янкою вночі виставляється в наш бік застава з шести чоловік із кулеметом. Стояла вона по грушківській дорозі на високому кургані, — його ще називали Майдани. Курган мав на верхівці широке заглиблення. Хтось оповідав мені, що в ньому козацькі "хіміки" робили в старовину селітру для пороху.

Вечір видався темний, із вітром. Узявши двадцять чоловік із двома ручними кулеметами, заходимо під той курган полями ззаду, від Кам'янки. Поклавши хлопців вздовж дороги лицем до міста, вшістьох, озброєні тільки кинджалами і револьверами, плазуємо до кургану. За півсотні кроків від нього Чорнота поліз у розвідку сам. Повернувшись, оповів пошепки, що чотири червоноармійці сплять посеред заглиблення, а два лежать, розмовляючи, біля кулемета на гребені з протилежного боку. Коли підліземо, хлопці залишаться лежати у прокопаному з цього боку хіднику на курган, а ми удвох, прокравшись попід внутрішніми схилами заглиблення, прикінчимо отих двох, що не сплять, "чеченськими ударами" між лопатки. Кавказький кинджал, загнаний між лопатки, неминуче розриває хребта, що відразу паралізує всі органи. Це надійніше, ніж шукати із плечей серце. Після того хлопці підскочать і прикінчать сонних.

Вилізши тихо на курган, залишаємо хлопців і повземо з Андрієм по обидва боки попід внутрішніми схилами ями. За дві-три хвилини червоноармійці, що весело оповідали один одному свої любовні пригоди в "матушкє Расеє", замовкли навіки. В наступні секунди й сонні стали мертвими. Застава навіть не пискнула.

Відрубавши червоноармійцям голови, вертаємося з ними до своїх товаришів.

Прислухаючись, повземо до переїзду. Біля поручнів стоять застромлені в петлі списи з головами. Витягнувши списи і знявши з них голови, Чорнота з одним козаком понанизували, б'ючи до землі, на кожний по три ворожі голови.

На місце відв'язаних чекістських табличок Андрій прив'язав заготовлені ним у монастирі — "Московсько-жидівським червоним катам України — нещадний національний терор!" і "Це чекає усіх червоних бандитів!".

Списи поставили "лицем" до міста.

Забравши голови загиблих хлопців і захопивши з кургану кулемет та рушниці, прямуємо полями до лісу.

Добре змочені дощем, вертаємося до монастиря.

Важка рука Андрія Чорноти

У наступні ночі нашу "відозву" було розклеєно в Чигирині, Черкасах, Знам'янці, Олександрівці. Міліціонер телепинської міліції, що приїздив до Кам'янки з пакетом від свого начальника, повісив її вночі на мурах у Кам'янці.

Грушківські хлопці впіймали і привели до монастиря свого односельчанина,Семена Залізняка, який зрадив нас у Кам'янці. Залізняк, забравши до Кам'янки жінку й дитину, прийшов уночі до своєї хати за речами.

Допитувати його взявся Чорнота. Я в цей час був зайнятий іншою "роботою". Гуляючи по валах, відбив у жирного монастирського кота молоде пташеня. Ситий кіт, упіймавши його, грався і трохи поранив. Я його взяв до своєї келії, але потім за порадою старої черниці відніс валом туди, де взяв, щоб його могли знайти батьки і забрати до гнізда. По дорозі мене наздогнав Чорнота, який із двома козаками вів поза валом зв'язаного зрадника. Вирок йому було вже ухвалено давно. Побачивши мене на валу, Залізняк підняв зблідле обличчя.

— Рятуй мене, Юрію! Ти ж так любив мою маленьку Ганнусю. Тепер вона зостанеться сиріткою...

Мовчки проходжу вперед. За плечима в мене розлягається розпачливий крик. Ще декілька місяців тому мені було б його жаль. А тепер... Ця зліплена з української глини ворожа цегла мусить бути розтовчена.

Пустивши пташеня і зачекавши, поки воно зв'язалося писком із батьками, що із тривожним криком літали над кущами, вертаю назад. У рові під валом лежав Семен Залізняк. По тому, що голова розсічена шаблею майже навпіл, упізнаю важку руку Чорноти.

Пригадую слова Залізняка. Ганнуся — це була його надзвичайно мила і розумна донечка років п'яти-шести. Коли вона відвідувала нас у Кам'янці, я цілими годинами з нею грався.

Може, Залізняк і зрадив нас через те, що, повіривши у сталість більшовицької влади, не хотів, щоб Ганнуся побачила його колись мертвим, щоб не побачила знущань над матір'ю, спаленої хати.

Та чи не все одно — чому? Головне, що зрадив, віддав на смерть два десятки товаришів.

Життя в монастирі йшло своїм звичаєм. Користуючись "мирними" днями, я впорядковував штабну канцелярію, проводив реєстрацію старшин і підстаршин. Ночами, щоб ніхто не бачив, відвідував Галину могилку й годинами непорушно просиджував біля неї із запеченим в серці болем. Чорнота не читав більше лекцій про те, що боротьба не знає жалю. Я вже й сам добре усвідомив, що коли дві нації борються, то білі рукавички треба скинути.

За п'ять років на фронтах довелося розрубати в бою череп не одному німцеві, мадярові, москалеві, але, що можна піднести шаблю на ворога, який кинув уже зброю, що ворог лише мертвий перестає бути ворогом, — з цим я погодився аж тепер, на цьому клаптеві української землі, який треба було відстояти — або загинути.

Холодний Яр зробив ще деякі зміни в моїй душі. Я і до нього "не боявся смерті", бо... не показав цього перед іншими. Тепер я справді спокійно дивився їй в очі. Це не була апатія, яку я переживав у льохах ЧК. І не сліпий фанатичний запал. То було цілком тверезе усвідомлення, що моє життя належить не мені, а тому помноженому на мільйони моєму "я" — моїй нації. І тим, хто насипав ці вали довкола Мотриного монастиря, хто копав шанці в Холодному Яру...

Коли я впаду, моє тіло, може, з'їдять лисиці, щоб нагодувати молоком своїх дітей, мою кров вип'є рідна земля, щоб виростити з неї траву для коня того, хто стане на моє місце, і нічого під сонцем не зміниться...

А події насувалися.

Доходили суперечливі чутки про перемоги й поразки Червоної армії на західному та південному фронтах.

За Дніпром горіли села і гуркотіли гармати в боях червоних частин із сильними партизанськими загонами Келеберди та Скирди.

Большевики підвезли Дніпром частини, які, займаючи села на Побережжі, посувалися між Дніпром і Тясмином, відрізуючи нас від куреня Білого яру. Мамай передав, що йому в плавнях стає "гаряче", бо ворожі бронеплави систематично обстрілюють повстанців із гармат. Він поки що дурить "товаріщів", перевозячи кожної ночі "січ" човнами на обстріляні вдень ділянки.

Збільшений Чорноліський кінний полк Пилипа Хмари час від часу латав "товаріщам" боки, виринаючи з Чорного лісу. За Чигирином розгулявся верткий Кібець, напади якого сповна відповідали його псевдоніму. А далі в степ — повстанці Лютого та Штиля пороли животи продзагонівцям, набиваючи в них "развйорстку". Крім них, з'явилася на Херсонщині Степова дивізія Костя Блакитного та махновського типу летючий загін Чорного Воро-

на. Кваша за залізницею теж нагадував про себе. Неподалік Розуміївки з'явився загін Загороднього, а на Черкащині, в околицях Мліева — Тетієва — Городища, розгулявся мліївський отаман Голий.

"Червоний цар" Лейба гнівається

Червона дивізія "внутрішньої служби" пересунула свої частини в нашому напрямку, ведучи інтенсивну розвідку. Передаємо Голому, щоб по можливості забавляв її з протилежного боку.

Гарнізони Кам'янки й Олександрівки були значно підсилені.

Зв'язковий зі Знам'янки повідомив, що туди потягами прибули бригада піхоти, полк кінноти та загін особливого призначення Всеросійської ЧК. Перед тими частинами і місцевими чекістами виступав із промовою "наркомвоєнмор" Лейба Троцький.

"Червоний цар" прибув до Знам'янки під охороною двох бронепотягів.

У його поїзді, крім сильної охорони, було дві платформи з авто та малим аеропланом. Троцький передбачав навіть, що, може, доведеться тікати від повстанців у повітря.

Лейбу висадили на дах вагона, і звідти він істерично горлопанив до червоноармійців та чекістів про те, що "кулацкая кантрєволюция" вбиває ножа в спину большевицької революції у той час, як Червона армія бореться на фронтах із зовнішнім ворогом. Маючи під рушницею мільйони, червоне командування може кидати на фронти лише сотні тисяч, бо решта необхідні для "оборони завоєваній рєволюції" в запіллі. "Красная армія, — кричав Троцький, — центральние ґарада, фабрікі ґаладают, патаму шта українскій кулак закапивает хлєб в зємлю, а сам бєрьот ружйо і ідьот карміть нас пулямі!"

Закінчив промову класичним наказом червоноармійцям: "Бєспащадна вистрелівайтє, вирєзайтє бандітскіє кодла, іначє нас перерєжут! Без жаласті жґітє бандітскіє сьола, іначє нас сажґгут в аґнє кантрґєвалюції".

Після його від'їзду кіннота виступила в напрямку Цвітної, а бригада піхоти — на Чигирин. У повітрі не на жарт запахло порохом.

У нашому штабі відбулася нарада. Коли не хочемо, щоб нас перерізали, а наші села пішли з попелом мусимо виступати і нищити ворога, не даючи йому планово затягувати петлю на нашій шиї.

Увечері я сидів у келії і при світлі двох зроблених із лампадок каганців писав до сусідніх отаманів зв'язкові листи, в яких наш штаб закликав їх до порозуміння і спільного планового провадження операцій. Написавши до Мамая і Кваші, щоб, поповнивши свої курені, вели їх до Холодного Яру, я почав писати накази сільським отаманам.

Холодний Яр оголосив мобілізацію[1].

[1] На цьому завершується перша частина спогадів (*примітка упорядника*).

"У поході знадобиться"

Мобілізацію Холодного Яру було призначено на 29 серпня — свято Усікновення глави Іоана Хрестителя.

На цей день і большевики скомандували збірку новобранців чотирьох років до воєнкоматів у Черкасах і Кам'янці. Накази червоних комісарів про мобілізацію одержали, звичайно, лише села, що були поза межами володінь Холодного Яру. Багато з них минулого року брали участь у повстаннях за покликом великого дзвона Мотриного монастиря і належали до Холодноярської організації. Потім "умиротворилися", "признали совєтську власть", давали "развйорстку", а оце мусили давати синів до Червоної армії. У ці села розіслали наказ нашого штабу: на мобілізацію йти зі зброєю, але не до воєнкоматів, а до Холодного Яру.

Отаман Деркач на ці села великої надії не покладав і висловлював думку: вони, зважаючи на близькість Холодного Яру, що зв'язувало руки "совєтській власті", на большевицьку мобілізацію не підуть, але не відгукнуться і на нашу, бо їхня "хата скраю". Чорнота не погоджувався і запевняв, що прийдуть до нас обов'язково, бо... "хата" їхня не з одного, а з двох "країв" і котрийсь із них вибрати мусять.

Зранку 29 серпня в Мотриному монастирі запанував урочистий настрій. Залога готувалася до походу. Черниці з повагою квітчали вівтар, поставлений надворі між церквами. Богослужіння мало відбутися під небом, бо ні церква Іоана Богослова, ні Свято-Троїцька церква не вмістили б усієї залоги і богомольців. Священики довколишніх сіл мусили поспішити з богослужінням, щоб не затримати вимаршу сільських сотень на збірний пункт.

Сонце ще тільки піднялося над лісами, як залога, готова до походу, стала густими лавами перед вівтарем. Отаман Деркач та курінний Петренко винесли з вівтаря Свято-Троїцької церкви обидва холодноярські прапори і передали їх хорунжим.

Службу Божу правив старенький отець Іван, що вже не вагався окроплювати зброю і прапори. Як тільки він скінчив і поблагословив курінь, ми вирушили з монастиря на Кресельці — місце збірки. В монастирі залишилося триста козаків під командою молодшого Деркача (отаманового брата) для охорони бойових і господарських запасів.

Оточена лісами долина на Кресельцях швидко заповнювалася відділами, що безперервно надходили із сіл. Штаб стає на подвір'ї лісничівки, з якої навесні вирушили в останню дорогу Василь і Петро Чучупаки та Солонько... Один за одним заходять на подвір'я отамани і виструнчуються перед Деркачем.

— Пане отамане! Прибула лубенська сотня — чотириста п'ятдесят піших, дев'ятнадцять на осідланих конях, два станкових кулемети, чотири ручні, ручних бомб — двісті шістдесят, набоїв понад дванадцять тисяч.

— Пане отамане! Доповідаю, що прибув у ваше розпорядження з матвіївською сотнею. Піших п'ятсот тридцять. Кінних двадцять два. Кулеметів вісім. Міномет один — мін до нього сорок. Набоїв у середньому по сто п'ятдесят на рушницю, по тисячі на кулемет...

Сотні холодноярських сіл, відділи з дальших сіл та хуторів зголошувалися один за одним. З Чорнотою стоїмо поблизу отамана. Перекидаємося зауваги і сходимося на думці: набоїв чимало. Кожний холодноярець дбайливо збирав їх, як збирали колись батьки срібні царські рублі на купівлю шматка поля або кожуха. Та немало патронів лише для перших боїв. Для наступних боїв наші запаси — у ворога...

Краще за інших забезпечена бойовими матеріалами мельничанська сотня, найчисленніша, хоч були села й більші. Слід враховувати, що вже близько двохсот чоловік із Мельників полягло в боях під прапором Холодного Яру.

Мельничани виглядали по-козацьки. Командував ними Семен Чучупака. Олекса і наймолодший Дем'ян Чучупаки теж були в сотні. Старий батько Степан по смерті Василя та Петра до рушниці вже не здужав.

Коли Семен Чучупака ввійшов на подвір'я лісничівки, щоб відзвітувати отаманові, слідом за ним пришкандибав дід Гармаш з англійською рушницею на плечі й ножем-коліем за поясом. Коли ми з Андрієм гостювали в діда минулого тижня, він нам із гордістю показував ножа і запевняв, що це справжній свячений його діда, котрий у Максима Залізняка "гарматами заправляв". Ледве закінчив мельничанський отаман рапорт, як дід Гармаш підійшов до нього і, стукнувши закаблуками, відсалютував рукою до баранячої шапки.

— Пане отамане! — сказав дід. — Хочу начальникові скаргу подати.

Чучупака усміхнувся:

— Будь-ласка.

Дід розвернувся по-воєнному до Деркача і завзято стукнув закаблуками.

— Пане отамане! Хочу поскаржитися на свого сільського отамана Семена Чучупаку, що не хоче мене до війська прийняти. Як мої сини і внук у війську, то такого права нема, щоб мені забороняти. Як вам відомо, пане отамане, прадід і дід мій на Січі козакували і сам я п'ятнадцять років у війську служив — до чина бомбардір-наводчіка[1] дослужився, тому прошу відмінити наказ нашого сільського отамана, щоб я йшов додому і ліз на піч грітися.

Деркач глянув на Чучупаку, той — на діда.

— Діду! Таж у вас сто років на карку! Вам спокою та вигоди вже треба. Ну куди вам до походу та до бою?!

Дід повернувся на закаблуках до свого отамана і підніс руку до шапки.

— Во-первих, мені тільки дев'яносто шостий від Пилипівки пішов, а во-вторих, я ще тебе, шмаркача, за руку в поході поведу, як утомишся!

На таку "субординацію" весь штаб вибухнув реготом. Деркач, сміючись, поклав дідові руку на плече.

[1] Підстаршина артилерії — капрал *(примітка автора)*.

Во-перших, як ви, діду, до свого отамана говорите? Що ж це за приклад для молодших буде?

— Винуват! Забувся...

— А во-вторих, я думаю, що коли чуєтеся ще в силі, то отаман вас прийме.

Чучупака розвів руками.

— Та мені що! Хай іде — буде для хлопців куліш варити.

Дід виструнчився.

— А то вже як прикажете: чи куліш варити, чи з гармати стріляти.

Задоволений, дід пішов до синів і внука поділитися радістю, не підозрюючи, що вони, власне, й ублагали Чучупаку, щоб нагнав його додому на піч.

Від моста на Тясмині привіз вершник вістку, що Мамай із куренем Білого яру, відпочивши у Трушівцях після нічного переходу через Побережжя, вирушає на Кресельці.

Отаман відкликав мене і Чорноту вбік.

— Треба вислати розвідку до Чигирина — довідатися, що там "товаріщі" поробляють. Найкраще було б послати якусь метку жінку чи дівчину.

Ми вже мали відомості, що червона бригада піхоти вислана зі Знам'янки з настановою Лейби Троцького. Вчора вона увійшла до Чигирина. Якщо бригада вирушить у наш бік, нас попередять суботівці, але що планує — треба знати.

Серед розвідниць найкращими були дві інтелігентні дівчини з Медведівки та дві молоді черниці з Мотриного монастиря. Викликати їх — мине немало часу. В цю мить помічаю "бісової віри дитину" — Ганю, що, стоячи під хатою, з цікавістю оглядала заповнену повстанцями долину. Очима показую на неї Чорноті.

Андрій стиснув губи.

— Та хлопцям голови крутить добре — може, й знадобиться. Нехай іде, а в Медведівку до Ліди напиши записку і пошли вершником. Буде певніше.

Підходжу до дівчини і садовлю її біля себе на призьбі.

— Ганю! Підеш до Чигирина подивитися, що москалі роблять?

— Піду.

— А не боїшся?

Ганя заперечливо крутить головою, потім блискає рівними рядами зубів:

— Що я — не козачка?!

У хаті Ганя кладе до старого кошика пляшку від гасу і торбинку на сіль. Щоправда, цього добра давно в Чигирині немає і ніхто по них туди не ходить, та цього москалі, які щойно прибули в Україну, не знають. Зав'язую їй у хустину жмут совєтських грошей і, навчивши, відправляю. Мати на прощання наказує, щоб до тих "харцизяків" зуби не шкірила та до хати не йшла, як будуть запрошувати. Послав також записку до Ліди, щоб ішла в Чигирин і, роздивившись, верталася на Мельники.

З боку Мельників надійшов новий відділ. Попереду — великий жовто-блакитний прапор із написом "Курінь Білого яру". Та колона не була довга...

Отаман Мамай, сором'язливо ховаючи погляд у борідку, оповів Деркачеві, що Побережжя підвело... Побережани готові до бою з ворогом, але... відходити від своїх хат не хочуть — бояться, що москалі, які йдуть Побережжям, попалять села. Своїх "рибалок" вивіз Мамай човнами з очеретів та обійшов ворожі частини над Дніпром уночі. Привів двісті двадцять чоловік із двома важкими та двома легкими кулеметами. Свою уславлену гармату затопив у очереті.

Тим часом кінний зв'язок із Трушівців привіз вістку, що Чигиринським трактом поза Тясмином наближається довга валка підвід із червоними прапорами. На підводах — повно людей, чи озброєні, чи ні, не розгледіти. Отаман наказав Чорноті вислати кінну розвідку. Десять кіннотників під командою Соловія, замиготівши у повітрі начепленими на списи червоними прапорцями, поскакали в бік Тясмина.

Козак із застави, виставленої при дорозі на Жаботин, привів до штабу двох хлопців із рушницями. Отаман, усміхнувшись, поздоровкався з ними.

— От так наші жаботинці! Оце і все — чи, може, ще зо двоє позаду йдуть?

— Та ні — ми це тільки попередити, щоб непорозуміння якого не вийшло. Ідуть жаботинці, чоловік, мабуть, із півтораста, та й із сіл новобранці на підводах їдуть. Ну, а багато, звичайно, дома залишилися, — ми, кажуть, ні туди, ні сюди не підемо — наша хата скраю.

— Багато йде?

— А хто зна! Гуртами йдуть. Може, п'ятсот, може, шістсот буде всіх.

По короткій розмові жаботинці пішли зустрічати своїх. Незабаром на узлісся виткнулася перша група повстанців Жаботинської волості, ще минулого року опанованої "совєтской властью".

На розгарячених конях вернулася розвідка, і Соловій оповів, що "валка з червоними прапорами" переїздить уже міст на Тясмині та у супроводі кіннотника, якого залишив Соловій, суне на Кресельці. То із сіл, розташованих за Чигирином, у куті між Дніпром і Тясмином, ідуть на мобілізацію новобранці, що, як самі кажуть, "заблудили" і шукають найкоротшої дороги до Кам'янки. Виступили з червоними прапорами під проводом комуністів, які проводили в тих селах мобілізацію, здираючи за одним заходом "развйорстку". По дорозі об'єдналися в одну колону.

Тоді виник конфлікт. Уповноважені хотіли везти їх до Кам'янки окружною дорогою через Чигирин, а хлопці заявили, що знають коротшу дорогу — через... Мотрин монастир. "Товаріщі" не погоджувалися, бо боялися холодноярських "бандітов", тоді їх зв'язали, заткнули їм шматами роти і, прикривши на возах соломою, повезли до нас. Валка та досить солідна: понад сто возів із новобранцями і понад тридцять зі свиньми, курми, телятами, салом і збіжжям, що їхні уповноважені з допомогою міліції "зібрали" в селах для Червоної армії. Вістка ця облетіла долину, і повстанці згромадилися коло дороги, очікуючи гостей. Штаб дожидав біля воріт лісничівки.

Нарешті валка в'їхала на Кресельці. До люшні переднього воза було прикріплено червоний прапор. Коли віз порівнявся з нашими прапорами, застромленими в землю біля воріт лісничівки, чорнявий парубок у розхристаній вишитій сорочці вихопив червоний прапор, жбурнув його нам під ноги і, нахилившись, витягнув із-під соломи жовто-блакитний на короткому держаку. Розмахуючи руками, рвучким рухом підніс його вгору.

— Слава Україні!

Долина застогнала від тисячоустого "Сла-ва-а!" і пустила його луною в яри.

До штабу підійшли провідники сільських груп, що прибули цією валкою. Притягли шістьох напівмертвих від страху і "невигідної їзди" уповноважених. Усі, як на замовлення, жидки у віці 17 — 20 літ. Допитуємо їх із Чорнотою. Та годі було видобути з цих заляканих тремтячих створінь щось, окрім благань.

— Таваґіщі! Добгодії! Не вбивайте нас! Ми вам будемо служити!

За півгодини "ліквідаційна комісія" під проводом Соловія, захопивши із собою рискалі, повела уповноважених "совєтської власті" до лісу.

Брав жаль, що ледве четверта частина тих, що прибули, мала рушниці, які крадькома від уповноважених заховали в солому на возах. Відтак багатьох треба оззброювати.

Новобранці із сіл, що не належали безпосередньо до організації Холодного Яру, прибували і прибували — більшими і меншими групами. Прийшли хлопці з Черкаського повіту, з'явилося кілька десятків полтавців із-за Дніпра, що вночі переплили човнами на цей бік. Ці новобранці мали лише коротку зброю — револьвери та обрізи рушниць, заховані під одягом. Наказу про мобілізацію на Полтавщину ми не посилали, хлопці довідалися про неї від рибалок.

Хоч із дальніх сіл з'явилася до нас лише мала частина тих, що підлягали большевицькій мобілізації, все ж на червоні збірні пункти не пішов ніхто, хіба ті, що мешкали в селах поблизу повітових міст, де рука влади була вже тверда.

Перед полуднем підбиваю підсумки. Зібралося понад сім тисяч, за малим винятком, добре озброєних козаків. Прибуло кілька десятків кінних. Не з'явилися представники сіл із-за залізниці, а з них мав формуватися 3-й курінь.

Отаман наказав скликати до штабу всіх сільських отаманів і провідників окремих гуртів. Приступаємо до розгортання куреня в бригаду. Начальником її штабу отаман призначив сотника Грицаєнка — штабного старшину з Херсонщини. Осавулом бригади, тобто помічником отамана по бойовій частині, й ад'ютантом в одній особі — Отаманенка. Начальником господарської частини призначили урядовця постачання якоїсь частини української армії Зайця, запеклого соціал-демократа, друга і приятеля голови повстанського комітету Івана Дігтяра-Хоменка.

Отаманом 1-го куреня став Петренко, я — його осавулом. Другий курінь очолив Мамай. Сотні, виділені до 3-го куреня, тимчасово, до прибуття Ква-

ші, прийняв сотник Фесенко. Командиром кінноти залишився Чорнота, а кулеметної команди — Левадний. Відділ, що залишився з молодим Деркачем у монастирі, перейменували на булавну сотню. За агентурну розвідку відповідали Отаманенко, Чорнота і я.

Повстанський комітет залишився "владою політичною" і незалежною. Дігтяр висунув був пропозицію, що він призначить політичного інспектора до кожного куреня, та, "заатакований" Чорнотою, Отаманенком і членом повстанкому Ільченком, був змушений погодитися, що справа повстанкому — це політична робота серед населення, а не контроль командного складу.

Іван Деркач запропонував, щоб курінні отамани для походу мали верхових коней. Мамай і Фесенко від того привілею відмовилися, бо... не вміли їздити. Щодо Петренка, то він прибув до Холодного Яру верхи і злазити з коня не збирався. Треба було і мені — його осавулові — сісти в сідло. Чорнота обдарував мене височенним шпаком[1], породу якого годі було установити. Кінь непоганий, але... серце стискалося, коли згадував Абрека.

Удвох із Чорнотою йдемо оглянути кінноту, що вишикувалася вздовж дороги. Вершників було близько сотні, та, оглянувши коней, Андрій плюнув і вилаявся. Коні — переважно поштиві хліборобські роботяги — стояли, похнюпивши голови, і, видно, почувалися не зовсім добре в новій ролі. Не могло бути й мови про використання їх спільно з добрими кіньми холодноярської "кадрової" кінноти та частини прибулих. Вибравши сорок два вершники на кращих конях до окремої сотні та виділивши вісімнадцять — на зв'язкових до штабів куренів, Чорнота рішуче відмовився признати решту кавалерією. В наших селах відповідних коней, щоб виміняти, теж не було. Мусили хлопці віддати сідла на сховок до монастиря, коні — залишити в Мельниках. Самі ж подалися в піші сотні — доки не роздобудуть добрих коней.

Поки сотники розподіляли та переписували повстанців, у штабі бригади відбулася оперативна нарада. На ній постановили: дві тисячі найбільш боєздатних козаків сьогодні ж вирушають нищити ворожі частини і "советскую власть" у степовій місцевості та за залізницею. З місцевих сільських сотень підуть усі молодші, що належали колись до дієвих сотень. Із новоприбулих вирушить частина, а решта залишаться в Мельниках, близьких хуторах і селах. Для повстанців, що зоставалися, виробили тимчасову організацію, щоб вони, перебуваючи в бойовій готовності, могли відбити під командою Семена Чучупаки напад ворожих частин у час нашої відсутності. При першій потребі всі вони віллються в сотні Холодноярської бригади, до яких їх приписано. Триста козаків, які залишилися під командою молодшого Деркача (отаманового брата) в монастирі, стають табором у лісі поблизу монастиря і стережуть запаси. Одночасно мають стежити за рухом червоних частин в околицях Кам'янки — Сміли.

Після наради курінні із сотниками, визначивши тих, які підуть у похід, відпустили їх попрощатися з рідними. Поїхали і ми вдвох із Чорнотою до монастиря, аби передати молодшому Деркачеві інструкції та порозумітися з

[1] Шпак — темно-сірий кінь *(примітка упорядника)*.

ним у справі озброєння з "монастирського" запасу беззбройних новобранців. Залагодивши справу, поспішаємо до Мельників, де готувався обід для дієвої бригади. Коли вже спускалися вузькою вуличкою до центру села, позаду почувся крик:

— Агей! Козаки! Верніться-но!

Стримуємо коней і озираємося. На горбку старий сивий селянин відчиняв ворота і гостинно запрошував рукою.

— Верніться, діти, пообідаєте з нами, старими... Не відмовте...

Андрій завернув коня.

— Та пообідати треба, а чи не все одно де?

На подвір'ї зіскакуємо з коней. Старий відбирає з рук повіддя.

— Та ми, дідусю, самі коней прив'яжемо.

— А то вже ні, то вже ні. Не по звичаю буде.

Господар припнув коней, кинув їм сіна і запросив нас до хати.

Старенька зморщена господиня зустріла нас привітно.

— Вітайте, гості дорогі! Проси, старий, до столу, а я миттю обідати подам — ось тільки вареничків свіжих вкину до окропу. Поспішаєте ж, мабуть, діти, до походу?

— Та не знаємо, як там, чи збираються вже.

Господар зробив заспокійливий рух рукою.

— Щойно із села я... Хто пообідав, зібралися коло зборні й жартують із дівчатами. А ще ж багато дожидають, поки звариться. Для начальства так зовсім недавно жінки продукти на обід знесли на кухню до панотця.

Та спішити ми таки мусили, бо ще перед збіркою нас чекали у штабі.

Звертаю увагу на кінець лавки біля мисника. Лежало там близько сотні позеленілих рушничних набоїв, іржавий "Наган", англійський багнет і старовинне сідло — власне, сама ясенева кульбака та стремена із клаптями ременя, стара козацька шабля із зогнилим руків'ям і піхвами.

— Звідкіля у вас, діду, це добро взялося?

— Та хтозна звідкіля! Мабуть, прадідівське. Валялося на горищі. Сьогодні панотець у церкві оголосив наказ отаманів, що як має хто яку зброю, а сам не йтиме в козаки, то щоб на зборню приніс. Постягав, а по обіді занесу — може, й прадідівське на що придасться... Є тут ще кусень заліза, — дід нагнувся і витягнув з-під лавки люфу старовинного мушкета із кременевим замком без приклада, — та це вже ні до чого. А ото, — показав дід на револьвер, набої і багнет, — залишилося по... по... — Голос старого зірвався, і він, махнувши рукою, відійшов. — Сідайте, хлопці. Поки стара вареники помастить, вихилимо по чарці слив'янки — вдалася мені цього разу.

Господиня поставила на стіл пшоняний куліш і вареники. Обпікаючись, похапцем їмо. Жінка сідає на лавку і з якимось дивним виразом любові в очах дивиться на нас.

— Пригадуєш, старий, отак наші останній раз спішили... Скоріше та скоріше, мамо, товариство нас дожидає. А воно — смерть дожидала...

Очі господині застелилися слізьми.

Закривши лице фартушком, відвернулася до вікна й тихо заплакала. Господар нахмурився і відклав ложку.

— Та ну, годі вже. Людям страви спожити не даси.

Потім глянув на нас якось винувато.

— Не може стара забути... Двоє синів у нас було... Чотирнадцять літ Бог дітей не давав — потім близнюки вродилися. Хлопці були як кремінь. Того року полягли обидва — як наші з москалями під Райгородом билися...

Повернувшись, поклав жінці руку на плече:

— Та ну-бо, кажу, стара, перестань — не гніви Бога... Його свята воля, що нас на цій землі поселив... Пригадуєш, як дід, було, нам про татарів оповідав? Нападуть і тих навіть, що в колисці, повирізують... Та й чи ми одні? Он у Отамасів обидва полягли... У Чучупаків уже троє загинуло...

Стара повернулася до нас і, хлипаючи, витерла очі.

— У Чучупачихи ще Олекса та Дем'ян є, та й у Юхима Чучупака є діти — все ж одна кров. А тут — нікого! Ну таки ж нікого!

— Нікого... нікого... — буркнув старий, — от візьмемо сироту, вигодуємо, щоб було кому очі закрити...

— А я ж тобі давно кажу — піди до Никанорихи та поговори, щоб Івася віддала нам, у неї ж їх п'ятеро. Батько ж разом із нашими поліг, а хлопчина він ловкий та послушний...

— Був я у Никанорихи. Та Івась твій он коло зборні з ліворвертом при боці брикає — в похід зібрався. По війні, каже, до вас прийду. Щеня сопливе... Користь там із нього буде...

Дякуємо господарям за обід і збираємося. Господиня затримує на хвилину і, відчинивши скриню, виймає дві мережані сорочки.

— Візьміть, діти. Старий парубоцьких не носитиме, а вам у поході знадобляться...

"Бий москалів — рятуй Україну!"

Біля зборні — справжній ярмарок. Повстанці, дівчата, діди, діти — всюди жваві розмови, де-не-де спів. Коло ґанку управи — стос зброї, яку принесли ті, що "не йтимуть у козаки". Між німецькими, російськими та англійськими рушницями, новими сідлами, боклагами і набійницями виднілося кілька десятків свідків козаччини: знищені часом шаблі, сідла, навіть два кременеві пістолі. Півтора століття валялися вони по горищах, щоб несподівано опинитися на денному світлі... "Може, й прадідівське придасться..."

Біля зброї, переглядаючи її, крутилися улюбленці монастирської залоги — Івась та Петрусь, діти вбитих холодноярців. Були то "найстарші" козаки бригади: Івась мав тринадцять років, Петрусь — одинадцять.

У кожного з них висів на поясі револьвер і австрійський багнет-ніж. Зброю дав їм я, бо була то їхня найпалкіша мрія. Носитимуть хлопці її ли-

ше для задоволення свого козацького гонору, бо свою небезпечну службу Україні вони нестимуть без зброї. Роль їхня вже визначена. Івась і Петрусь — спритні і відважні хлопці — неоціненні агентурні розвідники на близьку віддаль.

У штабі застаємо кільканадцять старшин, що чекали на обід. Отамана знаходимо на ґанку в товаристві Отаманенка, Грицаєнка і нашої медведівської розвідниці Ліди.

Ліда щойно прибула. Одержавши мою записку, поїхала підводою до Суботова. Залишивши там візника, пішла далі окружною дорогою. Червоних частин у Чигирині не виявилося — виступили перед одинадцятою годиною на придушення великого села Стецівки, де сьогодні вранці вибухнуло повстання. Селяни перебили продовольчий загін, що приїхав дерти "развйорстку". Коли Ліда прийшла до Чигирина, було чутно стрілянину в напрямку Стецівки. Потім стихло. Очевидно, червоні перемогли.

Отаман порадився з Чорнотою, чи зробити тривожну збірку і виступити негайно на допомогу Стецівці, чи нехай спочатку бригада спокійно пообідає. Чорнота підтримує думку Отаманенка, що перед походом і боєм треба дати козакам наїстися. Червона бригада, яка прибула вчора до Чигирина, досить сильна і Стецівку, без сумніву, придавила. Поспішати нема вже причин, хоч нема чого і зволікати.

Отаман вирішує, на скору руку пообідавши (бо обід уже подавали), виїхати зі штабом бригади та кіннотою до Медведівки і налагодити подальшу розвідку. Як тільки бригада збереться, Петренко вирушить із нею услід штабу.

Петренко вже пообідав у Чучупаків. Йдемо з ним до зборні. Там уже порядкував Семен Чучупака, який залишався в селі. Невеличка площа і широка вулиця поступово заповнювалися козаками.

Протискаємося крізь юрбу і просимо людей звільнити місце для сотень. Біля самої зборні — гурт дівчат і хлопців. Їм оповідає щось смішне дід Гармаш, який примирився вже з тим, що "його річник" до цього походу не прийнятий. Прийшов відпровадити внука. Поблизу стояв козак 1-ї сотні 1-го куреня Свирид Боровенко з Мельників. Він обнімав чорняву Христю з хуторів. Вже знали всі: мають восени побратися. Коли ми підійшли до гурту, Свирид відпустив плече коханої і звернувся до Петренка:

— Пане отамане, маю до вас просьбу.

— Що таке?

Свирид хвилинку пом'явся.

— Я не можу в цей похід іти... Прошу мене звільнити з куреня.

— А чому?

— Ну, бо... я не можу саму матір стару залишити... Господарство... Зорати, засіяти треба...

— Не пори дурниць, — втрутився Семен Чучупака. — Зоремо й засіємо громадою — як іншим. А якби большевики тут панували — питали б, чи ти один у матері? Пошпарив би в Сибір воювати з японцями, аж загуло б за тобою! То тобі Христю, мабуть, жаль покидати...

— Вам жарти, пане отамане, а мені не до жартів... Самі знаєте: батька та брата вбито того року під Олександрівкою. Тепер мати заводить не своїм голосом, умліває. Як підеш, каже, голову собі об стіну розіб'ю. Та який із мене вояк буде, як я у бою все про матір думатиму та про те, щоб живим для неї залишитися...

Петренко, замисливши на мить, зітхнув. Я готовий був закластися на коня, що він згадав у той момент свою матір. Бо і я згадав свою, що не знала, де я і що зі мною. Може, плакала і давала на молебень за упокій душі сина-бурлаки...

— Ну, та що з тобою робити, коли так. Іди до матері. Тільки рушницю віддай — придасться для іншого.

Взявши від Свирида рушницю, Петренко поклав її на купу зброї. Утішений Свирид обернувся до Христі, але вона в ту ж мить повернулася і пішла між дівчат. Догнавши двома кроками, Свирид знову обняв її під пахву. Але кохана обернулася і так відштовхнула його, що він заточився аж до діда Гармаша.

— Геть! До маминої цицьки йди — чого до моєї лізеш?!

Гурт вибухнув сміхом. Дід Гармаш, регочучи, вдарив Свирида по плечу.

— А то вже, хлопче, так... Така заведенція... Дівчата в нас козаків люблять, а не маминих синків...

Свирид зблід. Потім глянув на усміхнені обличчя і густо почервонів. Мовчки відшукав свою рушницю і пішов на другий бік вулиці, де збиралася 1-ша сотня.

За нашим дорученням дід Гармаш "погнав" дівчат далі на горб, щоб дати місце козакам. Підходимо і стаємо коло ґанку зборні. Тут відшукала нас Ґаня, що вернулася з Чигирина. Оповіла те саме, що й Ліда.

Крізь юрбу протискається до нас голова повстанкому і каже, що штаб та Чорнота з кіннотою вже виїхали до Медведівки. Передав отаман, щоб вирушали, як тільки зберуться.

Дігтяр глянув понад юрбою.

— Здається, небагато вже бракує, — сказав він. — Ну, та поки всі прийдуть, я цих наелектризую. Масі не можна розслаблятися перед боротьбою. Треба створювати в ній відповідні настрої.

Голова повстанкому вийшов на ґанок і підняв догори руку.

— Ува-а-а-га!

Всі повернулися. Розмови стихли. Дігтяр опустив руку.

— Товариші селяни!

— І козаки... — додав хтось басом з юрби.

Голова повстанкому гнівно глянув у той бік.

— Прошу мене не вчити! Товариші селяни! Я говоритиму до вас не від свого імені, а від імені Української соціал-демократичної партії, від імені всього українського трудового народу. Я щасливий, що проваджу політичну роботу своєї партії отут, серед вас, у селах, освячених традицією революційної боротьби селянства за свої класові права з експлуататорським царатом і ненаситними капіталістичними поміщиками. В селах, де вибухнула колись

під проводом Максима Залізняка велика селянська соціальна революція, так звана Гайдамаччина, де славні революціонери Дейч і Стефанович зорганізували завзятих борців-революціонерів проти кривавого Миколи II, у селах, що тепер стали фортецею селянства у його боротьбі з новими узурпаторами й експлуататорами, які зрадили засади революції. Перш за все хочу коротко сказати вам, за що бореться партія українських соціал-демократів.

І Дігтяр почав детально оповідати програму своєї партії. Оглядаю обличчя слухачів. Передні з чемності "уважно слухали". Ті, що стояли далі, похилившись на рушниці, думали кожний свою думу. Хтось тихо перешіптувався. Людей опанувала сонна апатія.

Петренко нахилився до мене.

— Боюся, осавуле, що той дурень розтягне свій мітинг на годину... Хлопці зібралися — час виступати. Треба перервати...

— Не хотілося б компрометувати його перед людьми. Як повісили вже собі на плечі повстанком, то мусимо дбати, щоб голова його мав авторитет серед населення.

Дігтяр тим часом перейшов до майбутнього політичного устрою української республіки.

— Україна ніколи вже не буде панською державою чи буржуазною республікою. Вона стане республікою трудящих мас, республікою селян, робітників і трудової інтелігенції. Скинувши із себе віковічний гніт царизму і теперішній — большевизму, вона буде найвільнішою республікою світу, спертою на засади свободи, рівності та братерства. Її вільних громадян ніхто не садовитиме в тюрму за політичні переконання...

— Друже! Та він меле вже п'ятдесят хвилин! Іди стань коло нього і тихенько скажи, щоб кінчав, бо треба виступати.

Виходжу на ґанок і стаю поблизу Дігтяра.

— Пане голова, кінчайте... виступаємо.

Дігтяр кивнув головою.

— Товариші селяни! Через те що нема багато часу, бо чекає нас боротьба з ворогом, переходжу відразу до найголовнішого — до земельної реформи. По Великій лютневій революції і поваленні царату різні політичні партії виступали з різними земельними програмами. Найкращою для селянства програмою є програма, яку прийняла за основу наша партія і яку нахабно привласнили собі большевики, щоб легше було обдурювати селянство. Зрештою, я коротенько висвітлю вам усі програми і ви самі побачите, котра з них найкраща.

Сходжу з ґанку і йду до Петренка, що почав уже хмуритися. А Дігтяр сипав у юрбу програми і коментарі до них. Хвилини збігали...

У кінці вулиці з'явився Чорнота, на розгарячёному коні він продирався крізь юрбу. Зіскочивши на землю, підійшов до нас.

— Що сталося? Чому не виступаєте? У Медведівку прибігли зв'язкові від стецівчан — просять рятунку. Червоні Стецівку догори дном перевертають. Що він там верзе? — кивнув Андрій на Дігтяра.

Петренко плюнув.

— Пан голова промову зволять говорити. Сто чортів! За штани його з трибуни не стягнеш.

— Давно меле?

Петренко глянув на годинник.

— Рівно година і двадцять дві хвилини.

Андрій скрипнув зубами і рушив на ґанок.

Піднявшись по сходах просто на Дігтяра, відтиснув його вглибину, став поперед нього і тріснув нагайкою по дошках.

— Козаки! Пан голова повстанкому оповідав вам тут без мене цікаві речі, але найважнішого не сказав...

Юрба витягнула шиї і завмерла.

— Чи добре пообідали?

Козаки схвально загули і стихли, вичікуючи, що Андрій вчудить далі.

— Ну то підтягайте добре штани, бо знаєте, що сталося?

— Не знаємо.

— Повстала Стецівка. Червона бригада з Чигирина напала на село. Вбиває та грабує стецівчан, палить хати... Знаєте, що ми зараз зробимо? Рушаємо скорим маршем на Чигирин і з цього боку дамо "товаріщам" у сраку!

Гомеричний регіт знявся над майданом. Козаки блиснули очима, стиснули рушниці. Ватага ожила і готова була зі сміхом іти у смертний бій...

Петренко махнув нагайкою.

— Старшини, на свої місця! В порядку куренів і сотень — напрям на Медведівку — рушай!

Нам подали коней. До Чорноти, що зіскочив із ґанку, підійшов голова повстанкому, обличчя якого було скривлене від злості.

— Пане Чорнота! Ваше грубіянство і нахабство переступає всякі межі. Це вам так не минеться. Я поставлю справу на спільному засіданні повстанкому і штабу. По-перше, ви не дали скінчити мені промови, без попередження перервавши на головному...

Андрій закинув повіддя.

— Не переживай. Скінчиш у Києві в парламенті. Там цілу добу про земельні реформи говоритимеш, ніхто не переб'є. А тут треба Стецівку виручати.

Обганяємо сотні і виїжджаємо на чоло 1-го куреня. Чорнота чвалом погнав уперед.

Мельничани від старого до малого стояли обабіч вулиці, перед воротями. То з одного, то з другого боку чулися вигуки прощання: "Здорові вертайтеся!" Багато дівчат йшло поруч із козаками, щоб випровадити за село, як звичай велить.

Пригадую собі проводи новобранців до царського війська, що доводилося колись бачити: ревуть на різні голоси баби, тихо плачуть дівчата, мовчать, насупившись, дядьки.

Не було цього зараз. Настрій був поважний, урочистий, ніхто не плакав. Друга сотня заспівала "За світ встали козаченьки", перша врізала веселого "Ченчика" (що сидів на пеньку і зачіпав дівчат).

На душі було легко. Хотілося жартувати. Попереду нас збоку йшла дівчина. Порівнявшись із нею, нахиляюся із сідла й обнімаю:

— Бувай здорова, доцю!

Очікую звичайного пручання, соромливого: "Та йдіть собі!" Дівчина повертає до мене спокійне личко, закидає руку на мою шию і ліпить поцілунок.

— Побивайте москалів та вертайте здорові!

Назустріч — баба з горщиком. Махає накривкою.

— А вертайтеся здорові!

Біля воріт стоїть старий із люлькою в зубах. Витягає її і, піднявши в руці, кричить різко:

— А побийте бусурмена та вертайтеся здорові!

Чи випадкова ця одноманітність прощання? Чи не прадідівське то добро?

Виступає із села загін козаків-мельничан... Не тепер, а колись... Проти татар чи іншого якого турка... Перед воротьми — батьки, сестри і кохані... "А побийте бусурмена та вертайтеся здорові!" Не чути на вулиці плачу. Йдуть близькі у бій, та це річ звичайна і неминуча. Не підуть вони — прийдуть бусурмени і виріжуть навіть тих, що в колисці. На межі Дикого поля мали право битися лише загартовані серця...

За останньою хатою Мельників — перша хата Медведівки, тієї самої Медведівки, яка загравою запалених Максимом Залізняком жидівських та польських будинків сповістила Україну, що розпочалася Коліївщина.

Ось і волость. Ліворуч, на горі, під вартою крилатих вітряків — старий готичний "косцьолек". Замкнений і забутий. Кілька польських родин, що збереглися спередвіків у Медведівці, відрізнялися від інших медведівчан лише своїми "шляхоцькими" прізвищами та римо-католицьким віросповіданням. Говорили українською мовою, виконували релігійні обряди в церкві, називали себе козаками, були серед повстанців.

На головній площі біля церкви — вікна майже в усіх будинках забиті дошками, двері замкнені на колодку, їхні власники-жиди ще минулого року з наказу штабу Холодного Яру виїхали за межі повстанської "республіки". "Право побуту" одержав один тільки аптекар, що забезпечував потрібними медикаментами лікарню та штаб. На дверях аптеки висіла за склом "охоронна грамота" з печаткою і підписом покійного отамана Василя Чучупаки. В ній зазначалося, що той, хто "потурбує" аптекаря, буде покараний шомполами, хто зачепить майно аптеки — покарають смертю.

Галасливі ярмарки відбувалися в Медведівці і без жидів.

Містечко Медведівка мало один-єдиний магазин — "Сільськогосподарче споживче товариство". Крам для нього доставляли чумаки, що мешкали на піщаних кучугурах поза Тясмином. Ті села, яким піщана земля не хотіла давати їсти, з давніх-давен жили з чумакування. Як залізниця знищила чума-

кування, селяни їздили та ходили на різні заробітки. Тепер знову вернулися до прадідівського ремесла: їздили аж до моря за сіллю та сушеною рибою, у Донбас — за цвяхами та підковами, до Києва за мануфактурою. Міняли та вимінювали крам за збіжжя, борошно, різні продукти. Часом чумак вертався з батіжком, бо коні чи воли разом із вантажем конфіскували большевики, часом не вертався зовсім — гинув у льоху ЧК як "спекулянт". Та це не спиняло людей. А чи не ставали прадідівські чумацькі валки здобиччю татарських загонів? Чи переставали через те чумакувати?

Штаб Холодноярської бригади і кіннота дожидали нас біля школи. З місця рушаємо далі. Не зупиняючись, переходимо Новоселицю.

Одягнений по-святочному Суботів зустрічає нас на вулиці і на воротях. Суботівчани пізнають своїх у рядах сотень і махають хустинами та шапками: "А вертайтеся — не гайтеся!" З якимось душевним тремтінням приглядаюся до "домовини України" — Богданової церкви, що біліла праворуч на горі. Біля дороги — велика кам'яна "баба". Петренко показує нагайкою:

— Отам стояв будинок гетьмана Хмельницького. А отут, на цій "бабі", за часів панщини гайдуки карали селян канчуками.

Назустріч йшла вулицею згорблена баба з довгим ціпком. Розминаючись із кіннотою, стала і, захистивши очі рукою, приглядалася, що то за військо йде.

Козак-суботівчанин, який їхав у останній трійці, обернувся на сідлі.

— Здоровенькі будьте, бабусю!

Упізнавши внука, бабуся зробила у повітрі хрест рукою.

— А вертайтеся, не гайтеся — бусурменові не дайтеся! — закричала хриплим голосом.

Гетьманський Суботів дещо інакше проводжав своїх синів на боротьбу з ворогом.

Солом'яні стріхи Суботова тяглися майже до самого Чигирина. З подвір'я хати, з якої видно кінець села, виходять назустріч нам кільканадцять озброєних суботівчан із двома ручними кулеметами. То передова сторожа — кінець наших "володінь". Уночі варта стояла біля повороту дороги на Чигирин. Удень відтягалася вглиб села, залишаючи наглядати за виходом із міста неозброєних.

Біля перших хат Чигирина день і ніч вартували червоноармійці чи міліціонери. Такий стан тривав від часу ліквідації коцурівщини і приєднання Суботова до Холодного Яру. П'ять місяців тому Медведівка виставляла варту з кулеметами, спрямованими проти Новоселиці й Суботова — проти червоно-чорної "республіки" отамана Коцура...

Стаємо на короткий відпочинок. Варта розповідає останні відомості з Чигирина. Червона бригада, виступаючи сьогодні на Стецівку, залишила в Чигирині канцелярію штабу та обоз. Потім і вони отримали наказ вирушити вслід за бригадою. Бригада нещодавно прибула з Московщини. В місцевих обставинах орієнтується слабо. Склад — понад 800 чоловік при шести кулеметах. Червоноармійці в розмовах із населенням вихвалялися,

що за пару днів привезуть до Чигирина і розстріляють усіх "бандітов" Холодного Яру.

Особливий відділ бригади арештував двох чигиринських міліціонерів за те, що "сіяли паніку" серед червоноармійців, запевняючи, що тих замало для наступу на Холодний Яр, що червоні з одним Суботовом не дадуть ради. Тепер у Чигирині є тільки два десятки міліціонерів, які декілька разів передавали вже, що їхнє діло боротися зі злодіями та грабіжниками, а не з повстанцями і по нас вони не дадуть жодного пострілу. Вартувала в Чигирині караульна рота — 70 червоноармійців. Годину тому залога міста довідалася про мобілізацію Холодного Яру і приготувалася до втечі.

Чорнота просить отамана, щоб дозволив ускочити до Чигирина з кіннотою — може, вдасться ще кого захопити. Отаман дозволяє, і кінна сотня з двома кулеметами на тачанках повною риссю пішла вперед. Швидким кроком рушила за нею бригада. З кінця села бачимо через городи й очерет на Тясмині, як наша кіннота, що зникла було з очей, з'явилася на повороті й чвалом увірвалася між будівлі Чигирина. В місті не пролунало жодного пострілу.

Вийшли за Суботів. На овиді перед нами — височенна гора із прямокутно обірваними стінами. То гора, на якій стояв над Чигирином оборонний замок, на мурах котрого вів свій останній бій гетьман Дорошенко...

Чигиринці висипали з хат і радісно усміхаються. Будівлі напівсільського типу змінюються на міські. На базарищі — старовинний будинок із тесаного каменю стоїть сірий і похмурий, наче незадоволений, що його обступили миршаві жидівські халупки з вибитими вікнами. Господарі їхні повтікали з Чигирина, частина — ще за панування не дуже "інтернаціональних" коцурівців, частина тоді, як повітова "совєтская власть" зі страху перед Холодним Яром втекла до Кам'янки.

Петренко знову витягнув руку з нагайкою.

— Отам, кажуть, стояв гетьманський палац Хмельницького.

Отам стояв... То тією вуличкою йшли до володаря України з дарами і королівськими грамотами посли народів, що не хочуть тепер знати поневоленої України... Як, зрештою, не хотіли знати і до того, коли Чигирин був не столицею Держави Української, лише резиденцією "ясного" пана старости іншої держави.

Біля порожньої управи міліції нас зустрічають двоє козаків кінної сотні Чорноти. Вони доповідають отаманові, що міліція і караульна рота втекли через міст на Побережжя. Не заставши нікого в Чигирині, Чорнота вислав кінну заставу на міст через Тясмин, а сам із кіннотою рушив на розвідку в Стецівку.

Швидким маршем переходимо Чигирин і піднімаємося на гору. На обрії — густі хмари диму. Горіла Стецівка. Незабаром вернулися з розвідки кіннотники із двома озброєними стецівчанами на конях.

Червона бригада, розігнавши стецівських повстанців, запалила село і поспішила на село Семигір'я, де теж вибухнуло повстання. Коло Семигір'я

напав на карателів незнаний повстанчий загін. Відбивши наскок, червоні пішли за ним у степ.

Наближався вечір. Вести змучену швидким маршем бригаду далі, не знаючи, де ворог, не було сенсу. Вислявши у трьох напрямках розвідку, залишаємося ночувати в Чигирині. 2-й і 3-й курені розмістилися по хатах. Перший курінь, тачанки з кулеметами, підводи з набоями та харчами стали табором на площі. На дороги, що вели до Чигирина, виставили застави з кулеметами. Чорнота визначив чергу для роз'їздів, що мали цілу ніч оберігати бригаду.

Деркач дозволив брати дерево з покинутих жидівських осель. Запалили вогнища. Хлопці варили в казанах куліш, пришкварювали на шомполах шматки сала. В гуртах тихо співали тужливо-мрійних пісень. Біля одного вогнища середніх літ повстанець із почуттям читав вголос потріпаного "Кобзаря". Вибирав місця про Суботів, Чигирин, Холодний Яр, Гайдамаччину... Козацькі правнуки уважно слухали, розсівшись і розлігшись на землі. Слухала, здавалося, наблизившись у сутінках, і Дорошенкова гора...

Наш штаб розмістився в будинку, де нещодавно стояв штаб червоної бригади. Там зібралися курінні отамани та осавули, кілька сотників, члени повстанкому. Сотник Фесенко, уродженець Чигирина, встиг уже обстежити родинне місто й інформував отамана... У місті є декілька шкіряних фабрик, що належали жидам. Досить поважні запаси виробленої шкіри "соціалізувала" та опечатала ще совєтська влада, але чомусь досі не вивезла. Юхт та підошви — придадуться нам на чоботи, вичинені шкури баранів — на шапки. Друкарня неушкоджена. Друкарі — місцеві хлопці — заховали кілька тисяч аркушів паперу. Частково він сірий — у нього колись жиди оселедці загортали, частково — задрукований з одного боку. Та відозву видати можна. За її написання беруться члени повстанкому. В товаристві Фесенка вони пішли розшукувати складальників. Заєць і сотник Василенко виставляють варту до запасів шкіри, щоб їх за ніч не розтягли, — "хлопців школи Коцура" у Чигирині вистачає.

До кімнати заходить господар будинку — міщанин із московського зразка бородою, одягнений "інтелігентно": штани поверх чобіт, рябенька "рубашка", підперезана червоним шнурком із китицями.

— Поки баба вечерю зварить, може, господа начальство чайку нап'ються? Самовар у нас на сорок склянок. Заварити можна спаленим хлібом або вишневими гіллячками, тільки... нащот цукру — вибачайте... самі п'ємо, як почастує хтось...

Цукор у нашому обозі є — пропозицію прийнято.

Господар мнеться.

— А може, газетки большевицькі маєте охоту почитати? Поспішили "товаріщі" — забули пачку...

Господар знімає з шафи і кладе на стіл пачку недавнього числа "Красной звезды".

Жадібно ковтаємо рядки, в першу чергу звіти з фронтів. Врангеля відкинуто до Криму... Польську армію розбито — в Польщі вибухи большевицької революції... Червона кіннота творить дива... Армію "бандіта" Петлюри

розгромлено, і її рештки винищують червоні частини в Галичині, — їм допомагають революційні галицькі селяни, які нищать "класового ворога"... На "звільнених" землях постав "український радянський уряд", що у найближчі дні розпочне "урядування" у Львові. Ліве крило Червоної армії переможно наступає на Станіслав — Стрий — Дрогобич... Львів обійдено — він евакуюється... Польська та українська "буржуазія" панічно тікає від "пролетарської розправи"...

Про перемоги Червоної армії читали ми вже давно у газетах, які приносили наші розвідники з Черкас та Бобринської, та... недавно писалося в них про перемоги на Збручі. Нова лінія фронту, відомі нам назви розбитих українських частин — близьких, рідних, у складі яких ми міряли колись простори України, — справили на всіх гнітюче враження. Мимоволі закрадалася гнітюча думка і стискала серце. А що, як ворог справді переможе на всіх фронтах?!

Начальник штабу Холодноярської бригади Грицаєнко відсунув газету.

— А що, панове, як вони дійсно переможуть на фронтах? Як кинуть на нас цілу армію, що будемо робити?

Нахмурений Чорнота дбайливо склав газету і сховав до кишені.

— Нема кращої роботи, як ставити дурні питання. Що будемо робити? Будемо битися. Мудрішого нічого не вигадаєш.

Видумати щось мудріше було справді важко. Надія на те, що ворог помилує, була б наївною і смішною. Далеко звідсіля, із самої середини України, до чужих кордонів... Досягли б їх хіба щасливі...

"Воля України — або смерть" на холодноярському прапорі — це не порожня декларація наших "куренів смерті", що давно вже порозбігалися. Це тверде, логічне окреслення настрою...

Ніхто Чорноті не заперечив. Висловлюю думку, що краще буде, як козаки не знатимуть, що ворог на фронтах перемагає, щоб не впали повстанці духом.

Андрій мотнув головою.

— Ні, побратиме! Я взяв газету до кишені — перечитаю її своїм кіннотникам. Візьми й ти одну для 1-го куреня. Обдурювати не маємо потреби. Треба пояснити людям, що вага боротьби переноситься на українське село, на повстанців. Зруйнуємо ворогові запілля — поставимо хрест на його перемогах...

Під час вечері Юхим Ільченко приніс отаманові зразок відозви, написаної Дігтярем. Довга, нудна, патетична, на соціальних нотах, не кидає вогню в національне серце. Ільченко, запихаючись картоплею із салом, оповідає, що захрип, переконуючи Дігтяра, що відозву треба переробити і скоротити. Мусить піти до друкарні сам отаман, бо інакше ніхто Дігтяра не переконає. Отаман підсовує до мене два великі, дрібно списані аркуші.

— На, Юрку, скороти та додай трохи перцю — тобі це вдається.

Перекреслюю всі Дігтяреві нарікання на партію большевиків та обіцянки землі й волі в українській республіці. До кільканадцяти рядків історії, що

залишив, додаю кільканадцять нових, які, зрештою, можна було вмістити в одному рядку: бий москалів — рятуй Україну і свою хату!

По вечері отаман із Чорнотою і Отаманенком вирушають до друкарні, а ми вдвох з Ільченком йдемо прогулятися. Виходимо на берег Тясмина. Тясмин, відбиваючи зорі, тихо поплескує, як і за часів Святослава та Хмельницького. Йдемо берегом, розмовляючи, мимоволі прислухаючись до шелесту очерету у плавнях, хоч і знаємо, що дороги для ворога там нема.

Ільченко, колишній "большевик"-коцурівець, минулого року як командир куреня червоного Чигиринського полку бився проти української армії під Проскуровом і Волочиськом. Хлопець твердий і рішучий. Як уродженець Чигирина — гарячий патріот цього міста. Як справжній українець — непоправний мрійник. Переконує мене, що столицю Української держави треба перенести з Києва до Чигирина, бо тут — "пуп" України. Тясмин слід поглибити, щоб могли заходити пароплави з Дніпра. На Дорошенковій горі стоятиме величний палац уряду... Довколишні села стануть козацькими станицями з постійним родовим несенням військової служби на місці... В Мотриному монастирі заснуємо школу козацьких старшин для цілої округи, тільки... черниць треба перевести на острів до Медведівського монастиря, а ченців із нього — до ліса.

Над Тясмином поблизу будинків співають дівчата. Ільченко вітається зі знайомими. Сідаємо на зрубані черемхи і зав'язуємо розмову. Дівчата розповідають про свої переживання. Згадують випадок, про який я вже чув. Коли відступали червоні й наближалися денікінці, увійшов до Чигирина кінний денікінський загін. Усі — в московській офіцерській уніформі з позолоченими погонами та відзнаками. Стали біля земської управи і почали розмову з міщанами. Чигиринців, цікавих до новин, зібралося чимало: чоловіки, жінки, діти... Офіцери в розмовах лаяли Червону армію та комуністів, вихваляли Денікіна, ідею "єдіной нєдєлімой Росії"... "Єдіной-нєдєлімой" чигиринці зовсім не захоплювалися, ну а большевиків, звичайно, лаяли. Хто щиро, а хто щоб сподобатися новій владі. Раптом старший подав команду. Загін оточив людей і загнав її шаблями до великої зали управи. Офіцери, а то були переодягнені чекісти, стали на дверях із ручними кулеметами і відкрили вогонь. Коли всі попадали один на одного, "офіцери" почали ходити по трупах, шукаючи поранених і живих. Кожного, хто ворушився, пробивали шаблями. Скінчивши "роботу", сіли на коней і втекли через міст на Черкаси.

Дівчина, що сиділа, притулившись до мене плечем, і уважно слухала оповідання товаришок, здригнулася.

— Боже! Я до смерті не забуду того. Зойки... крики... Діти верещать... Попадали всі. На мене стара Білинська впала — куля потрапила їй у голову. Кров її тече на моє обличчя, забігає в уста, а я із страху не можу ворухнутися... Бачу — москаль іде, пробиває шаблею... Приклав шаблю до грудей нашій Зіні, що впала поруч мене. Та, бідна, вхопилася рученятами за клинок і кричить мені: "Рятуй, Марусю!" Як забрали потім її, мертву, додому — руки геть порізані були...

Попри те, що я вже багато бачив і пережив, у мене поза шкірою пробіг мороз.

— То сестра ваша була?

— Так. Вісім років мала... Пішла зі мною подивитися на денікінців.

— Ну, а як же ви? Багато вирятувалося?

— Тільки я. До мене підійшов "офіцер", проколов спочатку шаблею мертву жінку, що лежала на мені, потім пхнув мене збоку в груди. Шабля затрималася і ковзнула по ребру. Хотіла крикнути і не могла. Думав, мабуть, що мертва, і не колов удруге, пішов далі. А я лежала мов камінна, аж поки не прийшли люди... Аж як маму побачила, прийшла до тями...

Товаришка, що сиділа біля моєї сусідки, ніжно обняла її.

— Розтяв, проклятий, персо надвоє... Так і не зрослося...

Відхилила рукою крайчик вирізу Марусиної блузки:

— Покажи, Марусю, зверху, соромитися немає чого...

Маруся квапливо затулила виріз і, відвернувшись, ковтнула сльози... Зрозумівши її, переводжу розмову на іншу тему. Їй, молодій і гарній, боліло те інтимне каліцтво.

Попрощавшись із дівчатами, вертаємося до міста. Табір на площі вже спав, лише де-не-де було чути тиху розмову. Заглянувши до свого сірого, розшукую штаб куреня. Іван Петренко спав на розстеленій на землі кереї, під головою — сідло замість подушки. Поруч — розстелена бурка Чорноти, з моїм сідлом у головах. Здогадуюся, що то мій суворий побратим приготував "постіль" для мене. Але ж бурка була у нього одна — могла і йому придатися.

Йду до кінної сотні. Андрій сидів на кулеметній тачанці, біля нього — гурток козаків. Слухали оповідання Гуцуляка, як він бурлачив з Галицькою армією до денікінців, від них до большевиків, а від тих — до Холодного Яру.

Вилажу на тачанку із другого боку.

— Ти нащо бурку мені свою постелив? — кажу Чорноті. — Сам на чому спатимеш?

— Лягай, не журися. Я не спатиму, треба роз'їздами порядкувати. Ті, що виступили з Чигирина, можуть вернутися, та й із Побережжя може чорт яку частину принести.

Посидівши кілька хвилин, іду спати. Під ранок стало холодно. Прокинувшись, уже не міг заснути. Захопивши бурку, йду до Чорноти. Він сидів на тій самій тачанці. Поруч козаки розкладали вогнище. За Тясмином вже сіріло.

Андрій наказав бунчужному вислати зміну роз'їздам, та, поки ще стежа виїхала, роз'їзд Гуцуляка із Крюківського тракту захопив підводу з чотирма червоноармійцями. Їхали до Чигирина...

Білобрисі кацапчуки оповіли, що вони з тієї бригади, яка була вчора в Чигирині. Бригада пішла на Семигір'я і погналася за повстанцями. Заночувала в якомусь невеликому селі. Вночі на село несподівано напали значні сили повстанців — частину червоних перебили, частина розбіглася. Ці четверо захопили на хуторі підводу і, не знаючи, куди тікати, взяли напрям на Чигирин.

В одного червоноармійця була обпалена пола. Чорнота приглядається до неї.

– Де спалив?

Москаль розгубився.

– Возле печкі сушил, ну і заґарєлась...

– Брешеш... У Стецівці хата горіла, а ти скриню розбивав.

Усі чотири "щиро" запевняли, що в селі не були і хат не палили. Обпалений навіть перехрестився.

– Вот тє крест святой, таваріщ начальнік, што к бандітскім хатам даже блізка нє падхаділ!

Присадкуватий Гуцуляк поплескав його по плечу.

– Не хрестись, товаріщ, і так віримо. А оце де ви накупили? – і розвернув на тарілці хустину зі срібними хрестиками та срібними дукачами, кольоровими стрічками і намистом, які забрав у "товаріщей" із кишень...

Вранці повернувся розвідник із Побережжя і доповів, що в Ломоватому ночує червона кавалерія з гарматами. Червоноармійці казали, що йдуть на Врангеля. Невідомо, чи та кіннота піде понад Дніпром, чи через Чигирин. Як піде на Чигирин, то краще пропустити її на цей берег і тут наскочити. По нараді у штабі виступаємо до Суботівського лісу.

За містом бригада затрималася на кілька хвилин, щоб розстріляти чотирьох червоноармійців та новобранця 2-го куреня, якого варта зловила вночі на грабунку в міщанській хаті.

"Дуже хароші люди були"

У Суботівському лісі стаємо табором неподалік Вовчого Шпиля. Була то висока гора, вкрита лісом. Її верхівка здіймалася над місцевістю. З неї добре було стежити за дорогами аж поза Тясмин і Чигирин. За козацьких часів Вовчий Шпиль був дозорчим пунктом, як і старий дуб, на якого полізла з далековидом наша варта. Дуб мав, за словами суботівчан, служити ще гетьманській сторожі.

З допомогою шнурка видряпуюся на вершок Вежного дуба. Дороги, що ведуть із півдня до Чигирина, – як на долоні. На сході, за довгою піщаною рівниною, – темна смуга. Це долина Дніпра. Де-не-де поблискує сріблом на сонці плесо. Через далековид видно рідний полтавський берег.

До обіду на тракті за Тясмином не зауважили ніякого руху. Очевидно, червона кіннота пішла понад Дніпром.

Пополудні відшукав нас розвідник, висланий учора в південному напрямку. Оповів, що червону бригаду розбив уночі повстанчий загін Штиля, який пішов далі в степ у напрямку Олександрії, де спалахнуло широке повстання. Недобитки червоних втекли до Знам'янки.

Під вечір кінна стежа сповістила, що по матвіївській дорозі наближається ворожий відділ силою понад триста чоловік. Старший роз'їзду запевняв,

що то або чекісти, або курсанти, бо майже всі у шкіряних куртках. Хто б не були, та, коли йдуть на Матвіївку, "будуть наші". Перший курінь, з яким пішли Деркач та Отаманенко, навпростець перебігає ліс.

Залягаємо на узліссі неподалік села. І вчасно, бо на дорозі, віддаленій від нас на сотню кроків, з'явилася голова колони. Хоч вже й темніло, та ворог, що йшов чвірками, був для наших куль чудовою мішенню. Із завмиранням серця чекаємо, поки колона зрівняється з нашою лавою. Левадний, установивши два "Кольти" і шість "Люїсів", ліг коло нас зі своїм обскубаним ручним кулеметом.

— От так нагодка! Та я тут з одного кулемета всіх викошу...

— А знаєте, панове, — одізвався курінний Петренко, — щось мені видається підозрілим, щоб червоні так легковажно йшли, знаючи, безперечно, куди йдуть. Ні розвідки вперед, ні стежі до лісу. Хіба яка нова частина, просто з Москви.

— Щоб то не були часом наші із-за залізниці. Зараз я перевірю, — піднявся Отаманенко.

Приклавши руки до уст, тричі бекнув диким цапом. Колона, що дійшла вже до половини нашої лави, стала. Залунало у відповідь бекання дикого цапа. Отаманенко крикнув ще двічі й плюнув.

— От були б наробили! Таж то дід Шевченко відкликається, я його голос серед ста "цапів" упізнаю.

Колона завернула до лісу. Виходимо назустріч і за хвилину стискаємо радісно руки Кваші, дідові Шевченку та його донечці, знайомим лісовикам. Майже половина відділу справді була одягнена у новенькі шкіряні куртки, сині бриджі, хромові чоботи та кашкети з червоними околицями. Навіть Тіна, що, здається, найбільше зраділа зустрічі, була у шкірянці, з обох кишень якої виглядали руків'я новеньких револьверів.

Ведемо гостей до табору. По дорозі Кваша оповів, що позавчора вночі його відділ винищив загін ВЧК, який із "благословенням" Троцького пішов зі Знам'янки ліквідовувати повстанців. Ночуючи в одному селі, чекісти виставили варту. До того ж арештували двадцять селян та замкнули в церкві. Начальник попередив: якщо на загін уночі хтось нападе, а його не попередять, то заручників негайно розстріляють, а село спалять. Щоб спати спокійно, начальник визначив тридцять селян, що мали цілу ніч пильнувати як додаткова варта й своїм життям та майном відповідати за спокій непроханих гостей.

А у Кваші були хлопці з того села. Вони й порозумілися з односельцями. Попівночі дядьки, що вартували з палками, заховавши солоднішу зброю під верхнім одягом, завели розмови з вартовими чекістами біля церкви та на виходах із села і, вихопивши з-під кирей сокири, без шуму зарубали їх. Повідомили про зняття варти Квашу, який дожидав із відділом у лісі. Обставивши село так, щоб ніхто не міг утекти, Кваша увійшов до нього із двома десятками хлопців, що мали міцні нерви, і розпочав тиху ліквідацію. Підходили з сільськими вартівниками до хати, де спали чекісти. Господарі, попе-

реджені завчасно, що будуть "гості", тримали двері напоготові, хоча чекісти звечора і наказали замкнути двері зсередини і без дозволу нікому не відчиняти. "Товаріщів" "делікатно" будили і, зв'язавши та заткнувши роти ганчір'ям, виводили у білизні на город чи за клуню і там залишали, продірявивши серце багнетом. Перед світанком сто сорок два трупи вивезли підводами до лісу, де в різних місцях позакопували. Жоден чекіст не втік. Кожний із них "подарував" повстанцям короткий карабінчик, револьвер, дві бомби, шкіряну куртку і хромові чоботи — все новеньке. До того ще два станкові та два ручні кулемети, запас набоїв.

Дід Шевченко філософствує:

— Був загін "вечека" — і згинув. Як корова язиком злизала... Прийдуть тепер до села нові чекісти і запитають: "У вас тут "вечека" не було часом?" Дядько почухається: "Атож! Були, ночували. Дуже хароші люди були — усе москвичі та петроградці з китайцями". — "А де ж вони?" — "А хто зна! Зібралися раненько та й пішли у Чуту бандитів ловити. Казали, що аж у Чорний ліс підуть і там усіх бандитів виловлять. Щасти Боже!.. Дуже хароші люди були..."

— Добре, добре, діду, але як буде яка червона частина в селі стояти — щоб діти часом не бовкнули. Не одно ж, мабуть, прокинулося і бачило, як в'язали...

Дід свиснув.

— У нас, брате, тепер діти такі ростуть — або нічого ще не розуміє, або як уже кумекає щось, то розуміє, що язик за зубами треба держати.

По вечері штаб зібрався на нараду на схилі Вовчого Шпиля. Командування 3-м куренем прийняв Кваша. Обговоривши ситуацію, постановляємо: відіслати двісті чоловік на підтримку булавної сотні в Холодноярському лісі, завтра вночі перескочити залізницю, наступної ночі обійти Кам'янку з протилежного боку і, відрізавши червоним шляхи відступу залізницею, нагнати їх на Холодний Яр.

Увечері виступаємо вздовж незакінченої залізничної лінії, що мала зв'язати Чигирин із залізницею Знам'янка — Київ. Тор перейшли тихо.

Отаборилися в Кучурганах у Бондурівському лісі.

Поле смерті під Чигирином

Тим часом із Суботова прийшов зв'язковий, який повідомив, що з боку Побережжя до Чигирина увійшли червоні частини силою до двох тисяч чоловік. Готуються до наступу на Холодний Яр. Відтак змінюємо план і вирішуємо йти на Чигирин. Якби вдалося відрізати ворога від моста через Тясмин і не пустити на Олександрівку, то хоч-не-хоч, а мусили б червоні тікати вздовж Тясмина на холодноярські села. Пославши вістових до Холодного Яру, щоб села приготувалися зустрічати "товаріщів", як ми їх із Чигирина налякаємо, переходимо вночі назад через залізницю.

Цього разу затрималися на залізничній лінії довше. Забравши в будці інструменти, розгвинтили рейки на чималому відтинку і перервали у кількох місцях телеграфічну лінію. Зняті рейки — кожна на плечах кільканадцяти козаків — "помандрували" до лісу, де їх закопали. Ця робота затримала нас, і до лісу поблизу Чигирина Холодноярська бригада прийшла аж перед полуднем.

А під Чигирином кипів бій. Отаборившись на узліссі, висилаємо кінну розвідку, яка швидко вернулася з вісткою, що то знову "розвоювалася" Стецівка. На цей раз не сама, з нею Чернече та велике село Семигір'я. Об'єднавшись, повстанці пішли на червоних у Чигирині, але, приголомшені вогнем противника, повільно відступають. Фронт розтягнувся на полях за Чигирином. Наші кіннотники попередили повстанців, що зараз їм допоможемо, чим і додали їм духу.

У штабі виникнула суперечка: чи йти на Чигирин і вдарити по червоних із тилу, чи підсилити фронт повстанців. Дорога була майже однакова. Перемогла думка, щоб таки нагнати ворога назад на Чигирин, а потім на Суботів.

Коли наші відділи з'явилися за лівим крилом повстанців, їхній відступ припинився. В повстанчих лавах залунали бадьорі вигуки. Хоч повстанці переважали числом ворога, та були озброєні переважно косами, штилями[1], рискалями і саморобними списами. До рушниць і двох кулеметів майже не мали набоїв. Один кулемет зіпсувався.

Червоні щедро поливали селянську лаву кулями принаймні з шести кулеметів, до яких мали, як видно, солідний запас набоїв. У повстанців уже було декілька вбитих і чимало поранених.

Залишивши 2-й курінь у резерві, розгортаємо 1-й і 3-й у лави позаду місцевих повстанців. Побачивши нас, москалі почали повільно відступати. Та на обрії з'явилася широка лава ворожих резервів, які висунулись із Чигирина. Досить було глянути на ворога, аби збагнути, що червоних на полі вже значно більше двох тисяч.

Лава повстанців пересунулася праворуч, щоб звільнити місце для наших куренів. Ми вибрали найнебезпечніший відтинок фронту, який розтягнувся праворуч на добрі дві версти — аж до Тясмина. А наше ліве крило було відкрите. Тож отаман Деркач послав туди Чорноту з кінною сотнею — щоб стежити, аби нас не обскочила ворожа кавалерія. Та й червоноармійців треба було перехоплювати, якби вони захотіли втікати до лісу. Давши наказ, Деркач затримав Чорноту.

— Гляди, Андрію, не ув'яжися в бій. Кілька десятків вершників багато не зроблять, а втратити їх не маєш права. Обходь за крила та лякай "товаріщів" із кулеметів здалека.

Андрій насунув шапку на очі.

— Не бійсь, отамане. Без пуття не ув'яжуся, а лякати буду, як тільки зможу.

Деркач, Отаманенко, Петренко і я, не злазячи з коней, радимося. Що бій виграємо — не мали сумнівів. Сили ворога і нашої бригади приблизно

[1] Штиль – дрючок із гострим кінцем *(примітка упорядника)*.

рівні. Та... ми ще мали тисячі три місцевих селян. Натхненні нашою присутністю та розлючені знищенням Стецівки і сьогоднішніми втратами, дядьки без набоїв увірвуться в Чигирин. Найважливіше — не дати ворогові втекти, знищити його дощенту.

Головні сили червоних зосередилися на рівнині, що закінчувалася скелястими обривами Дорошенкової гори. Смакуючи близьку розправу з москалями, ми вже уявляли, як вони, відрізані від доріг у Чигирин, летять із кам'янної стіни метрів із двісті заввишки...

До нас підійшов старий сухорлявий селянин, босий, із підкоченими вище колін штанями та коротким саморобним списом у руці.

— Я із Стецівки, хочу з найстаршим отаманом говорити.

Деркач нахилився на коні.

— Я найстарший. Що скажете?

— Треба розпорядитися, щоб "товаріщі" через міст на Побережжя не втекли. Хай краще у воду лізуть — Тясмин усіх вмістить.

— Як же, по-вашому, це здійснити?

— А ви дайте мені пару десятків добрих хлопців із кулеметом, я їх переправлю човнами на той бік. Поки ви тут воюватимете, ми лозами Чигирин обійдем і заляжемо за мостом. Як "товаріщі" втікатимуть, а ми їх — циба, назад!

Деркач обернувся до Петренка.

— Дай тридцять охочих зі старшиною та пошли до Левадного, щоб дав чотири ручні кулемети. Набоїв нехай беруть більше.

Охочих виявилося забагато. Петренко вибрав кращих, і група з босим селянином побігла за лавами до Тясмина.

Тим часом червоні з'єднали свої лави, впорядкували їх і рушили в наступ.

Деркач наказав залягти і, не стріляючи, очікувати наближення ворога. Відсилаємо коней за горбок. Самі залишаємося з лавою 1-го куреня.

Наблизившись кроків на триста, червоні стишили ходу. Постріляви декілька хвилин і не дочекавшись відповіді, знову рушили вперед.

Деркач дав знак Петренкові, й 1-й курінь, а за ним і 3-й відкрили вогонь. Заговорили вісім наших станкових кулеметів. Декілька червоноармійців упало. Ворожа лава занервувалася і, залігши, відкрила шалену стрілянину. Командири намагалися підняти її, та це їм не вдалося. Відчувалося, що впевнені сальви, розмірений вогонь наших кулеметів збентежили червоних. Перша сотня пустила кільканадцять рушничних гранат. Слідом за ними полетіло чотири міни із двох мінометів, які Левадний вивіз у лаву 1-го куреня. Таких солідних "гостинців" від "бандітов" москалі не сподівалися. Червона лава зірвалася і кинулася врозтіч. Ми — за нею. Але хвилин за п'ятнадцять наші курені опинилися "в запіллі" — босі стецівчани та семигірці "галопом" випередили нас і, розвиваючи свою лаву все далі ліворуч, закрили від нас ворога. З диким криком, виблискуючи косами і рискалями, п'яні перемогою і жадобою ворожої крові, бігли хлібороби, не звертаючи уваги на вогонь червоних, що, відступивши, впорядкувалися і стали боронитися. На

вбитих і поранених уже ніхто не звертав уваги, їх не бачили. Годі було навіть намагатися спинити повстанців, привести до ладу, промовити до розуму...

Під самим Чигирином червоні знову залягли і, поставивши кулемети на вигідних місцях, уперто відбивалися. Та питання бою було вже вирішене. Справа, із-за гори, долетів рев повстанців, котрі понад Тясмином увірвалися в місто. Пришвидшив кінець Чорнота, що, попри осторогу отамана, кинувся з кінною сотнею в шаблі на праве крило ворога. Червоні, покинувши кулемети, чередою побігли до Чигирина. За ними мчали повстанці.

Чвалом доганяємо групу селян, яка гнала москалів просто на обрив Дорошенкової гори. Один червоноармієць тягнув на плечах кулемет "Кольт". Добігши до безодні, "товаріщі" покрутилися і, кинувшись на землю, відкрили вогонь. Двоє повстанців впали із перерізаними кулеметною чергою ногами. Ще один вибух крику — і кільканадцять мертвих і живих тіл, зіштовхнуті штилями й косами, полетіли вниз. Біля кулемета залишилася тільки відрубана рискалем голова кулеметника-китайця.

Із протилежного боку Чигирина долітала рушнична і кулеметна стрілянина. То наші хлопці "замикали" міст.

Долучаємося до кінної сотні і, об'їхавши гору, влітаємо до міста. Ворога вже не було. На мості валялися вбиті коні та п'ятеро червоноармійців. Наш відділ виконав своє завдання без втрат, не перепустивши через міст жодного ворога. Частина москалів кинулася було втікати по суботівській дорозі, але, відкинута пострілами суботівчан, пішла вплав через Тясмин. Основна маса втікачів щасливо вийшла на брід у самому місті й, здолавши річку, втекла Побережжям на Черкаси. Переслідувати їх по пісках силами нашої кінноти сенсу не було.

Червоні покинули кілька підвід із набоями і майном, багато зброї і 80 — 90 вбитих. Згодом виявилося, що втрати ворога значно більші — Тясмин почав десятками викидати червоноармійців, які потопилися, натрапивши на глибокі місця.

Ми мали трьох убитих, семигіряни — чотирьох. Зі Стецівки, Чернечого і хуторів полягло кільканадцять селян. Важкопоранених примістили в чигиринській лікарні.

Залишаємося ночувати в Чигирині. Замовили три труни з наміром поховати полеглих у Мотриному монастирі. Та ввечері прийшла до штабу делегація семигірянських повстанців, частина яких теж ночувала в Чигирині. Старий селянин із перев'язаною рукою вклонився Деркачеві.

— Пане отамане! Чули ми, що ваші вбиті — немісцеві хлопці. Їм однаково, де спочити. Зробіть нам велику честь і ласку: поховайте їх разом із нашими в нашому селі. Та погостюйте хоч день у нас, щоб народ духу набрав.

Отаман пробував було відмовити, та селяни так гаряче просили, що він згодився перейти із бригадою наступного дня до Семигір'я, щоб поховати там полеглих.

"Наші мрії сповнилися"

Семигір'я — велике козацьке село серед гір, оточене вінком високих могил-курганів. На одній такій могилі, що стояла при дорозі неподалік села, ховали ми пополудні товаришів. Семигірянські дівчата уквітчали домовини наших бурлаків, клопоталися біля них, наче хотіли замінити відсутню рідню. Ховали двох полтавців — нерозлучних товаришів, що одночасно впали під чергою кулемета, та гімназиста-галичанина, який минулого року перейшов із батьками Збруч, а потім відбився, потрапив у Черкаси, а звідтіля прийшов до Холодного Яру. Мав 15 — 16 років, руде волосся, кирпатий ніс і надзвичайно веселий характер. Любив декламувати повстанцям вірші Степана Руданського. Чи через те, чи через колір волосся прозвали його холодноярці Руданським, і так це до нього пристало, що цілком замінило прізвище.

Жалкували за Руданським холодноярці, але найбільше перейнявся його смертю земляк, військовий суддя Галицької армії — сентиментальний чорнобородий велетень. Не згадував я досі про нього, бо і згадувати не було чого. Прийшов до нас у Мотрин монастир. Оповів, що був суддею військового суду. Відставши від армії під час переходу її від Денікіна до большевиків, із наплечником і кийком у руці пішов пізнавати Україну. Побував на Шевченковій могилі — хотів побачити степ, пороги і Чорне море... Насилу переконали ми його, що такий "туризм" може закінчитися в підвалі ЧК.

Залишився з нами. Ходив без зброї, у боях участі не брав, але був добрий промовець і час від часу виступав перед селянами. На цьому похороні, ставши на кургані, покликав у свідки правдивості своїх сліз козацькі могили, що виднілись навколо, і виголосив запальну промову із закликом до боротьби з москалями. Потім тепло, зі сльозами в голосі попрощав полеглих. Наприкінці звернувся до Руданського:

— Хочу попрощати ще окремо тебе, мій юний земляче! Говорили ми позавчора з тобою довго-довго... неначе знали, що останній раз. Оповідав я тобі, як у твоїх літах, начитавшись про козаччину, збирався теж утекти з дому, щоб побачити степ, Дніпро, Чигирин, козацькі могили... Оповідав ти мені, як і сам мріяв про це. Наші мрії, друже, сповнилися. Я щасливий, що стою на цій святій землі, политій лицарською кров'ю прадідів. А ти... ти зостанешся в ній назавжди. Будеш лежати у вимріяному в дитячих мріях товаристві чубатих запорожців як рівний із рівними, як лицар, що поліг у бою за гетьманську столицю, за волю України. Спи, друже, спокійно. Не сумуй, що далеко від рідної хати... Степовий вітер співатиме тобі пісню про здобуту волю, козачки приноситимуть тобі квіти, а недовго вже чекати — привезуть на твою могилу вінки юнаки й дівчата з карпатських верхів, із ланів Поділля...

Своєю промовою суддя зворушив селян, що зійшлися на похорон, і взагалі він, як то кажуть, припав до серця семигірянам. Зійшовши з могили, галичанин, розчулений, переходив з обіймів у обійми, цілувався зі старими й

молодими. До самого вечора ходив по селу з гуртами селян і промовляв до них. Прийшов до штабу ввечері змучений, захриплий, але задоволений і щасливий.

У Семигір'ї збираємо відомості, що діється далі у степу. В пригоді стали цвітнянські гончарі, котрі, вертаючись із-за Олександрії, заїхали в село заночувати. Цвітняни були вже призвичаєні своїм отаманом Хмарою до того, що горщики, звичайно, продавай, але очі та вуха тримай навстіж — щоб чорноліський ватажок знав, що де робиться.

У степовій місцевості, від Дніпра до Єлисаветграда, ширилися повстання. В околицях Олександрії повстанці перемогли у боях значні сили червоних і опанували місцевість. Небезпека безпосереднього наступу большевиків на Холодний Яр із півдня зменшилася.

Наступного ранку вертаємося до Чигирина і, перейшовши Тясмин, йдемо Побережжям на Медведівку — Мельники. Піскуваті кучугури понад Тясмином виглядають зблизька як клапоть Туркестанської пустелі. Де-не-де пробивається суха трава, ростуть карликові корчики і деревця. Коло Трушівців звертаємо із тракту в село на короткий відпочинок. Ноги в'язнуть у сипучому піску.

Село різко відрізняється виглядом від сіл по той бік Тясмина — воно ніби лежало в іншій частині світу. Нема садків, квітів... Лиш де-не-де зеленів клаптик городу, обгороджений густим високим плотом, щоб не заносило піском. Усюди горбки і смуги піску, що поволі посувалися зі сходу на захід. Як тільки долітав сюди порив вітру з рівнини від Дніпра, чубки їхні курилися і пісок продовжував свій повільний віковий хід на захід. Кожна хата, кожна будівля, залежно від свого віку, була занесена піском до третини, до половини або й під саму стріху. Пісок оминав будівлі, перелазив через плоти, ліз через доріжки. Присипані деревця розпачливо витягали свої гіллячки догори, неначе намагаючись вискочити, вирятуватись із цупких обіймів сіро-жовтої смерті. А в долині буйно зеленіли Тясминові плавні й мочарі, що ковтали нанесений вітром пісок і не пускали його на протилежний берег.

Холодноярські селяни називали мешканців піщаних гір "куркулями". Було це неначе іронізування з їхньої бідності. Тогобічні селяни впізнавали "куркуля" по ході. Призвичаєний усе життя витягати ноги з піску, він і на твердому волочив ногами. Біда була із трушівчанами та худоліївцями у поході по дорозі, вкритій сухим порохом, — їхня сотня здіймала більшу куряву, ніж ціла колона. Бігати "куркулі" не любили, але в бою хлопці були добрі, не полохливі. Дивлячись на їхні оселі з порозвішуваними на плотах ятірцями та сітями, з копичками тясминового сіна, які треба було ще й захищати від піску, мимоволі дивуєшся: чому ці непосидючі "чумаки" осіли отут, на цих пісках, коли ще кілька десятків років тому трохи далі лежали плодючі степи, не потривожені плугом?

Відпочивши у Трушівцях, переходимо знову на правий берег Тясмина. В Медведівці зустріла нас несподівана новина: цієї ночі до Мельників ускочив

на тачанках і конях загін Лопати. Постріляв із кулеметів по вікнах, підпалив декілька хат і зник раніше, ніж встигла приготуватися до бою оборона. Втрете згоріла хата старого Чучупаки.

Цей наліт колишнього "злодійського батька" з Чигирина не на жарт розлостив холодноярців. Досі Лопата виявляв сміливість лише в селах, далеких від Холодного Яру. Недобре, що наскок минувся йому безкарно, бо захоче повторити.

Був це ворог небезпечніший від червоних москалів, наближення яких ми завжди помічали. Каратели Лопати — це чигиринські хлопці, що самі партизанили проти німців, денікінців, а то й большевиків. Коли селяни їх спіймали на грабунку, вони втекли від самосуду на службу до червоних. Боролися з повстанцями, одержавши в нагороду право легальних грабунків і насильств. Вони, так само як і холодноярці, добре знали лісові та польові доріжки, вміли вночі непомітно прокрадатися ними.

У Мельники вскочили польовою дорогою з боку Головківки. Варта не могла нічого зробити, хоч і стріляла. Затримайся Лопата у селі 10 — 15 хвилин — доля його була б вирішена... Та Лопата — старий лис...

Не зупиняючись у Медведівці, йдемо до Мельників.

Попереджені вже мельничани висипали назустріч. Семен Чучупака неохоче оповідає про напад. Жертв у селі нема; лише легко поранено одну дитину кулею крізь вікно, згоріли у хліві кілька овець та корова. Але сам факт безкарного нападу дошкуляв мельничанському отаманові.

Удвох із Петренком ідемо провідати старого Чучупаку. Зустрічаємо його коло воріт.

— Що, батьку, знову пошивати[1] треба? — привітавшись, киває Петренко на згоріле покриття.

— А кат його бери з тим пошиванням, — не напошиваєшся... Накрию землею, не горітиме.

Під вечір прийшов до штабу Деркач, що в похід не ходив і залишався з булавною сотнею у лісі. Вислуховуємо новини, які роздобули розвідники за час нашої відсутності. Дивізія ВНУС[2], що загрожувала Холодному Яру з боку Бобринської та Жаботина, цими днями зняла свої частини з нашого напрямку і кинула їх під Черкаси, бо у Млієві, Тетієві, Мошнах, Городищі, у селах понад Россю і далі в напрямку Канева вибухнуло широке повстання.

За короткий час ситуація різко змінилася. Небезпеку планового оточення Холодного Яру червоними розвіяли повстання на Херсонщині та Київщині. Ворожі частини, що були в селах над Дніпром й загрожували нам, тепер самі опинилися в оточенні й поспішили вибратися в напрямку Черкас. До Кам'янки прибуло два бронепотяги, які невідомо чого стоять там. Мож-

[1] Покривати соломою *(примітка упорядника)*.

[2] ВНУС – Війська внутрішньої служби. Командувачем ВНУС був Р. Ейдеман *(примітка упорядника)*.

ливо, червоні пронюхали про наш намір напасти на Кам'янку. З цього боку большевики загрози для нас не становили. Від Кам'янки й залізниці відділяли нас гори та яри, порослі лісом, у яких ми жартуючи можемо прийняти бій з уп'ятеро сильнішим ворогом.

Третій курінь, штаб бригади і кулеметна сотня стали табором у лісі. Інші частини розмістилися в селі й на хуторах. Що робити далі?

Вирішили зачекати Ліду, яка два дні тому пішла у розвідку в напрямку Знам'янки. Наступного дня вернулася. Принесла свіжі большевицькі газети. Було в них багато крику про налагодження роботи транспорту, хлібозаготівлі, повідомлення про "вибухи ентузіазму" серед робітників і селян, а слідом за ними й заклики уряду та компартії, щоб "трудящі" зібрали всі свої сили для боротьби із зовнішнім ворогом, щоб уважно стежили за "класовим ворогом" і "внутрішньою контрреволюцією", яка піднімає голову і намагається відібрати у "пролетаріату" його "завоювання". Повідомлення про перемоги на фронті – якісь туманні, без детального зазначення місцевостей. Серед них була й замітка, що хоробра кіннота Будьонного стримала наступ "білополяків".

Наш чоловік (службовець телеграфу на ст. Знам'янка) передав через Ліду, що червоноармійці, які поверталися з фронту, оповідали йому, що на західному фронті Червона армія панічно відступає. З телеграм, які йдуть із фронту і Києва через Знам'янку, годі щось довідатися, бо вони зашифровані, в той час як недавно ще повідомлення про перемоги передавалися відкрито. Вдалося йому перехопити телеграму з Олександрії до Києва. Якийсь командир дивізії повідомляв, що на частину, з якою він поспішав на фронт, напали численні відділи повстанців і розбили її. У руки "бандитів" потрапили артилерія і потяг із машинами, з яких три панцирні. Вагон із канцелярією штабу теж захопили "бандити", тому він позбавлений можливості зашифрувати телеграму, бо оперативних шифрів у Олександрії нема. Комдив із залишками дістався до міста і не знає, що робити далі. Залізничне і телеграфічне сполучення по лінії на Кременчук, звідки йшли ешелони його групи, перервано. Просив допомогти, щоб відібрати у "бандитів" захоплене і придушити повстання, котре загрожує важливим залізничним вузлам.

Виходило, що степовики таки дали червоним солідного прочухана.

Чекісти і пекло

З Івангорода наспіла новина, що у їхній район прийшов відділ большевицької піхоти силою близько тисячі чоловік і "господарює" в селах. Здирає "развйорстку" та вишукує "бандитів". Квашині люди, що походили з тих сіл, нервувалися, турбуючись про своїх близьких. Тож вирушаємо за залізницю.

Бригада виступила з Мельників із таким розрахунком, щоб захопити вночі Олександрівку, очистити "госбазу" від потрібних нам речей і тоді вже

перейти залізницю. Напад на містечко, як і попереднього разу, вдався нам без великих труднощів, із тією різницею, що, крім міліції та вартових, довелося мати справу з сотнею піхоти, яка стояла гарнізоном в Олександрівці. Замкнувшись у казармі, червоні розпочали з нами бій. А що ми не мали часу довго бавитися з ними, то, набравши на підводи в "госбазі" солі, мила і, щонайважливіше, сірників, покинули їх та пішли в Чуту.

Днювали в лісі біля Діденків. Кваша тим часом налагодив розвідку.

Поспавши трохи, йдемо гуртом оглядати знайомі місця недавніх лісових стоянок.

У Городку натикаємося на досить відразливу картину: за верхнім валом висіло на деревах дев'ять голих, вже несвіжих, трупів, переважно жидів. Поміж ними висіла дошка з написом: "Пролетарі всіх країн, єднайтеся. Продовольчо-заготовча комісія, обслідувавши Єлисаветградський повіт, виїхала на обслідування пекла... вересня 1920 року".

Дід Шевченко та Отаманенко сушать голову над тим, чия це могла бути робота. Вирішили, що це зробив мандрівний партизанський відділ, який притягнув сюди "комісію" з Херсонщини. Місцеві хлопці заховали б трупи добре, щоб не накликати кару на свої села, якби червоні їх найшли.

Бугай, що брав участь разом із Квашею в ліквідації загону ВЧК і закопуванні трупів у лісі якраз у цих околицях, пропонує глянути, "чи чекісти часом не повилазили".

Дві добре замасковані могили, які міг відшукати хіба тільки такий лісовий слідопит, як Бугай, були в порядку. Пішли до третьої. Бугай несподівано зупинився і скинув із плеча карабін...

— Що за чорт? — зашепотів до нас. — Чи чекісти воскресли, чи в гості хтось до них прийшов?

Прислухаємося. З-поміж кущів долітали якісь дивні звуки: чи то стогони, чи то голосні зітхання.

— Дикі кабани! — визначив дід, старий мисливець.

— Піду сам гляну, — одізвався Бугай і зник у кущах... — Ідіть! — донісся за пару хвилин його голос.

Наближаємося і бачимо гідне Богів видовище.

Могила чекістів — розрита, а в заглибленні, на трупах, з обмащеними запеченою кров'ю мордами лежали... звичайні діденківські свині... З вигляду трупів було видно, що дві величезні свині та три підсвинки ласували ними вже не перший день.

Виганяємо кольбами свиней і женемо їх на Діденки. Та роль свинопасів нам не вдається. Гидкі створіння втекли по дорозі і прибули на хутір раніше за нас, обмивши, видно, десь у мочарах рила.

Отаманенко послав козаків із рискалями, щоб закопали "комісію" та чекістів, а знайоме вже свиням місце прикидали ще й купою хмизу. Діденко, власник свиней-канібалів, довідавшись про їхній вчинок, клянеться, що зажене їх до родичів у село, щоб ті віддали їх на "развйорстку" — хай комісари їдять.

Розвідники хліб даремно не їдять

Повернулася з розвідки Тіна. Оповіла, що червоний відділ стоїть у Бовтишці, та не знати, чи вже застанемо: готувався пополудні до вимаршу. Червоноармійці повідомили, що прийшов наказ спішити під Шполу, де вибухнуло повстання.

Не дожидаючи темноти, поспішаємо до Бовтишки, щоб не випустити червоних, але спізнюємося. Намагаємося нічним маршем наздогнати відділ, але він, реквізувавши в селах підводи, випередив нас.

У наступні ночі робимо кілька рейдів, знищуючи в селах місцеву "совєтскую власть".

Повертаючись до Холодного Яру, ліквідували волосний ревком у Трилісах. "Воєнкома" Козаченка там уже не було. Хтось, напевно, зрадив його. Як переходили будьонівці, розстріляли Козаченка і кількох "червоноармійців" із сформованого ним загону.

У Мельниках очікував на нас зв'язковий від отамана Степової повстанської дивізії Костя Блакитного. Блакитний, об'єднавши декілька повстанчих відділів та партизанських загонів, іде в напрямку Холодного Яру, відбиваючись від червоних частин. Має у складі близько п'ятнадцяти тисяч бойовиків, частина з яких озброєні списами, косами, штилями. Має чотири гармати з невеликим запасом набоїв, а відбиті у большевиків авто змушений був закопати через відсутність бензину.

Наступного вечора наша розвідка з Кам'янки доповіла, що туди прибула школа червоних командирів із Києва: 300 — 320 курсантів, добре вишколених і озброєних.

З розмов червоноармійців Кам'янського гарнізону розвідники зрозуміли, що завтра готується наступ на Холодний Яр. Очікують прибуття карального загону Лопати, який грабує в селах по той бік залізниці.

Наші люди пильно стежать за ворожими частинами і про найменший рух своєчасно дадуть знати.

Тієї ж ночі розвідниця, що повернулась із Жаботина, принесла новину: на станції Бобринській із потягів висадилось до півтори тисячі червоних і вирушили пішим порядком у напрямку Холодного Яру. Кінноти мають не більше п'ятдесяти чоловік. У складі цих частин — самі москалі. Під час постою в одному селі червоні командири розпитували селян, що то таке Холодний Яр. Місто чи село?

Під Лубенцями або Зам'ятницею можна сподіватися їх уже пополудні. Оскільки ця частина нова в наших околицях, то, мабуть, піде через Жаботин на Мотрин монастир. Нам це вигідно, бо у бою в лісі ми маємо всі переваги. До того ж частина нашої бригади, яка вийшла б назустріч противникові, могла би тримати безпосередній зв'язок із сотнями, що відбиватимуть з іншого боку лісу ймовірний наступ червоних із Кам'янки. Можна й

сподіватися ворога з-за Тясмина, з Правобережжя, хоч червоні частини на Черкащині зайняті "своїми" повстанцями. Вночі розсилаємо в різних напрямках розвідників, щоб виявити просування ворога.

Після мобілізації штаб Холодного Яру розширив агентурну розвідку. Це нам дуже сприяло. Ми мали достатню кількість ідейно відданих справі розвідників і розвідниць, які потребували грошей лише на видатки в подорожі (і то не завжди) та відчували б себе глибоко ображеними, коли б їм запропонували винагороду за їхню небезпечну роботу. Кожний із них розумів, що, наражаючись на небезпеку, відвертає її від рідного села, хати, своєї родини. Всі наші розвідники й розвідниці мали в ближніх і дальніх селах та й у містах рідню, знайомих, товаришів, які їм допомагали, переховували, давали підводи. І національно свідомі черниці Мотриного монастиря, що ходили досить далеко збирати "датки на монастир", були добровільними розвідницями.

Цілком протилежною виявилася ситуація з розвідкою у ворога. Коли ЧК або штаб якоїсь червоної частини і знаходили чоловіка, що ідейно чи за гроші брався розвідати наш стан і сили, то для такого розвідника було "контррозвідкою" все населення наших околиць. Чужого чоловіка в селі одразу ж помічали.

Холодноярська бригада поповнювалася переважно людьми з однієї місцевості, що одне одного знали, а новобранців-одинаків приймали обережно.

Червоні частини, особливо ті, що прибували з Московщини, мусили діяти навпомацки.

Тієї ночі сотні в Мельниках, Медведівці, Лубенцях привели в бойовий порядок. Другий курінь розташувався на межі Мельників і Медведівки. Перший і Третій курені, маючи разом понад півтори тисячі бойовиків, виступили вночі до монастиря. За ліс, у напрямку Жаботина і Кам'янки, вислали кінні стежі.

Бій під Грушківкою

Близько 9-ї години ранку ми вже знали, що курсанти, загін Лопати, караульна рота, міліція, чота воєнкомату — разом до шестисот чоловік із чотирма станковими і шістьома ручними кулеметами — готуються до вимаршу з Кам'янки, власне, могли вже вирушити, поки зв'язковий до нас добрався. Перший курінь на наказ Деркача виступив на край лісу коло Грушківки.

Розмістивши сотні, курінний Петренко, сотник 1-ї сотні Василенко і я стали на узвишші, з якого видно було кам'янську дорогу. Минуло добрих півтори години, поки на обрії з'явилася ворожа колона.

На полях під лісом затрималася. Стояла досить довго. Попереду неї крутилися на конях чотири вершники, очевидно командири. Через далековид

пізнаю в одному з них Лопату, який, вимахуючи у бік лісу руками, як видно, інформував про місцевість і можливу зустріч із нами.

Ще під час нічної наради в штабі виникло припущення, що Кам'янка має завдання відтягти в цей бік усі наші сили, і тим самим дати можливість частинам, що наближалися від Бобринської, зайняти Лубенці, Мельники і Медведівку.

Петренко наказав Василенкові балками і селом перевести першу сотню і заховатися в порослій кущами балці. Ми виступимо з лісу і зав'яжемо з червоними бій на полях. Це відтягне увагу ворога і полегшить Василенкові завдання. Тоді почнемо відступати з таким розрахунком, щоб підвести вороже крило під удар 1-ї сотні, яка складалася зі старих вояків, була дисциплінованою, добре озброєною, мала в складі понад 250 чоловік. Щоб Василенко не поспішив із виступом, курінний попередив: не вступати в бій, поки не отримає наказу. З позицій, які ми планували зайняти на полях, вістовий добіжить до нього балкою і городами вчасно. Петренко хотів зорієнтуватися під час бою, чи краще 1-й сотні вдарити на крило ворога, чи пропустити його і залишитися в запіллі, коли червоні лави, переслідуючи нас, підуть до ліса.

2-га і 3-тя сотні, розвинувшись у лави ще в лісі, вирушили в напрямку ворожої колони, яка ще тупцювала на місці.

Зауваживши нас, червоні заметушились і теж почали розсипатися в лаву.

Хвилин за двадцять на полях уже точився бій. Курсанти стріляли добре і за короткий час одного вбили і трьох поранили. Наші три "Максими" і один "Кольт" стріляли винятково по лаві курсантів, що вирізнялася червоними околицями кашкетів і струнікістю ладу. Під час кількох коротких наступів курсанти мали значні втрати, але продовжували сунути вперед. Інші частини ворожої лави відставали. Маневруючи крилами, — то наступаючи, то відступаючи, Петренко привів лінію фронту до потрібного напрямку. Від Василенка прибіг зв'язковий із повідомленням, що він уже зайняв позицію згідно з наказом.

У цей час із невидної звідціля залізниці відкрив гарматний вогонь бронепотяг. Стрілянина та, видно, ніким не направлялася і не поправлялася, бо гранати і шрапнелі розривалися в місцях, що нічого спільного з боєм не мали.

Петренко передав по лаві наказ, щоб сотні поступово зменшували вогонь, створюючи враження, ніби забракло набоїв. За кілька хвилин наказав відступати, спочатку лівому крилу, потім — правому. Курсанти опинилися проти нашого правого крила, ближче до лісу.

Побачивши, що ми відступаємо, ворожі частини бадьоро рушили вперед.

Петренко наказав мені послати вістового до Василенка з наказом вдарити по правому крилу ворога, коли воно порівняється з балкою. Червоноармійці, міліція і каратели кинуться втікати до курсантів і нароблять паніки, чим необхідно скористатися.

Тим часом курсанти таки добре натиснули на наше праве крило, примусивши його до відступу більш поспішного, ніж тактичний.

Їхня лава доходила вже до лісу, коли ліве крило ворога порівнялося з балкою, де заховалася 1-ша сотня.

Ідучи з Петренком на правому крилі 2-ї сотні, нетерпляче очікуємо виступу 1-ї сотні. Ворожа лава проминула вже балку, а Василенко не стріляв. Нарешті втрачено і вигідний момент, коли 1-ша сотня могла вдарити із запілля. Червоні наближалися за нами до лісу, а 1-ша сотня в бій не вступала.

Курсанти — вже в лісі. У нас загинуло ще двоє. Кількох поранили. Відпочивши на узліссі й підпустивши ворожу лаву досить близько, Петренко з 2-ю сотнею кинувся в атаку на праве крило ворога. Відразу збите, воно стало безладно тікати до курсантів. Спантеличені курсанти теж завернули назад. Усі ворожі частини, збившись у купу, відступили понад лісом і відійшли на місце, з якого розпочали наступ. Недовго постоявши, рушили в напрямку Кам'янки.

До Василенка побіг новий вістовий — довідатися, що з 1-ю сотнею.

За якийсь час прийшла вся сотня, так і не зробивши жодного пострілу. Виявилося, що зв'язкового, який біг до Василенка з наказом, було по дорозі вбито випадковою кулею.

Василенко бачив перебіг бою, але був занадто дисциплінований, аби діяти з власної ініціативи. На цьому ґрунті між ним і Петренком відбулася гостра розмова...

Третя сотня під час контрнаступу відбила у курсантів кулемет і захопила пораненого в ногу командира. Від нього довідалися, що курсанти направляються на врангелівський фронт і мають наказ затриматися в Кам'янці найдовше на два дні для ліквідації "банди" в Холодному Яру.

Підраховуючи втрати, зауважуємо, що нема діда Ониська Осауленка, який був на правому крилі у 3-й сотні. Останній раз бачили його, як, відступаючи, входили в ліс неподалік хати побережника. Дід у лаві все жартував та переконував необстріляних молодиків, щоб не кланялися незнайомим кулям. У лісі вже ніхто його не бачив.

Кілька козаків пішли на пошук і за кільканадцять хвилин принесли мертвого діда. Мав розірвані гранатою груди й живіт.

Із козаками прийшов побережник. Він і оповів про загибель Ониська Осауленка. Виявляється, куля перебила йому ногу, коли він перескакував через пліт на город лісничівки. Рушниця впала по той бік плоту. Пробував повзти, але не зміг. Обернувся в бік курсантів, що наближалися, вийняв із торби та розклав перед собою гранати. Як червоні підійшли, почав частувати їх через пліт "гусячими яйцями". Тоді запалив запальник останньої гранати і поклав її під себе...

Забравши вбитих і поранених та залишивши стежі, вертаємося до монастиря, де готувався обід.

Хмари над Лубенцями

Години за дві кінна розвідка донесла, що червоні частини, на які ми чекали, наближаються вже до Лубенців.

Деркач передав до лубенського отамана Пономаренка, щоб повстанці та члени їхніх родин виступили із села до лісу.

Постановили пропустити червоних через Лубенці без бійки, дати їм можливість наблизитися до Мельників і вступити в бій із 2-м куренем та мельничанськими сотнями.

Третій курінь вирушив на край лісу під Лубенцями. 1-й курінь і штаб бригади залишилися в монастирі.

За якийсь час розвідка повідомила, що червоні вступили в село і розташувалися там на відпочинок.

Ще за годину-півтори від Третього куреня прискакав зв'язковий із запискою від Кваші. Большевики палять Лубенці...

Пономаренка з його хлопцями не можна стримати — хочуть наступати.

Що робити?

Деркач, Грицаєнко, Отаманенко, Петренко і я, сівши на коней, скачемо на край лісу. Над Лубенцями — хмари чорного диму. Горіли хати Пономаренка, сотника Вишневецького і ще кільканадцяти родин. Разом з отаманом 3-го куреня радимося, що робити. Деркач наполягає, що треба дати ворогові вирушити на Мельники і тоді оточити його.

У цей час під'їхав до нас Чорнота із селянином, котрий прискакав верхи з Лубенців. Селянин розповів, що червоні, запаливши кільканадцять хат повстанців, розстріляли батька і жінку одного з лісовиків та, пограбувавши село, вирушили в напрямку моста через Тясмин. Шукали родини Пономаренка і Вишневецького. Кількох селян захопили із собою.

Видно, хтось розповів ворогові про все, що діялося в селі[1]. Довідавшись, що таке Холодний Яр, червоні, очевидно, покинули намір ліквідувати його наявними силами і хочуть втекти за Тясмин.

Деркач послав вершника до Мамая, щоб той із 2-м куренем і медведівчанами перерізав ворогові шлях до моста. Але червона колона вже перейшла Тясмин. Після короткої перестрілки через річку москалі відійшли за кучугури і посунули далі по черкаській дорозі. На ніч затрималися в одному із сіл, верст за десять.

Холодноярська бригада і села провели цю ніч у поготівлі.

Рано до штабу зголосилося двоє із п'яти селян, котрих червоні захопили були з Лубенців як заложників. Оповіли, що всіх їх увечері сильно побили

[1] Значно пізніше ми довідалися, що то зробив лубенський селянин, який служив кільканадцять років урядником царської поліції. Московський монархіст за переконаннями, він ненавидів український національний рух і за першої ж нагоди "прислужився" своїм односельчанам *(примітка автора)*.

у червоному штабі, вимагаючи сказати, скільки "петлюровскіх салдат" у Холодному Яру. Потім пов'язали і замкнули до льоху під будинком колишнього кооперативу.

Вночі, як змінилася варта, стійковий червоноармієць відімкнув двері й розговорився з полоненими. Розповів, що він сам "хахол", колоніст із Поволжя, в Червону армію мобілізований проти волі й хоче дезертирувати.

Ще по дорозі з Бобринської до Лубенців він умовився в одному селі із селянином, що той прийме його і за допомогу в роботі переховає, поки большевизм завалиться.

Хлопець чув, як командир говорив, що заложників рано розстріляють. Отож він сам постарався потрапити на варту. Тепер він розв'яже їм руки, віддасть рушницю і втече разом із ними. За це вони мають дати йому, взамін військового, селянський одяг і вивести на дорогу до того села. Та треба залишити якийсь слід, який навів би червоних на думку, що на льох здійснено напад і його, вартового, захопили із собою нападники, бо інакше можуть зазнати лиха його батьки.

Колодку по виході всіх замкнули і потім скрутили люфою рушниці. Червоноармійського кашкета один із побитих селян змочив своєю кров'ю і кинув на східцях до льоху.

У тому будинку ніхто не мешкав, і вони вшістьох щасливо вибралися із села й дісталися Лубенців. Вдячні тому червоноармійцеві за врятоване життя, селяни прийшли до штабу за дозволом, щоб він залишився в них у Лубенцях.

Отаман розпорядився, аби начальник штабу видав колишньому червоноармійцеві двісті тисяч совєтських рублів та відповідні документи, але з обережності — хай він іде собі до села, в якому мав намір залишитися. Не можна бути певним, що червоні не підлаштували цієї історії навмисно, щоб вкинути між нас свого розвідника.

Грицаєнко поїхав верхи до Лубенців і, повернувшись, оповів, що хлопець справив на нього добре враження. "Дезертир" повідомив, що частини ті вирушили із Самари на врангелівський фронт. У Бобринській дістали наказ висадитися. Вчора мали наступати з Лубенців на Холодний Яр, та під час відпочинку командир зібрав частину і вичитав з аркуша паперу, кого треба спалити, коло арештувати, а потім наказав рушати до мосту.

Говорили, що командир одержав відомості, що в лісі зібралася величезна банда, яку зачіпати небезпечно.

Червоноармійця відвезли до бажаного села.

Під вечір з Кам'янки наспіла звістка, що курсанти сіли до ешелону і від'їхали на фронт.

Степовики в Медведівці

Наступного дня ми одержали відомості, що Степова повстанча дивізія наближається до Чигирина. Отаманенко і Чорнота з кінною сотнею виїхали назустріч. Перший курінь одержав наказ перейти до Медведівки, де розмістився штаб бригади.

Пополудні Медведівку заповнили колони Степової дивізії. Штаб отамана Блакитного розмістився у вищій початковій школі. Отаман степовиків, що прибув до школи в супроводі старшин на конях, виглядав імпозантно. Середніх літ[1], кремезний чоловік із військовою виправкою, одягнений у простеньке вбрання військового крою, але з "цивільного" темно-сірого матеріалу. Мав лише револьвер, далековид і планшет із мапою.

Познайомившись, їдемо з Петренком оглядати степовиків. Найбільше сподобався загін Чорного Ворона — триста чоловік на конях і тачанках із кулеметами. Коні під вершниками і в тачанках — "змії"! Ситі, вичищені, із заплетеними в гриви кольоровими стрічками. Масті переважно вороної. Козаки майже всі були в чорних козацьких шапках і бурках. Від загону повівало махновсько-партизанським духом. Зрештою, він переважно складався з хлопців, що пройшли "школу Махна", але, будучи свідомими українськими повстанцями, відсіялися від чорних прапорів.

Добрий вигляд мала батарея з трьох кінно-гірських гармат, що нагадала декому з нас алмазівців[2]. Лише набоїв — обмаль. Гармат дивізія мала більше, та змушена була позалишати через брак снарядів.

По-бойовому виглядали 1-й полк дивізії, невеликий відділ кулеметів на тачанках і поодинокі сотні в різних частинах.

Натомість запасний полк (а це близько чотирьох тисяч чоловік) не мав жодної рушниці. Хто здобував гвинтівку, переходив до дієвих частин. Зброю заступали ковальської роботи списи, коси, прив'язані вздовж держака, дерев'яні штилі, якими на Херсонщині подають снопи. Були й залізні вила та відточені рискалі. Так озброїлася половина козацтва отамана Штиля, деякі сотні 2-го полку та інших частин. Із 15 тисяч складу дивізії таку "домашнього зразка" зброю мало щонайменше шість тисяч. Півтори тисячі козаків були озброєні обрізами — зброєю, придатною лише для бою на близьку відстань, і то непевною.

Кінноти — небагацько. Окрім вершників Чорного Ворона та невеличкого кінного загону Кібця, кавалерія виглядала невтішно.

Чорноліський полковник Пилип Хмара, що своїми трьома сотнями шабель міг значно підсилити кінноту, приєднатися до степовиків відмовився, хоч під час маршу до Холодного Яру і допомагав їм відбиватися від червоних.

---

[1] Костеві Блакитному було 22 роки *(примітка упорядника)*.

[2] Алмазівці – козаки і старшини Окремого кінно-гірського гарматного дивізіону Армії УНР, яким командував Олекса Алмазів *(примітка упорядника)*.

Мотивував відмову тим, що приєднання до дивізії лише зв'яже йому руки, а користі від такого зведення докупи повстанчих сил він не бачить. Зазначив, що піде на це лише тоді, коли все об'єднання попрямує на захід, щоб пробитися через фронт і прилучитися до української армії.

Оглянувши степовиків, вертаємо до штабу. На одній із тачанок Чорного Ворона зауважую знайоме обличчя. Ці блискучі чорні очі й копицю кучерявого волосся я точно десь уже бачив. Глянувши на мене, знайомий зіскочив із тачанки із простягнутою рукою.

— Здоров, "контрреволюція"! Що, не розстріляли? Утік?

Сердечно стискаю руку колишньому сусідові в "одиночному" корпусі єлисаветградської тюрми Гордієнку, який своєю філософією та втечею додав мені віри в те, що і я втечу.

— Тут, братику, є ще один єлисаветський "смертник" — Житкевич. Не знав його? Утік, як на допит водили. А я думав, що ти не втечеш — занадто морда в тебе була квасна та пригноблена... Оповідай, як було.

Утішений несподіваною зустріччю, запрошую Гордієнка до хати знайомого селянина. Розповідаємо один одному про свої пригоди...

Під вечір у школі відбулася нарада, на якій командування частинами, зокрема і Холодноярською бригадою, було віддане в руки Костя Блакитного.

Штаб Степової дивізії теж уже знав про крах червоного фронту на заході і втечу Червоної армії з-під Варшави та з Галичини. На врангелівському фронті справи червоних теж не блискучі. Більше половини большевицьких частин, що воювали на Херсонщині проти Степової дивізії, одержали наказ негайно вирушити на фронт.

Під час обговорення плану подальших операцій виникла суперечка. Більшість із Блакитним і Деркачем вважала, що об'єднаній групі слід перейти в охоплений повстаннями Черкаський повіт, а тоді вже буде видно, що робити далі. Чорний Ворон, старшина Степової дивізії Житкевич, я і Чорнота поставили питання руба: подальшу мету існування нашого об'єднання треба вирішити відразу.

Вся Україна тепер — це безліч малих фронтів селянства проти червоних. Большевики змушені тримати проти повстанців більше війська, ніж на польському та врангелівському фронтах. Та завдяки розпорошеності повстанці не мають вирішального впливу на події.

Найбільшою вадою українського повстанця є те, що він прив'язаний до рідної стріхи і воліє крутитися коло неї.

Маючи солідний повстанський кулак, мусимо поставити певну мету — з'єднатися з українським військом. Вбираючи в себе козацькі відділи, без затримки йти до фронту, знищуючи вороже запілля. Це триматиме весь час козацтво в бойовому піднесенні. Дядьки не матимуть часу нудьгувати за хатою і озиратися на неї. Відбившись від стріхи, селянин триматиметься вже своєї частини. Такий марш дасть змогу поповнити запаси зброї, до того ж большевики не встигатимуть сконцентрувати проти нас значних сил, що, безперечно, зроблять, якщо товктимемося на одному місці і виглядатимемо — а що ж далі?

За опозицію нам дісталося від керівників, мовляв, в українців завжди так — яйця курку хочуть вчити. Знаємо, що робимо! Треба роздивитися, зважити, а тоді вже вирішувати. Нарада закінчилася нагадуванням, що ранок від вечора мудріший.

Хоч останні ночі вересня були вже досить холодні, частина степовиків ночувала таборами надворі.

Уночі одержали відомості, що ворожі частини, які сунули слідом за Степовою дивізією, перейшли в Чигирині Тясмин і йдуть Побережжям поза кучугурами в напрямку Черкас.

Вранці наша розвідка доповіла, що червоні об'єдналися з частинами, які прибули із Бобринської. Дістався вночі ще й підкріплення з Черкас, за всіма ознаками готуються наступати на Медведівку.

Холодноярська бригада, поповнившись сотнями із сіл, мала у складі вже понад п'ять тисяч козаків. Медведівка перетворилася на величезний військовий табір. У похідних кухнях, казанах, у хатах варилася їжа для двадцятитисячного війська. Села щедро доставляли харчі.

Близько одинадцятої години стежі сповістили, що на піщаних кучугурах за мостом через Тясмин з'явилися перші ворожі лави. Міст обороняв 1-й Холодноярський курінь. Зав'язалася стрілянина через річку. Тим часом група, закінчивши обідати, приготувалася до походу. Частина степовиків і 2-й Холодноярський курінь переправлялися через Тясмин поромом неподалік Медведівського монастиря.

Перший курінь посунувся до Онуфріївського монастиря, що стояв на кручах вище по течії Тясмина. З його дзвіниці ми з Петренком оглядали позиції ворога на лівому березі. До нас під'їхали Блакитний і Деркач.

А піщані кучугури вкривалися вже червоними лавами, які повільно сунули до мосту. Раптом за кучугурами розляглася густа стрілянина. Очевидно, наші, що переправилися через Тясмин нижче Медведівки, наскочили на ворога.

Червоні залягли. Вичікуючи, постріловали в наш бік. Левадний встановив на висотах кілька кулеметів, які поки що мовчки вистежували здобич. Нараз за кучугурами пролунав гарматний постріл. Ворожа граната розірвалася десь на медведівських городах. Потім засвистіла друга. За нею — третя... Якщо хоч одна з них потрапить на забиту колонами дорогу — наробить паніки... Блакитний послав вістового до командира батареї, яка була ще в Медведівці, щоб із двох гармат обстріляла ворога шрапнелями.

І ось над кучугурами, зовсім низько над ворожими лавами, заклубилися розриви шрапнелей. Гармаші у степовиків були не найгірші...

Прийнявши на свої голови шість зарядів шрапнелі, москалі кинулися навтьоки. Услід їм зацокотіли три кулемети Левадного. Вони шкоди червоним не завдавали (бо віддаль була завелика) — лише підганяли їх. Кучугури швидко опустіли. Ворожа гармата перенесла вогонь на Трушівці, де, певно, наводчики побачили 2-й Холодноярський курінь.

Через міст вихором пролетів загін Чорного Ворона і швидко зник за кучугурами. Хвилин за десять він відгукнувся тріскотнею кулеметів із тачанок.

На підмогу Воронові поскакали Чорнота, Кібець і кіннота Блакитного. Через міст рушили і наші колони.

Блакитний побоювався, що Ворон може далеко загнатися, та ми його заспокоїли: по піску далеко не поженеться — коней пожаліє.

Довга валка повстанчих частин із прапорами потягнулася через кучугури на Побережжя. Верст за три наздогнали Чорного Ворона. Воронівці захопили ворожу гармату. Хтось із обслуги, щоправда, вихопив із гармати замок і втік. А гармата без замка ні на що не годилася. Та в зарядному ящику виявили з десяток набоїв, що викликало велику радість командира батареї, який бідкався над витратою шести шрапнелей.

Через десять верст червоні зробили спробу затримати нас, але, налякані поважним виглядом козацьких лав, відступили далі.

Ідучи услід за ворогом, ми могли зайняти Черкаси, однак Блакитний і Деркач постановили обминути місто і йти на з'єднання з Голим.

Переночували в селі Руська Поляна, на ближніх хуторах і селах.

Наступного дня вирушили на Мошни. Згідно з донесенням нашої розвідки, звечора в селах, що лежали на нашій дорозі, були незначні частини ВНУС, які вели боротьбу з черкаськими повстанцями. Та вранці ми вже червоних не зустріли — вони вночі втекли в напрямку Цвіткового.

Нарада в Мошнах

У Мошнах штаб розмістився в будинку диякона. Головну вулицю величезного села зайняла Холодноярська бригада та 1-й полк Степової дивізії. Інші стали в околицях.

Негайно зв'язалися зі штабом Голого, який був тоді неподалік Мошнів. Тим часом до нас почали з'являтися делегації від сіл, охоплених повстанчим рухом. Розмовляючи із селянами-повстанцями, помітив, що вони дивляться на нас як на силу, що об'єднає їх і поведе на боротьбу з москалями-большевиками.

Один із делегатів, сивий селянин, виходячи зі штабу, закоханим поглядом глянув на жовто-блакитний прапор, прикріплений на одній із гармат, що стояли на вулиці поблизу штабу. Зірвавши з голови шапку, з почуттям кинув її на землю.

— Дайош Київ! — крикнув повстанець захоплено...

Наступного дня прибув отаман Голий із кількома сотнями повстанців. Інші його відділи до Мошнів не увійшли, а зупинилися в недалеких селах. Загалом під його орудою було близько шести тисяч козаків, з них примітивно озброєних — більше третини.

Очікуючи приїзду Голого, я уявляв собі солідного дядька-отамана і трохи розчарувався, коли побачив на коні хлопця в однострої студента Київського університету Святого Володимира. Лише замість студентського кашкета мав на голові кудлату козацьку папаху, а поверх чорного пальта з

петлицями і блискучими гудзиками поблискував цілий арсенал зброї. Смішно виглядали у стременах його ноги в черевиках і штанах навипуск. Та, коли познайомилися, скептичне враження змінилося. Голий був здібний, енергійний ватажок, мав добру голову і вмів захоплювати козацтво. Великим мінусом для нього був брак військових знань, але він мав старшин-помічників.

Голий оповів, що звечора послав зв'язкових до кількох ватажків, які йому не підлягають, щоб вони вели свої відділи на з'єднання.

Пополудні до Мошнів увійшов великий повстанчий відділ. Привів його галичанин, колишній старшина австрійської армії, прізвища якого, на жаль, не пам'ятаю. Він і був його організатором та отаманом.

Вигляд козацтва був такий, що навіть похмурий Чорнота посміхнувся.

Сам отаман, котрий їхав верхи попереду, був одягнений в австрійський однострій з австрійськими хрестами і медалями на грудях. Було дивно, як він те все зберіг. Замість шаблі мав австрійський багнет. У руках — солідний кийок. Вимахував ним, як булавою.

Відділ ішов досить стрункo, зі старшинами і підстаршинами на визначених місцях. Принцип формування сотень і чот був оригінальний: окремо йшли босі, окремо взуті, окремо одягнені в білі полотняні штани, осібно в крамних[3] штанях; був відділ повстанців у солом'яних капелюхах, у кашкетах, у баранячих шапках, одна чота з рушницями, друга з косами, третя знову з рушницями, наступна зі штилями і т. д.

Прибувши на місце, отаман-"австрієць" відважив кілька буків парубкові-повстанцеві за невиконання якогось наказу. Придивляюся до цієї, такої незвичайної в повстанчих частинах, екзекуції. Товариші покараного доброзичливо жартували на його адресу і, як видно, визнавали за своїм отаманом правду і право карати.

До вечора в район нашого розташування прибуло ще кілька повстанчих загонів.

Наступного дня у будинку диякона зібралася нарада отаманів і старшин, яких вони вважали за потрібне взяти із собою. Від Холодноярської бригади були Деркач, Петренко, Мамай, Кваша, Грицаєнко, Отаманенко, Чорнота і я.

Перш за все взялися за підрахунок. Виявилося, що кількість повстанців, які зійшлися в околицях Мошнів, досягла поважної цифри у тридцять тисяч чоловік, до того ж місцеві отамани в один голос запевняли, що можуть свої відділи збільшити. Отамани окремих загонів охоче згодилися підпорядкуватися штабові нашої групи. Природно постало питання: для чого ми зібралися і що маємо робити далі?

Ми вже знали, що червоний фронт на заході прорвано і поляки та українська армія успішно наступають. Під час наради прибув із Черкас наш холодноярський старшина-розвідник і повідомив, що большевики стягають за Канів частини для оборони Києва від повстанців. Червоні формування отримали на-

[3] Крамний – придбаний у крамниці, зазвичай фабричного виробництва *(примітка упорядника)*.

каз негайно вирушити туди. Частини, які досі концентрувалися в Черкасах, поспішно вирушили вгору по Дніпру. В Черкасах залишилася лише мінімальна кількість. Всі комуністи, комсомольці й охочі з позапартійних жидів дістали зброю і зосередились у касарнях й установах. Військове та залізничне майно вивозять на лівий берег Дніпра. Установи вже приготувалися до евакуації.

Холодноярець розмовляв із червоноармійцями різних частин. Настрій у них пригнічений, подекуди просто панічний. Серед червоноармійців кружляють чутки, що на "польський" фронт прибула величезна французька армія з газами і "лучамі смєрті", з якою Червоній армії годі сперечатися. Казали, що в Москві проти большевиків повстали робітники всіх заводів і фабрик, що в Одесі висадився англійський десант, а по всій Україні палахкотять повстання. Один солдат (наш розвідник видавав себе за червоноармійця) шепнув йому, що Ленін і Троцький, захопивши досить золота, драпонули аеропланом за кордон. У Червоній армії — "епідемія дезертирства", попри наказ розстрілювати втікачів на місці...

Коли розвідник закінчив доповідь, зібрання задоволено загуло.

Раптом піднявся Чорний Ворон і попросив слова. В його постаті була цікава особливість. Меткий вершник, він був одночасно якийсь повільний і нерухливий. Коли згинав руку, здавалося, що гне штабу заліза. Його рухи мали в собі щось гіпнотичне. Нагадували "ліниві" рухи тигра в клітці. До того ж Ворон мав дивовижні очі: темні, тверді, непорушні. Він зовсім не кліпав повіками. Змінюючи напрямок погляду, повертав не очима, а всією головою.

Ворон повільно оглянув отаманів.

— Ну, що ж, панове. Ворог сам підказує нам, що маємо робити. Червоні бояться, щоб повстанці не захопили Києва. Забираємо Черкаси, підірвемо мости на Дніпрі й, не гаючи часу, рушаємо на столицю. По дорозі ж усюди повстанці... Поки дійдемо, зберемо армію. У червоних — невдачі на фронті. Частини, що діють проти нас, пригнічені й налякані. Куди не повернуться — в запіллі повстанці. Таке військо дороги нам не замкне і Києва не оборонить.

— Це неможливо!.. Не вдасться! Ми не регулярне військо, щоб наступати на Київ! — залунали голоси.

— Звичайно не вдасться, як наперед не вірити у перемогу. А чи Петлюра позаторік регулярним військом Київ зайняв? Та коли б і не вдалося визволити Київ — нічого не втратимо. Повертаємо голоблі і йдемо до фронту. Ще й тих, що пристануть до нас, за собою потягнемо. А по дорозі не одну тисячу повстанців зустрінемо...

— А як большевики з Москви свіже військо підвезуть і вдарять у спину?

— Швидше до фронту дійдемо та напремо на москалів ззаду — тільки й страху.

— Поки ми такий гак під Київ зробимо, нас оточать і розіб'ють.

Піднявся Чорнота.

— Боїтеся гака робити? Тоді йдемо навпростець до фронту. На місці крутитися — яка з цього користь? Зрештою, скажіть мені, панове, якого чорта нас отут тридцять тисяч зібралося?! Черкаські бори і без нас стоятимуть.

Сам Бог посилає нам годину, коли можемо щось зробити для України. А ми тупцюємо на місці та балакаємо. Ще раз кажу — йдемо до фронту! Не гаючи дорогоцінного часу, рушаймо назустріч нашому урядові та війську. Розвернемо ворогові запілля. Поки дійдемо, буде нас вдвоє, може, і втричі більше.

Слово попросив командир 1-го полку Степової дивізії[1].

— Я, панове отамани і старшини, не проти того, щоб йти до свого війська. Але... наші херсонці й так уже нарікають, що далеко завели їх... На марш до фронту навряд чи погодяться.

Серед холодноярців теж було чимало таких, що не мали охоти відходити далеко від своїх хат. Та я знав, що в разі рішення йти до фронту, ніхто із них не посмів би сказати, що не хоче.

Місцеві отамани з повагою поглядали на Блакитного, Деркача, Голого... Чекали, що скажуть вони. Голий, порадившись зі своїми сусідами, сказав, що він і підвладні йому отамани цілком схвалюють план іти на з'єднання з українською армією, щоб підсилити її, але... його повстанці далі Черкаського повіту не підуть. Отаман-галичанин зірвався і, почервонівши від гніву, вдарив кулаком по столу.

— Як то не підуть?! Що то є — не підуть?! України хоче — а з повіту не піде? Преціньс[2] то є військо! Як я кажу, щоб йшов, то мусить іти, бо шляк його трафить!

Більшість присутніх на цей вибух "австрійця" засяяли посмішками.

Та ватажок мав рацію: селянин, беручи до рук рушницю чи косу, хотів бути військом. І коли в нього вселялася віра в справу, коли він вірив у зорю свого отамана, коли той не мітингував і не питав, чого хто хоче, лише авторитетно і певно наказував, повстанець йшов за ним і ставав ідеальним вояком.

Я подумав: Богдан Хмельницький навряд чи питав своїх повстанців, чи вони хочуть іти на захід, чи бажають вертатися до своїх сіл...

Кость Блакитний, порадившись кілька хвилин із Деркачем, підсумував:

— Панове старшини! Фронтові ми багато не допоможемо. Зрештою, він і не потребує нашої допомоги. Большевицькі армії відступають, і стримати наступ українського війська і поляків навряд чи вдасться. Ми зробимо більше діло, як зачекаємо тут, у вигідній для оборони місцевості, поки фронт докотиться до Дніпра. Коли червоні відступатимуть на переправи у Черкасах, ми відріжемо шляхи відступу. Переправи у Крюкові — Кременчуці теж можемо відрізати, а до Києва й Катеринослава далеко — тож цілий відтинок червоного фронту буде знищено. А поки візьмемося нищити ворожі частини, які ворог тримає в запіллі, і чекатимемо наближення фронту.

— А що, пане отамане, як фронт не наблизиться, а віддалиться? — відізвався Чорнота.

---

[1] Командиром 1-го (кінного) полку Степової дивізії був Ялисей Степанович Черевик (Лютий) *(примітка упорядника)*.

[2] Преціньс – адже, все-таки *(примітка упорядника)*.

Блакитний розвів руками.

— Мій друже! Червона армія програла. У переможний наступ вона вже не перейде, хоч би тільки тому, що повстанці порядкують в її запіллі...

Піднявся Деркач.

— Панове старшини! — сказав він. — Маршировати на Київ чи до фронту без забезпечення небезпечно. Залишаючись біля Дніпра, у своїй місцевості, ми збережемо до критичного моменту свої сили і можемо відіграти значну роль. Я поділяю погляди пана отамана Блакитного і схвалюю його план.

Більшість теж підтримала і схвалила рішення.

Нарада закінчилася.

Правду кажучи, по промові Блакитного я сам у душі погодився з ним. Бажання стати скоріше під прапори рідного війська — це добре. Але стягнути до Дніпра повстанчі сили, замкнути розбиту Червону армію на Правобережжі, забрати в неї для українського війська величезну кількість коней і зброї — це двічі добре.

Хто ж міг передбачити, що поляки замиряться на половині дороги до цілковитого розбиття большевизму?

Гості виходили надвір, дискутуючи. Чорний Ворон, що залишився у штабі, не поступався і боронив перед Блакитним і Деркачем план захоплення Києва. Блакитний наполягав на недоцільності такої операції.

— Що вам так Київ у голову засів? — розводив він руками. — Київ поляки і без нас займуть. Наша армія — на правому крилі фронту. В напрямку Києва піде хіба якась репрезентативна частина. А наше завдання — допомогти в першу чергу своєму війську.

Ворон таємничо усміхнувся.

— Кажете, пане отамане, поляки і без нас займуть... Маю велику охоту, щоб на цей раз вони вступили до Києва як гості, салютуючи вже вивішеним українським прапорам. І якби я мав не триста, а хоч би півтори тисячі на конях і тачанках, то хоч би тільки для цього захопив Київ перед самим їхнім носом.

Чорнота, що, прислухаючись до розмови, сидів зі мною на старенькій отомані, впав у філософський настрій.

— Бачиш, це розмовляють між собою два кольори: чорний і блакитний. Хай мене чорт вхопить, якщо той ніжний колір нашого прапора принесе Україні щастя. А от у Ворона думка непогана. Захоплення столиці українськими повстанцями раніше, ніж дійде до неї фронт, — було б неабияким дарунком для українського уряду. Чорний Ворон хоч і "степовий бандит", а на "міжнародних чемностях" розуміється... Погоджуся, щоб не йти до фронту, лише не пускати "товаріщів" утікати через Дніпро. Але ж Київ... Хоч би тільки тому, що, як наближення фронту відтягнеться ще на місяць, ми, стоячи на місці, розтопимося. Черкасці розбредуться по хатах, як не буде з ким битися. Степовики, позбавлені справ, згадуватимуть свої хати. Половина їх — боса. Наближаються холоди, а взутися можна, тільки захоплюючи міста...

Розмову перервала чорнява дияконівна, що просила до чаю.

Віщий сон отамана Деркача

Вранці ми стояли гуртом біля штабу бригади і розмовляли. Широка вулиця була заповнена повстанцями різних відділів, що знайомилися між собою, співали.

Іван Деркач був сумний.

— Чого журишся, отамане? — запитав Чорнота. — Може, нездоровиться?

Деркач відповів не відразу.

— Не виспався. Приснилася така дурниця, що вже потім не міг заснути. Та й якесь передчуття недобре. Щоб часом "товариші" несподівано не напали. Піду до Блакитного, запитаю, що нового.

— А що снилося?

— Кажу — дурниця. Приснилося, що в нас у штабі сиділи чекісти і судили мене. Засудили до розстрілу. А на мені — зброя, через вікна бачу, як ви всі ходите під хатою, а мене в'яжуть і ведуть надвір розстрілювати. Ведуть поміж холодноярцями, я кричу, щоб рятували, кличу по імені тебе, Юрка, Отаманенка — а ви наче нічого й не бачите. На цьому прокинувся. Потім знову задрімав. Аж чую, хтось лежить коло мене. І так виразно чую дотик, обіймає мене. Хто це? Запалюю сірник, а це покійний отаман Василь Чучупака. Дивиться на мене, а очі повні сліз... І такий на мене страх напав, що вже прокинувся, а ще зубами дзеленчав. Воно, звичайно, дурниця, а з голови викинути не можу. Серце все чогось ниє.

Андрій уважно глянув отаманові в обличчя.

— Щоб часом, Іване, не попереджував тебе покійний отаман. Як буде сьогодні-завтра бій, мусиш стерегтися. Знаєш що... Будеш не там, де тобі захочеться, а там, де я тобі пораджу. Добре? Часом і смерть можна обдурити...

Деркач засміявся і махнув рукою.

— Здається, Андрію, ми обидва бабами-ворожками стаємо. Піду до степовиків.

Заклавши руки за спину, пішов уздовж вулиці. Ми з Чорнотою залишилися. Обговорюючи випадки снів і передчуттів, поглядали йому вслід. Ледве отаман порівнявся з першою групою повстанців, як від неї відділився хлопець і підійшов до нього, неначе хотів щось запитати. Раптом отаман подався назад і вхопився за кобуру з револьвером. А хлопець махнув рукою, і біля ніг Деркача вибухнула граната. Обидва впали на землю. Розлігся крик пораненого. Отаман лежав навзнак, блідий. Одяг його був у крові.

Хлопець у скривавленій вишиванці за хвилину розкрив очі й ослабленою рукою потягнувся за револьвером. Чоботом вибиваю з рук зброю.

— Ти хто такий?!

— Я — комсомолець-чекіст! Смерть петлюрівським бандитам! Хай живе Третій інтернаціонал!

— Ти знаєш, кого ти вбив?

Хлопець усміхнувся і глянув у бік Деркача.

— А вбив?! Правда вбив? Я — Деркача не знаю?! Я всіх вас, бандитів, знаю! Я сам Чучупаку Петра в Черкасах шльопнув у підвалі...

— Таж це нашого медведівського Хаїма-різника син! — скрикнув літній медведівчанин, що стояв поблизу.

Хлопець зовсім не був схожий на жида, розмовляв українською мовою. Коли говорив, із горла булькала кров.

— Хто тебе послав?

— Мене послала ЧК, щоб я його шльопнув. Хай живе...

Медведівчанин несподівано підскочив і ударом приклада розтрощив комсомольцю голову. Отаманенко, скипівши, вхопився за дядькову рушницю, але Чорнота поклав на його руку свою.

— Покинь.

— Так що ж він, дурень! Треба було ж допитати...

— Нічого б не довідався, міцне духом жиденя було.

Отаманом зайнялися фельдшер і Грицаєнко.

Граната вибухнула дуже близько, і тому відламки не потрапили в груди чи голову. Деркачу пробило живіт і покалічило ноги. Коли привели до тями, він намагався усміхатися і жартувати, перемагаючи біль.

За декілька хвилин прибіг лікар Степової дивізії. Зробив перев'язку.

— Треба оперувати, витягнути з живота відламок, а нема ні наркозу, ні хірургічних інструментів, — сказав він.

Послали за місцевим лікарем.

Вістовий повернувся з короткою відповіддю:

— Медикаментів та операційних матеріалів немає, хірургічні ножі забрали весною червоноармійці проходящої частини — бо ними добре болото з чобіт обшкрябувати.

Лікар заспокоює, каже, якщо уламок не забруднений, то поранений може вижити і без операції...

Командування бригадою Деркач передав курінному Петренкові.

У наступні дні й ночі рухаємося у напрямку Канева. Шукаємо ворога. Але червоні уникали найменшої сутички. Вся місцевість над Дніпром між Чигирином і Каневом була в наших руках. Складалося враження, що з большевиками вже покінчено.

І войовничий запал у повстанців падав. Поширювалися демобілізаційні настрої: як нема з ким битися, треба йти додому, там робота чекає...

Жовтень приніс заморозки, і багато повстанців нудьгувало за чобітьми.

За півтора тижні після мошнянської наради ватажки зібралися в Межиріччі над Россю. Цього разу вже всі погодилися, що повстанцям треба дати роботу. Кость Блакитний запропонував зайняти Корсунь, де були значні червоні частини.

— Переходячи залізницю, — казав він, — знищимо відтинок, забезпечимо собі запілля з боку Фастова, а тоді рушимо на Цвіткове і захопимо цей важливий залізничний вузол.

Вибухового матеріалу, щоб висадити в повітря кілька мостів і водокачок, ми мали досить. Але під час обговорення плану само собою постало питання Черкас.

Це місто залишалося червоним півостровом серед охопленої повстанням місцевості. В Черкасах перехрещувалися ворожі шляхи — сполучення Дніпром і залізницею, що з'єднувала лівий берег із правим. Якщо ми залишимо Черкаси в спокої, ворог швидше підвезе військо, ніж із Фастова. Тож спочатку вирішено "ліквідувати" Черкаси і висадити в повітря мости на Дніпрі.

Наступного ранку повстанське об'єднання вирушило. Йшли трактом, що вів із Катеринослава через Черкаси до Києва.

Чорний Ворон — в авангарді, за ним — Холодноярська бригада. Вибравшись із довжелезної долини нагору, оглядаємо з Петренком повстанче військо, що кількакілометровим вужем вилося шляхом внизу. Між частинами, озброєними рушницями, виблискували на сонці "косарі" — відділи, озброєні косами. Так, напевно, виглядав на початку похід Богдана Хмельницького. То була сила... Непевна, хитка, але й страшна сила в певних і нехитких руках вождя, що вірив у самого себе і накинув цю віру підвладним...

Напад на Черкаси планували здійснити вночі. Щоб у темноті пізнавати своїх, Блакитний наказав перев'язати ліву руку солом'яним перевеслом.

Мета походу, звичайно, не оголошувалася. А до Дніпра вирушив зв'язковий, щоб, переправившись човном, передати отаманові Чорному, аби той, як встигне, напав вночі на мости з полтавського берега і відрізав червоним шлях відступу.

Надвечір, коли повстанське об'єднання стало на відпочинок, прибули до Степової дивізії зв'язкові з Херсонщини, які вже кілька днів розшукували степовиків. Вони принесли звістку, що червоні палять і грабують села, з яких дивізія вийшла, розстрілюють родини повстанців.

Степовики замітингували і поставили Блакитному вимогу, щоб негайно вів їх рятувати родини. Переконати козацтво залишитися Блакитний не зміг. Тож прислав до нашого штабу начальника контррозвідки Житкевича з повідомленням, що складає з себе обов'язки командира об'єднання і вирушає з дивізією на Херсонщину.

З Житкевичем прийшла якась молода дівчина у селянському вбранні. Під час нашої розмови вона стояла осторонь.

Житкевич показав на неї очима.

— Ця панночка хоче залишитися з вами і піти до Холодного Яру. Дуже добра розвідниця.

— А хто вона? Звідкіль?

— Назвалася Ольгою Кравченко. А звідкіля родом, хто батьки, я й не питав. Могла ж правди і не сказати...

Повстанче підпілля мало свої неписані правила етики. Розпитувати когось про місце народження, справжнє прізвище, родинні зв'язки не належало до доброго тону. Ця інформація цікава для чекістів, що любили мститися

на родинах своїх противників, якщо тих не можна було зловити. Оскільки ніхто з нас не був впевненим, що, потрапивши в ЧК, витримає тортури, то краще взагалі не знати цих таємниць.

— Однак, — продовжував Житкевич, — можете бути певні: дівчина ідейна й вірна. Ми вже перевірили її. Не хочеться розлучатися з нею. Такої розвідниці у мене вже не буде. Але не можу суперечити її волі. Хоче до Холодного Яру, бо каже, що степовики, повернувшись до своєї місцевості, розбредуться по хатах. Може, й має рацію. Хотіла піти із загоном Ворона, так там якийсь дурень із коханням її переслідує. Не зносить вона цього. І вам раджу поводитися з нею як із бойовим товаришем, недобачаючи в ній жінки. Тоді все буде добре. Посилати можете й у пекло по вуглики — принесе...

На знак Житкевича Ольга Кравченко підійшла до нас. Вона була дуже гарна. Наївно-дитяче обличчя водночас випромінювало якусь рішучість. Їй дали місце на одній із тачанок. Візникові — немолодому мельничанинові — доручили турбуватися нею.

Степовики дійшли з нами до села Руська Поляна. Попрощавшись, вони рушили в обхід Черкас на Чигирин. Чорний Ворон сердечно обняв нас, особливо — Чорноту, з яким міцно заприятелював.

— Ку... куди ж ти тепер? — запитав знервований подіями Андрій.

Ворон махнув рукою.

— У білий світ... Не маю що тут робити, та й із степовиками вже мені більше не по дорозі. Той чорноліський ведмідь Хмара — мудріший, ніж я думав, коли він відмовився до об'єднання приставати. Тільки дурно час прогаяли. А якби відразу пішли були, не зупиняючись надовго, досі б могли армію мати і таких чудасій натворити, що тільки держись! Я ось тільки у степ дивізію виведу, а там — бувайте здорові! Мої хлопці про хати давно забули. Щодня п'ятдесят-сімдесят верст, а треба — то й сто махну... Над морем побуваю, під фронт загляну, може, й до Холодного Яру коли заверну...

Обминаючи колони степовиків, чорні примари тачанок і вершників пірнули в темряву.

Голий у Черкасах

У Руській Поляні ми розділилися: Голий із частиною черкасців пішов в обхід Черкас. Інша частина його козаків мала наступати понад залізницею разом із Холодноярською бригадою.

Червоні вже знали про наше наближення. Про це розповів нам розвідник, що вернувся із Черкас. А з Канева прийшла підмога москалям — чотири пароплави піхоти. Один батальйон прибув із Полтавщини. Всі жиди-чоловіки, до старих пейсачів включно, одержали рушниці й, калатаючи зубами від страху, стали в лави "оборонців міста". На станції — панцирний потяг, на Дніпрі — два бронеплави.

Лише перед світанком ми вийшли на узлісся, звідки було вже видно вогні міста. Черкасці хотіли наступати першими. Зрештою, атакувати всіма силами одночасно, підставляючи густі лави під кулемети, не було сенсу.

Пропустивши наперед лави черкасців, йдемо позаду. Черкасців у темноті не видно. Вогні все яснішають. Раптом — кілька пострілів, а за ними — рясний вогонь із рушниць і кулеметів. Над рівниною розляглося "Сла-а-ава-а!" повстанської лави. Це черкасці пішли в атаку. Може, їм вдалося б відразу збити ворога з позицій, та на залізниці блиснула заграва із бронепотяга, який, увірвавшись повним ходом на одну лінію з повстанчою лавою, почав кропити з кількох кулеметів і мітральєзи "Гочкіса". З Дніпра одізвалися гармати бронеплавів. Стрільна вибухали між нами і черкасцями. Блиснуло кілька високих розривів шрапнелі. Червона залога Черкас огризалася міцніше, ніж ми сподівалися.

Я був переконаний, що, потрапивши під гарматний обстріл, селянська лава піде врозтіч. Ні. Залягли і, відсунувшись лише від небезпечного сусідства бронепотяга, стріляли, поривалися час до часу вперед і знову залягали під градом куль.

Ситуація ставала загрозливою. Як розвидниться, бронепотяг вогнем із флангів, а то і з тилу, накоїть немало шкоди.

Посилювався і рушничний та кулеметний вогонь із міста. Очевидно, на цей відтинок прибули нові червоні частини.

Петренко послав до отамана-"австріяки", який командував лавою черкаських повстанців, зв'язкового. Петренко радив їм утриматися від наступу, лише дражнити ворога. Червоні, думаючи, що напад ведеться тільки звідси, стягнуть сюди всі сили. Тим часом Голий увірветься з протилежного боку.

Потім отаман покликав Левадного.

— Поки розвидниться, треба відігнати бронепотяг під місто і висадити в повітря якийсь місток.

— Якщо стріляти звідціля з міномета, та ще й у темряві, то не влучиш. Візьму хлопців із мінометом і підійду ближче. Може, вдасться в бік хоч одну міну всадити.

Взявши трьох хлопців із мінометом і мінами, Левадний пішов до бронепотяга. За ним рушили Соловій та ще два козаки. Кожний ніс десятифунтову пачку тротилу.

За чверть години в чолі бронепотяга вибухнула міна. Левадний підліз прямо по колії. Бронепотяг дав задній хід. Поруч вибухнула ще одна міна. Панцерник відсунувся ще трохи, продовжуючи обстріл повстанців.

Раптом позаду ворожих позицій у самому місті розляглася стрілянина і пролунали вибухи ручних гранат. Голий вже у Черкасах!

Бронепотяг хвилинку стояв, наче прислухаючись. Потім на всіх парах чкурнув до Черкас. Повітря стряс переможно-радісний рев повстанчих лав, що стихійно рушили на ворожі позиції. Ще кілька хвилин татакали з-під міста кулемети і розсипалися гарячкові рушничні стріли, потім стихли. Крики черкасців вливалися вже в передмістя.

Повільно рушаємо до Черкас. Вогники гарматних розривів на вільних уже від повстанців приміських полях густішають. До гармат із бронеплавів приєдналися гармати бронепотяга. Наближаємося до місць, куди падали стрільна. Петренко, що їхав поруч мене, стримав коня.

— Чи ми часу не маємо?! Підождемо, поки їм обридне без пуття стріляти. Спинити лави! Курінного 2-го куреня до мене!

По лавах побігла коротка команда.

— Пане осавуле! — крикнув Петренко до Отаманенка. — Пошліть зв'язкового до Чорноти, щоб їхав із кіннотою сюди.

У цей час на залізниці неподалік Черкас вибухнув стовп вогню і на мить освітив три постаті, що бігли до нас навпростець. То наші підривники висадили місток. Петренко, наче щось пригадавши, свиснув до Отаманенка, який вирядив до Чорноти вістового.

— Хай захоплять із собою тачанки з вибухівкою!.. Ідемо, Юрку, до Дніпра мости направляти. Ні? Ти на цьому письменний?

— Підпалювати? Чому б ні, доводилося... Та маємо ж піротехніка. Як закладе міну, то й підпалить сам.

— Так-так, тільки залізних мостів два. Соловію один можна подарувати. Того хлібом не годуй, лише давай мости "направляти".

Отаман обернувся у бік, звідкіля бігли підривники.

Біля коня Петренка замаячила постать курінного Мамая. За ним підійшов Василенко — тепер курінний 1-го куреня, оскільки Іван Петренко очолив бригаду. Осавул 1-го куреня мусив бути при курінному, але Василенко був переконаним піхотинцем і на коня сідати не хотів, а я — навпаки, то й виникла досить кумедна ситуація.

Отаман нахилився до Мамая:

— Залишаєтеся за мене. Я з кіннотою їду до Черкас. Як ті дурні перестануть гатити, підведете бригаду під саме місто і стійте в бойовому ладі. Хтозна ще, як там скінчиться. Щоб черкасці не дістали поза вуха, як у місті жидівськими хатами займуться. Твій осавул, — обернувся він до Василенка, — поїде зі мною. Хай хтось зі старшин його заступить, як буде потреба.

Василенко тільки махнув рукою і зневажливо поплескав мого сірого по хряпах[1].

Прибула кінна сотня та дві тачанки з пероксиліном і толом. Підійшов, задоволено посвистуючи, Соловій із товаришами.

Розтягнувшись, рушаємо до міста. Звідти ще лунала стрілянина, чулися поодинокі вибухи ручних гранат. Чорнота вів сотню через місця, де щойно вибухнули гарматні стрільна. В полі навколо — блиски розривів. Нарешті "довгоочікувана" граната, коротко завивши, тріснула посеред нашої колони. Почулося хропіння зляканих коней.

Андрій стримав коня і обернувся в сідлі.

— Багато втовкло?!

[1] Хряпи (храпи) — перенісся у тварин *(примітка упорядника)*.

— Чижеві коня вбило, самого контузило, видно, бо лається і загикується! — відрапортував, підскочивши, чотовий 2-ї чоти.

— Хай бере сідло на плечі і йде назад! Передай бунчужному: кулеметні тачанки — на боки! А ті з "балакухами" — п'ятдесят кроків від останньої двійки! Одна від другої — теж на п'ятдесят! Руша-а-ай! Як попаде в піроксилін, не одному коневі хвоста обірве... — кивнув Чорнота Петренку і рушив далі.

За Дніпром сіріло. Над Черкасами багряніла заграва пожеж. Спалахнула заграва і над Дніпром у напрямку моста. Одночасно звідтіля долинула приглушена віддаллю густа стрілянина. Ревіли пароплавні сирени. Гармати із бронеплавів замовкли. За хвилину вони стріляли вже в іншому напрямку.

Петренко, витягнувшись у сідлі, голосно ляснув язиком і пальцями — так він завжди висловлював своє задоволення.

— Чорний із полтавцями нижні мости підпалив! Якби ще Голий здогадався загородити дорогу на верхній — гуд-бай, "товариші"! Усіх в Дніпро заженемо!

Під містом виїжджаємо на дорогу. Перші вершники зіскакують із коней і відтягають убік тіла двох повстанців. Один — із косою на держаку, рушницю іншого, мабуть, забрав товариш, що покинув держак від коси. Саму косу відв'язав і забрав — без коси господареві нелегко.

На вулицях попід плотами і стінами — трупи червоноармійців і жидівських ополченців. У декого голова відтята від тулуба — то робота "косарів". У передмістях, заселених українцями, — тиша. Хати причаїлися, прислухаючись крізь темні вікна, що діється.

У центрі — ярмарок. Повстанці, п'яні перемогою, виспівували й вигукували, не звертаючи уваги на шрапнелі, що почали розриватися над містом. Бронеплави знову стріляли в наш бік. Кулеметна стрілянина на Дніпрі стихла.

Горіло кілька жидівських хат і совєтських установ, кидаючи червоні відблиски на обличчя і лискучі коси повстанців. Біля державних складів і магазинів ділили в мішки і пазухи воєнну здобич: сіль, цукор, махорку, сірники, мануфактуру, цвяхи — все те, що село колись купувало в місті, продаючи там хліб, і чого не мало тепер, віддаючи хліб задарма большевикам. Біля будинку міліції — стрілянина. Там замкнулося кілька десятків червоних, що не встигли втекти. Роз'юшена юрба атакувала вже двері й вікна, кидаючи досередини намочені в нафті шмати. Оборонці спочатку завзято відбивалися, вбили і поранили кількох селян, але, напевно, були вже приглушені кинутими у вікна бомбами. З будинку долинали крики ранених.

По сусідству, за рогом будинку, юрба із задоволеними вигуками й реготом при світлі палаючого будинку спостерігає за якимось видовищем. Під'їжджаю. В колі глядачів кілька селян тримають за руки і ноги розпластаного на землі молодого жидка, що верещав на всі голоси. Старий сивий дядько, збивши на потилицю баранячу шапку і закотивши рукави, з філософським спокоєм урочисто проводить "операцію": до розпоротого косою живота напихає гречки.

— Вполномочений із вупродкому, — пояснює мені один із глядачів, — черкаські хлопці показали, де живе, а він, бісова кров, до мами під пе-

рину сховався! Стару суку зарізали, щоб щенят не плодила, а йому треба по довжності — развйорстку виповнити...

— Га! Як він до Млієва приїхав був із червоноармійцями развйорстку дерти, — одізвався інший глядач, — хіба таке вичудачував! І не підступай до нього — чистий тобі цар Миколай Третій. Я вас, каже, навчу, як савєтскую власть слухати! А тут, бач, під перину заліз!.. Два ліворверти, карабінку, документи, гроші — все геть-чисто через вікно на подвір'я повикидав, — знайшли вже, як хату запалили... А збіжжя всякого в хаті! У господаря за добрих часів стільки не бувало...

Зрозуміла дика мстивість мирного й, по суті, доброго українського селянина... Але... що діється біля Дніпра? Де поділися червоні з Черкас?

Ніби у відповідь від Дніпра знову зататакали кулемети.

Уже розвиднялося — це, безперечно, на руку противникові. Ніхто з повстанців не знає, де Голий або "австріяка". Нарешті якийсь кіннотник сказав, що отаман на станції роздає повстанцям зброю і набої. Чорнота з півсотнею їде на розвідку до Дніпра, а ми з Петренком — шукати Голого.

Гармати почали жвавіше обстрілювати місто шрапнелями, а околиці — гранатами. До "концерту" приєдналася ще й гармата пароплава. По дорозі догнав нас отаман-"австріяк", що роздратовано вимахував своїм бучком.

— Прошу панів — всратися в таку войну!.. Півтисячки з мого регіменту[1] за містом у розстрільній лежить під канонами[2], а кілька тисяч гунцвотів[3], прошу вас, у місті сіль та сірники фасує!..

За хвилину налетів чвалом Голий, що гнав зі станції до міста. Завертаємо назад, обговорюючи по дорозі ситуацію.

Червоні відступили до мостів під прикриття бронеплавів. Бронепотяг, що бився з нами, стоїть на мості. На верхньому мості теж стоїть панцерник, що підійшов із Золотоноші. Червоні, видно, боронитимуть мости за всяку ціну, а без гармат бронеплавам і панцерникам небагато до серця промовиш. На станції — два вагони гарматних набоїв — та що з ними робити! Гармати поїхали зі степовиками, без запасу набоїв, "боронити хати"... Будь вони тут — можна б за мости з червоними поторгуватися.

На світанку Чорний напав на мости з полтавського берега. Збив охорону і, наклавши під дерев'яний міст околотів, підпалив його. Та бронеплави гарматним і кулеметним вогнем відігнали повстанців, а вогонь погасили брандспойтами.

Петренко пропонує Голому виходити з Черкас і, перервавши в кількох місцях залізницю, йти, як і планувалося, на Цвіткове.

Голий замахав руками.

— Неможливо! Степовики пішли. Гармат нема. А до того — кожен із моїх повстанців у Черкасах щось "завоював" і хоче додому жінці занести. Вертайтеся з нами. Пізніше, може, якось виберемось.

---

[1] Полк найманого війська *(примітка упорядника)*.

[2] Канон — гармати, тут: під — гарматним вогнем *(примітка упорядника)*.

[3] Собачий син, шельма *(примітка упорядника)*.

"Австріяка" вдарив руками в поли.

— О, прошу! Шляк трафить із таким військом! Та мої такі самі, а дам приказ — і підуть!

Кажу тихо Петренкові, що можемо йти на Цвіткове і без Голого, але Петренка теж якась муха вкусила.

— Як ви додому, то й ми додому. Тільки як будуть вас із домів викурювати, не присилайте, щоб рятували.

За містом розгорялася стрілянина. "Австріяк" помчав до свого відділу повідомити, що Голий зараз вишле "на фронт" підкріплення.

Зустрічаємо Чорноту, котрий уже шукав нас. Мав одного пораненого.

Червоні розпочали наступ. Бронепотяг посувається до міста. Треба подумати про бригаду, що була поблизу залізниці.

Прощаючись із Петренком, Голий по-учнівськи виправдовується:

— Розумієте... У вас як би регулярна частина. А тут — сіра кобила хліборобська: хоче — везе, хоче — не везе...

Петренко стягнув повіддя.

— Винесіться-но скоріше з Черкас, бо як панцерники обійдуть місто з обох боків, а піхота попре від Дніпра, то наберете як бідний у торбу. Буде більше м'яса, ніж сірників та солі...

Зібравши бригаду, переходимо залізницю і Побережжям беремо курс на Холодний Яр.

У медведівській лікарні лікар, оглянувши пораненого отамана Деркача, не знав, що й казати.

— Операція необхідна. Треба вилучити уламок, а можливо, й позашивати ушкоджені органи. Я не хірург, та й приладь відповідних немає. Треба відправити до міста.

Лікар знав, що означає "відправити до міста". Ми зрозуміли: стан отамана вкрай тяжкий. Обговорюємо з Чорнотою, Семеном Чучупакою та братом отамана, що робити. Перебравши всі наші можливості, зупиняємося на двох: Київ або Єлисаветград. Останній — ближче, а це багато важить, бо завезти можна лише підводою. До того ж непрямою дорогою. Відтак вийде сотня верст!

Лікарні в містах усі стали державними, та через своїх людей якось би влаштували. Двоє мусять супроводжувати. Прощаємося сердечно, не знаючи, чи побачимося.

Увечері молодший Деркач, один бурлака і козак-мельничанин за візника виїхали з пораненим у небезпечну дорогу. Ми зробили їм фальшиві посвідки, що вони є членами жаботинського комнезаму (від якого залишилася лише печатка в "архіві" Холодного Яру) і що везуть до лікарні голову комнезаму, пораненого під час нападу "бандитів" з Холодного Яру. Показувати ту посвідку представникам влади можна хіба за п'ятдесят верст від Медведівки. Неподалік Холодного Яру за документи мали служити револьвери й гранати. Могли згодитися вони і в самому Єлисаветграді... Інструкція була зрозуміла кожному без слів: у випадку чого — добити отамана і самим живими в руки не датися.

Замирення наших ворогів

Перевтомлена маршем Холодноярська бригада відпочивала в Мельниках. Наступного дня пополудні прибув до нашого штабу роз'їзд Чорноліського полку Пилипа Хмари: підстаршина і сім козаків на запінених конях. Чорноліський полковник закликав рятувати Степову дивізію.

Що ми почули?

Блакитний, довідавшись, що дорогу на Олександрію загородила кіннота і піхота, змінив напрямок і повів степовиків праворуч, за залізницю, щоб обійти Знам'янку. Але зіткнувся там із ще однією дивізією будьонівців і прислав до Хмари зв'язкового із повідомленням, щоб чорноліський полковник відтягнув увагу ворожої кавалерії.

Чорнолісці вже пішли в той район. Козаки Хмари проведуть нас, бо знають, де їхній загін може бути.

Але які будьонівці?! Де вони тут взялися?!

Начальник роз'їзду розвів руками.

— Вже кілька днів проходять ген поза залізницею та їдуть потягами. Підловили ми на хуторі їхніх фуражирів. Кажуть, що йдуть із польського фронту на врангелівський. Про замирення з поляками москалі не знали — видно, вислали їх ще під час переговорів.

Переглядаємося, не вірячи власним вухам.

— Яке замирення?! Кого?! З ким?!

— Ну та поляків із большевиками. Ось вже і в газетах є...

Начальник роз'їзду витягнув із кишені й подав зім'яте число "Красной звезды".

Із хвилюванням ковтаємо рядки.

Офіційне повідомлення про перемир'я.

Напрямок статей і закликів — "помиритися з поляками, щоб розбити Врангеля й Петлюру"!..

Ще важче, ніж тоді в Чигирині, притиснув тягар думки: що ж далі?!

Ворог розв'язує собі руки. Сама українська армія не в силах перемогти. Що буде з нею?

Що буде з нами?

Чорнота, переглянувши газету, іронічно-гірко посміхнувся.

— Шкода, що орди татарської нема. Можна було б ще одного старого союзника випробувати. Та балакати будемо, як буде час. Чекаємо, отамане, твого слова.

Петренко "обтрусився" із задуми.

— Збирати сотні. Харчів багато не набирати — підемо налегко...

Збірка і вимарш зайняли півгодини. Як стемніло, бригада переходила вже залізницею за Соснівкою. Половина кінноти була в роз'їздах, промацуючи шлях.

Трагедія під Розуміївкою

Їдемо з Петренком, Чорнотою та Отаманенком. Сходимося на думці: наш марш доцільний лише у випадку, якщо степовики вступили з будьонівцями в затяжний бій на місці й вистояли до ночі або як завернули назад до Холодного Яру. Бо як пішли далі в степ — уже не наздоженеш.

Вночі відшукуємо Чорноліський полк на хуторах у Розуміївському лісі. Хмара зустрів нас урочисто-понурий.

— Степовиків рятувати? Спізнилися... Врятовані вже, хоч і дорогою ціною...

Сівши за столом у хатині, Хмара почав розповідати.

Коли Степова дивізія перед полуднем йшла відкритою місцевістю, розвідка Чорного Ворона виявила, що збоку, просто на неї, марширує будьонівська кіннота. А повстанці не призвичаєні до бою з масою доброї кавалерії у степу, тим більше що майже половина степовиків — без рушниць.

Ясно було, що, як тільки будьонівці виявлять повстанців і атакують їх, маючи ще до того сильну артилерію, все може скінчитися трагічно. Тож Чорний Ворон зі своїми трьома сотнями перший атакував ворожу дивізію. Стягнувши на себе увагу близько двох тисяч кіннотників, повів їх, відступаючи з боєм, у протилежний від Степової дивізії бік...

Як тільки прибув зв'язковий від Блакитного, Хмара поспішив услід за степовиками і, переконавшись, що вони щасливо пройшли далі в степ, повернув назад. По дорозі зустрівся з полком будьонівців, що удвічі переважав силою чорнолісців. Під його ударами Хмара декілька годин маневрував, аж поки сховався в Розуміївські ліси. Ввечері прийшов на цей хутір. Застав тут п'ять будьонівців — кубанських козаків, які втекли, щоб приєднатися до партизанів. Розповіли, що саме їхня дивізія розгромила повстанців у Лебединському лісі.

Сьогодні мала бій із якимсь відважним партизанським загоном. Хмара здогадався з оповіді, що був це загін Чорного Ворона. Оточені у маленькому лісочку серед степу за кілька верст звідсіля, козаки Ворона по-геройськи боронилися.

Усі атаки були відбиті з величезними втратами для будьонівців. Тоді дивізійна артилерія відкрила по круглячку молодого лісу ураганний вогонь, змішавши його із землею. Партизани вискакували гуртами, кидалися назустріч будьонівським лавам і гинули в рукопашному бою, дорого віддаючи своє життя. Кількагодинний бій Чорного Ворона коштував червоним третини складу дивізії. Триста воронівців усі до одного полягли. Як оповіли будьонівці-кубанці, поранені партизани добивали себе на очах ворога.

Забравши своїх поранених й покинувши вбитих, будьонівці пішли далі — поспішали на врангелівський фронт, де мав розпочатися генеральний наступ.

На світанку їдемо оглядати місце бою. А поки нараджуємося, що робити далі.

Місцевість на південний захід стала широким шляхом, яким пересувалися червоні частини. Мусимо нападати на них, хоч і допомагатимемо цим іншому ворогові. Треба розіслати розвідників, щоб простежувати пересування частин. Хотілося й знати, яким духом віє від червоних, що йдуть із того фронту, де б'ється наша надія — наша армія.

Хмара висилає своїх звідунів окремо. Закликаємо з Чорнотою трьох хлопців і дві дівчини до іншої хати, випросивши з неї господарів. Розкладаємо на скрині мапу.

— Треба розвідати боєздатність червоних частин, які з'являться на шляху між Шполою і Єлисаветградом, з'ясувати напрямок, яким вони йдуть, і місце, де можуть зупинитися на ніч. Нас знайдете в селах попід лісом, а вдень — у лісі.

Визначаємо зв'язкові пункти і напрямок кожного розвідника. Відповідні документи мав кожний. Ми не переймалися, що розвідники отримували завдання і вирушали одночасно. Цих людей ми добре знали, крім Олі, що перейшла до нас від степовиків, але вона мала рекомендацію Житкевича. Кожний із розвідників знав, що в разі "всипки" мусить вмерти. Кожен усвідомлював, що, коли б і зрадив, потрапивши до рук ворога, це його не врятує.

Щоб вивідати настрій частин і добути безпосередню інформацію про фронт, раджу хлопцям вступати добровольцями до червоного війська на два-три дні і, вивідавши що треба, тікати.

Оля іронічно посміхнулася:

— Небагато довідаються. Це завдання я беру на себе. Відвідаю якийсь штаб, погощу там добу...

— Це не так легко. Штабівці обережні...

— О, не журіться — робота для мене знайома.

Неначе згадавши щось, дівчина несподівано зловіще і зловтішно всміхнулася... Взявши десяток козаків, відпроваджуємо розвідників за ліс. Оля направлялася до Новомиргорода, через який ішли червоні частини. Послявши наперед двох козаків, щоб поглянули, чи нема випадково під лісом будьонівців, іду з Ольгою в потрібному напрямку, обговорюючи справу. Вона була спокійна, наче йшла на прогулянку. Питаю, як уявляє собі гостину в большевицькому штабі.

Засміялася.

— Я, бачите, "дружина червоного командира, що пішов із таким же полком на петлюрівський фронт і не дає про себе знати". Хіба ж не маю права попитати "за своїм коханим — захисником совєтської власті"?! Може, хто знає, що з тим полком і де він, бо хочу відшукати і стати добровольцем поруч із чоловіком. Ну, а з такою справою куди ж звертатися, як не до якогось штабу?! Та це не все. Ваш брат, особливо військовий, — свиня! Вибачте за вираз, пане осавуле! В кожному штабі знаходиться не один охочий потішити солом'яну вдовичку і хоч на якийсь час замінити їй чоловіка. І погостять гарненько, і підночувати запросять... — Засміялася знову з тією ж зловіщою ноткою: — Ваш брат швидко коло спіднички розкисає і язика розв'язує...

Стало якось неприємно від того, що вона так "просто" ставить справу. Не хотілося вірити, що ця серйозна дівчина, що лякалася найменшої інтимності своїх товаришів, що вимагала, щоб у ній не бачили жінку, так легко може "підночувати" з ворогами.

На краю лісу Оля витягла з-за пазухи своєї свитки "Браунінг", продула замок і, вийнявши з магазина набої, дбайливо перетерла їх хусткою. Те саме зробила із двома запасними коробками. Кажу їй, що краще б не брати із собою зброї, бо на випадок арешту, від якого ще можна викрутитися, револьвер викликче підозру.

— О ні! Я без "товариша" ані руш! Це пам'ятка "від мого коханого червоного командира". Подарував мені... як прощалася з ним.

Засміялася дивним сміхом — з домішкою болючої іронії. Напрошувалася думка, що за жартами ховається якась гірка правда.

Набивши револьвер, сховала за пазуху.

— Ну, бувайте! Я ще з хлопцями попрощаюся.

Розпитала кубанців, де закінчився бій.

— Знаю той гайок — колись літом, вертаючись із розвідки, мріяла у ньому.

— Не боїтеся йти вночі самі між трупи?

— Чого?! — здивувалася вона і стиснула мені плече. — Ви ж бачили Ворона і його хлопців?! Вони не могли інакше загинути. Чи ж не варто відшукати мертвого Ворона і гаряче поцілувати його?! Не варто поклонитися їхнім тілам і тіням, запозичити в них духу і віри? Бувайте! За мене не турбуйтеся — я зроблю все і вернуся.

Проводжаю поглядом струнку постать, яка злилася з ніччю. Уявляю собі її між сотнями ворожих і рідних тіл, саму, що вглядається в темряві в порубані обличчя, і поза шкірою в мене пробігає мороз...

Холодноярська бригада, як і чорнолісці, доночувала в лісі при вогнищах. За шляхами стежили роз'їзди. Як засіріло, наш штаб із кінною сотнею та Чорноліський полк Хмари (двісті двадцять шабель) їдемо відвідати Чорного Ворона.

Помандрували навпростець. Попереду — Петренко, Хмара, Чорнота і я. З нами літній кубанець, підхорунжий Таманського полку, палкий прихильник кубанських самостійників Рябовола та Кулабухова; служив у Добровольчій армії, потім потрапив до червоних. Інші були молоді козаки з його ж станиці. Порозмовлявши, Хмара залишив їх у себе зі зброєю на конях.

Ще здалеку помітили на полях навколо ліска темні плями.

— Як напали вони, так перший полк до половини вирубали, — розповідав кубанець. — Будьонівці прийняли їх за своїх, підпустили близько, а тоді вже й розвинутися до бою не було часу. Кинулися на воронівців два полки, що йшли слідом. Поки відходили в цей бік, відстрілюючись із тачанок, третій полк балкою обскочив із тилу. Ну й замкнули їх у тому гайку. Почали атакувати. Так куди там?! Не візьмеш! Підпустять, посічуть із кулеметів, а тоді — в контратаку. Ну, звідціля, звичайно, — резерви підводять і знову

заженуть воронівців у лісок. З якого боку не кинуться до гайка — січуть кулемети, якби Бог зна скільки їх там було. Валяться коні, люди. Тоді командир дивізії наказав відійти і, пильнуючи, щоб повстанці не прорвалися, чекати на артилерію. Під'їхала... Почали гатити в лісок з восьми гармат. Як стало там гаряче, вискочило їх менше вже і — в атаку, на прорив. Ну, звичайно, зараз же на них і з фронту, і з флангів — пішла рубанина. Козачня наша теж завзята. Хоч комісарів червоних і ЧК любить, як і ви, а от звела їх сволота жидівська в козацькі полки... дали волю на фронті і — "дайош Варшаву"! Кожний козак патріотом свого полку став. А тут — жменька якась попалась, наробила каші, й не зробиш їм нічого! Гордість, так би мовити, козацька заграла. Рубаються, аж лоскіт іде. А я з хлопцями у роз'їзді був. Дивлюся здалека — і такий мене жаль за серце взяв! Тут бурки козацькі — там бурки. Тут по-козацьки їздець у сідлі сидить — і там по-козацьки... "Боже милий! — думаю, — за що козак козака губить?! Кому на потіху?! Дивлюсь на хлопців: теж носи поопускали. Як, кажу, хлопці, думаєте? Чи не по тому боці наше місце?! А наймолодший: "Та що там багато говорити, їдемо ближче до лісів. Казав мені один селянин, що в цих околицях немало партизанів. Як і загинемо — так не за жидівських царів на сором Кубані..."

Під'їжджаємо. Ось перші трупи будьонівців, що полягли від куль партизанів. Кращий одяг і взуття познімали товариші. Забрано також кращі сідла з убитих коней.

Кубанець оглядає трупи:

— Донці та калмики... Кубанців он там більше буде, де наш полк атакував.

Ближче до лісу — мережка тіл густіша; групами і поодинці, будьонівці й партизани. Праворуч — сліди рукопашного бою. Скеровуємо туди коней. На невеликій площі — з півтори сотні порубаних, удвічі більше будьонівців, ніж повстанців. Чорнота пізнав коня Чорного Ворона: мав надрубане ще раніше вухо. В боці коня стирчала зламана донська піка, горло проколене шаблею.

Недалеко десь мусить бути і сам Ворон. Наші коні обережно ступають між тілами. Злякано форкаючи, оминають кінські трупи.

— Є, тут! — крикнув Андрій. — Але хтось із його хлопців живий залишився! Гляньте!

Ворон без зброї, у скривавленому одязі, роззутий, лежав навзнак із розкритими, задивленими в небо очима. Розрубана у трьох місцях голова спочивала на підкладених кимось грудках землі. Обличчя обтерте від запеченої крові. Задерев'янілі руки зігнуті на груди, між посіченими пальцями складені хрестом два набої. Мав на тілі безліч колотих і рубаних ран.

Усі були переконані, що то якийсь воронівець залишився живий, вночі розшукав свого ватажка і віддав йому останню пошану. Не хотілося оповідати про розмову з Олею, про її намір відвідати побоїще. Хотілося чомусь заховати в таємниці той порив душі безстрашної дівчини...

Злазимо з коней і на хвилину приклякаємо біля ще одного із тих, що своєю смертю заслужили на вічне життя в пам'яті українського народу. Ніхто з нас не знав ні його імені, ні справжнього прізвища; знали лише, що Ворон і

багато з тих, що полягли з ним отут, на пограниччі степу, походять із Запорожжя[1], із сіл, де нащадки січовиків вирощували хліб, ловили рибу й лоцманували на небезпечних дніпрових порогах.

— Усіх забрати не можемо, — перервав задуму Хмара, — але Ворона треба забрати. Мусимо поховати десь, щоб не загубилася могила, щоб нащадки могли прийти до неї й віддати пошану.

— Відправимо до Мотриного монастиря, — озвався Петренко. — Колись Василя Чучупаку туди перенесемо.

Чорнота заперечив рухом голови:

— Не можемо Ворона забрати. Велику кривду і для козаків, і для нього зробимо. З товариством поліг — хай із товариством і спочиває. Треба подбати, щоб якесь близьке село відібрало наших і поховало окремо. Їдьте, панове, до ліска, я вас дожену.

За кількасот кроків озираюся. Мій побратим вкляк біля Ворона, заглиблений у молитву. За кілька хвилин догнав нас і поїхав поруч, сором'язливо відвертаючи обличчя, — понурий ведмідь мав червоні від сліз очі.

У гайку — ще непривітніше. Вирвані трьох- і шестицалевими гранатами грабчаки й берізки лежали на розбитих кулеметних тачанках, прикривали розірваних партизанів і коней. Біля розбитої тачанки — тіла двох дівчат-розвідниць. Одяг на них розрізаний шаблями — "товаріщі" потішалися, розглядаючи мертве дівоче тіло. Старий тавричанин — батько однієї з розвідниць, що веселив нас рибацькими байками якось на одній зі стоянок на Черкащині, — лежав по другий бік тачанки. Осторонь — знайоме обличчя начальника кулеметного відділу з одірваною по коліно ногою. На скроні — рана від кулі, над нею у шкірі — чорні цятки пороху від пострілу зблизька. Кулеметник власною рукою і револьвером підписав останній рахунок.

Серед мертвої тиші пробиралися вже до другого краю ліска, як хтось за кущем застогнав. Всі здригнулися.

— Ранений?!

— Кінь, — буркнув Чорнота.

Об'їжджаю кущі. Біля партизана, якому бракувало півголови, лежав доброї породи кінь зі зламаною ногою і розірваним боком. Поклавши знесилено голову на землю, кінь зрідка стогнав і... плакав. Удруге в житті бачив я смертельно пораненого коня, що плаче зовсім по-людськи, як хвора дитина. Зістрибую на землю і витягую "Кольт".

Не маю сумнівів, що шляхетна тварина зрозуміла мій намір. Очі дивилися на мене із глибоким сумом і покорою долі. Стиснувши серце, стріляю і, не озираючись, повертаюся до свого сірого, що нервово здригнувся.

Витерши рукавом очі, заскакую в сідло.

З почуттям болю й гордості їдемо з побоїща.

---

[1] Чорний Ворон (Микола Скляр) походив із Жовтих Вод *(примітка упорядника)*.

Здобутки і втрати

Хмара поскакав до Розуміївки закликати селян поховати воронівців. Ми ж поїхали до своєї бригади.

Підкріпившись хлібом і салом та погодувавши коней, разом із Чорноліським полком вирушаємо лісовими дорогами до села, верст за десять звідсіля. Там і стали на ночівлю.

Ранком прибув один з висланих Хмарою розвідників. Він оповів, що сільськими дорогами на Єлисаветград іде обоз однієї з будьонівських дивізій. Можна перехопити на хуторах верст за дванадцять від села, де ми перебували. Розвідник зустрів і загін Кібця, що із трьома десятками кінних партизанів, одягнених у будьонівську форму, крутився між червоними частинами і нищив малі групки ворога. Кібець чекає на хуторах, слідкуючи за шляхом. Сам на обоз не наважиться наскочити, бо на возах — дві сотні озброєних червоноармійців, ще й із кулеметами.

Холодноярська піхота вийшла із села до лісу, а об'єднана кіннота й тачанки рушили риссю переймати обоз.

Кібець дожидав на хуторах.

Шляхом їхали окремі вершники й підводи, але їх не чіпали, щоб не виказати своєї присутності. Щоправда, калмика-будьонівця, що заскочив на хутір молока напитися, вже закопали в стайні — і так, що й господар не помітив.

Партизани Кібця виглядали імпозантно. За рахунок будьонівців загін добре "підлатався": хлопці мали першокласні коні, сідла і зброю, всі добре одягнені, в шинелях і рогатих будьонівках. Лише Кібець був у шкіряному комплекті зі шкіряним летунським шоломом на голові.

Приглядаюся до відомого у степу ватажка партизанів — Кібець на височенному вороному огирові скакав через пліт, щоб продемонструвати можливості "купленого" у будьонівців коня. Малого зросту, з розставленими в їзді ліктями, гострим носом і гострим поглядом, Кібець справді нагадував малого степового хижака кібця, який був пострахом мирних пернатих мешканців степу.

Довелося досить довго чекати, поки роз'їзд "будьонівців" Кібця повідомив, що голову валки вже видно на шляху.

Розбиваємо своїх триста вершників на шість відділів із таким розрахунком, щоб кожний під час нападу мав свій відтинок, бо ж останні підводи могли завернути і втекти. Кінець обозу взяв на себе Кібець, що обіцяв найшвидше долетіти. Додали йому двадцять холодноярців.

Тачанки з кулеметами мали окреме завдання: стежити за дорогою на випадок, якби з'явилася якась кінна частина.

Розгорнувшись у бойовий лад на полі, атакували обоз.

Пострілявши трохи з рушниць та чотирьох кулеметів, червоноармійці сипнули врозтіч і тим "припечатали" свою долю. Від шабель утекло лише

кілька вершників, що завчасно відділилися від обозу. Гнатися за ними сенсу не було.

Наші втрати — декілька легко поранених козаків і коней. Аж наспіла сумна вістка: Кібець напоровся на кулемет! Наскочив із шаблею на підводу з кулеметом і впритул дістав низку куль у живіт, зарубавши-таки з розгону кулеметника. Ще живий, зібрав своїх хлопців, визначив нового отамана і дає останні накази. Висловив волю, щоб відвезти тіло до родинного села...

За кілька хвилин привезли впоперек сідла вже мертвого Кібця. Поклали на тачанку.

Валки складалися з військових возів та селянських підвід із власниками, що, поховавшись під вози, перечекали бій. Було в обозі досить всякого добра — від мішків із каракулевими саками та шовковою білизною і до гарматних набоїв. Виявили й похідну станцію радіотелеграфу, два вози з підривним матеріалом, а до нього апарат для запалювання мін електричним струмом; віз із медикаментами й перев'язочними матеріалами, що були вкрай потрібні нам, як і набої.

Швидко порядкуємо. Потрібне нам майно перекидаємо на три десятки "казьонних" возів, скинувши з них непотрібне. Мішки з награбованим у Польщі добром, за винятком білизни та одягу, поскидали на купи і, полившн бензином від двигуна радіотелеграфу, підпалили. Радіостанцію обклали стосами скринь із гарматними набоями, під які заклали пачку піроксиліну з довгим бікфордовим шнуром. До станції не було фахівців, та й до кого телефонуватимеш — хіба до Бога. А до стрілен потрібна гармата.

Хлопці Кібця взяли собі лише три брички: дві з набоями, на третю поклали тіло отамана.

Хмара проконтролював, аби забрали діжку смальцю, та суворо наказав козакові, якому доручив її, щоб ніхто смальцю не смів їсти.

— Чому не можна їсти? — питаю чорноліського полковника.

— Підожди, — усміхнувся він, — той смалець послужить нам ще краще від піроксиліну.

Відпускаємо селян із возами, наділивши їх на дорогу цукром, борошном і сіллю. Вирушаємо у зворотну дорогу і ми. Соловій же залишився підпалити бікфордів шнур.

Уже від'їхали далеко, як на обрії з'явилася група кіннотників. За хвилину загуркотіли вибухи набоїв. Кіннотники якийсь час вдивлялися, стоячи на місці, потім повернули коней і зникли.

Якщо недалеко є значніші сили кінноти, безперечно наздоганятимуть. Треба поспішати, а це нелегко з навантаженими возами та ще й із виснаженими кіньми. Про їзду риссю не могло бути й мови.

Коли на обрій виткнулася низка ворожих дозорців, до лісу залишалося з чотири версти. Зауваживши нас, найближчий роз'їзд пустив чорну ракету, а один вершник погнав назад.

Нам небезпека не загрожувала. До лісів без обозу — рукою подати. В лісі — дві тисячі холодноярців, Левадний із кулеметами й мінометами. Та шкода було б покинути цінну здобич.

З возів, запряжених слабшими кіньми, розібрали частину речей по сідлах. Коні дістали батогів і рушили скоріше. Треба було переїхати досить глибоку балку із версту шириною. Перед нею при дорозі залишилося п'ять тачанок із кулеметами і півсотні чорнолісців. До Петренка поскакав зв'язковий, щоб той виступив із холодноярцями на край лісу осторонь від села, яке ми хотіли обминути.

На підйомі коні, запряжені у вози, почали приставати. Зіскочивши на землю, козаки пхали підводи. Скоріше б на гору, бо тачанки ар'єргарду вже відкрили вогонь. На горі з одного боку, підбадьорюючи, темніє ліс, з іншого — по дорозі мчав відділ кінноти із двісті шабель, а ліворуч на полях розгортався в бойовий лад ще один, більший. За хвилину на обрії з'явилася третя колона кінноти — з півтисячі шабель.

Жарти поганенькі...

Наша охорона спустилася вже у балку і риссю доганяла нас. Пускаємо вози вперед, а самі, розгорнувшись понад балкою, дожидаємо своїх. Як виїхали на гору, даємо вогню з тачанок по першій колоні, що риссю наближалася до балки. Червоні вершники зупинилися на мить і почали розсипатися в лаву. Наперед вискочили тачанки, і над нашими головами зашелестіли перші кулі.

Рушаємо за обозом. Ліс усе ближче. Як тільки перша ворожа лава виткнулася з балки, чотири наші та сім тачанок Хмари засипали її кулями. До станкових приєднали свої голоси ручні кулемети кавалеристів. Лава пірнула назад у балку. Коли другий ворожий відділ сховався у вибалку, обоз мав ще версту шляху до лісу. До третього відділу поскакали з балки вершники. Скоро і той відділ зник у ярузі. Назустріч возам бігло з лісу три сотні піших козаків. Петренко вже перевів бригаду на узлісся і чекав нас.

Із долини кіннота не показувалася. Старий кубанець під'їхав до Хмари.

— Пане полковнику! Ті два полки напевно пішли балкою вліво та вправо, щоб потім обхопити нас із флангів. А той третій буде в лоб атакувати.

Справді, за кілька хвилин праворуч і ліворуч на обрії з'явилася ворожа кіннота. Вози, обліплені козаками, швидко віддалялися. Будьонівці з криками і свистом пустили коней чвалом, загинаючи крила до лісу. Вони не знали, що підставляють ті крила під рушниці та кулемети нашої піхоти.

Ліс одізвався рясно і влучно. Покинувши кільканадцять убитих, кавалеристи пішли чвалом назад. А з балки показалася широка третя лава. Стояла, розглядаючи, що діється. Вози були вже у лісі. Даємо коням ходу і, перескочивши рів, в'їжджаємо до лісу. Бригада починає обстрілювати третю лаву кінноти, яку ми досі закривали собою. Червоні вершники спішилися. Коні пішли з коноводами в балку. Те саме зробили й інші відділи, і близько тисячі будьонівців повільно рушили до лісу. За балкою гаркнули дві гармати, і шрапнелі розірвалися на узліссі. Наступні вибухали вже над деревами за нами.

Петренко дає наказ вирушати краєм лісу в напрямку вчорашньої стоянки. Чорнота з кінною сотнею йшов із бригадою. Забавляти будьонівців, по-

ки дійдуть до лісу, вистачить і чорнолісців. Доки червоні зорієнтуються, що нема вже з ким битися, доки подадуть їм коней — Хмара нас дожене знайомими перелісками і доріжками, пострілявши "на віват" углибині лісу. Будьонівці, напевно, переслідуватимуть нас. Щоб заохотити їх до цього, покидаємо один із возів, розібравши з нього набої та ще деякі більш потрібні речі.

Короткий день кінчився. В чужому лісі вночі страхи беруть... А чи матимуть час будьонівці шукати нас завтра — невідомо. У Таврії Врангель дожидає.

По дорозі оповідаю Петренкові перебіг операції. За нами розлягається густа стрілянина і приглушені віддаллю крики. Будьонівці атакували грабчаки на межі лісу. Віддаляючись під прямим кутом від нашого напрямку, тріскотіли в лісі рушниці чорнолісців.

Коли прилучився наш власний обоз, що під час бою залишався на стоянці бригади у лісі, зауважую на тачанці Олю Кравченко. Петренко каже, що вернулася пополудні з добрими відомостями. Ще цієї ночі зробимо напад на бригаду червоної піхоти.

Пересідаю на тачанку до Олі.

— Ну, як там, донечко? Була у штабі?

— Ще й як була! Ад'ютант — шмаркате кацапеня таке — реп'яхом учепився. Клявся революцією, що знав особисто "мого чоловіка" — зарубали, бідного, петлюрівці... Потішав, що ожениться... Конфітурками частував, які попадя аж у хліві заховала, а вони знайшли. Винцем церковним...

— Підночувала?

— Ні. Пообіцяла, що сьогодні ввечері прийду. Звичайно, слова дотримаю. Прийду разом із вами...

— Оповідали щось про фронт?

— Тішаться, що з поляками мир уже, бо... біда вже у вікна заглядала і на фронті, і в запіллі. Кажуть, що до Нового року Петлюру і Врангеля зліквідують, а тоді очистять запілля від "банд контрреволюції", зміцнять армію і... "дайош Європу!". Бригада прибула на фронт із Московщини, коли наступала українська армія. "Чьортови петлюровци" солідно почистили її, забрали гармати і кулемети. Тепер має чотириста червоноармійців, одну гармату та чотири кулемети, з них два "невиліковно хворі". Йдуть на врангелівський фронт, — у Єлисаветграді мають прийняти поповнення і завантажитися до потягів. Набоїв обмаль, бо вистріляли в боях із повстанцями неподалік Шполи. Нарікають "товаріщі" на Україну, що негостинно їх приймає. До села, де стоять, — вісім-дев'ять верст від Розуміївських хуторів. Вирушають завтра зранку. Я вже до Новомиргорода і не йшла.

— А чи до села підхід добрий?

— Дуже добрий! Зрештою, я сама поведу. Балкою й городами — просто в сад до попа, де штаб стоїть. Гармата і кулемет — біля штабу на подвір'ї.

Хмара наздогнав нас, як стемніло. На лісовому хутірці сортуємо захоплену здобич — набої, гранати, американські консерви та галети, відбиті, мабуть, будьонівцями у поляків. Хмара та Чорнота раділи запасним козацьким

сідлам; наш піротехнік, або, як називав його Андрій, Алхімік, — вибухівці, індуктору та кабелю. Для дівчат-розвідниць не забули хлопці захопити жіночої білизни, панчох, черевиків, спідничок і навіть цукерок.

Роздавши частину набоїв і консерви на руки, відправляємо обоз у безпечні села й хутори до своїх людей. Із лісу переходимо на Розуміївські хутори. Десь опівночі 1-й курінь рушив ліквідовувати червону бригаду. Кінноті там не було чого робити, тому залишилася на хуторах. Довелося злізти з сірого і мені. Василенко щокілька хвилин питав жартівливо, чи не болять у мене ноги.

Напад відбувся між третьою і четвертою. Тим червоноармійцям, що вибігали з хат і збиралися на вулиці, "жаба цицьки дала", як казали чигиринці. Ті ж, що поховалися в хатах та хлівах, зберегли своє життя для врангелівських кулеметів.

Штабістів хотіли взяти живими, "порозмовляти", але вони замкнулися в попівській хаті й відстрілювалися крізь вікна. Довелося вкинути дві бомби. Розірвалися так щасливо, що, коли зайшли досередини, не було з ким поговорити.

Старий піп у підштаниках і рясі наопашки із трагічним виразом обличчя шкрябав руду бороду і поглядав на вікна й образи. Дві симпатичні попівни, вбігши напіводягнені до кімнати, із плачем і лементом упали на піаніно, що стогнало розшарпаними струнами. Жаль було і вікон, і піаніно, і дівчат, але війна...

Забравши канцелярію штабу, даємо батюшці пачку совєтських грошей — на ремонт. Він, перехрестившись, замахав руками:

— Не хочу антихристових грошей! Господь із вами! Як їх чорт забере, нове піаніно куплю.

Нахилившись під стіл, витягнув з-поміж розбитих пляшку з-під церковного вина і, переконавшись біля лампи, що вона порожня, жбурнув її в мертвого жида-воєнкома, який лежав у кутку, обнявшись із перекинутим фікусом.

— Вилакали, антихристи, все вино — під престолом знайшли. Умираючого не буде чим причастити...

Оля, що під час розмови ввійшла до кімнати, стала осторонь, сором'язливо опускаючи очі.

Батюшка, зауваживши її, затулив рясою підштаники і здивовано вклонився:

— А... тож панночка, здається, тут гостювала в них... А... розумію. Хай Бог благословить і хоронить вас. Мені вина не шкода. В сусідів десь позичу. І вікон не шкода. І вставляти не буду! Ще в другій кімнаті сам поб'ю! Щоб не пхалися, антихристи, на квартиру!

Забравши трофейну зброю, рушаємо. Два кулемети з поламаними замками покинули. Гармату забрали, хоч у зарядних скринях не було жодного набою. Зітхаючи, згадуємо підірвані вдень снаряди.

Спочивши трохи на хуторах, вранці виступаємо до лісу...

Лежачи при вогнищах, перечитуємо накази та оперативні звіти, захоплені в штабі червоної бригади. Зустрічаємо там згадки про різні місцевості в Галичині й на Поділлі, знайомі частини українського війська. В дивізійному звіті знаходимо згадку про важке поранення "батька" чорношличників — полковника Дяченка.

Із захопленням читаємо звіти про нещасливі бої червоних з Окремою кінною дивізією, про існування якої довідалися сьогодні ж таки. Всі звіти за час перебування бригади на фронті свідчили про перемогу української зброї. Між наказами про вимарш на врангелівський фронт та ліквідацію по дорозі "повстанчих банд" була копія наказу червоного командування, щоб відділи повстанців Махна перейшли на бік Червоної армії для спільної боротьби проти Врангеля. Всі махновці зрівнюються у правах із червоноармійцями, а родини махновців мають отримати червоноармійський пайок. Усіх махновців, що перебувають у тюрмах і арештах ЧК та особливих відділів, негайно звільнити і направити до бригади, навіть тих, хто засуджений до розстрілу.

Чорнота, вилаявши Махна "по-московськи", сплюнув у вогонь.

— Певно, набоїв "батькові" забракло. Цікаво тільки, як довго тривати-ме цей союз?! Та чи знайдеться хоч один дурний махновець, що скаже, з якого села і чий син, щоб... батько за місяць у ЧК "пайок" у потилицю одержав.

По першокласному обіді з будьонівських запасів обговорюємо подальшу програму. Хмара запропонував руйнувати залізницю. Після короткої дискусії погоджуємося, що й це робота. Серйозне пошкодження двоторової залізниці Бобринська — Знам'янка, котра була чи не найголовнішим шляхом із фронту, буде гарним "подарунком" для червоних. Все ж два-три дні треба лагодити, а в гарячий час — і години дорогі.

Піротехнік наш був задоволений.

— Вибухівки завеликий запас маємо. Варто б трохи витратити. Маючи індуктор, можна і бронепотяг у русі підірвати!

Андрій махнув рукою.

— Ти, Алхімік, зі своїм "кондуктором" сховайся! Хмара бочку смальцю має...

Усі засміялися. Не розуміючи, в чому справа, допитуюся, як то смальцем можна піроксилін замінити.

— Колеса мастяться у потягу замість дьогтю, щоб легше йшов, — пожартував Андрій.

— Не слухай, — переконував Хмара, — у комин накидається, щоб машиніст пчихав. Ти у кіні на Максі Ліндері[1] був? Ну, то я тобі вночі таку саму кумедію покажу.

Закопавши у кущах непотрібну гармату, з якою на лісових доріжках мали б клопіт, виступаємо до залізниці в напрямку Цибулевого.

---

[1] Макс Ліндер — видатний комедійний французький актор, що мав вплив на Чарлі Чапліна *(примітка упорядника)*.

"Ремонтна бригада" в дії

По дев'ятій вечора, залишивши піших козаків у лісі, переїжджаємо залізничну лінію. Бажаючи побачити "кумедію", тримаюся Хмари. З нами Петренко і Чорнота. "Ремонтну комісію" очолював чорноліський полковник, бо то був його район. Тут він знає кожний місток і закрут залізниці.

Під'їжджаємо до залізничної будки. Хмара, нахилившись із коня, стукає у вікно:

— Дядьку! Вилізьте-но!

— А хто там?

— Комісія приїхала.

Сторож, протираючи очі, став на порозі.

— А, то ти, Пилипе! То тебе носить?

— Давайте "штрументи".

Дядько почухав штани.

— А мені що! Дам. Маю запасні. Та ти мені їх і подарував. Тільки я тебе прошу, Пилипе, сам знаєш, із "товаріщами" жарти короткі. Скажуть, що погано пильнував, і бемцнуть кулю в потилицю. Ви собі десь дальше від будки, а штрументи підвезіть та киньте отам під щити. Ще й тобі колись придадуться.

— Привеземо. Давайте казьонні ломи теж.

— Е-е! Та то ви стрілки хочете переставити! Ну-ну... То знаєш де, добре? Отам, коло сосни. Заворот легенький і... скакати високо. Так ви вже броньовика підождіть — пішов недавно на Знам'янку. Близько одинадцятої буде вертатися, а попівночі знову в той бік піде. Така вже мода тепер. Кажуть — щоб бандити лінію не попсували. За броньовиком завжди потяг якийсь їде. А в цей бік — москалів усе на хронт везуть. Ось-ось надійде потяг. Так ви спочатку... Та тебе вчити не треба, — поспішив дядько, побачивши, що Хмара нетерпеливиться.

Забравши ломи, кайла та ключі, їдемо понад тором. Попереду розлягається гудок. Вже чути чмихання паротяга і пісні. Хочемо з Петренком звернути вбік від лінії, та Хмара стримує:

— Чого?! То "кобила" на фронт їде, не зорієнтується.

Їдемо назустріч потягу. За нами — два десятки козаків. Лунає гудок. Потяг повзе за декілька кроків від нас. Де-не-де в теплушках співають червоноармійці. Якийсь москаль висувається з вагона і махає нам кулаком.

— А, сволочі! Криси тиловие! Раз'єжаєте здєсь, а как на фронт, так вас нєт?!

— На фронт вас, дурнів, вистачить! — кидає репліку котрийсь із козаків.

З вагона летять матюки.

Далі лінія йде насипом. Спускаємося і їдемо попід залізницею. Доїхавши до сосен, Хмара зіскочив із коня. За ним і ми. Козаки відвели коней у ліс.

Невдовзі прибуло ще з півсотні верхівців. Обабіч лінії поїхали роз'їзди. Наказавши злізти з коней, чорноліський полковник гукнув якогось Якима.

— Пане майстре! До роботи! Стрілку переводити!

Яким глянув на насип.

— Вправо? Вліво?

— Прямо на сосни! Шнури взяли? Нарубати дрючків!

У лісі зацюкали по молодих деревах шаблі. Кілька десятків козаків, захопивши інструменти, полізли на насип.

— Чи це вже ота "кумедія"? — питаю Хмару.

— Ні. Зараз бронепотяг буде вчитися у повітрі літати. Кумедія пізніше буде.

Зацікавлений, видряпуюся нагору. "Майстри", розгвинтивши стики і розірвавши лінію, ломами, кайлами й дрючками виважували із землі шпали разом з рейками. За короткий час кільканадцять метрів лінії було демонтовано. Тоді ломами, дрючками, шнурами, зачепленими за рейки, почали гнути кінець колії в один бік. Рейки не піддавалися. Хмара послав ще за козаками. Вирубали грубіші і довші "ваги". Нарешті демонтований кінець залізниці прийняв бажаний напрямок: з насипу — прямо на сосни. Козаки збігли в ліс до коней. Хмара ще оглядав "роботу". Підходжу до нього.

— Таж паротяг освітлює шлях. Машиніст зауважить і стримає...

— "Товаріщі" хитрі, як Панькові штани. На випадок перерваної лінії бронепотяги, що вартують, пхають поперед себе дві-три порожні платформи. Як лінія зіпсута, сходить із рейок платформа. Паротяг зупиняється. А тут, бач, похило — буде мати розгін. Платформи, маючи "вільний шлях", полетять із насипу, а якщо причеплені, то ще й потягнуть за собою паротяг. Ну, ходімо, бо може швидко надійти.

Хмара послав козаків на певну відстань від стрілки — якщо бронепотяг мине те місце і йтиме повільно, кинули на колію кілька гранат, створюючи враження, що лінію позаду нього зірвано. Думаючи, що щасливо перескочив підкладену міну, машиніст прискорить хід і потрапить у пастку.

Петренко згадує Алхіміка і хоче послати за ним, щоб справді зірвав за бронепотягом якийсь місток. Та біля будки вже почувся гудок паротяга. Ховаємося до лісу. З биттям серця вглядаємося в темряву: вдасться чи ні?

Бронепотяг йшов швидко. Це був звичайний паротяг із двома залізними платформами, обкладеними мішками з піском, із гарматою та двома кулеметами кожна. Попереду і позаду панцирник мав по звичайній порожній платформі. Світла у нього не було, тільки червоні лампочки.

Бронепотяг минув нас із гуркотом. Спереду, на підвищенні, біля ледве помітного в темноті гарматного дула — темна постать, яка, попахкуючи цигаркою, оглядає лінію. Зауважить чи не зауважить? Хтось виспівує "Яблочко":

Ех, яблачко, да куда котішся?
Пападьош будьоновцам — не варотішся!

На витягнутих із землі рейках колеса змінили тон. Коротка мить — і дикий крик залоги, свист контрпари, і... темне громадище із гуркотом покотилося з кількаметрової гори. Тріснули старі сосни. Порснувши парою і вогнем, паротяг зупинився. Вибухнули гарматні набої.

За хвилину все було скінчено.

Із лісу вибігли темні постаті козаків. Ідемо і ми. Безформний "труп" бронепотяга, увінчаний колесами задньої платформи, спочивав на розтрощених соснах. Під насипом стогнав червоноармієць. Чорнолісець безжально проткнув його шаблею. Стогін урвався.

Присвічуючи смолоскипами, даремно шукали ми когось живого. Одна гармата була стиснута деформованим паротягом, що лежав догори колесами на розчавленій платформі. Друга гармата, зірвана з лафета, лежала осторонь із невистріляним набоєм. "Фахівці" із зусиллями відчинили замок і зняли його.

На галявині, де стояли кулеметні тачанки і вози з вибухівкою, обговорюємо подальший план. Вирішили на лінії, по якій ітиме ще потяг із Знам'янки, ближче до будки зробити "млинок". На іншій колії, котрою може надійти потяг з Олександрівки, створити "гніздо" перед "переведеною стрілкою", що відслужила вже свою службу. Обидва відтинки оточить холодноярська піхота.

Бочку зі смальцем урочисто "зсаджують" із воза. Розбирають смалець у відра, що служили повстанцям за казани.

Хмара бере мене під руку.

— Ходімо, осавуле, побачиш, як "млинок" робиться.

Як робиться, я вже зрозумів, бо розпитав старого партизана, що, одержавши відро смальцю, витісував із патика копистку. Та подивитися було цікаво.

Що таке "гніздо", я давно знав, бо зі всіх диверсійних "способів" на залізниці було найпрактичніше і дуже поширене. Витягнувши ломами "костилі", розширили рейки — щоб колеса паротяга повисли між ними. Спосіб добрий, бо машиніст ніколи не зауважить небезпеки — лінія ніби ціла. Якщо поїзд йтиме повільно, то потріскають хіба пружини в буферах і голови тих, що стоятимуть близько стін вагонів; при великій швидкості — вагони повискакують один на одного.

Спостерігаємо, як партизани на рівному відтинку лінії копистками густо намащують рейки смальцем. Змастивши, козаки ховаються в тінь дерев, де чекала вже холодноярська піхота. Невдовзі на лінії з'явилося світло паротяга. За ним — довга валка вагонів з освіченими вікнами.

— Пасажир, — незадоволено буркнув Хмара, — шкода смальцю. Ну, що ж... Перевіримо білети — кілька комісарчиків, напевно, знайдеться.

Увігнавшись на змащені смальцем рейки, потяг раптово став. Паротяг скажено працював, крутячи колесами на одному місці. Виглядало це справді кумедно. Годі було стримати усмішку. Машиніст вискочив і нахилився над рейками. Видно, був досвідчений, бо, крикнувши помічникові, щоб той загальмував, став на освітленому місці й замахав білою хустиною. З вагонів

вискочили якісь жінки. Чоловік у білому халаті підійшов до машиніста і, поговоривши, став поруч на пляму світла.

Наближаємося, оточуючи потяг. Підходимо з Хмарою, Василенком і кількома козаками до паротяга.

— Що за потяг?

Чоловік у білому халаті виступив уперед.

— Санітарний. Веземо важкопоранених з-під Криму. Я — головний лікар і комендант.

— Ви комуніст?

— Ні. Я мобілізований лікар. Катеринославець.

— Між пораненими і персоналом є комуністи?

— Ранені для мене — тільки ранені. Цікавлюся їхнім станом здоровля, не політичними поглядами. Персонал набирав сам, переважно з людей, що працювали в лікарнях. Працюють шматка хліба ради — комуністів серед персоналу нема. Слово честі... Жид-комісар із медичною сестрою і коханкою в одній особі, комуністкою-жидівкою, поїхали наперед бронепотягом. Почули у Знам'янці, що на цьому відтинку бувають напади партизанів.

— Ну, добре. Але ліки й перев'язочний матеріал ми у вас заберемо. Залишимо найнеобхідніше, поки зможете одержати.

Лікар усміхнувся.

— Повірте, що не маю чим перев'язати гангренуючих. У Знам'янці на санітарній базі сказали мені, що до Києва і так довезу. А як і здохне кілька в дорозі, то не велика шкода для революції.

Заглядаю в один з вагонів. Стогони, важкий запах... Хмара "втішає" лікаря, що доведеться стояти, поки надійде зі Знам'янки поміч і витягне потяг.

У напрямку, де наш 3-й курінь із Петренком і Чорнотою та частина чорнолісців зробили "гніздо", розлігся короткий зляканий гудок. Одразу вибухнули звуки бою. Покинувши санітарний потяг, ідемо туди. Бій скінчився швидко. У сітку тут потрапила краща риба — потяг експедиційної транспортної ЧК.

Потяг складався з двох вагонів 1-го класу для чекістів, трьох теплушок для червоноармійців і двох "столипінських" арештантських вагонів із заґратованими вікнами. Паротяг, що зарився колесами у "гніздо", стояв цапки. Одна теплушка вилізла передніми колесами на пасажирський вагон, а дві лежали на боці. Всі буфери розтрощені. Найменше потерпіли останні вагони з арештантами.

Сім десятків чекістів і червоноармійців були вже перебиті. В живих залишили лише начальника — довготелесого і довгоносого жида у шкіряних штанах і куртці. Його руки були зв'язані. Він тремтів.

Хлопці виносили з вагонів килими, шовкові ковдри, хтось голосно клопотався, де поділися голки від патефона.

— На біса вони то тягнуть? — питаю Петренка.

— Я наказав. "Товаріщі" всі стіни у вагонах "буржуйськими" килимами пообвішували. А ми собі ними обвішаємо землянки на зиму в Холодному Яру. Все-таки для ока приємніше. Патефон, самоварчик, срібна цукерничка... Шкода, самовари потовклися...

Здобич була непогана: чотири ручні кулемети, короткі нові карабіни, револьвери, куртки і чоботи. Та найприємнішою несподіванкою стало врятоване життя тридцяти двох селян, що, замість льоху ЧК у Знам'янці, потрапили до нас. Потяг вертався з "операції" в околицях Олександрівки. Серед арештованих було декілька козаків покійного Богдана. Арештованих у потязі вже допитували: мали підбиті очі, вибиті зуби, опухлі посинілі пальці, — начальник, що прибрав собі назвище Грозний, допитував особисто, запихаючи під нігті шпильку від дамського капелюха.

Підійшов один зі звільнених богданівців і витягнув до Грозного руки з понівеченими пальцями:

— Мамцю моя! Йослику мій коханий! Не думав я тоді, як ти приходив до мене з Олександрівки клоччя купувати, що так будемо знайомство кінчати. Пане отамане, — звернувся козак до Петренка, — я вже з вами до смерті! Але жидка цього мені подаруйте! Якби ви знали, як я його люблю! Що пальці мені поколов — то дурниця! Що старому батькові казав шомполів всипати — не первина: від царської поліції теж не раз отримував. Принесли нам хліба до потяга у Фундукліївці — моя жінка, місяць як оженився, та отого, з вибитими зубами, сестра. Так він приказав забрати їх до вагона. Роздягли і давай потішатися. Спершу самі начальники, а потім китайців-конвоїрів закликали... Ну і нас привели... Щоб дивилися та "тішилися".

Скрипнув зубами і делікатно погладив Грозного по обличчі.

— Йослику! Я ж з тобою потішуся в лісі...

Йослик цокотів зубами і розгублено дивився на повстанців...

Паровоз подірявили кулями. Дошками та соломою з червоноармійських матраців запалили вагони. Охочі носили з тендера і підкидали до вогню ще й вугілля. Дід Гармаш при світлі підпаленої теплушки накручував патефон.

— Пашол вон ти, мужицька морда! — відганяв він цікавих. — Це тобі не рушниця, а панська музика! Руки помий!

Під регіт та акомпанемент балалайки він заспівав московського "Ухарякупця". Дід, якому до сотні бракувало чотири роки, збив на потилицю шапку, свиснув і пішов навприсядки навколо патефона.

Тим часом під'їхали підводи. На них примістили "панські речі". Поклавши на одну підводу холодноярця, вбитого в перестрілці, вирушаємо вздовж тору.

Біля першого містка Алхімік побив кольбою "кондуктора" — апарат мав якісь вади, тож і підірвати закладену під місток пачку піроксиліну відмовився. Соловій мусив вернутися і підпалити бікфордовим шнуром.

Алхімік хотів позбутися бодай половини вибухового запасу. Містки летіли в повітря один за одним. Валилися й телеграфічні стовпи... Вже як під ранок відійшли від залізниці, почулися гарматні постріли бронепотяга, який причалапав із Кам'янки поглянути, що сталося. Стріляв у білий світ, аби веселіше було їхати...

Попрощалися з Хмарою, який пішов у Чорний ліс, ближче до своєї "столиці" — Цвітної. Поснідавши і відпочивши, робимо ще один перехід.

Стали табором у лісі поблизу Вовчого Шпиля.

Жахлива смерть ката

На стоянці випитуємо Грозного про таємних агентів ЧК на залізниці. Виляпавши все, що знав, "грізний" начальник ЧК плаче і просить подарувати життя і взяти до себе "на службу". Та Петренко "дарує" його богданівцю. Десяток вчорашніх арештантів Йослика саджають його під деревом і радяться, як відправити цього чортяку в лоно Авраамове.

Богданівець, що з дитячою радістю припадав коло чекіста, прямує до лісу. Повернувшись за декілька хвилин, бере з воза рискаль і командує товаришам, щоб вели Йослика за ним. Ноги Йосликові не служать, та хлопці люб'язно і чемно підтримують його.

Зацікавлені тим, що ж богданівець надумав, пішли і ми з Петренком і Василенком назирцем. Козаки стали біля зимової хати великих рудих мурах. Нагнули над нею молоду берізку і прив'язали до її вершка за ноги Йослика, який ревів на всі голоси. Пустили. Йослик гойдається вниз головою, втикаючись нею в муравлище.

Богданівець розв'язав йому руки і, поплювавши діловито в долоні, почав розкопувати на всі боки купу. Розкидавши до нижньої частини, встромив у землю рискаль і лагідно сказав Йослику, щоб не боявся, бо то не дуже страшно... Йослик верещав і гріб руками муравлище, намагаючись відштовхнутися. Мурахи, роздратовані нападом ворога, що викинув їх на холодне повітря, кинулися на Йослика, за мить обліпили йому руки і голову. Залазили у вуха, рот, за комір сорочки. З кожним криком і "гойдом" берізки йшли в атаку все нові загони. З місць, прокушених тисячами малих щелеп, на налитому кров'ю обличчі Йослика з'явилися перші струмочки...

Залишаю місце страти і йду лісом. Неподалік табору зауважую між деревами постать, що сиділа на пеньку плечима до мене з похиленою головою. Тихо підкрадаюся і стаю за плечима Олі. По-дитячому безсило схлипувала, час від часу приглушено стогнала, наче намагаючись пересилити якийсь неймовірно важкий біль. Кладу їй руку на плече:

— Олю, чого ти?

Уткнула обличчя в коліна і замовкла. За хвилину підняла голову вже спокійна. Лише червоні очі ще виказували страждання. Усміхнулася винувато і жартівливо.

— Йослика мені жаль, його хлопці будуть, певно, мучити.

— Не говори дурниць, Олю. Ти носиш якийсь біль в душі. Я це давно помітив. Поділися зі мною — тобі легше стане. Ти втратила когось дорогого? Так?

Заплакані ще очі глянули глузливо:

— А ти що, може, хочеш заступити?

— Не треба так, Олю, сама знаєш, ставлюся до тебе як до сестри по зброї і... от такої химерної молодшої сестрички.

Очі посумніли.

— Як любиш мене такою хорошою любов'ю, то залиши мене саму. І не кажи нікому.

У голосі була щира і благальна нотка. Залишаю її і йду до табору.

Оля прийшла за півгодини така як завжди: весела й жартівлива.

Під вечір вирушаємо до Мельників.

Минув день, другий...

Холодноярці болюче переживали чутки про події на заході. Селяни, що мали синів в українській армії й сподівалися вже їх скоро у гості, засумували. Повернулися розвідники, котрі не встигли прилучитися до нас у поході. Оповіли, що большевики радіють замиренню з поляками, кажуть, що мир із ними треба укласти за всяку ціну, щоб кинути всі сили на Врангеля і "бандітов". Болючою була новина, що наше військо, залишившись без союзників, хоч і з боями, та відступає до Збруча.

Розповідь Івана Лютого[1]

Наступного дня прибув у Мельники зі Звенигородщини отаман Іван Лютий. Сівши за стіл у хаті Чучупаків, він пригадав, як гостював тут минулої зими, обговорював із Василем Чучупакою план спільних операцій на весну. Але не так склалося, як гадалося...

Петренко у свою чергу розповів про смерть Чорного Ворона.

Лютий перехрестився:

— Вічна пам'ять! Ворона знав я добре. Підлягав мені якийсь час, як був я із загоном на Херсонщині. Славний був чоловік і обов'язковий.

— А що доброго у ваших краях, пане отамане?

— Доброго? Неохота й оповідати...

— Та все ж...

— Зайняв я Звенигородку. А розвідники донесли, що армія Будьонного йде. На третій день уже можна сподіватися "рогатих" гостей. А загін у мене такий собі — ні великий, ні малий — 350 кінних та 1600 піших. Не чекаючи Будьонного, покидаю Звенигородку. Посилаю зв'язкових до інших отаманів, щоб збиралися в районі Лебединського монастиря. Думаю, зійдеться сила, можна буде дати будьонівцям прочухана. По дорозі зустрічаю херсонський загін Залізняка (Юхима Коваленка. — *Ред.*) — утікав від будьонівців у степ. Пропоную залишитися і об'єднатися з нами, а він закликає на Херсонщину. Кажу, що він недобре замислив, бо армія будьонівська суне в тому ж напрямку... Не послухав...

А тут — Семен Гризло, що одержав мого листа. Об'єднавшись, ідемо до Лебедина.

[1] Розділ написано на основі спогадів Івана Лютого-Лютенка *(примітка упорядника)*.

Застаємо там загін отамана Яблочка. Сам Яблочко — здоровий дідуган у розцяцькованому кожусі, на доброму коні — чиста копія кошового Івана Сірка. Тільки булави бракувало. Загін у нього добрий — сто кінних, двісті піших, вісім кулеметів, гармата. Набоїв — величезний запас.

Запросив нас Яблочко до своєї "резиденції" — до села під Лебединським лісом. У "царстві" Яблочка харчів, фуражу — досхочу. Прийняли нас гарно.

Сам отаман далеко від "резиденції" не віддалявся: нападе на Цвіткове, Бобринську чи ще яке місто або станцію і — назад до садиби. Большевики туди і носа не потикали.

Чекаємо день-другий на отаманів — нема нікого. З Черкащини прибуло лише 120 кінних повстанців. А будьонівці вже за двадцять верст.

Зібралося нас близько трьох тисяч. Усі озброєні. Перейшли до сусіднього села. Там церква старовинна, і піп — наша людина, ідейна. Посвятив зброю. Дали присягу: або ворога з України виженемо, або загинемо.

Раптом повідомляють, що будьонівці — вже в Лебедині. Вісім верст від нас... По селах навкруги Лебедина — теж повно кінноти. Подаю думку: вивідати до ночі, що, де і як, а вночі, розбившись на три-чотири відділи, напасти на будьонівців. Вони, змучені переходом, спатимуть добре.

— Нападати на п'ятнадцять тисяч доброї кінноти — це божевілля! — кинув Яблочко.

— Починати боротьбу — справді божевілля, — відповів я, — але захопити будьонівських коней і зникнути — мудра річ...

Не погоджуються, кажуть, що краще переховатися в лісі, поки головна сила перейде, а тоді наскочити на невеликі частини і обози. Вмовили мене.

Щоб замести слід, виступаємо в один бік, а ввечері робимо коло і — до Лебединського лісу. Беру на себе керівництво. Висилаю кінні застави з наказом слідкувати за дорогами і нікого не зачіпати. Головне — не виявити себе.

Раненько кіннотники, що були в заставі, тягнуть до штабу тринадцять кінних будьонівців-квартир'єрів. Піймали на дорозі, а декілька утекло.

Ого, тепер почнеться!

— Рушаймо, поки не пізно, до Холодного Яру. Там ліси неприступні для кінноти, — закликаю отаманів.

Заспокоюють, кажуть, що будьонівці спішать на врангелівський фронт і не затримуватимуться. Полонені повідомили, що справді є наказ не затримуватися. А тут і застави доповідають: полки йдуть неподалік лісу — минають нас. В обід шпигуна червоного в лісі піймали — зізнався, що послали розвідати, де стоїмо та яка нас сила. Та, оскільки перші полки пішли не затримуючись, і мені стало видаватися, що підуть усі, бо не мають часу.

За ніч застави наловили по дорогах ще з п'ятдесят будьонівців.

А о дев'ятій ранку летять вістові: кілька полків наступає на ліс. Вирушаємо в глиб лісу — а там червона кіннота! І праворуч, і ліворуч строчать вже кулемети. Я — в один бік, Гризло та Яблочко — у другий.

Перший наступ відбили.

Маневруємо, щоб зіштовхнути червоних між собою. Вдається. Поки бу дьонівці луплять один одного, лечу на інший фланг. Там погано — напирають "товаріщі". Серед повстанців багато поранених. Уже й убитих чимало. А тут збоку ще один полк наступає. Яблочко та Гризло кидаються назустріч. Я забираю триста своїх козаків із резерву, завертаю піших, що відступали. Починаємо тиснути. Що з рештою моїх, які залишилися на іншому фланзі з сотником Пугачем та Дорошенком, не знаю.

Червоні б'ють із гармат. Прибігає сотник Петрів із сімома козаками — просять підмогу, бо з їхнього боку напирають будьонівці.

Хотів кинути туди кінноту, а вона погналася за червоними в інший бік.

Віддаю цю ділянку бою своєму старшині, а сам із Петрівим та одним козаком-кулеметником скачемо на небезпечний відтинок. Забираю з обозу останню півсотню та кидаю туди. На щастя, Пугач вдало маневрує і зводить червоні лави в гущавині. І знову будьонівці валять один одного.

Летимо туди, де стрілянина і крики найголосніші. Вискакуємо на галявину, а тут — кулемет будьонівський... Усі три коні під нами впали. На нас летить ворожа кіннота. Кидаємо бомби, а самі — в кущі. Назустріч — три будьонівці. Кладемо всіх, але й козак наш дістав кулю. Беру в нього ручний кулемет. Біжимо вдвох. Назустріч знову:

— Ура! Бей бандітов!

Петрів здурів, каже: здаємося.

— Віддати шкіру на паски завжди встигнемо, — відповідаю. — Лізь на дерево, де ще трохи листя є.

Вилажу на дубок, що не спішив листя скинути. Дивлюся: Петрів збіг в ярок, ліг і листям накрився.

Підходить червона лава. Помітили Петріва. Дали кілька пострілів, стягнули чоботи і — далі. Підходять до мене. Тут я побачив, що в кулеметному кружку немає жодного набою — всі вистріляні. І в револьвері порожньо. Але маю дві бомби. Одну, думаю, кину їм, а другу собі за пазуху, щоб там розірвалася.

Та ніхто мене не помітив.

Минуло ще дві лави. В лісі — скрізь стрілянина. Де наші, де ворог — не розберу.

Досидів так до вечора. Нарешті зліз. Поцілував Петріва, перехрестив і — в дорогу. Куди — сам не знаю: місцевість незнайома. Зустрів у лісі п'ятеро своїх козаків — теж на деревах пересиділи. Кажуть, що більша частина наших хлопців прорвалася у зруб і врятувалася. Кіннота з Яблочком та Гризлом теж пробилася. В лісі повно вбитих — і наших, і будьонівців.

Відшукав своїх. З'явилися і Яблочко та Гризло з кіннотою. Прорвалися, ще й артилерію будьонівську по дорозі "почистили". Пугач, хоч і мав 18 убитих, кінноту теж вивів, до того ж у будьонівців трохи коней "підкупив". Дорошенко з піхотою пробився, хоч і багатьох недорахувався. Найбільше загинуло селян, яких Яблочко змобілізував. Охопила їх паніка від вогню важких гармат, ну й... потрапили під шаблі. Бракувало і гризловців.

Перейшли в інший ліс. Довідалися, що будьонівці зібрали кілька сотень убитих і нашвидку позакопували в селах.

Черниці з Лебединського монастиря і селяни поховали 709 повстанців.

Сотника Петріва та ще сім чоловік, чиї прізвища установили по документах, поховали окремо, решту поклали в могилу без імен. Самі знаєте — не любить наш брат документів при собі носити. Як уб'ють, то хоч хати не зачеплять...

...Усі були під важким враженням оповідання Лютого. Стара Чучупачиха витирала фартушком сльози. Чорнота глянув на Петренка і зітхнув:

— Господи, твоя воля! Скільки людей гине! А що з того?!

— Що думаєш дальше робити? — запитав Петренко Лютого.

— Сам не знаю. Прийшов вас спитати. Розпустив частину хлопців по хатах, а ті, що вдома не можуть бути, копають у лісах землянки, роблять запаси. Може, з весною сонце засвітить. А що Холодний Яр думає?

"Морози повстанський рух завжди охолоджують"

Ватажки посхиляли голови на руки.

Задуму перервав Петренко.

— Як наближалася наша армія, можна було ще думати про згрупування більших повстанських сил, про ширші операції. Тепер кожний воліє загинути в обороні власних стріх. Ми стріх боронити не будемо. Не хочемо, щоб їх на зиму попалили. Червоні як не тепер, то за місяць-два зможуть послати і на нас стільки війська, скільки буде треба. Мусимо повести таку "політику", щоб села за нас не відповідали. Що ж... Заховаємося і ми в ліси до весни. Починаються морози, а вони повстанчий рух завжди охолоджують. Червоним до перемоги далеко. А армію нашу як і витиснуть за Збруч — то до... Галичини. Весною може вернутися уп'ятеро сильнішою.

Мамай пошкрябав борідку:

— То я піду на Дніпро у плавні. Мої хлопці рибу люблять...

— Звичайно. Ви — у плавні. Кваша зі своїм куренем — у свої ліси за залізницю. Легше прохарчуватися, та й увагу ворога на різні місцевості розіб'ємо. Але треба бути готовими знову зібратися.

Увечері Мамай і Кваша повели свої курені кожний у свій бік.

Наступного дня голова повстанкому Дігтяр-Хоменко і Терехів заявили, що вони від'їжджають на роботу до міст. Поїхали. Зате прибули хлопці, котрі відвозили пораненого отамана Деркача. Вдалося добре. Половину дороги до Єлисаветграда їхали з... будьонівським обозом під охороною червоної кінноти, щоб "бандіти" не напали. Лікар, що був при тому обозі, перев'язував рани, а воєнком у якомусь селі навіть промову до селян вшкварив, демонструючи пораненого отамана Холодного Яру як жертву "петлюровско-бандітсковго терора".

В Єлисаветграді теж усе пішло щасливо. Операція вдалася.

Як тільки отаман набере трохи сил, перевезуть його із совєтської лікарні до іншого міста, потім на південь, щоб там у своїх людей підправив здоров'я.

Уночі вернулася Оля, яка ходила до Кам'янки розвідати, що діється на залізниці після нашого "ремонту" лінії.

Усі станції між Бобринською і Фундукліївкою забиті потягами з військом та військовою технікою. Дожидають налагодження сполучення зі Знам'янкою.

Оля вивідала, що, поки лінію направлять, частини, які вимушено затрималися у Кам'янці, скерують для "ліквідації банди" в Холодному Яру. Повітова влада тихо підшукує провідників, котрі знають місцевість.

Під вечір наша розвідниця зауважила, що із квартири голови ревкому, де відбулася нарада військових командирів та чекістів, вийшов по-селянськи одягнений чоловік. Взяла його на око.

Чоловічина розговорився на базарі з косарським селянином, що привіз з іншими "продразвйорстку". Сказав, що має діло у Мельниках, але боїться через ліс іти, бо... має трохи грошей. Чи не можна якось поза лісом дістатися? Селянин запропонував йому, щоб їхав із ним до Косарів, а звідтіля можна полями обійти ліс і на Мельничанські хутори вийти. Згодився.

Оля з іншим селянином поїхала вслід за ними в Косарі.

Тут чоловік залишився ночувати, попросившись крадькома до воєнкома червоної частини, яка стояла в селі.

Нема сумніву: йде до нас у гості червоний розвідник. Петренко довго нараджувався з Чорнотою та Семеном Чучупакою. Послали за впливовими селянами з усіх кутків села. Як зібралися в штабі, Петренко попросив уважно слухати.

— Ми виступаємо вночі до Холодного Яру. Вранці село має прийняти мирний вигляд. Щоб ніде — ні зброї, ні шапки козацької, ні пісні. Прийде до села один чоловік, — Петренко описав його, — його не зачіпати. Прийняти ввічливо і... якнайбільше нарікати перед ним на "банду" з лісу. Мовляв, жити не дають "бандити", обдирають, примушують харчі їм давати, одяг, приходять уночі, пиячать, із жінками забавляються. Як не давати чого або противитися — б'ють, розстрілюють і хату спалити можуть. Усе село, мовляв, уже проти "бандитів", та боїмося зачіпати, бо хто ж оборонить?! Совєтської власті щось не чути...

Може, буде говорити, що прийшов до повстанців прилучитися, то відлякуйте, кажіть, що один отак прийшов із доброю волею, а його за шпигуна прийняли і повісили у лісі. Кажіть — тікай, чоловіче, від біди, ось Іван або Андрій до Грушківки їде — перевезе тебе через ліс. Із ним бандити як зустрінуть, не зачеплять — скаже, що до нього в якійсь справі приїжджав.

Ну, а як згодиться їхати через ліс, то нехай хтось прибіжить попередити нас.

Якщо частина червоних у село прийде — говорити всім те саме. Захочуть провідників у ліс взяти, "бандитів" розшукати — відмовляйтеся: мовляв, якщо довідаються — мститися будуть. Примушуватимуть іти — то можете пі-

ти ось ви, — показав Петренко на кількох селян, — як будете водити, скажу пізніше. Та дивіться тоді, щоб свої не підстрелили.

Селяни розійшлися, крім вірогідних "провідників". Порозмовлявши окремо з отаманом, порозходились і ті.

Петренко послав зв'язкових з інструкціями до інших холодноярських сіл.

У Мельниках — рух. Захоплені в потязі ЧК "панські речі", станкові кулемети, за винятком чотирьох "Кольтів", міномети, частина бойових припасів поїхали возами під Мотрин монастир, щоб сховатись у підземних лабіринтах.

Кільканадцять возів із печеним хлібом, салом, смальцем у гарматних гільзах, крупою, пшоном, цукром, сіллю вирушили в різні частини лісу.

До ранку все мали закопати в гущавині, в ямах, накритих деревом, землею й листям. То були наші запаси на випадок "блокади".

Обоз і кулеметні тачанки, розібрані по різних господарях, мали зникнути в селі та на хуторах: де колесо, де вісь, де дишель...

Близько третьої години сімдесят вершників і майже вісімсот піших втяглися з хуторів у Холодний Яр. Тепер не був він холодніший від інших ярів. Навпаки — теплий, бо високі схили захищали від листопадового вітру з морозом і сніжною крупою.

Розташувалися версти за дві від краю. До ранку далеко. Можна ще виспатися. Запалили великі вогнища: дерева вистачить, а побачити міг хтось хіба з неба. На всі боки від табору розійшлися десятки пар очей і вух, щоб стерегти козацтво.

Розстеляємо з Чорнотою мою кавказьку бурку, яку "купив" у будьонівському обозі, кладемо під голови сідла і накриваємося з головою широченною Андрієвою буркою. За хвилину вже спали. Якраз снилося щось приємне, коли хтось підняв бурку в ногах і поліз під неї, розштовхуючи нас.

Андрій підняв голову:

— Що там за диявол лізе?

— Пустіть, хлопці, погрітися, бо я дуже змерзла, — почувся у відповідь ніжний голосок.

Це була Оля. Питаю її, де поділа шинелю, яку ми накинули на неї коло вогнища поверх свитки.

— Віддала якомусь козакові, бо змерз дуже, бідолаха. Ви ж його під бурку не пустили б, а мене-таки пустите, як попрошу гарненько.

Андрій відвернувся знову.

— Лягай-лягай, тільки не базікай! Лежи тихо, не крутися і не совай ногами, бо викину.

Намагався втримати свою сувору "протижіночу" позицію, та... якщо й була в очах Андрія хоч одна жінка, яка недаремно існувала, то нею напевно була Оля. Ніхто, може, не цінував так, як він, відданість справі й відвагу цього "козака у спідниці", особливо після того, як я оповів йому правду про зложені хрестом набої на грудях Чорного Ворона.

Та таку справу під однією буркою не обговорюють. Тут — лежи тихо і не совай ногами!

Близько дев'ятої ранку прибіг зв'язковий із села: "чоловічина" прийшов, відрекомендувався петлюрівцем, що утік з большевицького полону; хоче приєднатися до повстанців у Холодному Яру. Чув, що їхній штаб у Мельниках. Селяни за "інструкцією" наговорили небилиць та налякали його. Згодився з Іваном із-під гори поїхати через ліс до Грушківки. За годину їхатимуть. Зв'язковий із захопленням оповідає подробиці розмови з "чоловічиною"...

— А багато партизанів, — питає, — в лісі?

— Та, — кажемо, — чоловік із двісті. Влітку було їх достобіса і ще трохи, але порозбігалися, коли охололо. І наші хлопці, що були у банді, позабігали хтозна-куди, світ за очі, є про декого чутка, що до Червоної армії пішли. У селі й так життя б їм не було: з одного боку — власть могла переслідувати, з другого — банда за зраду обіцяла постріляти. Тепер у банді самі зайди — хтозна-звідкіля! Є і будьонівці, що з армії до лісу повтікали. От кара, мовляв, господня на нас, та й тільки.

А той слухає уважно, перепитує. Нарешті каже:

— Ну, як так, нема мені що між ними робити. Я думав, що якась порядна частина повстанча, що за неньку-Україну бореться. Буду додому на Полтавщину добиратися...

...Беремо з Чорнотою п'ятнадцять козаків, що зовнішністю та одягом найменш були схожі на місцевих. Йдемо до грушківської дороги. Кілька хлопців одягнули захоплені з будьонівського обозу рогаті шапки з червоними зірками.

За якийсь час від Мотриного монастиря показалася на дорозі підвода. То їхав Іван із "чоловічиною". Як наблизилися, виходимо з лісу на дорогу.

— Стой! Куда єдеш? — питаю Івана по-московськи.

Іван "злякався".

— До Грушківки їду, сани хочу купити.

— А ета кто с тобой?

— Та то... — тягнув Іван тремтячим голосом, — то знайомий мій, разом на німецькому фронті були. Кумом навіть був, як Петруся мого хрестили. Приїжджав на хрещеника подивитися.

"Кум" сидів мов на шпильках, з усієї сили вдаючи спокій.

— А ви там, — виступив Андрій вже по-українськи, — зібрали те, що ми вам наказали зібрати на сьогодні?

— Помилуйте, добродії, таж...

— Сволоч! Кажи, чи зібрали!

— Та трохи зібрали. Але ж... таки помилуйте! Та звідкіля ж його набрати?! Кожні два-три дні давай і давай! Ви б уже на другі села трохи накладали, бо ми б і раді, так бачить Бог — самі вже не маємо!

— Ну ти нас не вчи! А чи у вас є, чи нема, нам на то наплювати! На развйорстку напевно знайшлося б. Замість дякувати, що від комуністів вас ря-

туємо, то ще їсти у вас треба випрошувати?! Як вернешся, передай, щоб сьогодні ж увечері три підводи у Холодному Яру були: хліб печений — половина білого, сало, масло, сир, самогон! Поняв?!

— Та поняв.

— Бо як прийдемо всім полком до села, то дорожче обійдеться. Що везеш із собою?

Андрій перевернув солому на возі, потурбувавши "кума", і витягнув торбину із хлібом і шматком сала.

— Ну, ти там у Грушківці борщу в когось нажерешся, — Андрій передав торбину козакові.

Один із "будьонівців" помацав Іванові чоботи, вивертаючи йому ноги.

— Діряві... Не міг нових взяти, щоб можна було помінятися.

— Поганяй!

Іван дав коневі батога і, не озираючись, поїхав. Зате "кум" оглядався і придивлявся, як ми різали кинджалом сало та хліб і ділилися ним.

Години за дві Іван повернувся з Грушківки. "Кум" у Грушківці дав золоту п'ятірку за підводу з добрими кіньми і погнав до Кам'янки. Грушківські хлопці хотіли було його притримати та відправити до нашого штабу, але Іван їх стримав, мовляв, Боже борони зачіпати, це ж від самого Петлюри зв'язковий до Холодного Яру приїжджав.

Червоні проти большевиків

Пополудні — тривожні вісті: два полки червоної піхоти з артилерією та Кам'янський караульний батальйон ЧК і міліція вже у Грушківці, а три полки піхоти, дві батареї, дві сотні кінноти та каральний загін Лопати прийшли з боку Осоти до Мельників. При штабі бачили ранішнього "гостя", вже у військовій формі. Разом червоних було кілька тисяч. Петренко, почувши це, усміхнувся:

— Хвала Богу, буде з ким у цюці-бабки по лісі погратися.

Виступаємо з Холодного Яру верст за чотири в густий зруб за Мотриним монастирем — бригада вже була згорнута в курінь, Петренко став курінним, а я його осавулом.

Отаманенко і Грицаєнко пішли із Квашею за залізницю. Першою сотнею командував Василенко, другою — Семен Чучупака, третьою — Галайда. Чорнота, як звичайно, очолював кінну сотню, але тепер без тачанок. Кулеметна ватага Левадного складалася з чотирьох "Кольтів" і кількох ручних кулеметів. Сотні теж мали ручні кулемети.

Розбиваємо піших на шість груп, що мали завдання розбрестися в різні боки й шарпати ворога. Уникаючи затяжного бою, водити червоних по лісі доти, доки їм не обридне. Ворог лісу не знає, а нам кожний яр і ярок, кожний шпиль знайомі. Там, де ми за 15 хвилин перескочимо, "то-

варіщі" три години ярами кружлятимуть. Знаємо, де їх дожидати, поки виберуться. Якщо візьмуть у Мельниках провідників, то й вони допоможуть нам...

Увечері — свіжі відомості: червоні ночують, виставивши міцну охорону з боку лісу, і пильно стежать, щоб із села ніхто не вийшов. Готуються ранком розпочати облаву і очистити ліс від "банди". В Мельниках зібрали селян на мітинг. Промовляли командир і воєнком червоної дивізії, закликаючи селян до підтримки совєтської власті й боротьби з "бандами". Селяни, за інструкцією Петренка, в один голос співали тієї самої: життя через бандитів не маємо, позбавте нас від них, будемо вдячні.

Воєнком запропонував їм зорганізувати комнезам, щоб боровся з місцевими "куркулями" та "бандитами" і проводив політику комуністичної партії. У вас, мовляв, ще "розкуркулення" не проведено. Треба забрати майно у багатих і віддати його бідним, що будуть совєтську власть підтримувати.

Дядьки відповіли, що куркулів у Мельниках нема: як поділили поміщицьку землю між бідними, землі стало в усіх однаково. А як і має хто більше майна, то чесним трудом придбав його. Ніби не розуміючи, що воєнкомові важливо розбити село на два ворогуючі табори, мельничанські "політики" запевняли, що до комнезаму все село з охотою піде. Але ж комітет виберемо, а ви підете, а завтра прийдуть з лісу бандити і повісять членів комітету на грабах. От якби ви залишилися у нашому селі — справа інша. Волілиб, мовляв, вас годувати, ніж бандитів, що до комори лізуть і тягнуть, що їм подобається.

Командир подякував за запрошення і пояснив, що довго стояти тут не можуть, бо треба виганяти білогвардійські банди Врангеля. Але пообіцяв, що завтра від банди в Холодноярському лісі і сліду не залишиться.

Тут трапився цікавий інцидент. Лопата зі своїми карателями почав арештовувати селян та бити їх, щоб признавалися, де зброя захована та хто із села в лісі. Запалили хату одного арештованого, що стояла осторонь села під лісом. Селяни побігли зі скаргою до командира дивізії. Той наказав закликати до нього Лопату і при селянах запитав його, на якій підставі б'є селян і хату запалив.

Лопата почервонів.

— Товаришу командир! Як не розумієтеся на бандитських штучках, то не мішайтеся, — сказав він. — Ви вірите, що вони проти банди?! Та тут усі села попід лісом — самі бандити! Як вистріляти всіх від старого до малого, а села спалити і з землею зрівняти, тоді тільки в Холодному Яру банди не буде!

А командир як тупне ногою, як крикне:

— Самі ви сволочі, бандити! Ми на фронтах б'ємося, а ви з чекістами банди нам у тилу плодите?! Селян грабуєте, розстрілюєте, хати їм палите?! Хіба дурний при такій політиці не візьме рушницю та не піде в ліс! Негайно звільнити арештованих і без мого дозволу — ні кроку! Бо розстріляю під першим плотом, як собаку!

Лопата розгнівався і, зібравши своїх поплічників, поїхав із Мельників.

Ця новина була дуже важливою, бо двісті карателів Лопати небезпечніші від двох тисяч війська. Багато з них знали Холодноярський ліс, а головне — розумілися на партизанських сутичках у лісі.

Ночували ми шістьма групками, що розташувалися недалеко одна від одної. На узлісся Чорнота вислав кінні пікети, щоб стежили за селами. Олю відправили до Лубенців, щоб прогулялася у бік Черкас — чи не поспішають ще й звідтіля червоні частини.

На світанку табір розбудили гармати. Гупало вісім трьохцалівок. Від Грушківки кидали у ліс фугасні гранати дві шестицалівки. Через Мельники одна далекобійна гармата посилала стрільна над нами десь аж під Жаботин. Була то, звичайно, даремна витрата набоїв. Червоні гарматники мусили би бути великими ворожбитами, щоб вгадати, де ми перебуваємо. Численні яри відкликалися кількакратною луною на кожний вибух, реготалися з безсилля ворога. Хлопців гуркіт громів лише розважав. Посміювалися, коли граната, розірвавшись на чубку якогось видного шпиля, кидала в небо уламки дерев і землі. Дід Гармаш зі складеними назад руками стояв на галявині та з виглядом фахівця прислухався до пострілів і вибухів.

— Ну і йолопи царя небесного! Хіба можна отак порох псувати по невидимій цілі?!

— Та що ви, діду, таке говорите, — обізвався хтось із козаків, — "по невидимій цілі". Хіба вони лісу не бачать, чи що?!

— Отож-бо й воно і є, що по лісі б'ють, а треба б тебе, дурака, по голові.

— Та що ви там, діду, розумієтеся на цьому?! — одізвався другий "авторитет". — Тоді, як ви ще при гарматах служили, яка тоді "невидима ціль" могла бути?! Таж тоді гарматник дальше бачив, ніж гармата стріляла.

Дід ображено сплюнув:

— А то вже не тобі, щеня, судити, коли кращі гармати були — чи тоді, чи тепер...

Прибули кіннотники-дозорці і сповістили, що із Грушківки і Мельників червоні рушили лавами в ліс. Петренко передає групам наказ розходитися. Чорнота з кінною сотнею їде на Лубенські хутори "випасати" коней. У лісі для кінноти роботи нема. Хіба дороги патрулювати.

Отаманів і мій кінь теж пішли на хутори. Стаємо на чолі групи з півтораста козаків і йдемо назустріч червоній лаві. З нами "Кольт" і чотири ручні кулемети. Петренко взяв із собою діда Гармаша, бо ніхто не знав так добре всіх стежок і перелазів у Холодноярському лісі. Десятками років ходив по них — чи то по дрова, чи по гриби, чи то за вовками і дикими кабанами.

Гармати стихли. Поміж деревами проскакують злякані зайці та сарни, що втікали від широкої лави червоних.

Хлопці жартують: якби був час, можна б гарне полювання влаштувати — сам граф Бобринський, як приїжджав, не мав стільки погоничів. Десь за

грушківською дорогою розсипається горохом стрілянина. По кому стріляють — Аллах відає. Але наших там немає. Може, по своєму роз'їздові, що над'їхав із Грушківки, може, по валах Мотриного монастиря.

За грабовим лісом у молодому березнячку розходимося невеликими гуртами, але тримаємо між собою зв'язок. Воювати у гористому й помереженому ярами лісі широкою лавою — безнадійна справа. Таку лаву і згуртувати в разі потреби важко, і змінити з нею напрямок нелегко, а прорвати її — раз плюнути.

Десь між монастирем і Кресельцями вибухнула палка стрілянина, чулися розриви гранат. Пізнаємо характерні короткі черги ручного кулемета Левадного. То група Семена Чучупаки зрізалася з лавою, що йшла з центру Мельників.

Невдовзі частина пострілів залунала більш різко, ніж друга. Татакав "Люїс" Левадного. Ну, звичайно, Семен, як і обіцяв, прорвався крізь червону лаву і пішов на шпиль. Тепер, пострілюючи зверху, почекає годину або й дві, поки червоні шпиль оточать. Тоді прорветься через яр на другий шпиль і вийде у спину лави, що йде з Мельничанських хуторів у нашому напрямку. А Кононенко зі своєю групою, вирушивши під перший шпиль з іншого боку, відтягне на себе частину ворожої лави і заведе її одним крилом у багна на Косарі.

Петренко комбінує, щоб наша група впхалася у закут, де мусять зіткнутися лави із Грушківки і хуторів. Можна буде звести червоних, щоб постріляли одні по одних, а самим проскочити на Буду.

Проминувши березняк, входимо в густий зруб. Спустившись у розлогий яр, ідемо кущами. Раптом попереду — приглушені крики і свисток.

Це наближалася червона лава. Причаївшись за кущами, чекаємо її. Все ближче тріск кроків і московська лайка червоноармійців, що не завжди щасливо розминалися з корчами. Ліворуч над яром вже виднілася частина лави, яка випередила тих, що йшли низом. Червоноармійці на горі зрівнялися вже з нами. Дивлячись вперед, нас не бачать. Нарешті, у кільканадцяти кроках перед нами, між кущами з'явилася перша сіра шапка із зіркою, друга, третя...

Петренко дає сигнал: приклавшись до свого німецького штуцера, валить червоноармійця, що в останній момент зауважив небезпеку і став із розкритим від переляку ротом. Посилаємо в кущі півтори сотні куль і біжимо вперед. Впали й ворожі постріли. Ті, що були на горі в лісі, гатили, не знаючи по кому. Впав один козак — куля влучила в голову. Москалі, відстрілюючись, утікали по схилах на гору. Козаки зупинилися на мить і, прицілившись, почали стріляти. Залишаємо позаду розірвану лаву і виходимо з яру в долину, поросту старим лісом. Тут помічаємо, що немає кулеметника, який ніс на плечі "Кольт". Від кулемета залишився нам лише триніг. Ніс його на плечі Бугай, що не пішов зі своїми за залізницю, а лишився в Холодному Яру. Бугай узяв його у кулеметника, котрий відстав. Хлопці бачили, як загинув кулеметник із "Кольтом", та не було можливості вертатися. Петренко бідка-

ється, що втратили кулемет. Дід Гармаш філософствує: мовляв, добре хоч триніжок залишився, буде на чому куліш у відрі варити.

Позаду лунають постріли, свистки і крики. Йдемо швидким кроком, аби через грушківську дорогу перейти в частину лісу, котра ближче до Мельничанських хуторів. Та назустріч нам вибігає із триста червоних, що досі сиділи в резерві. Відчувши на собі вогонь наших рушниць і ручних кулеметів, розбігаються в боки. Отямившись, червоні поспішають за нами. Побачивши, що дід Гармаш задихається, Петренко каже йти кроком. Червоні, стріляючи, біжать із криками "ура". Кулі ляскають по деревах, залишаючи за собою білі плямки. Свиснувши, Петренко командує залягти і дати вогню. Москалі теж залягли, але їхні кулі нам не шкодять.

Рушаємо далі. Москалі йдуть слідом, але не біжать. Отаман каже бути обережними, щоб не напоротися на лаву, яка прямувала із Грушківки. Тим часом назустріч нам вибігає частина "знайомої" лави. Угледівши нас, сипле пострілами. Ми залягаємо "валетом", стріляючи в обидва боки. Червоні кулі летять понад нами: свої до своїх. Коли ж москалі відкрили вогонь із двох станкових кулеметів, це змусило їхніх братів з іншого боку відсунутися назад. А збоку стріляла ще якась група червоних.

Нема часу лежати. Підводимося і, наплювавши на одних, женемо інших. Коли вони зникли з очей, змінюємо напрямок. Перевалившись через горб, сідаємо відпочити. Збоку долітає гаряча стрілянина. То Галайда зі своєю групою зустрів лаву, що йшла із Грушківки. Дід Гармаш, прислухавшись до стрілянини, підійшов до Петренка і витягнув руки по швах:

— Пане отамане! Галайда веде тих сучиних синів Кривенковим яром. А потім заверне, напевно, праворуч. Так ми своїх поведемо отуди, а за шпилем, може, й зведемо їх — щоб червоні з большевиками повоювали.

Рушаємо "отуди". Червоні, вийшовши на горб, який ми залишили, починають стріляти. Дійшовши до підніжжя присадкуватого шпиля, обходимо його і, повернувши різко праворуч, спускаємося в яр, що заріс кущами. Час від часу пострілюємо, щоб дати знати про напрямок нашого руху і Галайді, і москалям, що загубили нас у кущах. Галайда вже не стріляв.

Коли минули шпиль, дід Гармаш став і показав отаманові на невеличку балку, що виходила з яру на гору, у зруб, який тягнувся до самої яруги, де ми проривалися. Петренко зупинив відділ і нетерпляче поглядав у бік, звідкіль мала надійти група Галайди. Постріли наближалися. Нарешті в балці почувся рух. Петренко прикладає до рота руки й каркає. З другого боку хтось "відкаркує". Отаман повторює ще, і в тому "ка-ар-р!" летить до Галайди "наказ" поспішати!

Нарешті з'являються засапані галайдівці. Підбігає і Галайда.

— Далеко залишилися "товаріщі"? — питає Петренко.

— Досить...

— Ну, рушаймо!

Втягуємося гусаком у ярок і дном його вибігаємо з балки. В кущах, уже на рівному, Галайда оповідає, що в Кривенковому яру червоні навалилися на

нього великою силою. Мусив накивати п'ятами. В сутичці загинув козак. Двоє легко поранені. Один, із перебитою ногою, застрелився.

В ярузі, з якої ми вискочили, заклекотіла стрілянина — червоні билися з большевиками...

Сідаємо відпочити і покурити. В різних частинах лісу лунає стрілянина. У Гадючому і Чорному ярах гуркотів бій. Там "цюцюбабилися" групи Василенка та молодшого Деркача.

Хвилин за десять у яру почулося з обох боків "ура" і... стрілянина стихла. Вороги порозумілися.

Розходимося знову в різні боки. Галайда пішов кущами туди, де ми вперше зустрілися з червоною лавою, щоб звідтіля, як зустріне "товаріщів", прориватися в напрямку гори Веселої. Обходимо шпиль і, вийшовши у старий ліс, йдемо за плечима наших переслідувачів до Холодного яру, який червоні вже обшукали.

"Гра в цюцю-бабку" закінчилася аж під вечір. Як стемніло, червоні повернулися в села, де чекав їх наказ — іти до потягів. Сполучення зі Знам'янкою було вже налагоджене.

Голодні та злючі, вони перешукали у Грушківці та Мельниках усі комори.

Кожний холодноярець мав із собою хліб та сало, а "товаріщі", як видно, сподівалися покінчити з "бандою" ще до обіду.

До Кам'янки повезли із собою кілька десятків тіл і кілька десятків возів із пораненими.

Уночі збираємося всі в Холодному Яру. Маємо вісім убитих і клопіт із десятком легкопоранених. Втратили "Кольт" і "Люїс". Здобули "Максим", два "Люїси" та якийсь новомодний французький кулемет, що невідомо нащо здався нам. Французи ще на Чигиринщині не були і запасу набоїв не залишили.

Знову в Холодному Яру запалали великі вогнища. Дроворуби мали небагато роботи: за них попрацювали вранці большевицькі гармати. Кінна сотня захопила по дорозі відра, що були присипані листям у кущах поблизу минулої стоянки. Розпакували одну яму із запасом харчів. Ті, хто ходив по них, оповідали, що сховок "вартував"... труп червоноармійця.

Козаки варили куліш, ділились коло вогнищ враженнями дня. Після вечері, виставивши варту, поснули сном праведників.

Вранці кінна сотня об'їхала місця сутичок і знайшла ще двадцять три трупи червоних. Привела трьох солдатів, що, відбившись від своїх, блукали цілу ніч по ярах, шукаючи виходу з лісу. Два кацапчуки після допиту збільшили число мертвяків. Третій, п'ятнадцятилітній хлопчина у вишитій сорочці під стареньким французьким френчем і дірявою московською шинелею, цокотів зубами і плакав:

— Ой мамцю моя! А що ж теперечки зі мною буде?

Знайшов його Чорнота у Червоному яру, де той сидів у кущах, не покидаючи скриньки з кулеметною стрічкою.

Підходжу до нього.

— Ти звідки?

— З-під Тернополя.

— А як же ти до червоних попав?

— А я пішов за Вкраїну воювати.

Холодноярці, що прислухалися, вибухнули гомеричним реготом.

Один мельничанин, переговоривши з Петренком, підійшов до "вояка".

— То підеш москалів доганяти, за Україну з ними воювати чи підеш до мене на хутір за худобою ходити?

Хлопець, цокотячи зубами, радісно усміхнувся:

— То я той... Я д-д-до худоби...

Нагодувавши "вояка", холодноярець повів до жінки помічника...

Удень ходили хлопці гуртами до села погрітися та сьорбнути гарячого. Нанесли рискалів і почали копати на одному зі схилів простору землянку. Зимового табору в Холодному Яру робити ми не збиралися, та землянка могла знадобитися. Та й хлопців треба було чимось зайняти.

Робітників було досить. На ночівлю запросили штаб уже до готового підземного мешкання, що вільно вміщало шістдесят осіб. Тих, хто не мав теплого одягу, отаман відпустив ночувати в село.

Наступного дня фахівці шукали в лісі відповідних місць на зимову "січ" — аби від доріг далеко, і щоб вода була близько, та й щоб землянки могли добре заховатися від чужого ока.

Місця знайшли, але... Під вечір прибули зв'язкові з Черкащини з благанням дати допомогу. Червоні палять і руйнують села, що повстали на початку осені. Питаємо, де ж ті тисячі повстанців, що на Черкаси ходили. Нема. Червоні так довго не зачіпали повстанців, що ті по хатах розійшлися. Тоді москалі взялися за кожне село окремо.

Горів Мліїв

Нових військових частин поблизу Холодного Яру не чути. Лопаті чи Кам'янському караульному батальйону, якби захотіли "погосподарювати", Мельники самі дадуть відсіч. Навантажуємо шість станкових кулеметів і запас набоїв на верхових коней і ввечері виступаємо лісовими доріжками навпростець, через Білозір'я, в Черкаський бір. Перед світанком проходимо поблизу Мошнянського монастиря. В лісі біля Вовчої гаті розкинулися табори селян із дітьми і майном. Дехто їде возами за гать.

Вранці стаємо на узліссі. Між деревами мукали корови, бекали вівці. Під шатрами з рядин, розтягнутими між возами, плакали діти і жінки. Чоло-

віки з рушницями в руках із тривогою та сумом поглядали на клуби густого диму, що здіймалися до неба на обрії. Горів Мліїв. Догорали інші села.

Щось це мені нагадує. Горять села, ховаються селяни в ліси, в укріплені монастирі... Навантажують присадкуваті вилицюваті вершники на коні й вози селянське добро, ведуть на арканах бранців... Орда вийшла зі степів жирувати в українських селах.

Жінки шепочуться і з надією поглядають на добре озброєних холоднояр-ців, на наші кулемети на в'юках. Ватажок місцевих повстанців оповідає, що в їхній район прийшла червона бригада силою понад тисячу чоловік, із двома гарматами. Червоноармійці — москалі та китайці. З ними загін Черкаської ЧК — самі жидки.

Почали вимагати, щоб села видали збіжжя, зброю і "бандітов", які брали участь у повстанні. Селяни спробували боронитися. Та організуватися вже не було часу, а кожне село окремо червоні перемагали. Грабували й палили, розстрілювали всіх, хто тільки підвернувся під руку.

До Мліева прийшли ввечері, цілу ніч шукали збіжжя, сало, одяг, а оце під ранок запалили.

Поки ми розмовляли, прибігли із села, що під самим лісом, селяни з вісткою, що червоні вийшли з Мліева і йдуть у їхнє село.

Розпитуємо черкасців про місцевість. Вирішуємо напасти на бригаду по дорозі, не допустивши до села.

Долучаємо до 2-ї та 3-ї сотні близько 150 місцевих повстанців і ведемо відділ поза селом у балку. Василенко з 1-ю сотнею і рештою озброєних черкасців мав обійти лісом з іншого боку. Чорнота з кіннотою поїхав у село, до якого простував ворог.

Розрахунок був такий: кіннота зустріне червоних вогнем і примусить їх розгорнутися фронтом до села, а ми з укриття заатакуємо ворога із флангів.

Балка тягнулася рівнобіжно з дорогою, якою сунули червоні. Стежі, що йшли горою над краєм балки, спустилися нижче і замахали шапками, показуючи, що колона вже з'явилася. Розгортаємося в лаву і піднімаємося на схил, але так, щоб не виткнутися на обрій. Залишаємо з Петренком коней у долині. Оглядаємо дорогу. Попереду колони — штаб. За ним із двадцять вершників. За кіннотниками сунули фаетони, брички, вози — мабуть, чекісти. Піхота йшла співаючи.

Як колона вже зрівнялася з нашою лавою, червоні вершники випередили штаб і, знявши рушниці, помчали риссю. Під селом почали стріляти — видно, зауважили між хатами нашу кінноту. Із села затріскотіли рушниці та ручні кулемети. Впало двоє коней. Троє вершників злетіли з коней. Решта чвалом подалася назад.

Із села вискочив відділ Чорноти. Зарубавши двох червоноармійців, які втікали пішки, втративши коней, і пострілявши трохи по колоні, що заметушилася, кінна сотня вернулася до села.

Штаб і чекісти пропустили вперед піхоту, що стала розсипатися в лаву — якраз крилом до наших рушниць і кулеметів. Петренко шепоче мені, що як

підпустимо близько, то перша сальва наробить багато м'яса... Та від напівроздягнутої вже лави відділилося п'ять вершників. Вони понеслися до балки — охороняти крило лави. Підпустивши, валимо всіх п'ятьох і, висунувшись із-за горбка, йдемо лавою до дороги. Червоні розгубилися і в безладі закрутилися на місці. Чекісти завернули свої брички та фаетони і погнали дорогою назад до Млієва. Проводжаємо їх кулями. В одній бричці впав кінь. Чекісти покидають її і чіпляються за інші.

Командир червоних, що досить відважно вигарцьовував конем під нашими кулями, привів частину до порядку. Виставивши в бік села заслону із сотні чоловік, решту розсипав уздовж дороги. Тоді зліз із коня й відіслав його. Червоні відкрили вогонь із рушниць і кулеметів. У нас упало двоє. Довелося залягти за півтисячі кроків від ворожої лави. Червоні, зорієнтувавшись, що переважають нас числом, пішли в наступ. Та за їхніми плечима сипонула кулями лава Василенка, що вибігла з лісу. Карателі знову закрутилися на місці.

Петренко, ставши на коліно, уважно прикладається до свого маузерівського штуцера і бере на мушку командира ворожої частини, що бігав перед червоноармійцями, заспокоюючи їх. За третім стрілом командир упав навзнак. У цей час із села вискочила наша кіннота і з шаблями пішла на большевицький авангард, що, не відступаючи, гарячково стріляв.

Розсипана при дорозі лава зривається і, збившись докупи, панічно втікає полями в напрямку Млієва. Намагається врятуватися втечею і заслона від села, та марно. Її вже наздоганяли шаблі кінноти, а дорогу перетнула частина нашої лави. Чоловік із сорок, що кинули зброю, забираємо в полон.

Переслідуємо червону бригаду, що, вийшовши з-під перехресного обстрілу, так-сяк упорядкувалася і відходила. Та кінноти у нас було замало, а ноги червоноармійців підганяв страх.

Карателі втекли, оминувши Мліїв. Коштувала їм експедиція на село під лісом досить дорого, бо, крім сотні заслони, яка полягла вся, на полях залишилося ще з тридцять трупів. Командир, що його Петренко поцілив у саме вухо, мав документи на латиське прізвище. Полонені виявилися китайцями. Більшість убитих і полонених були одягнені в селянські кожухи.

Під час бою загинуло п'ять холодноярців і сім місцевих повстанців, котрі, п'яні від диму палаючих осель, перлися на ворожі кулі, забуваючи про обережність. Захопили ми чотири "Максими" без замків і один справний "Люїс". До одного "Максима" замок пізніше знайшовся в кишені вбитого кулеметника. Здобуті кулемети і рушниці подарували черкасцям.

Відсилаємо піші сотні з полоненими до села, що під лісом, а самі з кіннотою їдемо до Млієва. По дорозі Чорнота розповідає Петренкові, що хотів червоних кіннотників впустити до села і переловити, як курей, та, коли розвідка в'їжджала в село, в одного козака, який за клунею віддавав данину природі, вирвався з рук кінь і побіг на вулицю. Козак, тримаючи в одній руці рушницю, а у другій штани, побіг за ним. Червоні побачили і почали стріляти.

Винуватий, що їде за нами у другій трійці, — один із найвідважніших кінотників, — виправдовується, що не він винен, а "чортове" квасне молоко, якого видудлив цілий гладущик.

Під Млієвом довідуємося від селянина, що червоні, виступаючи під ліс, залишили було там гармати і обоз із охороною. Чекісти, котрі втікали бричками, наробили паніки, і все втекло за ними. Червоних у селі не лишилося.

Задихаючись від смороду паленого, їдемо вулицями села. Деякі хати і будівлі догорали, деякі ще горіли. Попід спаленими плотами і будівлями — тіла застрелених селян, жінок, дітей. "Умиротворювали" москалі Україну завзято! Біля церкви, що курилася, лежало тіло священика, роздягненого догола. У нещасного вирвано пасмо волосся. Живіт розрізано навхрест. Біля священика — дружина і два малі хлопчики.

За кілька хвилин по нашому приїзді зібралося до церкви з десяток селян, що не встигли втекти до лісу, але переховувалися, хто де зміг. Обпалений одяг, закурені обличчя... Якась баба плачучи здіймає із себе фартушок і прикриває ним священика.

— То ще не всі... Панночку, панотця дочку, забрали до школи з іншими дівчатами...

Ідемо до школи. На площі розкидано мішки зі збіжжям, борошном, різним селянським майном. Біля плотів пов'язані гуртами корови і вівці. То частина "воєнної здобичі", покинута червоним обозом, щоб легше було втікати.

У дверях школи зустрічаємо немолодого селянина, що виносив на руках тіло доньки. Поклавши на землю дівчину, вертається до будинку. Ми за ним. У просторому класі на застеленій соломою і рядном підлозі — шістнадцять роздягнених і напівроздягнених дівчат і підлітків. "Товариші" "потішалися" ними, видно, на зміну, а потім покололи багнетами.

Селянин, що виносив сімнадцяте тіло, понуро витирає кулаком сльози.

— Краще вже, що покололи, як мали нам потім китайчат і жиденят наплодити.

З важкою душею вертаємося до лісу. Василенко, що лишився за Петренка, — втішився:

— Хвала Богу, що приїхали. Не можу дати ради із селянами. Гвалтують, щоб віддав їм полонених китайців. Кажу, що і так їх не мине, що належиться, — так ні: дай і дай нам — самі колами повбиваємо. Жінки просять, аж плачуть.

Петренко махнув рукою.

— Скажи пов'язати руки, щоб не вирвався котрий, і віддай. Хай заберуть до лісу і там позакопують.

Пов'язаних червоноармійців повели селяни в ліс. Жінки і діти із плачем кидали в них грудками мерзлої землі, плювали, штуркали патиками.

Сільські ватажки просять у нас ради, що робити. Як підемо — знову прийдуть червоні.

Що можна порадити?! Радимо, щоб повстанці, особливо знані вже владі та її агентам, покинули села і пішли в ліси. Щоб села стали "мирними" і відхрещувалися від "бандитизму".

Не вміли боротися організовано до кінця, то тепер залишається давати "развйорстку" та добре зброю ховати. Навесні придасться.

Селяни з лісу вернулися на згарища сіл. Залишаємося ночувати. Робимо дальню розвідку, але червоних не чутно. Наступного дня так само. Наполохана вчора бригада "внутрішньої служби" об'єдналася зі своїм обозом і, переночувавши за кільканадцять верст, пішла собі геть.

Опівночі виступаємо в дорогу до Холодного Яру. В Мельниках було спокійно. В наступні дні ночуємо частково в селі та на хуторах, частково в лісі, щоб хлопці до "холодочку" призвичаювалися.

Підземна січ

Мороз ночами міцнішав. Падав сніжок, хоч і не залежувався. У трьох різних частинах лісу кипіла робота над будовою зимових "хат". Ще до того, як сотні довідалися, де мають копати землянки, Петренко розпустив усіх, хто мав змогу зимувати у власній хаті. Насамперед тих хлопців із дальніх сіл, про яких не знали, де вони, і які могли повернутися до хати без шкоди для себе й родини. Залишилися бурлаки та місцеві, для яких ліс став уже хатою. Залишилося чотириста п'ятдесят піших і сорок кіннотників на кращих конях. Всі вони знали лісовий звичай: переступивши поріг землянки, не можеш до весни з власної волі залишити її і піти додому. На печі тебе товариші з лісу знайдуть і всадять кулю в чоло лише за те, що знаєш місце, де вони зимують, і волею чи неволею можеш зрадити його ворогові. Відало лісовий звичай і населення довколишніх сіл, від старого до малого: знати, де землянки, приходити туди може лише той, кому отаман доручить. Зимуєш у хаті — хоч би ти був і активний повстанець, не лізь узимку в гущавину лісу, щоб раптом не побачити диму із зимової оселі лісовиків. Побачиш — зауважить це варта, а не зауважити не може, — то за кілька хвилин останній раз глянеш на ліс і небо. Уб'ють тебе товариші-лісовики, жаліючи, бо так велить неписаний закон боротьби, цього вимагає батько-ліс, що бере під свою опіку життя тих, для кого не існують уже хата і родинний стіл. Не скажеш, що не знав звичаю, бо в холодноярських селах знає його кожний, як і те, що в неділю треба йти до церкви, а не в ліс по дрова.

До слова сказати, рубати дерево для господарчих потреб можна було лише на визначених для того ділянках лісу, не далеко, але і не близько від села. Перші дерева від села мали почесний обов'язок першими ховати селян від ворожого ока — як виникне потреба втекти. За дерево, зрубане де-небудь, аби ближче від хати, ще покійний отаман Чучупака визначив кару: двадцять п'ять шомполів на голе тіло. І не було випадку, щоб хтось заборону порушив...

Було викопано три запасні землянки. Одна під Грушківкою, друга під Лубенцями, третя в Холодному Яру під Мельничанськими хуторами. Туди мали приносити із сіл харчові запаси, до них мали вести зв'язкових. Повідомити отамана — обов'язок визначених людей, що під страхом смерті не мали права нікому сказати, де таборують лісовики, як і не прийти до табору, коли б у селі з'явилася ворожа частина.

У селах і на хуторах маємо резерв людей, що в потрібний момент зі зброєю приєднаються до куреня...

Третя сотня копала собі землянки в гущавині, що прилягала до Грушківки. Друга сотня — в гущавині на схилі одного з дальніх заворотів Холодного яру. Перша кінна, при якій був і штаб куреня, — в нетрях просторого і густого зрубу, за дві версти від валів Мотриного монастиря в глиб лісу. До найближчої хати звідтіля було близько шести верст. До доріг теж далеко.

Побудовою нашої оселі керував Петренко, який вже дві зими перезимував у лісах. На визначеній ним чотирикутній площі хлопці прорубали навколо кущів пласт мерзлої землі, підкопали його разом із рослинністю і віднесли набік. Коли площу очистили, викопали глибоку яму і прохід у неї зі східцями. На дні ями попід стіною виклали земляну лежанку. Долівку, лежанку і стіни щільно обклали молодими березами. Із принесених із монастиря цеглин вимурували піч із залізною плитою. Плити довелося "позичити" з монастирських кухонь — черниць залишилося в монастирі небагато, то й усіх плит вони не потребували. З монастирських будівель принесли скло на "вікна" та двері, які столяри переробляли на менші. Коли землянка була готова, наклали стелю з грубих беріз. Потім засипали їх, а зверху поклали пласт землі з кущами. Потім скріпили розморожені теплою водою шви, насипали пожовкле листя. Тепер лише діра проходу видавала "хату" під землею. Та й біля входу стояли кущі, прикріплені на дошках разом із землею, щоб можна було зсередини наглухо замкнути "хату". Пропущений у пеньок комин робився так, щоб його збоку не було видно і щоб дим стелився по корчах, не піднімаючись. Одна шибка замість вікна вставлялася у двері.

Землянок для людей викопано чотири, на півсотні мешканців кожна, ще одна — довга, з трьома виходами — вміщала півсотні коней. Усі землянки сполучені між собою підземним ходом. Виходи зроблено так, щоб можна було стріляти "на всі чотири сторони світу".

Штаб куреня, тобто отаман Петренко і осавул — у моїй особі, — мешкав у землянці кінної сотні, що була сполучена ходом із підземною стайнею.

Двісті пар міцних рук, працюючи від ранку до ночі, а часом і вночі, побудували підземну "січ" за вісім днів. Під час будівництва в лісі вартові стежили, щоб випадково не наблизився хтось небажаний.

Дев'ятого дня, власне вечора, з катакомб під монастирем, із села та хуторів привезли "панські речі", посуд, запас харчів і вівса та сіна для коней. Заклекотав куліш у відрах, зашкварчало сало на сковородах.

При світлі каганців із лою наша землянка не здавалася вже такою й бідною хатою. На лежанку поклали солом'яну мату та застелили перськими

килимами, що з "великопанських" домів, через ЧК, дісталися до Холодноярського лісу. Найкращі гобелени висіли на стіні над лежанкою та на стелі, щоб земля крізь берези не сипалася.

Чорнота запевняв, що коштували вони грубі тисячі, а розкішний східний килим із гербом князя Воронцова-Дашкова на ріжку, що висів у штабному куті, — десятки тисяч золотих рублів. Та висока вартість не врятувала килими від грубих дерев'яних кілків, що крізь них забивалися в стіну.

Під стіною біля печі стояв патефон. На полиці — годинник у мистецькій зробленій вежі з рожевого мармуру, що мелодійно подзеленькував кожну чверть години. Коло нього дід Гармаш розклав срібний та порцеляновий посуд. Перетираючи його рукавом, "погрожував" козакам:

— Ось тільки який сучий син хай мені рушить! Три зуби виб'ю! Маєш оно деревляні ложки, маєш бляшанки та поливані горнятка на чай — на твоє мужицьке рило вистачить. Серебра мені не займай! Це для пана отамана, пана осавула, пана сотника, ну і... для пана бомбардір-наводчіка в нечинній службі. Я хоч охвіцерського чина і не маю, так зате мені дев'яносто шість років — вас, щенюків, треба півдесятка скласти! А во-вторих, якби не я, так ні один сучий син не взяв був ні столових пріборов, ні панської музики...

Дід у землянці одержав високий титул — генерального куховара і управителя "панською музикою". Щодо патефона, то сам отаман мусив питати у діда дозволу, щоб заграти, бо коробочку з голками дід носив у кишені, дбайливо ховаючи зужиті, щоб потім підгострити на бруску.

Коли Петренко розпускав частину козаків по хатах, дід Гармаш іти до села відмовився, хоч сини і внук відходили. Як почали було діти вмовляти старого, то ще й розкричався:

— Не піду, і баста! Не хочу більше молотити та за коровами ходити! Досить на вас, сучиних синів, наробився — робіть самі! А я у лісі паном поживу!

У нашій "підземній сім'ї" був дід вартісним і милим серцю родичем. Не тільки тому, що добре куліш варив. Без нього не було б нам так весело. Дід часом як утне щось, то хлопці просто корчилися від сміху.

Життя в землянках минало нормально, їсти було що. Селяни не забували, та й дичини вистачало. Кіннотники носили відрами воду для коней із криничок, що ховалися між корчами в яру; часом виводили коней, щоб не застоялися. З нашого табору ходили гуртами в гості у землянки 2-ї і 3-ї сотень, а вечорами — в села та хутори.

Приходили зв'язкові від 2-го і 3-го куреня. Розмовляли з ними в землянці в Холодному Яру. Так ми довідалися, що Мамай, поки Дніпро не замерз, полював із плавнів на пароплави. Його славна гармата, витягнута і відчищена, знову виконувала свою службу. Затопив пароплав, що віз червоноармійців униз по Дніпру, мабуть на Врангеля. Кваша, щоб "гендель йшов", посадив у "гніздо" та підпалив потяг з обозом і похідними кухнями...

Хмарі поталанило більше: він "обробив" потяг із панцирними авто і викинув із рейок один із двох бронепотягів, що курсували на лінії між Знам'янкою і Кам'янкою.

Три автопанцирники козаки Чорноліського полку зняли з потяга і завезли кіньми в Чорний ліс. Зробили їм під землею "гаражі", а зверху кущі посадили.

Повернувшись із далекої розвідки, Оля принесла невеселу вістку, що червоні вже ліквідували "петлюрівський" фронт. Наше військо відступило за Збруч, і яка його подальша доля — невідомо. Радимося, чи не послати під весну зв'язкового за Збруч, щоб довідатися, чим може повіяти із заходу.

Під Кримом — завзяті бої. Червоні без кінця перекидають туди сили, переважно залізницями...

У наш район червоні не показувалися. Загін Лопати "господарював" із чекістами в селах по той бік Кам'янки.

Трагедія Петруся із Красносілки

Якось прийшов зв'язковий із Мельників. Сказав, що до одного лісовика добивається сестра. Хоче з ним побачитися. Завів її з дівчиною-мельничанкою та селянином до землянки в Холодному Яру.

Козака, до якого прийшла сестра, звали Петрусь. А хлопці припечатали — "Жінка журиться". Походив із-за залізниці, із села Красносілки. Дома жити не міг, бо розшукувала його ЧК, а в селі вже закріпилася "совєтская власть". Не минуло року, як одружився. Під настрій сповідався товаришам, як кохає жінку та як вона його любить і журиться за ним. Ну й прозвали його "Жінка журиться".

Забороняти Петрові, що чекав на вістку з дому, побачення із сестрою — не можна. Та вважаючи, що сестру могла підіслати ЧК, беремо із Чорнотою кілька хлопців і йдемо з Петром у Холодний Яр.

У землянці було тепло — палилося. Як увійшли, сестра з плачем кинулася до Петра.

— Ну, чого? — заспокоював він її. — Що там вдома?

— Ой Петре! Боюся тобі сказати.

Петро зблід.

— Що? Христю забрали? Кажи! Може, розстріляли?

— Ні... Лопата зарізав...

Петро безсило сів на лежанку. Кілька хвилин сидів не рухаючись. Потім пригорнув сестру.

— Розкажи мені, як все було. Не бійся — мені вже все одно...

Дівчина витерла сльози.

— Третього дня увігнався з отрядом у село і — просто до нашої хати. Мама в село пішла якраз, а Христя біля печі поралася. Я на печі квасолю перебирала, коли вривається до хати сам Лопата і ще кілька. "Де, — кричить до Христі, — твій бандит?!" Я злякалася, причаїлася в кутку за комином і не дихну. Почали бити Христю. Вона плаче, проситься, каже, що не знає, що

як пішов з весни, так і чутки нема. А Лопата кричить: "Брешеш! Він приходить до тебе! Кажи, де переховується, бо зараз тобі смерть!" А Христя — "не знаю і не знаю". Ну, а ти сам знаєш, яка вона була, десь за шість тижнів родити мала. Лопата приглянувся і як заверещить: "А! Щеня його в животі носиш?! Не доносиш! Держіть, хлопці!" Кинув бідну Христю на долівку, ті собаки тримали, а Лопата розрізав на ній ножем одяг, потім розрізав живіт, викинув дитину...

— Хлопець був чи дівчинка? — стрепенувшись, перебив Петро.

— Хлопчик...

— Ну-ну, оповідай...

— Ну й пореготали, вибігли з хати, сіли на свої брички і погнали дальше. Забрали із села трьох хлопців, ще двох за селом застрелили.

— Ну-ну, а Христя, що Христя?

— Мучилася, бідна, до самого вечора. Дитина живенька вже була, та недовго. А Христя все плакала, перед смертю дуже просила мене, щоб я пішла до Холодного Яру, відшукала тебе і оповіла, що з нею сталося. Просила, щоб за неї не мстився, але за дитину щоб не подарував Лопаті. Кажу їй — і що ж ти можеш йому зробити, а вона: "Хай просить у Холодному Яру отамана, хай усіх попросить, щоб помогли. Богу за всіх буду на тому світі молитися".

Петро із задерев'янілим обличчям, втупивши в одну точку погляд, слухав далі, що оповідала сестра про матір, про хату, але я бачив, що він не чує і не розуміє вже того. Попрощався, подякував...

Вертаємося до табору.

Після побачення із сестрою Петро замовк. Його кремезні плечі згорбилися, обличчя почорніло. Сидів або лежав у землянці з якоюсь однією важкою думкою. Під вечір брав карабінку і — в ліс. Мені чомусь здавалося, що сьогодні або завтра Петро не повернеться: заповнить ту порожнечу, що опанувала його душу, кулею із власної карабінки.

У землянці вже ніхто не кепкував з нього, навпаки, всі співчували і як уміли висловлювали жаль. Дід годив Петрові як хворій дитині, але Петро їсти не хотів. Після одержання сумної вістки не бачив я в очах Петра жодної сльози. Мабуть, сльози були замалим виразом його великого горя.

Соловій і Дайош

Минув день. Увечері наступного дня поїхали на Мельничанські хутори бунчужний кінної сотні Іван Соловій та козак, якому ім'я і прізвище заміняла кличка Дайош. Заліз хлопцеві в голову той будьонівський "бойовий клич", і замість "дай" — казав: "Діду! Дайош ще кулешу!", "Дайош по дрова!", "Дайош коні поїти!" Ну і прозвали його Дайош.

Він і Соловій були побратимами, нерозлучними приятелями, що один без одного — ні кроку. Відпросилися "коні провітрити". Чорнота, знаючи,

що Дайош мав ніжні почуття до якоїсь молодої вдовички на хуторах, пообіцяв їм, що як до півночі не вернуться, то "провітрить" обох нагайкою. Вночі вони не повернулися. Раненько прибіг захеканий козак 2-ї сотні з повідомленням, що на Мельничанських хуторах — стрілянина. Друга сотня побігла вже на край лісу.

Петренко дає наказ виводити коні й виносити сідла, що служили за подушки. Та у цей час вартовий сповістив, що лісом біжить до табору якийсь чоловік. За кілька хвилин перед нами стояв уже Дайош — босий, в одних штанях і сорочці, без шапки. Обличчя в синцях. Одне око підбите. По щоках бігли густі сльози.

— Кінь і зброя де? Соловій де? — не запитав, а гримнув на нього Чорнота.

— Забрали червоні, пане сотнику. Ваню вбили.

Дайош заплакав, згадуючи товариша.

Андрій нахмурився.

— Дайош дергу і дві нагайки! — крикнув до козаків.

Дергу розстелили на замерзлій землі.

— Скидай штани і лягай!

Дайош розщепнув пояс, ліг і взяв руку в зуби. Два козаки стали по боках.

— Двадцять за коня, десять за карабінку, п'ять за шаблю! — кинув Чорнота. — Стривай, ти ще й револьвера і дві бомби мав? Ну то разом — ще десять!

Нагайки свиснули в повітрі.

Дайош підскакував, але мовчав.

Як скінчили, із зусиллями встав і одягнувся.

— Одну передали. Та то нічого. Як заживуть ці, попрошу в сотника ще з півсотні нагайок, бо то через мене Ваня загинув.

Андрій сказав винести для Дайош кожуха і валянки.

— Ну, оповідай, як було.

— Ну... Приїхали ми на хутір, а чортова баба слив'янки наварила, почастувала нас первачком. Перебрали ми слив'янки, ноги ковзаються, на мороз не хочеться, — вговорив я Ваню лягти спати, а кума опівночі збудить. Не роздягалися навіть — у штанях лягли. Ну, а прокинулися на світанку, коли каратели нагайками по пиках нас уже мастили. Дивлюсь, уже моя шабля на одному, карабінка — на другому. Вивели босих на подвір'я. Біля нас — чоловік із тридцять. Один каже: "За хлів та постріляти", а другий: "Ні. До товариша Лопати — на допит. Зараз довідаємося, де банда зимує". "Ого! — думаю, — діло — січка! Лопата вже вміє "допитати". А тут Ваня мене ліктем штурх, а сам правою рукою кулака в зуби одному, лівою — другому, передньому копняка і — через пліт на город. Ну, а я "своїм", хто ближче був, — куди чим попало і — через другий пліт. За хату і дайош до лісу. Щастя, що плоти по городах — конем не розженешся. Стріляли скільки хотіли, не одна куля під ногами дзенькнула, та Бог виніс. А Ваня загинув...

Дайош знову заридав. Чорнота нагнав його до землянки "відпочивати". Коні вже були осідлані. Виїхавши на просіку, пускаємо коней риссю до хуторів. По просіці назустріч шкутильгав Соловій у штанях і сорочці, розцяцькований, як і Дайош.

Андрій стримав сотню.

— Де кінь і зброя?

— Каратели забрали. І Дайош загинув.

Соловій тихо заплакав.

— Ти що, ранений? — глянув Андрій на скривавлену босу ногу.

— Ранений. У м'яке. Проскочила біля того самого місця, в яке під Капітанівським лісом був ранений. То вже в лісі я зашкутильгав, бо жили стало стягати, а до того біг як належить. Дурниця, за тиждень заживе, а от Дайош...

— Не плач, не взяв чорт твого Дайош. Скачи дальше, до землянки, — він там за тобою плаче. А як рана загоїться, одержиш свої нагайки за коня та за зброю.

Утішений Соловій, підстрибуючи, пошкутильгав до табору.

На хуторах не було вже й сліду карателів. Ускочили світанком, запалили три хати — згоріла і вдовиччина, — а поки вхопилися мельничани за рушниці — втекли в напрямку кам'янської дороги.

У землянці застаємо "шпиталь". Соловій лежав навзнак, підв'язавши забандажовану ногу шнурком до стелі.

Казав, що так легше — жили не тягне. Дайош ліг догори "штанями" і, уткнувши обличчя в складену свитку, постогнував. Дід ходив біля обох, утішав Дайош, що, мовляв, то нічого, навіть здорово, бо як прочухати нагайкою "штани", то кров скоріше кружляє і розум зі "штанів" до голови переносить.

Сам Дайош утішався іншим: якби, мовляв, не дістав був у "штани", то тепер не міг би спокійно лежати поруч раненого побратима.

На все приходить час розплати

Увечері прийшов до нас зі свого табору Галайда і оповів, що його хлопці ходили до Грушківки і довідалися, що загін Лопати перебуває в селі Юрчиха, за залізницею. Каратели після двох тижнів "праці" стали на відпочинок. Будуть у Юрчисі, певно, не один день, бо у Лопати там любка-вдова, що в неї він і "гуляє" кілька днів по кривавих гульках у селах.

До оповідання Галайди уважно прислухався Петро. Коли гості пішли, виходжу із землянки подихати вільним повітрям. За хвилину вигулькнув і Петро.

— Пане осавуле! Попросіть отамана, щоб пустив мене на пару днів додому.

Його голос здригався. Не питаю, чого хоче додому, бо знаю, що скаже неправду. Не піде додому, піде до Лопати порахуватися за дружину і сина.

— Добре, Петре! Скажу отаманові. Та навряд чи згодиться, чому — сам знаєш.

— Попросіть. Вас скоріше послухає. А щодо того, то може бути спокійним. Попадуся в руки — загину, хоч би там що — слова з мене не витиснуть... Я б сьогодні ще пішов.

За деревами почулася розмова Петренка і Чорноти, котрі, відпровадивши Галайду, поверталися до землянок. Петро — до підземної стайні поглянути на коней, а я чекаю отамана і Андрія. Як підійшли, передаю їм прохання Петруся. Отаман невдоволено нахмурився. Андрій замислився, а тоді махнув рукою.

— Нема що — хай іде. Не пустимо — втече або застрелиться. Пече хлопця. Що додому, звичайно, бреше; піде Лопату вб'є і сам загине. В руки живим не дасться. Треба пустити, отамане.

— Поклич його.

Підходжу до проходу у стайню і викликаю Петра. За мить він вже став перед отаманом, очікуючи присуду.

— Хочеш іти?

— Хочу.

— Іди. Та пам'ятай, що якби що, то маєш пустити собі кулю. Боже борони, попадешся в руки, щоб із тебе жили тягнули — не смієш сказати, де зимуємо.

— Не скажу.

Отаман, а за ним і ми стиснули Петрові руку.

— Щасти Боже!

Було добре, що напередодні мороз відступив. Під ногами — м'яко, а ночі — темні. Андрій наворожив, що завтра ще потепліє. Якщо пару днів так утримається — Петрові буде на руку.

За кілька хвилин Петрусь, одягнений у звичайний селянський одяг, із револьвером, кинджалом і двома бомбами під свиткою, із хлібом і салом у торбинці, пішов лісом у напрямку Грушківки.

У суботу отримали вістку, що Лопата з карателями продовжує забавлятися в Юрчисі.

Настала неділя, а про Петра ні слуху ні духу. Петренко вже непокоївся. Шкодував, що пустив.

Близько полудня вартовий із боку жаботинської дороги прибіг до землянки з повідомленням, що кущами з яру, де були кринички, йде якийсь чоловік. Іде кінським слідом прямо до землянок. Воду коням звичайно приносили, та іноді водили їх до криничок. Підковані нагостро копита залишали слід. Ось по такому сліду йшов до нас невідомий гість.

Один із вартових прибіг повідомити, а другий стежить за незнайомцем. Схопивши зброю, вибігаємо із землянки, але на східцях проходу стримуємося — між деревами за стайнею вже чулися кроки. Виставивши обережно го-

лову з підземелля, вглядаюся. З-за дерев вийшов незнайомий селянин і, нахилившись над проходом у стайню, з цікавістю приглядався. Почувши форкання коней, відскочив і зник у кущах.

Вискакуємо на поверхню:

— Стій!

— Кров із носа — треба догнати!

Петренко хвилюється. Біжимо. Та в кущах незнайомого тримав уже другий вартовий, уставивши йому дуло рушниці між очі.

Петренко хвилину приглядався.

— Ти звідкіля?

— Із Жаботина. Та ось Семен мене знає, — зрадів незнайомець, побачивши між козаками, що підбігли, жаботинця.

— Хто тебе послав?

— Ніхто, єй-богу, ніхто! Я на Мельничанські хутори іду. Сестру відвідати.

— Чому не йшов дорогою?

— Ну, бо... пішов лісом, навпростець... Дорогу скоротити.

— Чого ж ти слідом кінським ішов і убік звернув?

— Та нечистий поплутав, зацікавило — звідкіля тут коні узялися?

— Ну, а тікав чого?

— Ну, бо... — злякано затявся дядько.

— Бо знаєш звичай... — сумно усміхнувся отаман і звів курок револьвера.

Незнайомий зблід і впав на коліна.

— Помилуйте! Щоб я дітей своїх не побачив, не покажу нікому! Словом ніколи не згадаю, що...

Куля зробила на чолі червону плямку. Отаман сховав револьвера і кивнув козакам на тіло.

— Закопайте в яру під корч. Ходімо, Юрку.

Глянувши із жалем на мертвого селянина, йду за отаманом. Може, був він звідуном ворога, а може, й справді звичайна людська цікавість привела його на край життєвої стежки...

Ліс — не місто із трамваями і театрами... Його закони тверді, як і ті, що велять деревам рости вгору, а на зиму скидати листя. На вазі лежали доля однієї родини — і доля сотень родин.

На світанку вартовий із боку Грушківки повідомив, що лісом іде Петрусь, несе щось на плечах. Усі вибігають із землянки.

Петрусь стояв біля вартового і, важко відсапуючи, витирав рясний піт з обличчя. Поруч лежав лицем до землі якийсь кремезний чоловічина в одній білизні, зв'язаний. Побачивши нас, Петро по-дитячому радісно усміхнувся і, нахилившись, перекинув зв'язаного горілиць.

В усіх вирвався крик захоплення:

— Лопата!

Дехто з нас добре знав те брутально-гарне, широке обличчя з русявими вусами, бо ж, коли ми були в Кам'янці за міліціонерів, не раз доводилося розмовляти із грізним начальником карального загону.

Пізнав Лопата і нас із Чорнотою. Апатичний погляд його запалених очей став ще безнадійнішим. Андрій "привітався", але Лопата мовчав, стиснувши уста, меланхолійно дивлячись у небо.

Обступаємо, розпитуючи подробиці. Петрусь оповідає:

— Як пан сотник тоді ввечері сказав, що каратели в Юрчисі, так мені аж під серцем залоскотало. Я ж Юрчиху і вдовичку Лопатину добре знаю. Тієї ще ночі був я в Юрчисі. Побродив по городах, під вдовину хату заглянув, думав, підловлю Лопату десь надворі. Не було нагоди. Під ранок пішов до лісу, переднював, а ввечері — знову до села. Цілу ніч патрулював — не мав щастя. В Лопати гості з Кам'янки були, ночували, біля хати вартові цілу ніч крутилися. Ще переднював у лісі, вже й харчі скінчилися. В неділю веселіше стало: каратели, видно, самогону досить випили — цілий вечір у селі співали, гуляли...

Прокрадаюся з городу на город, то за стіжок, то за клуню, надворі темно, під ногами м'яко — не гуркотить. Собаки на вулиці за п'яними карателями гавкають.

Опівночі стихло. Підкрадаюся з городу під вікно до вдовички. Чую — співає з Лопатою, веселі обоє, язики заплітаються. Думаю собі: потягнуть ще самогону — добре спатимуть. Піду гляну, що довкола. На вулиці за воротьми — варта з кулеметом теж поспівує. На подвір'ї — нікого. Собак нема. Повернувся під те саме вікно. Заслонене, але зверху щілина. Вилажу на сливку, і аж серце зраділо, як побачив "приятеля".

Сидить за столом, обнявши вдовичку, а вона вже хилиться — перебрала самогону. Лопата ще пару чарок потягнув, і лягають спати. Зачекав я годину. Починаю біля хати ворожити, щоб до середини дістатися.

Виймати вікно — можуть прокинутися. Можна через друге до комори, та комора, мабуть, замкнена. Сливка під хатою до стріхи тулиться. Знайшов дрючок, видерся на покриття. Прорізав кинджалом і пробрав сніпки, спустився на горище. По драбині — в сіни. Пробую двері надвір — замкнені. Відхиляю тихо хатні двері: хроплять мої голубки обоє в ліжку, аж луна по хаті йде. Відшукав напомацки в запічку макогона, "погладив" ним по голові і Лопату, і вдовичку, щоб приголомшити на якийсь час, тоді зв'язав гарненько руки і ноги пасмами ниток — вдовичка їх на жердці досить розвісила, — заткнув у роти по ганчірці і... маю вже час розглянутися.

Засвітити не можна, щоб вартовий, бува, за чим під вікно не підліз. Намацав у сінях мішок зі збіжжям. Висипав пшеничку на долівку, натягнув мішок на непритомного Лопату, відчинив вікно на город, витягнув надвір і поніс. Важкий, диявол, та так мені весело нести. За селом уже прочунявся, почав брикатися. Скинув я мішок із плечей, намацав голову, "погладив" ручкою "Нагана". Знову заспокоївся на якийсь час. На полі почав знову буркатися. Думаю: що, чорта буду нести — хай своїми ногами йде. Висипав його з мішка, розв'язав ноги — йди! Не хоче. Підведу — назад сідає. Нема ради, треба пакувати і далі нести. Як забрикається, то приглушу. Так і приніс...

— На чорта ти його привів — треба було в хаті прикінчити.

— Та що ви говорите? Як би ж то виглядало! Я його розпитаю ще, як мій синок виглядав...

Лопата, вже без ганчірки у роті, мовчки слухав оповідання Петруся. Апатія чергувалася в його очах зі злістю — звичайно, на самого себе. Почувши, що Петро збирається "розпитувати" про синка, Лопата скрипнув зубами і заплющив очі.

На знак Петренка козаки підхопили зв'язаного карателя і понесли до землянок. Тепер уже може довідатися, де зимують "холодноярські бандити"... Змучений Петро ніс за ним мішок. Розстелив його на галявині між кущами біля штабної землянки.

— Покладіть приятеля тут — хай полежить, поки я щось з'їм.

Поки Петрусь підкріплявся в землянці, намагаємося зав'язати з Лопатою розмову. Та даремно. Мовчав, стиснувши уста і брови. Знав, що нема вже сили, яка могла б вирятувати його від смерті.

Поснідавши, Петро вийшов із землянки зі старою позубленою шаблею, що нею дід Гармаш перегортав вогонь у печі. Відходимо вбік, щоб не перешкоджати розмові.

Ставши над Лопатою, Петро сперся шаблею на нього і спокійно дивився йому в обличчя. Тупа шабля повільно вгрузала у жирний живіт Лопати. Заричав крізь стиснуті зуби. Петро покрутив шаблею і дав їй інший напрямок.

— Забий відразу, я тебе прошу! — вирвалося благальне із грудей карателя.

Петро усміхнувся.

— А чи моя Христя дуже у тебе просилася?

Лопата зціпив зуби і глухо ричав.

— Добре, заб'ю відразу, але коли оповіси мені, як мій синок виглядав, детально — як ти його викинув із матері, чи кричав уже, чи ручками рухав. Оповідай.

Лопата ричав.

Шарпаю Петренка за рукав:

— Отамане, піду скажу, щоб прикінчив. На чорта це?!

Чорнота поклав мені на плече руку.

— Не мішайся. Не твоїй жінці він живіт розпоров, не ти його півтора десятка верстов на плечах ніс.

Петро розпитував далі. Відкинувши шаблю, витягнув ніж і присів коло Лопати. Повернувши за ніс голову, показав на вхід до землянки:

— Бачиш — отут холодноярці зимують. У цій землянці штаб, он там — друга, третя землянки, отам коні... Як зайти вночі звідтіль або звідтіль і раптово наскочити, можна всіх під землею замкнути. Роздивися добре, бо ти ще живий у Кам'янці будеш, із приятелями-чекістами побачишся. Тільки вже не скажеш їм нічого...

Розважив дулом револьвера затиснуті зуби і, вхопивши язик Лопати, — відрізав половину ножем.

— І не напишеш...

Обережно, щоб не ушкодити артерій, підважив і перетяв сухожилля на обох руках.

— І не поведеш...

Зробив те саме на ногах. Порозтинав і зняв пасма конопляних ниток, що ними був обмотаний Лопата. Лежав тепер із безвладними руками й ногами. З рота йшла кров. Лопата глухо стогнав, але дужий організм колишнього чигиринського багатія, злодійського батька і каторжника ще не збирався розлучатися з життям.

Петро підійшов до нас.

— Пане отамане, допоможіть якось "приятеля" до Кам'янки доставити. Аби на кам'янську дорогу — там хтось забере і завезе...

Думка сподобалася і Петренкові, і Чорноті. Запитавши згоди отамана, Андрій наказав виводити із землянки й сідлати коні. Принесли два тонких деревця на ноші, винесли зі стайні дергу. Андрій дергу відкинув.

— У мене Лопата вартий на килимі до Кам'янки вернутися.

Зчепили на дрючках килим, і Лопата, коливаючись між двома кіньми, поїхав до повітового центру Чигиринщини.

План удався якнайкраще.

На кам'янській дорозі кіннота затримала підводи, що везли до Кам'янки "развйорстку". Забравши з однієї на сідла мішки з вівсом, поклали на їхнє місце килим із Лопатою.

Чорнота розрахувався за овес і написав записку голові повітового ревкому із проханням заопікуватися Лопатою, бо... у Холодному Яру лікарні немає...

Під кінець тижня Оля, що жила на хуторі, ходила на розвідку до Кам'янки. Побувала на похороні Лопати. Помер він у лікарні на четвертий день. Його доля до краю озлобила, але й налякала представників червоної влади. Біля помешкань чигиринських совєтських владарів у самій Кам'янці вночі стоїть тепер постійна варта. Бояться, щоб не довелося з ліжка "прогулятися" до Холодного Яру.

Населення тихо радіє і з різними варіантами переповідає таємничу справу викрадення і знешкодження начальника карального загону.

На урочистому похороні промовляли голова ревкому, ЧК, парткому, представник центру. Присягали помститися, обіцяли "зрівняти із землею Холодний Яр"...

Каральний загін перевели до Кам'янки і призначили нового начальника — жидка з ЧК. Карателі, що хотіли мати за начальника когось зі своїх, другого ж таки дня розсварилися з новим "шефом". Чоловік із двадцять лопатівців перейшло на службу безпосередньо до ЧК, решта розбіглися хто куди.

Грізний загін, пострах сіл і повстанців, що не могли нічого з ним вдіяти, перестав існувати. Ліквідував його один Петрусь "Жінка журиться".

У дорогу

Дні збігали. Мороз то міцнішав, то переходив у відлигу. Падав, не залежуючись довго, сніжок. Життя в землянках минало без надзвичайних пригод. Дайош вільно сідав уже на "штани" і опікувався по-материнськи пораненим побратимом. Соловій після кількох днів гарячки і "тягнення жил" почував себе краще. Вже ходив, спираючись на плече побратима. Дід Гармаш сміявся над ними, казав, що, не маючи зброї та коней, будуть тепер у нього підручними біля печі.

Одного ранку зв'язковий-мельничанин приніс повідомлення, що до Мельників приїхав роз'їзд Чорноліського полку. Хмара повідомляв, що йде з полком у гостину до Холодного Яру. Хоче порозмовляти.

Петренко дав наказ, щоб усі лісовики, залишивши в таборах варту, йшли до Мельників.

Кінна сотня — вже попереду. Застояні коні вибрикують, просять руху.

Отаман ледь встиг повідомити село, щоб готувалося погостити чорнолісців та й своїх лісовиків, як на схилі Головківської гори показалася чорноліська кіннота.

Їдемо назустріч. Поруч Хмари у темно-зеленій черкесці й чорній кримці їхав вершник у короткій куртці і... рясній вишневій спідниці. Тепла чорна хустка на голові, карабін за плечима, револьвер і невеличкий кинджал на поясі. Дівчина певною рукою вела гарячого карого коня, весело поблискуючи з-під хустини великими чорними очима. Збудована була міцно, з коня зіскочила легко. Хмара представляє:

— Новий отаман Чорноліського полку — дарма що в спідниці.

Ми здивовані. По дорозі до хати чорноліський полковник оповів, що Катря раніше отаманувала на чолі невеличкого загону на Лівобережжі. Прилучилася до Махна, а як Махно об'єднався з червоними, втекла з кількома хлопцями за Дніпро і пробилася до Чорного лісу. Присутність її на чолі полку була Хмарі вигідною. Під час партизанських рейдів у дальші від Чорного лісу околиці селяни приймали Чорноліський полк за партизанський загін Марусі, а воно краще, щоб за нароблені червоним збитки "відповідав" той, хто в тих околицях не існував.

Вже за столом оповідає Хмара про справи. Полк викопав у Чорному лісі землянки для козаків і коней. Але у лісах, далеко від сіл, важко прогодувати майже триста коней. Землянки із запасом харчів і фуражу приготовані на випадок, якби довелося "зникнути" на якийсь час. Поки що чорнолісці роблять ближні й дальні рейди, знищуючи червоні частини і осередки російської влади. Тепер Хмара вибрався за Кам'янку, в напрямку Цвіткового та Шполи.

Скінчивши оповідь, чорноліський полковник запитально глянув на Петренка.

— Ну, а ви ж що? Як борсуки — на цілу зиму в нори залізли?

— Ну, цілу зиму під землею не висидиш. Закоптяться хлопці. Будем прогулянки робити. За залізницю... Замерзне Дніпро — можна буде і на лівий берег скочити.

— Давай тепер разом за залізницю прогуляємося.

— Можна. Піших на підводи посадимо, подрочимо "товаріщей" із того боку Кам'янки, щоб менше охоти мали в цей бік показуватися. Пилипе, а твої гончарі що цікавого привезли?

Новини у Хмари були ті самі, що й у нас: під Кримом бої, на заході — тиша. Українська армія в Галичині поповнюється і переозброюється новою англійською зброєю. Одержала з-за кордону танки, літаки.

Бог зна, хто ту чутку пустив, але курсувала вона як беззаперечна по цілій Наддніпрянщині. Може, й ніхто її не пустив — сама народилася, бо висловлювала бажання і сподівання.

Треба було десь із сотню підвід. Оголосили в Мельниках і Медведівці збір тих, хто хоче "покозакувати" з возом. Охочих знайшлося аж забагато.

Близько сотні лісовиків зосталися стерегти землянки в усіх трьох таборах. Чорнота залишив у лісі сім козаків на добрих конях, щоб у разі потреби могли нас відшукати. За начальника в нашому таборі залишився дід Гармаш. Приєдналося до куреня з півтори сотні холодноярців, що зимували в хатах. Розібрані кулеметні тачанки було змонтовано, станкові кулемети витягнуто зі схованок. Переглянуті Левадним, стали на свої місця. Під вечір вирушаємо.

Між Вербівкою і Баландиним

Заночували у Бондуровій. Перед світанком проскочили риссю через Баландине. Направлялися до Вербівки, бо там ночувало чотирнадцять чекістів із Бобринської. Вони розшукували двох місцевих повстанців-лісовиків, що втекли з Бобринської залізничної ЧК.

Історія їхньої втечі виглядала фантастично, хоч, як переконалися ми пізніше, була правдивою. Нагадувала дещо історію з Дайош та Соловієм. Хлопців схопила в руки ударна група ЧК, коли ті підночовували на хуторі в дівчат. Ударна група, та сама, що тепер приїхала у Вербівку, складалася з місцевих грабіжників і злодіїв, що пішли на службу до ЧК. Вони, звичайно, знали всі місця, де можуть бувати гості з лісу.

Упійманих лісовиків завезли до Бобринської. Уночі повели їх у майстерню залізничного депо. Стали допитувати. Зав'язавши назад руки, садовили "м'якими частинами" на розпалену до червоного залізну плиту. Коли перший зомлів, кинули на землю і взялися до другого.

У депо було темно, світив лише ліхтар біля горна, де допитували. Прочунявши і побачивши, що чекісти зайняті товаришем, лісовик тихо піднявся і, непомічений, виліз рачки з депо. Другий під час припікання притиснув до

плити руки і перепалив шнурок. Тоді "зомлів" із розрахунком, що, як візьмуться чекісти знову до товариша, вхопить одну з рушниць, які стояли поруч із горном. Тим часом чекісти, побачивши, що один бранець зник, схопили рушниці й побігли доганяти. Біля "непритомного" залишився чекіст-жидок "легкої ваги", котрий, цокотячи зубами, спрямував на лісовика револьвер, а сам, відвернувшись, поглядав у браму депо, куди побігли товариші. Звільнивши руки від перепаленого шнура, лісовик вхопив жидка за ноги і, поки той опам'ятався, встромив його головою у вогонь горна.

Потримавши, поки той здох, забрав револьвер і вишмигнув із депо. Та далеко не зайшов — втратив свідомість. Очуняв у рові. Ворушити ногами вже не міг. Хотів застрелитися, та його випадково побачив залізничник, що вертався з нічної служби. Порозмовлявши, робітник привів товариша з візком, і той відвіз до надійних людей на хутір, а звідтіля — до лісу.

Інший втікач ледь добрів зі зв'язаними руками до якогось села. І його відвезли добрі люди куди треба. Розлючені чекісти перевертають тепер хутори і хати, де, на їхню думку, втікачі могли переховуватися.

У Баландиному зустрів нас місцевий повстанчий ватажок Роговський, колишній старшина уславленого ескадрону гусарів ротмістра Панаєва в часи Світової війни. Оповів, що сам збирався наскочити на групу чекістів у Вербівці, але, довідавшись, що ми зайнялися тією справою, облишив. Попросив медикаментів для втікачів-лісовиків у землянці в лісі. Фельдшер, який їх лікує, запевняє, що житимуть...

Оточуємо Вербівку кіннотою, піші холодноярці йдуть у село. Чекісти втікають балкою із села. Та на полі їх оточили чорнолісці. Чекісти здалися без бою. Забираємо їх до села на допит. Селяни просять, щоб віддати їм: мовляв, маємо з ними старі порахунки за комори та коні. Від дрючка мусять загинути, а не від кулі.

До Петренка та Хмари підійшов батько одного з чекістів із важким колом у руках. Старий не хотів слухати і твердив своє: "Я його на світ пустив — я його й зі світа спроваджу!"

Чекістів селянам не дали, щоб потім не спокутували. У Вербівці були місцеві таємні агенти ЧК, що про все могли донести. Один із них, що попередив чекістів про небезпеку, і другий, якого чекісти видали на допиті, сиділи вже зв'язані. Та їх могло виявитися більше. Крім місцевих, були в групі два жидки, один латиш і два москалі-матроси. Порубали всіх на дорозі між Вербівкою і Баландиним.

"Панна Юрія" має успіх

У Баландиному затримуємося. Близько полудня довідуємося, що в околиці Ротмістрівки прийшла сильна червона частина, яка "викорінює бандитизм" і насаджує "совєтскую власть" у селах.

Оля поїхала в розвідку. Повернулася вночі. Червоні були наші "старі знайомі" — бригада внутрішньої служби, яку ми нещодавно побили на Черкащині. До неї прилучили ще частину, розбиту на польському фронті, і збільшили кінноту.

Про нашу гостину у Вербівці червоні вже знають. У Олі склалося враження, що нас планують "ліквідувати".

Раненько виступаємо ближче до бригади. Затримуємося в Лузанівці. Вночі знову змінюємо місце.

Наступного дня впіймали шпигуна червоних. На допиті зізнався, що планують напасти на нас вночі. Стоять у Ташлику.

Бригада переважала нас числом, мала дві гармати. Вступати у відвертий бій з нею не було сенсу. В такому бою можна перемогти, але не знищити. Тієї самої думки був, напевно, і штаб червоних.

Три дні водимо, "вимацуючи" і обдурюючи один одного напрямками руху. Наш об'єднаний штаб вирішив, що треба противника зачепити, а потім трохи поводити за собою, щоб змучити і дезорієнтувати.

На світанку міцні роз'їзди чорнолісців обстріляли ворожі застави під селом, де ночувала червона бригада. Згодом піші холодноярці, залишивши за горбом підводи, рушили лавами до села. Побачивши широку лаву червоних, що виступила назустріч, сіли на підводи і поїхали. Кілька гранат, пущених ворожими гарматами наздогін, не зробили ніякої шкоди.

Час від часу кінні стежі дражнили москалів стріляниною. Сім десятків червоних кіннотників намагалися доганяти, але далеко від своїх відриватися не хотіли. По кількох верстах наша піхота дала під селом легенький бій і поїхала далі. Червоні не відставали. Набравши в селах підвод, ворожа піхота вже їхала. Наздогнавши, йшли лавою, потім знову сідали на підводи.

Ночували в сусідніх селах.

Звечора ми не затримували подорожніх, що їхали або йшли через наше село в напрямку противника, а близько півночі виступили вбік від попереднього напрямку. А червоні, обійшовши полями село, де ми були увечері, повели на нього "сліпий" наступ. Вранці наші роз'їзди показали їм новий напрямок. Ті знову кинулися доганяти...

Крутили ми червоною бригадою, як циган сонцем, ще три доби, аж поки, змінивши ще раз напрямок, привели її під знайомі ліси. Ми заночували в Бондуровій, — червоні — в Баландиному. Петренко послав зв'язкового до Кваші, щоб "змобілізував" 3-й курінь.

Увечері вирішуємо накрити червону бригаду десь поблизу Івангорода — Бовтишки, але ще треба добре з'ясувати її теперішню кількісну та якісну вартість. Оля — добра розвідниця, але ж вона — дівчина... Краще, якби поглянув на противника власним оком хтось із старшин. Засвербів у мене чортик бажання перчених пригод. Кажу отаману, що залишуся завтра в Бондуровій з Олею і все з'ясую. Чорнота запротестував — не хотів втратити побратима. Петренко теж не погоджувався.

— Ти мені можеш бути потрібний. Залишиться хтось інший.

— Таж мені найлегше це зробити і не попастися.

— Чому?

— Бо перевдягнуся за дівчину.

Отамани засміялися. Хмара, глянувши на мої тоді ще "рожеві щічки" і уста, підтримав мене. Погодилися й інші.

Ще задовго до світанку, в хаті симпатичної вдови, чоловік якої був повстанцем, взялися ми з Олею до роботи. Я тоді не мав ще великого клопоту зі щетиною: обшкрябав сухою бритвою те, що гордо називав вусами, і міг добрий тиждень не признаватися до чоловічого роду. Одягаюся, як і Оля, в звичайний одяг місцевої дівчини-селянки. Високі мисливські чоботи і сині кавалерійські штани прикрила яскрава малинова спідниця. Запхавши у запасний Олин ліф солідну порцію ключя, змінив свої груди на зовсім пристойні дівочі перса. Між ними зачепилася гачком ручна граната "Мільса", а все разом прикрила вдовина байкова блузка. Поверх — дівоча свитка із сукна, на голову — старенька хустина. Під нею Оля скомбінувала з мого волосся кучерики, що кокетливо вибивалися назовні. Пробую, чи зручно витягати крізь прорізані кишені свитки і прорізи по боках спідниці два крупнокаліберні "Кольти", що спочивали в кишенях штанів. Ґрубі кулі в револьверах були легко розпиляні напильником на кінцях. Як така саморобна "дум-дум" попаде в голову, то залишає від неї одні спогади — не треба вдруге стріляти, а це в непевних обставинах важливо.

Удосвіта наші виступили із села. Близько дев'ятої в'їхала до Бондурової червона кіннота...

Лузаючи смажене гарбузове насіння, стою біля воріт із маленькою дівчинкою на руках і приглядаюся. Коні й вершники були не останньої бойової вартості.

Із десяток кіннотників спішується біля наших воріт. Розпитують, чи багато "бандітов" ночувало та куди пішли. Якийсь донець із зухвало закрученим чубом підходить і голубить дитину на моїх руках.

— Неужто твая? — питає.

Сором'язливо опускаю очі.

— Ні... Сестри замужньої.

— А ти незамужняя?

— Ні...

Рука червоноармійця зсувається з дитини і затримується на одній півкулі напханого ліфа. Легко щипає за ключя...

Певно, засмакувало. Показує розмаслеными очима на хату:

— Тут живьош?

— Ні. На другому кінці. Тут сестра...

— Так ти ета... Ми, кажетса, будем здесь начевать, в Камянку за патронамі с абоза паедут... Так ти ета... Начуй у сестри... У нєйо муж єсть?

— Нема. Помер.

— Єщьо лучше! Я с таваріщем пріду вечерам. Харашо?

— Добре, — сором'язливо витискаю із себе.

— Ти мнє панравілась. Нє бойся, женюсь на тєбє. Єй-богу, женюсь. У нас на Дону харашо жить — нє то што тут. Зємлі дастатачна.

Донець іде до коня і, покопирсавшись у кобурі біля сідла, приносить мені "завдаток": пару білих шовкових панчох і пару високих, по лікоть, білих бальних рукавичок.

З Олею й господинею, що стояли на городі, загравали через пліт інші кіннотники. Полегшено зітхаю, почувши команду сідати на коні. Боявся, щоб моєму кавалерові не забагнулося щипнути десь нижче, бо міг ущипнути за... "Кольт".

Недовго довелося чекати і піхоту. В'їхала в село на підводах. Одягнені в селянські кожухи, мордаті червоноармійці "внутрішньої служби" різко відрізнялися від фронтовиків із вимученими обличчями, в обшарпаному одязі. Ганяючи за нами, бригада, щоб передчасно не настроювати проти себе населення, сіл не грабувала — фронтовики мусили на кожухи зачекати.

Роздивившись і порозмовлявши з піхотинцями, що стали до вдови на квартиру, вирушаємо з Олею доганяти своїх. Заставу край села обійшли балкою. Полями йдемо дорогою на Ставидла.

Коли б хто підслухав жваву розмову двох дівчат, які швидко йшли по замерзлій дорозі, то напевно здивувався би, що сперечаються вони не про те, котру який хлопець любить чи котрій який колір краще до лиця, а про те — сім чи вісім станкових кулеметів мала червона бригада.

— Олю, голубко, ти прийняла за кулемета машинку для шиття, що стояла на задньому возі.

— Ти заглядівся на білобрису кацапку, що сиділа на тому возі, й проґавив восьмого кулемета.

— Ну, не будемо сперечатися. Завтра або післязавтра вночі ми ті кулемети захопимо й перерахуємо ще раз. Це, зрештою, не має жодного значення. Я готовий закластися на свою червону спідницю, що до двох кулеметів у них немає жодного набою. "Кольт" у них із розсадженим дулом... А до чотирьох "Максимів" набоїв вистачить не більше як на півгодини легенького бою, поповнити ж запас вони можуть тільки у Бобринській або Знам'янці.

— Не до чотирьох "Максимів", а до п'яти. Кулеметів було вісім!

— Ну, так... Восьмий був... "Зінгер"...

Оля розкрила уста, щоб віддячити, але в цей момент за нашими плечима почувся тупіт коней. Оглядаюся, й серце тривожно здригнулося.

Поцілунок "сєвєрного брата"

Нас здоганяло повною риссю сім кіннотників. Про те, щоб це була погоня за нами, не могло бути мови. Просто роз'їзд.

Та була інша небезпека: а раптом червоноармійцям забагнеться "пожартувати" із двома дівчатами серед поля?..

Оля відгадала мої думки. Зганяючи з обличчя тривогу, глянула на мене з веселою посмішкою.

— Юрасю! А що буде, як вони захочуть пожартувати і побачать твої сині штани?

Тупіт копит наближався.

Заклавши руки в кишені, відводжу безпечники в "Кольтів". За пазухою Олі тихенько ляснув безпечник "Браунінга".

— Олю, слідкуй за мною. Як тільки вихоплю револьвери, стріляй у найближчого до себе і відразу старайся сісти на кращого коня.

Догнавши нас, кіннотники стримали коні.

— Драстє, дєвчата! Куда спєшитє? — запитав по-московськи рябий кацапчук, начальник роз'їзду.

— До Ставидел йдемо, до тітки, — весело відповіла Оля.

Заїхавши перед нами, командир уважно оглянув нас, затримавши на мить погляд на моїх випнутих із-під свитки "персах".

Віддавши наказ, щоб чотири їхали вперед, іншим наказав злазити.

Повіддя трьох коней взяв башкир (чи калмик) в обрізаному по коліна жидівському футрі[1] й повів їх, притоптуючи замерзлими ногами. Старший і його товариш підійшли до нас. Кацапиське потупотів ногами, потім обхопив мене лівою рукою за плече і груди. Ледь гранату не зачепив!

— Ех, мілашка! Наґрєй нємножка!

Не випускаючи з рук револьверів, сором'язливо відштовхую його ліктем.

— Та йдіть собі! Хіба так можна?!

— Ха-ха-ха! Нам всьо можна! Ми за свабодную любовь борємся!

Ухопивши мене руками за шию й підборіддя, "кавалер" скрутив мою голову до себе і вп'явся губами в уста. Сморід самогонного перегару і квасної капусти з цибулею забив мені дихання.

Без спротиву приймаю поцілунок. Очевидно, задоволений цим, він пустив мене й пішов поруч, важко дихаючи, обдумуючи план "подальших операцій". Похапцем орієнтуюся в ситуації.

Ті чотири, що поїхали вперед, сховалися вже за горбок. Калмик із кіньми був на п'ять-шість кроків від нас. Рушниці в усіх за плечима. Три-чотири постріли — й будемо з Олею на конях. Хотів вже дати Олі знак, та у цю мить другий червоноармієць, ведмедюватий понурий кацапило, що мовчки йшов біля неї з іншого боку, промовив:

— А ви бандітов случайно нє встрєчалі?

— А хто його розбере, чи воно бандити, чи не бандити! — відповіла Оля. — От їхало якихось із десять на конях назустріч.

Командир насторожився.

— Как білі одєти?

— У шинелях і чумарках, на шапках чорні верхи мали.

— А куда поєхалі?

— Спитали нас, чи є хто у Бондуровій, та й погнали назад на Ставидла.

[1] Шуба *(примітка упорядника)*.

— А ви што сказалі?

— Сказали, що є наші, красновірмейці.

Старший загнув у наш бік семиповерхового матюка і тривожно глянув на дорогу.

— Давай коня! — гукнув на калмика. — А ви сварачівайтє назад в Бандурову!

— Таж ми до тітки, на хрестини! — запевняю його "дівочим" голосом, сміючись у душі з такого повороту подій.

Старший, що йому від нашої новини про близькість партизанів відразу розхотілося "свабодной любві", грізно вхопився за шаблю.

— Вот я вас пахрєщу січас! Марш назад!

Повертаємо. Коли стукіт копит віддалився, Оля глянула на мене і засміялася.

— Ну чого? — запитав я. — Раденька, що дурненька?

— Ой Юрасю! Не видержу! Якби ти бачив, яка в тебе дурненька міна була, коли він тебе поцілував!

— Добре тобі сміятися, як тобі такий вихований кавалер попався. Навіть ні разу не вщипнув тебе. А попробувала б ти була з моїм поцілуватися, коли із його рота несло, як із бочки із закваскою на самогон.

Оля знову засміялася.

— Це тобі, Юрасю, наука. А то ваш брат, як тільки хильне самогону, так зараз цілуватися лізе. Тепер вже знаєш, що то за приємність.

— Присягаю тобі, Олю, що як вип'ю — ні до кого цілуватися ніколи не полізу. Але давай у поле звертати, а то чорт ще нових аматорів принесе.

Переконавшись, що наші "кавалери" сховалися вже за обрієм, звертаємо в поле і, спустившись в одну із балок, беремо знову напрямок на Ставидла. Зробивши солідний гак полями, вийшли ми на хутори неподалік Ставидел.

"Буду отаманом!"

Коли ми зайшли до самотньої в полі садиби, короткий зимовий день уже кінчився. Господарі були добрими знайомими Олі. В їхній хаті вона не раз ховалася під час своїх мандрівок.

Прізвище господаря, зрештою, було знайоме і мені, бо був це дуже добрий слюсар. Він декілька разів ремонтував нам попсовані кулемети. Він тільки рік господарював, вернувшись до села після смерті жінчиних батьків. До того працював на фабриці в місті.

Миловидна чепурненька господиня радісно привітала Олю...

Оля представила мене як свою товаришку-вчительку Ніну (ще дорогою ми з Олею умовилися, що не будемо виявляти мою стать. Мені хотілося перевірити, чи господарі здогадаються).

Найбільше раділа приходу Олі дитина господарів — шестилітня симпатична дівчинка Дуся. Стоячи на рундуку, вона захоплено плескала ручентами.

— Тьотю Олю, тьотю Олю, а мене тьотя Тіна ще одного віршика навчила!

Оля погладила кучеряву голівку.

— Ану кажи.

Дуся, ставши в позу, приготувалася до декламації. Я сподівався почути якогось дитячого віршика, але мала з відважними жестами і доброю інтонацією продекламувала "Розриту могилу" Тараса Шевченка. Коли вона, нахиливши голівку, з чуттям проказала: "Ех, якби то знайшли, що там поховали, Не плакали б діти, мати б не ридала", ми всі нагородили юну артистку щирими оплесками.

Оля пригорнула її і звернулася до господарів:

— Я ж вам казала, що вона, як виросте, буде поетесою або знаменитою артисткою.

— Не хочу, не хочу! — запротестувала Дуся.

— А ким хочеш бути?

— Я буду отаманом!

Це бажання, висловлене надзвичайно поважним тоном, викликало в усіх сміх.

— Це вона побачила, як коло нас Маруся на коні свій загін вела. З того часу тільки і мріє отаманом стати, — пояснила господиня.

Трохи збентежена сміхом, Дуся обхопила Олю за шию.

— Дай, дай, тьотю Олю, я тебе поцілую!

Оля відвернула набік уста.

— Не хочу. Не люблю. Іди до тьоті Ніни — вона любить цілуватися.

Мала перескочила на руки до мене і почала обціловувати.

Оля з господинею заходилися біля печі готувати їсти. Господар пішов у село розвідати, що там нового. Тим часом ми з Дусею, сівши у другій кімнаті на ліжку під теплою грубою, завели розмову, під час якої я довідався багато цікавого.

Вона знала прізвища всіх місцевих отаманів і видатних повстанців. Оповіла мені, що вони борються за Україну, яку москалі "хочуть взяти до неволі". Знала імена полеглих і що за їхні душі "треба Бозі молитися". Що під Новомиргородом чекісти вже тричі зрізували хрест на могилі вбитих повстанців, а хтось уночі встановлював ще вищого.

Мене дивувала і непокоїла ця обізнаність дитини.

— Дусю, але про це не можна з усіма розмовляти, бо прийдуть чекісти і заберуть батька і маму.

— Знаю, знаю! Це можна говорити тільки своїм. А ти називай мене не Дусею, а Дузею, як мама.

— А ти знаєш, що таке дузя?

— Це таке голубеня мале. Тьотю Ніно, а чому ти так грубо говориш?

— Я, Дузю, перестудився і...

— А чому ти кажеш — перестудився, а не перестудилася?

– Я хотів сказати – перестудилася, та...

– А ти знову кажеш – "хотів".

Ця спостережливість малої "контррозвідниці" розвеселила мене. Притиснув її до грудей.

– Ай! Тьотю Ніно! У тебе там щось тверде!

Чортова граната! Я й забув про неї.

Повернувся господар і приніс невеселі новини. До сусіднього села із протилежної сторони прийшла большевицька піхота з артилерією...

У Бондуровій червоні залишилися ночувати. Це ми, зрештою, передбачали.

До Ставидел прибув надвечір помічник начальника повітової міліції жид Сендер із відділом міліціонерів. Витягнули з місцевої лікарні наших хлопців – двох тифозних і трьох важкопоранених, що під виглядом приватних осіб лікувалися в цій лікарні. Познущавшись над ними, порубали шаблями на подвір'ї. Арештували лікаря та фельдшерку. Почались арешти і в селі.

У Ставидлах було досить озброєних хлопців, що брали участь у повстаннях. Вони легко могли би впоратися з цим відділом міліції, та... в сусідніх селах стояли червоні частини. Завтра село було би знищене. Тому хлопці, захопивши зброю, подалися до лісу.

Сендера, що був одночасно й неофіційним уповноваженим Кам'янської ЧК, відповідальним за боротьбу з повстанчим рухом, знали ми добре. Колишній каторжанин, злодій з Одеси, фахівець із пограбування церков. Його відділ складався переважно із конокрадів, що втекли від самосуду селян. Ця братія під гаслом боротьби з "бандітізмом" грабувала і вбивала, ґвалтувала жінок, палила хати.

Правою рукою Сендера став здоровенний конокрад із Бондурової Сірий, якого Сендер врятував від смерті. Сірого били дрючками селяни, що упіймали його з парою крадених коней.

ЧК і повітова влада були цим відділом дуже задоволені, бо хлопці справді виявилися відважні, не рівня міським жидкам, що служили в ЧК. Та все-таки коли б не близькість червоних частин – Сендер у Ставидлах не ночував би. Одеський грабіжник розмістив своїх кільканадцять міліціонерів у двох хатах, забрав до них декількох заручників-селян та оповістив, що відразу переб'є їх, коли б хто зробив напад. Це був правильний розрахунок: якби вночі до села ввійшов партизанський відділ, за який село не могло відповідати, то рідня заложників попередила би міліцію, щоб урятувати життя своїм близьким.

На хутір увечері міліція не піде, та, зрештою, нашого господаря більшовики не підозрювали.

Радимося з Олею, що робити. Обходити вночі два села полями – можна заблудити. До того ж на ніч ударив сильний мороз і піднявся буревій.

Вирішуємо ночувати тут. Раненько обійдемо Ставидла полями й підемо в село, де стоїть червона піхота. Я залишуся на краю села у її знайомих, а вона вивідає силу тієї частини, бо з нею нам, напевно, теж доведеться битися.

Таємниця Ольги Кравченко

Після вечері господиня постелила нам на ліжку під теплою грубою у другій кімнаті. Господарям ми сказали, щоб коли хто стукав уночі, не відмикали дверей, не попередивши нас. Вікна в нашій кімнаті були щільно закриті ізсередини віконницями. Поклавши під подушку револьвери і гранату, роззуваюся, скидаю жіночий одяг та ліф із клоччям і сідаю під грубку грітися.

Оля перетирала свій "Браунінг". Скінчивши, поклала його на столик і задумалася, втопивши погляд у вогнику каганця.

Я замилувався нею. Вона була в цю хвилину надзвичайно гарна. Мала хвилясте чорне волосся, тонкі чорні брови і ясні блакитні очі, що у півтемряві видавалися темними і глибокими. По чолі перебігали тіні якоїсь упертої нерадісної думки.

Перериваю їй задуму:

— Над чим, Олю, замислилася?

Якийсь час не змінювала пози. Потім повільно повернула до мене обличчя.

— Гадаю, як там тепер нашим хлопцям у землянках у Холодному Яру.

— Неправда, Олю. Міркуєш над чимось прикрим для тебе. Покинь. Іди до мене, я тобі казочку оповім.

Сумно усміхнулася.

— Добре. Я люблю слухати казочки.

Роззувшись, лягла на ліжко і поклала голову мені на коліна.

— Ну оповідай. Тільки цікаву.

— Що ж тобі оповісти? Ну то слухай. В одному царстві, в одному государстві, яким неправдою і підступом заволодів сусідній цар, ріс дрімучий ліс. У тому лісі до величезних дерев був прикутий важкими ланцюгами страшний звір. Слуги завойовника-царя знущалися, пекли йому тіло розпаленим залізом, насміхалися з нього. Та звір терпів. Коли ж уривався йому терпець, він грізно ричав і потрясав деревами. Але міцні були ланцюги. І в тому ж лісі в глибокому підземеллі спала царівна, теж закута у важкі ланцюги. Часом вона ворушилася у своєму віковому сні, й тоді тріщали на ній ланцюги, тряслася земля, а звір піднімався і кидався на ворогів. Та вірні слуги завойовника не дрімали і накидали на них ще міцніші окови, бо віщуни сказали тому цареві, що як царівна встане, то вирветься на волю звір й розіб'є його трон. І цар посилав все нових ковалів та вояків. Та однієї весни...

Оля по-дитячому капризно скривила уста.

— Знаю цю казку. Тієї весни я вже була велика...

— Ну то я розкажу тобі другу. У тому самому царстві, у тому ж лісі жив лісник. І було в нього багато-багато синів й одна-єдина дочка. Всі брати дуже любили свою сестричку, але вона часом чогось нудьгувала, ховалася від них у ліс і там плакала. Один із братів, що любив її, може, найбільше, болів душею, коли бачив її задуману, заплакану, і хотів, щоб...

— Він звався Юрко. Знаю й цю казку. Ти не умієш оповідати правдивих дурненьких казочок, які присипляють душу. Мовчи краще. Я хочу трішки подумати.

Заклавши руки за голову і прижмуривши очі, Оля замислилася. Сперши голову на стіну, я сам занурився в невеселі спогади.

За якийсь час відганяю їх і, нахилившись, пригортаю Олю до себе. Вона відкрила очі, якось здивовано глянула на мене і знову примружила їх. Моя рука відчувала биття її серця. На моїх колінах лежав бойовий товариш... Та... ті пухкенькі свіжі уста так приваблювали! Повільно нахиляю до них свої. Оля злякано вихопила з-під голови руку і відгородилася.

— Не треба. Не можна...

Це не було "не можна", яким дівчата часом продовжують собі приємність очікування поцілунку. В її голосі було щось, що примусило мене відразу ж залишити свій намір і винувато поцілувати їй пальці.

Обличчя її скривив здушений біль. Здвигнувши брови, намагалася перемогти спазми в горлі. Та дві зрадливі сльозинки-таки викотилися з-під вій.

Тепло пригортаю її.

— Олю, рідна, що тебе мучить? Поділися зі мною... Тобі буде легше...

Оля гірко усміхнулася й довірливо присунула голову до моїх грудей.

— Порадити ти мені нічого не можеш, але я тобі скажу, чому мені тяжко. Нікому я ще цього не говорила. Але ти краще, як хто інший, зрозумієш мене, бо... ми з тобою товариші по нещастю. Я знаю, що ти перший підписав смертний вирок дівчині, яку любив, може, понад своє життя. Вона, розгубившись від горя, зрадила нашій справі, думаючи, що вирятує цим тебе від смерті. Тобі було важко, боляче, але пам'ять про неї назавжди зостанеться в твоїй душі святою. А в мене... А я...

Голос її затремтів. Напружившись усім тілом, вона перемогла ридання.

Заспокоївшись, взяла мою руку і притиснула її до свого обличчя.

— Ви всі думаєте, що я дівчина... Чотири роки тому, сімнадцятилітньою гімназисткою, я закохалася в кавалерійського офіцера й одружилася з ним. Він був такий елегантний, мав багатих батьків у Петербурзі. Знаєш, у цьому віці дівчата бувають такі дурненькі! Нас приваблює тоді все, що блищить, що гарне назовні. Та скоро виявилося, що наше подружжя не може бути щасливим. Я змалку вихована в національному дусі, батько мій сидів у царських тюрмах за українську підпільну працю, я любила свій народ, мову, звичаї. А він був москаль і сміявся з того, що для мене було найдорожчим. Крім того, він любив широке життя, пиячив, грав у карти. Та я все-таки ще любила його, думала, що вплину на нього.

Потім прийшла революція. Грошей із Петербурга не стало. У моєї матері був у степу невеличкий маєток, і ми жили в Єлисаветграді на те, що вона нам присилала.

Коли захопив владу Скоропадський, мій чоловік пішов на службу у каральний загін, що складався з москалів-офіцерів. Знущався із селян за знищені під час революції панські маєтки. За часів Директорії та приходу большевиків він переховувався в нас у селі. Коли ж большевики виганяли денікін-

ців — залишився в Україні і пішов на службу в ЧК. Скоро висунувся там на високе становище і заслужив повне довір'я — навіть коли виявилося, що він служив у Денікіна, йому пробачили. Він вів справи і брав участь у розстрілах людей, за яких я боліла душею. Приходив додому перед ранком, скидав скривавлений одяг і цинічно оповідав мені про свою роботу. Я зненавиділа його. Хотіла покинути, та він пригрозив, що тоді розстріляє мене і мою матір.

Іноді збиралися в нас його товариші-чекісти, пиячили, розривали душу своїми розмовами.

Якось я трохи захворіла, та не надала цьому значення. Минулося. Вже й забула. Та одного разу зустрілася з дівчиною, що служила у ЧК машиністкою. Вона оповіла мені огидні подробиці з "роботи" ЧК. Гарних жінок та дівчат, перед тим як розстрілювали, використовували старші чекісти у своїх кабінетах, обіцяючи їм за те життя. Якось розстріляли дуже гарну молоду артистку, що ніби служила колись у денікінській контррозвідці. Перед смертю вона побувала у кабінеті начальника ЧК та інших чекістів. Усі, що дурили її обіцянками подарувати життя, дістали від неї в подарунок хворобу...

Згодом начальник заразив цю дівчину, що оповідала мені. Сказала мені теж, що і мій чоловік брав до себе ту артистку... Спитала про моє здоров'я... Пригадала я собі ту хворобу, і серце моє захололо. Не пам'ятала вже, як і додому дійшла. Пішла наступного дня до лікаря. Каже: "Гражданочка! Треба лікуватися. Ви хворі на... на..."

Горло їй знову здушили спазми. По моїй руці побігли її гарячі сльози. Повернувшись, сховала лице на моїх грудях і дала сльозам волю.

— Юрасю... братику... пожалій свою маленьку сестричку...

Пекуча лють на того, хто зламав життя цієї незвичайної дівчини, до болю стиснула мені груди. Пестощами став заспокоювати її. Через якийсь час знову поклала мені голову на коліна.

— Я хотіла покінчити із собою. А потім подумала: чому я маю відібрати життя собі?! Краще я відберу життя в нього і його товаришів...

Роздобула скляночку стрихніну й одного разу, як прийшли до нас пиячити його приятелі-чекісти, перед тим як подавати на стіл, — насипала в кухні отрути до страви та в пляшки з горілкою.

Вони припрошували і мене випити чарочку, та я казала, що побіжу ще до сусідки за квашеними огірками, а поки вернуся — хай частуються самі. Ще перед тим я непомітно взяла його "Браунінг", оцей самий, що досі мені вірно служить.

Було вже темно. Вибігла надвір і пішла в глуху ніч, сама не знаючи куди.

Згодом, вже у Степовій дивізії, довідалася від єлисаветградських людей, що шестеро з тих, кого я "почастувала", в тому числі і мій чоловік, того ж таки вечора поздихали. Якимось дивом залишився живим один із гостей...

Оля якось винувато глянула на мене і закрила очі рукою. Одвівши лагідно ту руку, поцілував її ще вогкі від сліз очі.

— Нічого, Олю. Заспокойся. Все буде добре. Тепер слухай, що я тобі скажу. Ти за короткий час зробила для нашої справи багато. Більше, ніж кожний із нас. У штабі є захоплені у большевиків золото, валюта, що їх че-

кісти у "буржуїв" позбирали. Ми тобі дамо достатню суму і переправимо за кордон. Там вилікуєшся.

Оля похитала головою.

— Ні, Юрію. Боротьби я не покину. Якщо ми невдовзі не переможемо, то я, напевно, в ній загину. Я не шукаю смерті. Я хочу жити і бути здоровою. Але... я винна. Коли інші боролися за Україну, я була товаришем ворога. Знаючи, що тут борються і гинуть у боротьбі, я не могла б жити спокійно за кордоном і турбуватися тільки про своє здоров'я.

— Але ми тебе примусимо. Ти не можеш не послухати наказу штабу.

— Не послухаю. Виставити мене зі своїх рядів можете тільки тоді, як перестанете мені вірити. Але тоді мусили б мене вбити. А ви мені вірите. І я тут потрібна... Покинемо цю розмову... Давай краще будемо спати. Вже пізно.

"От тобі й дівчата!"

Вранці, вже одягнувшись, сиділи ми з Олею й обговорювали план сьогоднішнього дня. Чули, як Ганя, вернувшись від корови, розмовляла з чоловіком, що час уже снідати. Несподівано знадвору рипнули двері і в кухні почувся голос Сендера:

— Ну, бандіт, ґде тот пулємьот, што ти двє нєдєлі назад рємонтіровал?

— У мене не було ніякого кулемета. Це хтось набрехав, — почувся схвильований голос господаря.

— А! "Не було!" Січас будєт! Вяжи єво, Серий.

Оля стиснула мою руку і схопила "Браунінг". Я приготував свої "Кольти". З кухні долітали голоси господаря і трьох міліціонерів. Три — ще невелика біда, але, може, надворі є ще. Тоді слово за гранатою. Тихенько підходимо і стаємо під стіною біля дверей.

За дверима почувся гуркіт. Це господар упав на землю із глухим стогоном. Ганя і Дуся злякано закричали. Сендер бив лежачого господаря ногою чи кольбою і розлючено кричав, щоб зізнавався, де кулемет. Раптом Ганя почала боронити чоловіка.

Начальник міліції покинув господаря і взявся за господиню, обсипаючи її брудною лайкою. Відчинивши двері до нашої кімнати, Сендер пхнув у них розхристану Ганю.

— Січас ми с нім справімся, і я к тєбє пріду. Пасматрю, как там твайо сєрдце... — додав із цинічним сміхом і грюкнув дверима.

Ганя розпачливо глянула на нас. Давши Олі знак очима, роблю два кроки і з розмаху б'ю ногою у двері.

— Ти апять! — кинувся мені назустріч Сендер, та раніш, ніж він збагнув, що я — не Ганя, підношу "Кольта" до його очей і натискаю курок.

Верхня частина його голови, розторощена кулею "дум-дум", полетіла на середину хати. Переступаючи через труп, валю другим пострілом Сірого,

що розгубився від несподіванки. Третій міліціонер, який стояв біля дверей, похапцем підніс рушницю, та в ту ж мить випустив її і впав. Оля підскочила до нього і ще раз вистрелила у скроню.

Ухопивши зі стола ніж, перерізую шнурок, яким скрутили господарю руки. Кажу, щоб глянув, чи нема кого надворі. За хвилину вернувся. Нема нікого. Витираючи кров, що бігла із розбитого носа, блідий і розгублений господар здивовано поглядав на нас, неначе хотів сказати: от тобі й дівчата!

Орієнтуюся в ситуації. До найближчих хат далеко — пострілів там, напевно, не почули. Треба сховати забитих, а тоді думати, що робити далі.

Господар запропонував винести трупи до льоху і прикидати картоплею.

Поки він ходив за старим брезентовим рядном, розкриваю напханий грішми й паперами портфель Сендера. Було там із десяток золотих монет і кільканадцять здертих із когось золотих перснів. У кишенях міліціонерів теж були поважні суми совєтських і царських грошей.

Скинувши спідницю, щоб не перешкоджала, виношу з господарем забитих до льоху. Залишивши його присипати тіла картоплею, вертаюся до хати. Ганя з Олею кінчали вже зачищати долівку. Одягаю знову свою спідницю і тільки тепер зауважую бліду Дузю, яка, притиснувши до грудей рученята, сиділа мовчки в куті на рундуку. Підходжу й сідаю коло неї.

— Ти злякалася, Дузю?

— Трошки. Тоді, як батька били. А потім — як стріляли. То були чекісти?

— Чекісти, Дузю. Але ти нікому не оповідай того, що бачила.

Вона хвилинку подумала.

— Я, як виросту, — теж буду стріляти чекістів.

Я пригорнув її до себе.

— Не думай про це, Дузю.

Мала з таємничим виразом обличчя потягнулася до мого вуха.

— Тьотю Ніно, а чому ти в козацьких штанях?..

— Щоб більшовиків заплутати...

Оглядаю портфель Сендера. Було там декілька чистих бланків із печаткою повітової міліції. А головне — список місцевих таємних агентів Сендера і ЧК, розписки за гроші, які вони одержували за "каїнову роботу".

Було й декілька доносів, між ними і донос на нашого господаря — як виявилося, один сексот, що навіть приятелював із ним, випадково бачив, як той дорobляв у кузні деталь до кулеметного механізму...

Вирішуємо, що господар із родиною, не гаючись, забере на воза потрібні речі і виїде до міста. Документи з фабрики в нього збереглися.

Віддаю йому забрані в чекістів гроші. На бланкові міліції пишу посвідку, що він їде до міста, на місце своєї праці, а речі й продукти, які везе із собою, — для власного вжитку. Це було потрібно, аби його десь не арештували як спекулянта. Коли б Ганю з чоловіком і розшукували, то це було б нелегко, бо адміністративний апарат большевиків ще не був налагоджений. Зрештою, шукати їх і не будуть, адже таємницю забрав із собою Сендер, а в найближчому часі піде за ним і сексот.

Січа в Івангороді

За півгодини прощалися з господарями в полі. Наші дороги розходилися. Ключ від хати я забрав, щоб, заскочивши вночі з кіннотою, вивезти до лісу тіла забитих.

Межами й путівцями йдемо до села, куди вчора прийшла невідома червона частина. Залишаюся на хутірці, Оля йде в село сама. Вернулася за годину.

— Два полки з гарматами. Вже виступають. Йдуть на врангелівський фронт.

— Хай ідуть. Будемо вже одного зайця пильнувати. Ходімо, Олю...

Відшукали своїх ще завидна в селі під лісом, убік від попереднього напрямку. У штабі був Кваша, що приготував уже чотири сотні повстанців. Ще до нашого приходу штаб одержав повідомлення, що червона бригада сьогодні перейшла з Бондурової до Ставидел. Червоні завзято розшукують наш слід, розпитують селян, куди пішла "банда Марусі"?

Катрина вишнева спідниця на чолі загону своє діло робила.

Доповідаю отаманам про наслідки розвідки. Червона бригада — до півтори тисячі солдатів. Кіннотників при в'їзді їх до Бондурової я нарахував сімдесят шість. Ще декілька могло бути в роз'їздах. Кіннота досить добра. Прилучені до бригади фронтовики, переважно москалі, перемучені й апатичні. Решта складу — "інтернаціонал". Найбільше китайців, а "косоокий" жовтий вояк — і добрий, і невартісний. Під вмілою командою — стійкий, смерті не боїться: холера з чумою, повінь і голод на батьківщині зробили його фаталістом. Але, залишений на власну голову, китаєць часто впадає в паніку.

Новий командир бригади — москаль, колишній царський офіцер, безперечно, першокласний командир. Воєнком, як звичайно, жидок; ад'ютант — молоденький кацапчук із червоної школи.

Висновок один: маючи понад тисячу чоловік, можна сміливо нападати на бригаду. Коли б тільки обставини сприятливі...

Повернулися розвідники і повідомили, що червоні пополудні почухрали зі Ставидел у напрямку Бовтишки.

Увечері прийшов до Кваші зв'язковий з Івангорода. Червоні стали там на ночівлю. Питають про "банду Марусі".

Дуже добре. Івангород — недалеко від лісу. У Кваші багато івангородців. Село знають як свої пальці. Орієнтується там і Отаманенко. Та й нам село знайоме. До того ж в Івангороді і в сусідній Бовтишці в разі потреби знайдеться не одна сотня рушниць на допомогу.

Переходимо в ліс, верст за три від Івангорода. Наскочити на червоних плануємо перед тим, як зійде місяць, — опівночі, а закінчити операцію при його світлі. Піші оточать село, замкнуть дороги і зручні виходи, а кіннота балкою вскочить у село і, спішившись, перекриє вулиці, щоб не дати черво-

ним зібратися і приготуватися до бою. Треба ліквідувати штаб раніше, ніж він, попереджений пострілами застав, опанує ситуацію. Тоді можна зачекати на піхоту і спільно взятися за працю.

Кваша, Василенко, Отаманенко, Галайда і Хоменко повели піші групи. Петренко і я поїхали з кіннотою. Поруч на коні — івангородець. Він розпитував зв'язкового про розташування бригади і місце постою штабу.

Головне, щоб застави на дорогах не помітили піших груп, поки кіннота з балки вскочить у село. Скачемо мовчки, розбиваючись на вулицях на групи. Тачанки з кулеметами не відстають.

Тишу порушував лише стукіт копит і храп коней.

Ляснули постріли варти біля гармат на площі, відгукнулися пострілами інші вартові — та було вже пізно. Чорнолісці, спішившись, обсадили перехрестя. Червоноармійців, що напіводягнені вибігали на вулицю, привітали кулемети з тачанок.

Холодноярська кіннота під моїм із Чорнотою командуванням, зіскочивши з коней, оточила штаб. Китаєць-вартовий лежав біля воріт: дістав від Андрія шаблею по голові раніше, ніж встиг вдруге наладувати рушницю.

Штаб займав половину великої мурованої хати. У вікнах блимнуло світло лампи. Хтось, накинувши шинелю, вибіг із револьвером у руці на поріг і впав, прошитий кількома кулями. Підбігши, впізнаю вусатого комбрига.

Початок добрий. Тепер головне — не дати опам'ятатися: несподіванка в бою нищить ворога.

З козаками вриваюся досередини. У сінях, із темного кута за дверима, залящала низка пострілів з малокаліберного автоматичного револьвера. Щось штовхнуло мене у бік — може, куля? Обернувшись, пускаю в куток кілька "дум-дум" з "Кольта". Хтось впав, навалившись вагою на двері. У хаті в темряві дзвеніла стрілянина, лунали крики. Нарешті козак засвітив лампу. Бачу шість убитих: п'ять штабівців і один холодноярець. Двоє козаків поранені, один у хаті, другий дістав кулю в плече у сінях.

Краще було кілька бомб вкинути — тоді б ніхто з наших не постраждав.

За хвилину усвідомлюю, що поранених троє: у мене під одягом біжить теплий струмочок. Розстібнувши ґудзик, вмочую, як Хома невірний, пальці в цей струмочок. Пальці червоні. А під легенями запекло і замарудило.

Оповідаю коротко Андрієві, що зайшов якраз до хати. Він бере лампу і присвічує в сінях. За дверима лежав мертвий ад'ютант. Коло нього поблискував на землі мініатюрний "дамський" "Браунінг". Андрій підняв ту цяцьку і, підкинувши зневажливо на руці, впхав мені в кишеню.

— Не мав чорт чим стріляти! Ну та твоє щастя. Якби почастував був тебе з "Нагана", то на чотирьох тепер ходив би.

Маленька кулька, пробивши широкий шкіряний пояс і дублений кожух, не мала вже, видно, сили.

Між вбитими був і лікар. На столі лежала його торба з медикаментами. Перев'язувати маленьку дірку в боці не було потреби. Змастивши йодом, Андрій прикріпив на ній марлю пасками клейкого пластиру.

У голові трохи макітрилося. Та не було часу звертати на це поранення багато уваги — в селі лопотіла стрілянина. Бій продовжувався дві години. І близько чотирьохсот трупів вкрили вулиці. Багато червоних під покровом ночі повтікали. Найбільше нас злостило, що вискочила городами на поля майже вся червона кіннота. Гармати захопили, але гарматники втекли на конях із гарматною упряжжю. Та все-таки бригада "внутрішньої служби" була знешкоджена, принаймні на якийсь час.

У нас теж були втрати — десятеро вбитих і трохи поранених. Найдорожче обійшлися нам будівлі й подвір'я, де боронилися латиші. Загинуло і троє селян, зокрема одна жінка. Постраждали корови і коні у хлівах.

На світанку наводимо у селі порядок. Трупи червоних вивезли до лісу. За побиті вікна винагородили селян речами з червоного обозу. Гармати, ще вдосвіта розібравши, закопали івангородці: одну в хліві, другу під стіжком соломи.

Вирушаємо на розшук решток бригади. Їду на тачанці, прив'язавши до неї сірого. Рана турбує не дуже, та під вечір почалася гарячка, заболіла голова.

Наступного ранку ліквідували в якомусь селі групу червоноармійців, що втекли з Івангорода. Самі китайці. Приглядаюся з тачанки, як вони, клякнувши на коліна, з філософським спокоєм підставляють голови під удар шаблі, витягуючи по-гусячому шиї. Брала злість на тих покірних долі жовтих лицарів червоної зорі, що смерті не боялися, але, заскочені несподівано на відпочинку в селі, піддалися без жодного пострілу.

Крутимося за залізницею ще три дні. Рано підходимо до Бондурової з іншого боку, ніж кілька днів тому виступили з неї. Ще верст за три до села відпросився в Чорноти поїхати наперед кіннотник Микола Гуцуляк — галичанин, товариш Йосипа Оробка, що загинув весною під Капітанівським лісом. Хотів "захопити" кузню і перекувати коня, поки рушимо далі, бо в Бондуровій затримуватися довго не збиралися. А оскільки було відомо, що в Бондуровій ворога нема, пустив його Андрій не вагаючись.

Наближаємося кроком до села. Раптом в селі затріскотіла стрілянина. Вперед поскакав роз'їзд чорнолісців. Повернувшись, повідомляє, що в Бондуровій повно будьонівців. Тим часом із села виткнулася ворожа кіннота. Побачивши нас, почала розсипатися в лаву.

Розгортаємося і ми. Зіскочивши з підвід, побігли в лаву піші холодноярці. Тачанки, обернувшись, дали вогню з кулеметів. Червона кіннота, якої було із три сотні, побачивши, що непереливки, показала хвости. Вриваємося за нею в село і женемо по кам'янській дорозі.

Вернувшись до села, довідуємося про долю Гуцуляка.

Він підковував коня в кузні на бічній вулиці, а до села в цей час риссю вскочив із кам'янської дороги полк будьонівців. Гуцуляк — на коня і через городи до лісу. Будьонівці кинулися доганяти. Під лісом убили коня, а самого Гуцуляка, здається, поранили в ногу. Заліг за коня і почав (а стрілець він був вправний!) валити будьонівців одного за одним, аж поки ті, заскочивши

ззаду, посікли його шаблями. Гуцуляк убив сімох будьонівців. Їхні тіла в поспіху будьонівці навіть не забрали. Доручаємо селянам поховати Гуцуляка, самі рушаємо далі.

Я почував себе все гірше — рана почала гноїтися, гарячка не спадала, ломило все тіло. У Ставидлах заїжджаю до лікарні — чи не можна витягнути кульку?

Лікар кліпає очима.

— Як же можна наосліп лізти, це ж не нога або рука. Треба рентген.

Злий на "дамську" кульку, лізу назад на тачанку. Невелика, мовляв, пані, зачекаєш на кращі часи.

Занедужав і мій сірий, якого я не міг уже сам доглянути. Господар на одній стоянці занадто щедро всипав йому ячменю, невчасно напоїв, і тепер сірий сумно волочив спухлими задніми ногами.

У Ставидлах заночували. Ввечері Чорнота взяв у мене ключ від хати на хуторі і вивіз до лісу трупи Сендера і його бандюг. Яму їм викопали сексоти зі Ставидел, прізвища яких я виявив у портфелі Сендера. Не сподіваючись, що вони вже виявлені, із села не втекли, ба навіть цікавилися нашими справами, розмовляли з повстанцями, аж поки не зв'язали їм рук. Звичайно, й вони лягли у вириту яму разом із Сендером і його поплічниками.

Довідуємося, що міліція, переконавшись того ранку, що Сендер зник, і, підозрюючи, що його могли захопити на хуторі партизани, втекла зі Ставидел ще перед приходом червоної бригади з Бондурової.

У Ставидлах радимося, що робити далі. Цікаво було, звідкіля знову взялися в наших краях будьонівці — частини 1-ї Кінної армії перейшли ніби вже на врангелівський фронт. Порадившись, вирішили, що "загін Марусі" має на якийсь час зникнути.

Попівночі Хмара повів своїх до Чорного лісу, а ми рушили до Холодного Яру. Оля залишилася в Ставидлах, щоб ранком піти в далеку розвідку на Херсонщину, послухати, що в світі діється, і вернутися до Холодного Яру за тиждень-півтора.

Реабілітація побратимів

У землянках було все по-старому. Бракувало лише Соловія і Дайош. Дід Гармаш на питання Петренка, де хлопці, почухав потилицю.

— Пішли, сучі сини, коні та зброю роздобути.

Петренко розсердився.

— Навіщо ж ви їх пустили? Ще десь до чорта в руки влізуть.

Дід ховав очі.

— Та що з ними було робити! Марудять і марудять, що соромно їм отак, без пуття, без шабель та без коней. У того сучого сина нога зажила, ну й пішли пошукати десь...

Чорнота заспокоїв отамана, що хлопці добрі, якби що — живими в руки не дадуться.

Коли дід вийшов із землянки за хмизом, кіннотники, котрі залишилися в лісі, сміючись, оповіли, що, як Соловій почав добре ходити, дід обом життя вже не давав, все допікав жартами, купив... Хлопці позичили револьвери та ножі й пішли у свитках десь за Жаботин. Казали, що хоч до Сміли, хоч до Києва підуть, а вернуться з шаблями і на конях.

У землянці знову був "шпиталь". Крім мене, загоював рану в плечі кіннотник, що одержав її з того самого дамського револьвера, та ще один із простреленою шиєю. З останнім було найбільше клопоту, бо хоч горло не було пробите, та набряк заважав їсти.

Наступного дня варта повідомила, що лісом їдуть до табору червоні кіннотники. В шинелях, рогатих будьонівських шапках, але... викрикують наш умовний знак. Чорнота переконує, що то Дайош із Соловієм, а вартовий запевняв, що вершників більше. Тож стали напоготові. Повідомили підземним ходом інші землянки, сотні вискочили із кулеметами на поверхню. Хочеш не хочеш, і "шпиталь", взявши зброю, пошкандибав із землянки. Якщо б справді ворог був у лісі, треба сідати на коней.

За кілька хвилин під регіт козачні продиралися кущами до землянок Соловій із побратимом. "Будьонівці" мали донські шаблі та короткі карабіни за плечима. Кожний вів доброго, ще й осідланого, коня. Хлопці, які побігли назустріч, вели ще чотирьох коней. Через сідла запасних коней були перекинуті зв'язані шинелі, чоботи, штани, ще чотири карабінки й шаблі.

Біля землянки балакучіший Дайош оповів Петренкові й Чорноті про свої пригоди. Пішли із заміром "пограбувати" кінних міліціонерів десь у дальшому селі або містечку, де була вже "власть". Забрели аж під Бобринську, але нічого путнього не намацали. Три дні тому заночували в селі неподалік Бобринської, а ввечері став у тому селі на ночівлю полк будьонівців, що вивантажився в Бобринській із потяга та направлявся кінним ладом на південь. Хотіли вже проситися до будьонівців у "добровольці", щоб одержати зброю і коні...

Зауважили, що шість кіннотників стали на ночівлю в хаті за селом. З розмови місцевих парубків довідалися, що буде там весело. У тій хаті жило двоє сиріт — "веселих" дівчат. Запросили на ніч ще двох "аматорок" із села. Дівчата бігали по селу, скуповуючи для будьонівців самогон.

Попівночі пішли "в гостину" на хутірець. Оглянули коней, що стояли в порожній клуні; там же в кутку були складені сідла. Коні добрі, але — зброя у хаті. Двері були засунуті комбінованим дерев'яним засувом, але Дайош, впхавши у діру руку, поворожив і двері відчинив. Будьонівці в одній білизні спали з дівчатами на ліжку й покотом на долівці. Зброя стояла в куті. Винесли до сіней зброю, а тоді навпомацки позбирали весь одяг і взуття червоноармійців. Зав'язавши знадвору хатні двері, занесли все до клуні, осідлали коней і поїхали. Днювали в лісі, вночі їхали. Не спішили. Ту ніч підночовували в Михайлівці, цю — у Грушківці.

— Треба було вже порізати при нагоді, — буркнув Чорнота, вислухавши оповідання Дайош.

— Пане сотнику, — нерішуче звернувся Дайош, — а Вані ви вже пробачите, правда? Вже і коня, і шаблю має...

Андрій мовчки оглянув будьонівських коней. Обмацавши гнідого дончака, обернувся до мене:

— Візьми собі, Юрку, цього "будьонівця". Твій сірий, коли й здоровий був, до нього не вмився.

Познайомившись із "будьонівцем", доручаю його козакові, а сам лізу до "шпиталю", бо в очах уже "зайчики" бігали.

Ударили морози. Ліс застелився снігом. Свіжий сніжок додавав роботи. Треба було наробити в лісі стільки слідів в усіх напрямках, щоб сам чорт не розібрав, хто, чого, звідки і куди лісом йшов. Хто ходив у село чи на хутір, вже не йшов тепер до землянок однією доріжкою, а робив петлі, плутав сліди, як заєць.

Щось довго не було чутно про Олю з Херсонщини. Та одного дня прибув зв'язковий із херсонського села, в якому вона мала побувати. Приніс сумну вістку — Оля загинула.

Стояла біля воріт його хати і дивилася на ударну групу Єлисаветської ЧК, що проїжджала по вулиці. Несподівано чекіст, який їхав попереду, вихопив револьвер і кинувся конем до неї. Вихопивши із-за пазухи "Браунінг", Оля збила його з коня, вбила ще двох і сама впала під градом куль. Тіло її забрали чекісти до Єлисаветграда.

Може, був це той, що дивом залишився живий після отруєння стрихніном. Лише тепер Петренкові й Чорноті розкрив таємницю Олі...

Андрій скинув шапку і перехрестився.

— Вічна пам'ять! Добра була дівчина.

Святвечір під землею

Десь за тиждень до Різдва інша наша розвідниця Ліда повернулася з Кам'янки. Розповіла, що до міста прибула з Києва група із двох десятків матросів. До них прилучили два десятки лопатівців, що служили вже в ЧК, і створили спеціальну ударну групу для боротьби з "політичним бандитизмом". Ходять обвішані бомбами і зброєю, як панцерники. Хлопці всі здоровенні. Начальник групи, москаль-матрос, ходить із собакою-вовком. Ревкомщики оповідали Лідиним знайомим, що той пес, вишколений ще німцями на фронті розвідник, допоміг матросам не одну "банду" ліквідувати. Матроси насміхаються зі страхів чекістів і міліціонерів перед Холодним Яром й обіцяють "поглянути", що то за страховидло таке. Запевняють, що виловлять "бандитів" по одному та "пачками".

За два дні до Різдва нова ударна група з'явилася на тачанках у Мельниках. Майже півсотні чоловік при шести ручних кулеметах. Як для початку досить відважно. Наказали знести на чотири вози печеного хліба, сала, яєць. Мельничани дали, що вимагали, без спротиву. Ударники нікого не зачіпали. Розпитували про "банду" в Холодному Яру, спробували завербувати кількох селян на агентів, щоб за добре винагородження доносили їм до Кам'янки відомості про "бандитів", і від'їхали, оминаючи ліс.

Щодня тепер з'являлися в Мельниках незнайомці, щось купували або продавали. Їх не зачіпали. Хлопці Галайди бачили одного такого незнайомця в лісі під Грушківкою. Простежили за ним здалека, як розглядав сліди в лісі, а потім пішов дорогою до Мотриного монастиря. Цього можна було вже притримати, та Петренко, порадившись із Чорнотою, наказав, не займаючи, пропустити до Мельників. Купивши в Мельниках меду "на кутю", переночував і наступного дня пошкандибав назад через ліс на Кам'янку, не побачивши в очі жодного "бандита", хоч за ним стежили на кожному кроці "бандитські" очі.

Був у нас привабливий план зустрінути Святвечір у хатах. Збирався на кутю до Мельників і я. Рана вже загоювалася, гарячка не турбувала, хіба кулька в боці нагадувала колькою.

Отаман план змінив. Святвечір — добра нагода для ударників пошукати в селах розпорошених по хатах лісовиків. Тож Святвечір зустрічаємо під землею. Але по-людськи. В куті землянки стояв дідух. Дід Гармаш зварив відро куті й поставив його на покуті в сіно. Як стемніло, помолилися, заколядували. Дід наділив усіх кутею, приговорюючи чигиринські святвечірні побажання. Потім взялися за вечерю — смажену картоплю з кусниками сала. Наші харчові запаси посту не передбачали. Зрештою, дід архієрейським тоном "розгрішив", хоч сам не їв куліш ні на обід, ні на вечерю.

— Ви ще молоді — вам Бог простить. А я можу день самою кутею прожити.

По вечері нікому не хотілося спати. Ходили і попід землею, і над землею "в гості" із землянки в землянку, колядували, оповідали один одному, як коли хто Святвечір проводив. Бурлаки обмінювалися з чигиринцями оповіданнями про різдвяні звичаї у себе вдома. В кожному із тих твердих сердець, захованих у панцир суворих звичаїв лісу і боротьби, ожили того вечора спогади про теплий родинний кут, про близьких, які, сидячи десь за святвечірнім столом, згадують синів і братів, що зарилися під землю в Холодноярському лісі.

Ударники таки заскочили на хутори. Оглянувши кільканадцять хат, поїхали через Мельники на Медведівку. Петренко махнув рукою.

— Хай роззухвалюються, — кинув Петренко, вислухавши зв'язкового. — Попадуть ще нам буденного дня.

Опівночі вбіг у землянку захеканий вартовий:

— Вовки!

— Що-що?! — посипалося з лежанки.

— Вовки! Із півтора десятка, та голодні, — просто на нас полізли.

Ніби для ілюстрації, крізь відчинені двері донеслося з лісу довге понуре виття.

— Я одному по зубах прикладом дав, — кричав зверху Дайош, що був другим вартовим, — хотів, свиня, на груди скочити!

Вартові пам'ятали наказ не стріляти в жодному випадку.

При наближенні ворога треба тихо сповістити землянки. А стріляючи по вовках, не тільки б свій табір сполошили, а й інші табори, що могли почути постріли.

Дід взяв свою рушницю.

— Давно сірих братчиків у нашому лісі не було. Мабуть, із Чорного або ще здальша забігли. А шапки та рукавиці — добрячі з їхньої шкури.

— Підождіть, діду, — одізвався Петренко, — стріляти не будем. Повиють та й побіжать далі, а робити переполох на цілий ліс із-за дурного вовка — годі...

За хвилину прибігли охоронці стайні.

— Вовки! На рушниці лізуть.

Петренко послав підземним ходом козака до Василенка, щоб забрав обидві стійки із протилежного боку в проходи до землянок. Поки сірі вовки витимуть на нашому терені, самі будуть нас сторожити від наближення "червоних вовків".

Непрошені гості завили вже в кущах поблизу землянок.

Взявши про всяк випадок карабінки, виходимо з Петренком і Андрієм на сходинки проходу, не показуючись над землею. Вартових послали до землянки.

Поміж кущами поблискували вогники вовчих очей, що повільно посувалися до підземної стайні. Зачули сірі коней. Зачули й коні ворога, тривожно заіржали. Глухе іржання з-під землі підбадьорило чотириногих "партизанів": жадібно завивши, тіні й вогники посунули скоріше, голосно ляскаючи щелепами. Якийсь, видно, старий вовчило виткнувся на галявину між кущами біля першого проходу до стайні і, голосно ляскаючи зубами, витягнувши хвіст, потягнувся до проходу. А кілька тіней розсілися півколом на снігу. Біля інших проходів теж чулося виття і ляскання щелеп. Хоч двері до стайні були замкнені зсередини, Андрій про всяк випадок посилає козаків попід землею до стайні. Повертаємося в землянку. Якийсь "філософ", лежачи на лежанці, повчає товариша, що збирався йти до стайні:

— Як буде добиватися, то ти двері відхили. Вовк завжди хвостом наперед лізе, а ти його за хвіст дверима й припнеш.

— Атож, — одізвався дід, — припни, Петре, припни. Господарство — хвалити Господа, а ми навіть поганого рябка на припоні не маємо...

— І де вони в чорта взялися саме на Різдво? — клопотався хтось із кінотників.

Дід підкинув до печі дров, щоб нагріти вихолоджену землянку.

— Де-де взялися! Як будемо отут сало підсмажувати та запахи пускати, так не тільки вовки з цілого світа збіжаться, а й леви із Галандії прибіжать.

— Отого б, діду, упіймати та коло хліва припняти! — одізвався хтось із кола.

— Припняти! Дурню! Та ти знаєш, що таке лев? Лев цілого бика на один раз ковтає. А тобою тільки перекусив би, як пес мухою.

Прийшов козак зі стайні, сказав, що вовки вперто добиваються до дверей, в одному місці дряпають землю над стайнею.

Петренко закомандував атаку. Чоловік двадцять, вискочивши із землянок із гулюканням і свистами, відігнали вовків від стайні. Відскочивши в кущі, сірі завели пекельний концерт.

Чорнота, лежачи, приклав до рота руки й протяжно завив, як справжній вовк. Зіскочивши раптово з лежанки, ляпнув себе рукою по чолі.

— Добра думка! Отамане! Наше вороняче кряканнн забагато хлопців у хатах знають. Можуть і ударники довідатися. Робимо нове гасло!

Приклав до уст руки:

— А-у-у-у-у!.. Ну, ти, — кивнув до одного кіннотника, — вий!

Козак приклав руки:

— А-у-у-у-у!

— Тепер ти!

— А-у-у-у-у!

Завив третій, десятий... Одні вили краще, інші гірше, та усіма "диригент" був незадоволений. Найгірше йшла наука мельничанинові Климові, що мав добрий тенор і співав колись у церковному хорі.

Чорнота дратувався.

— Ну, ще раз!

— А-а-а-а-у!

— Та не "а-а-а-у!", дурню чортів! Так улітку лінивий пес позіхає, а не вовк зимою виє! А-у-у-у-у!

— А-а-у-у!

— Погано!

— Що ж ти, Климе, — встряв у науку дід, — у церкві "іже херувими" хіба так виводив, а дурного вовка не втнеш...

Клим відсапнув.

— У церкві, діду, інша справа. Там високо — резонанс іде... А тут що? Руку підніс, і вже стеля — немає де голосу розгулятися.

— А ти, сучий сину, хотів би в церкві вовком завити, щоб розананс попід купол гуляв?!

— Не перешкоджайте, діду, — перебив Андрій, — ну ти... ти... ти...

— А-у-у-у! А-а-у-у-у!

— Не годиться! Ось слухайте добре, як треба вити!

Розчахнув навстіж двері. Вовки завили і соло, і гуртом.

— Чуєте?! Зрозумійте ж, що вовк виє не того, що нічого йому робити! Мороз за хвіст тисне, жерти хочеться! Усе те в голос вкладає. Ну, Климе!

— А-а-у-у-у!

— Щоб ти луснув! Та слухай же, як той виє!

Дід не витерпів.

— А ти б, Андрію, скочив та впіймав їм одного, може, скоріше переймуть від нього, ніж від тебе.

Землянка вибухнула реготом. Чорнота захвилювався.

— Ну, чого іржете? Діду! Будете перешкоджати — нажену до другої землянки. Ну, починаємо. Давай ти, Юрку.

Прикладаю до рота руки.

— А-у-у-у-у!

— Добре. Тільки жадібності, жадібності більше в голос вкладай! Бо ж так і дурний баран не повірить, що то голодний вовк виє. Ну — давай ти! Ти! Ану всі разом!

— А-у-у-у-у!

— Та перестаньте там вити або хоч двері замкніть, — кричав вартовий із проходу, — ті чорти знову підлазять, думають, мабуть, що їхні брати вже коні деруть!

Вовки знову наблизилися до стайні. Троє вовків ляскали зубами за кільканадцять кроків від вартових у проході. Голод — не мама... Але ж бо й спати вже пора. Треба якось позбутися сірих приятелів. Дід розділив жмути соломи з дідуха, запалили сухі соснові гіляки з долівки і цілою землянкою пішли в наступ. Гнали сірих братчиків далеко в ліс, аж перестали оглядатися і побігли геть.

Наступного дня довідалися, що вовки під ранок роздерли на хуторі пса і теличку. Дід запевняє, що цієї ночі знову прийдуть до нас у гостину. Про всяк випадок Петренко сповістив інші табори, що як буде вночі стрілянина, то по вовках. Як щось справді трапиться — кинуть дві бомби.

Ударники вночі в Мельники не верталися, поїхали з Медведівки на Головківку. У Медведівці піймали двох хлопців зі зброєю. Забрали до Кам'янки.

Удень Андрій ходив по землянках і вчив хлопців вити. Увечері сірі гості з'явилися коло табору скоріше, ніж ми сподівалися. Прийшли з іншого боку, від яру, і, повивши з півгодини, полізли гуртом до стайні. Та їм не пощастило. Зранку шість вовчих шкір сушилося на морозі, розтягнуті на кущах. А біля затягнутого у яр вовчого стерва застрелили Чорнота з Бугаєм наступної ночі ще й три лисиці.

Вовки до табору більше не приходили — давали про себе знати на хуторах.

На третій день Різдва була завірюха. Ранком хлопці з 2-ї сотні почули сім револьверних пострілів. Семен Чучупака пішов із козаками розвідати, що сталося. На лісовій доріжці, котра вела на Мельничанські хутори, побачили вовків, що жирували біля трупа. Відігнали їх. По рештках одежі розпізнали незнайомця, що приходив перед Різдвом купувати мед у Мельниках. Мав при собі мішок із бляшаними баньками і пачку різних грошей. Документи годі було перечитати, бо розкисли від крові. Біля розшарпаного тіла лежав наган із вистріляними набоями, були й запасні набої, що не мав їх уже часу закласти. Один вовк був убитий пострілом просто в пащеку, двоє, утікаючи, лишили за собою кривавий слід...

Ударники мали відважного розвідника, та відважними були й непрошені холодноярські "контррозвідники". Між банкнотами царськими, совєтськими, українськими гривнями мав незнайомець нотатки на сірому папері, які у випадку затримання його повстанцями мали б доводити, що він звичайний собі спекулянт сіллю, цукром, медом...

Роботу вовків чекісти спишуть, звичайно, на наш рахунок. Ми б ще були не спішили, подавали б якийсь час із Мельників через "незнайомих" до Кам'янки відомості, підтасовані у вигідному для нас характері, але... сірі не підлягали інструкціям Петренка.

Візити незнайомців до Мельників припинилися. Ударна група з'явилася ще раз і, поїздивши попід лісом цілий день, більше не показувалася. Ліда побувала в Кам'янці й оповідала, що ударників там нема вже кілька днів, куди зникнули — ніхто не знає.

Наступного тижня мороз відступив. Коротка відлига помережила ліс, кинувши на білий килим снігу великі плями голої землі. Вовки з нашого лісу щезли, побігли десь у другий. Можна ходити по лісі не залишаючи сліду.

Стало спокійніше.

Остання молитва діда Гармаша

Одного ранку прийшов зв'язковий-мельничанин.

— Щось воно не теє, — схвильовано сказав він. — Хтось чужий у землянці в Холодному Яру вночі гостював.

Розгорнув клапоть паперу і висипав на килим кільканадцять недопалків.

— Зайшов я вранці до землянки, — продовжував селянин, — треба, думаю, попіл із печі вибрати. Палив учора півдня, щоб стіни підсушити. Вигортаю, дивлюся — сірники спалені, недокурки. Хто ж би тут уночі курив, та ще й сліди у попіл позагрібав?! Якби наші — усі б одним сірником прикурили, та й цигарок готових у нас не чувати.

Ми і селяни курили тютюн місцевий, загортали його переважно в папір із книжок і старих газет. Виходило, що у землянці гостювали якісь "пани з міста". І було їх чимало. Напрошувалася думка: чекісти-ударники з Кам'янки! Походивши вночі по лісі, відпочивали в землянці. Може, й дожидали, чи хто не надійде. Тепер землянка як місце побачень відпадала.

Наступного дня сталася подія, що змінила життя в нашій землянці. Кілька хлопців із дідом Гармашем звалили подалі від табору дерево і порізали його, звичайно під охороною, на дрова. Дід щиро працював, не зважаючи на вмовляння хлопців, і повернувся до землянки блідий, ослаблений. Ліг на лежанку. З годину мовчав, не розплющуючи очей. Потім підвівся й сумно обвів поглядом лісовиків.

— Думав я, що до сотки бодай дотягну. Та, видно, Богові скоріше сподобався. Буду, дітки, вмирати.

— Та що ви? Що ви, діду?! Втомилися трохи, відпочинете — і все гаразд буде.

— Ге — втомився! Чого ж то раніше не втомлювався? Прийшла пора — та й втомився. Сядь коло мене, пане отамане, — поманив дід Петренка, — вислухай мою волю — синам перекажеш.

Дід довго говорив отаманові для синів про хатні й господарчі справи, не забуваючи навіть дрібниць. Втомившись, знову ліг. Щось нечутно шепотів блідими устами, може, молитву, може, щось пригадував. Лежав довго, вже й не шепочучи. Беру дідову руку і намацую пульс. Бився рідко й слабо, ледве чутно. Старе серце закінчувало службу. Дід глянув на мене і став важко підводитися. Допомагаю йому. Обвів нас урочисто поглядом.

— Висповідатися б, Тайни Святі прийняти, та не доживу вже, щоб увечері в селі. Скажете синам, щоб мене поклали коло старої, на тому місці, що я собі приготовив. А ви, дітки, хто України діжде, прийдіть до мене — молебень відправте. Думав, сам діжду, та Господня воля.

Дід важко відсапнув.

— Може, скривдив кого, скверним словом обізвав. То не по злобі я... Простіть...

— Бог простить! — сумно загомоніла землянка.

— А тепер вийдіть, дітки, на годинку — на самоті хочу Богові рахунок здати.

Виходячи з останніми, бачу, як дід, важко зсунувшись із лежанки, став на коліна. Грудьми і руками оперся на край лежанки.

Як повернулися згодом до землянки, він лежав мертвий на долівці. Серце зупинилося під час молитви.

Поклали його на килим на лежанці, склали руки, засвітили в головах лойовий каганець. Клим уголос читав по пам'яті заупокійні молитви. Натиснулося козаків із других землянок. Холодноярці стояли понурі, пригноблено поглядаючи на те, що кілька годин тому було веселим жартівливим дідом Гармашем.

У землянці повівала сумними крилами не звичайна знайома — червона смерть у запалі боротьби, а довгими роками очікувана, неминуча, страшна біла смерть, від якої нікого не вирятує ні відвага, ні гнучкість м'язів, ні розум.

Уночі тіло діда відправили до синів у село...

"Червоні вовки"

Тієї ж ночі край лісу коло хуторів загинули три козаки 2-ї сотні, що ходили вночі на хутір за харчами. Були вбиті в короткому бою кількома розривними кулями кожний. На обличчі одного виднівся слід собачих зубів.

Ходило за харчами вісім хлопців. П'ятеро втекли. Вони й оповіли, що сталося. Йшли на хутори двома групами: троє попереду — останні декілька десятків кроків за ними. Як вийшли з лісу, а перша група вже минала круг-

лячок тернини на полі, вискочило з нього кілька десятків чоловік із криком: "Стой, рукі ввєрх!" Разом із чекістами з гарчанням вискочив із засідки великий пес. Хлопці почали стріляти. Трьох, що були ближче, вбили, решта вскочили в ліс і втекли. Чекісти наздогін стріляли розривними кулями, що вибухали, вдаряючись у дерева.

Ударники полюють на нас під лісом, як на зайців. Хто зна, чи матроси мають досвід, але з ними лопатівці, які в лісовому житті орієнтуються добре.

Удень робимо перевірку на хуторах і у лісничівках, чи не було ударників. Ні звечора, ні вночі, ні вранці ніхто чекістів не бачив.

Наступної ночі загинув козак 3-ї сотні, що йшов із товаришем на зв'язок до Петренка: Галайда хотів сповістити, що до грушківської цукроварні приїхав повітовий продовольчий комісар під охороною Кам'янського караульного батальйону. Перевірив книги і магазини, а на ранок замовив підводи, щоб вивезти чималу кількість цукру. Грушківчани через Галайду запитували, чи випустити червоних з цукром, чи вночі напасти.

Почувши в лісі стрілянину й вибух бомби і не дочекавшись повернення зв'язкових, Галайда сам передав грушківчанам, щоб червоних не зачіпали. Задиратися тепер із ними в самій Грушківці не варто, тим більше що большевики могли обстріляти село з гармат бронепотягів.

А зі зв'язковими сталося таке: на стежці в кущах поблизу Кривенкового яру їх несподівано оточили чекісти. В перестрілці одного козака вбили, другий прорвався й побіг, переслідуваний собакою, що давав ударникам знати, куди біжить втікач. Козак, кинувши бомбу, відлякав пса. Щоб заплутати слід, хлопець зробив кілька великих петель. Нарешті, виснажений, дістався до нашого табору.

Підсиливши про всяк випадок варту кулеметниками, радимося, що робити. Груди пекло почуття ображеної гордості, що якихось чотири десятки червоних башибузуків порядкує у наших володіннях. Ми вже не сумнівалися, що вони отаборилися десь у лісі, викопали землянку, вдень сплять, а вночі полюють. Запас харчів поповнюють уночі безпосередньо із Кам'янки. Але ж мусять мати воду.

Мельничани почали згадувати місця в лісах, де є кринички, але Петренко закомандував збір. Відібравши сотню хлопців, повів швидким кроком до грушківської дороги. Вже по дорозі сказав мені:

— Якщо червоні отаборилися по той бік грушківської дороги, то мусять перескочити її. Сповістимо Галайду й Семена Чучупаку, щоб вели своїх людей до дороги. Зробимо вздовж неї засідки. З тієї ділянки лісу, де ганялися за зв'язковим, ударники ще не встигли перейти дороги. Якщо не переходитимуть, значить, таборують по цей бік.

Перескочивши дорогу, посилаємо міцні групи з гранатами за другою і третьою сотнями. Робимо засідки з одного боку — від монастиря аж до повороту дороги на Грушківку. За дві години встигли добре замерзнути.

Уже світало. Раптом на відтинку 2-ї сотні вибухнула стрілянина, потім стихла.

Прибіг зв'язковий і доповів: проти групи Семена Чучупака вискочив на дорогу собака і, мабуть зачувши засідку, повернув назад. Сипонули по ньому навздогін, та не поцілили. З-поміж дерев по той бік дороги кілька разів вистрелили розривними кулями. На сальву 2-ї сотні з рушниць і кулеметів відповіді вже не було. Видно, стріляла розвідка ударників, що йшла із собакою попереду групи.

Звичайно, зробили по-дурному, виявивши себе. Треба було вичекати, дати ініціативу чекістам, а тим часом сповістити сусідні групи. Та що казати... Зрештою, мерзли недаремно: переконалися, що "сусіди" на день хочуть перейти в ту частину лісу. Отже, там і замешкали.

Уже розвиднювалося, може, заженемо ще їх десь у тісний куток.

Між деревами за дорогою несподівано знаходимо труп матроса, поціленого в голову випадковою кулею. Одягнений був у теплий шкіряний комплект на хутрі. Мав коротші карабін, револьвер, морський ніж, чотири бомби, близько трьохсот набоїв у набійницях — усі з чорними пасочками на гільзах, усі розривні, зроблені ще для вжитку на фронтах Світової війни — попри заборони міжнародних конвенцій і конференцій.

Забравши з чекіста все потрібне, викинули його труп на дорогу. Хай свої, як знайдуть, заберуть і не хвилюються, що, може, потрапив у полон до "бандитів".

Обережно прочісуємо лавами кілька ділянок лісу, та даремно. Чекісти зникли.

Бугай, що замість собаки "нюхав" сліди на мерзлій землі, віднаходив і губив їх. Мусив визнати, що ударники вміють по лісі ходити, щоб противника збити зі сліду. Напевно, бандюги Лопати водять.

Повернувшись до землянок, завалюємося спати. Треба змінювати день на ніч, і навпаки. Вночі треба бути напоготові, бо собака може привести чекістів до землянок...

Під вечір землянка ожила. Поївши кулешу, Чорнота довго нараджувався в кутку з Бугаєм, потім із Петренком.

Ставши на лежанці, Андрій зірвав зі стіни один із новіших гобеленів і, розрізавши його кинджалом, кинув півкилима Бугаєві. Розрізавши ще раз, обмотали собі чоботи і обв'язали шнурками.

— Тепліше буде чатувати, та й пес слід не так скоро винюхає, — пояснив Бугай.

Андрій стиснув мені руку.

— Бувай, брате! Прийдемо завтра ввечері.

— Може, я з тобою...

— А на лихо ти мені здався! Тут за дівчину не перевдягнешся, треба вміти "слід нюхати".

Чорнота і Бугай взяли запас гранат, набоїв, хліба з салом і пішли вистежувати "червоних вовків", щоб проникнути в таємницю їхнього буття в нашому лісі.

Ніч минула спокійно. Вранці довідуємося, що ударна група побувала вночі в Мотриному монастирі. Не турбуючи черниць, що злякано дивилися

на них із вікон, оглянули всі закутки. Монастирському старому собаці, що підняв було тривогу, вовк-розвідник по короткій боротьбі перекусив карк і заспокоїв навіки.

Чорнота з Бугаєм прийшли під вечір. Розвідка вдалася наполовину. Ніч пересиділи на дубах поблизу вбитого матроса. Видряпалися на них за допомогою аркана. Під ранок чекісти підійшли лісом понад дорогою, де ми минулої ночі влаштовували засідки, і, уважно оглянувши ліс довкола, забрали вбитого товариша. Чорнота і Бугай злізли з дерев і пішли назирцем. На Буді кілька ударників відділилися і заскочили на лісничівку. Нікого не турбували, лише пустили на лісникового рябка свого вовка. Тоді забрали кілька курей і прилучилися до своїх...

Андрій із Бугаєм йшли за групою аж до кущів між урочищем Буда і Скарбовим яром. Там їхній слід і згубили.

Зруб у тій гористій місцевості досить великий, місце, щоб заховати землянку, добре, та й криничок лісових було там декілька. Для нас той кінець лісу був невигідний, бо межував із полями, що прилягали до кам'янської дороги. Але чекістам цього й треба.

Наші розвідники пролежали день на найвищому шпилі, пильно оглядаючи місцевість, чи не закуриться десь над корчами димок із землянки, чи не покажеться де постать ударника на стежці до кринички або по своїй потребі. Не зауважили нічого.

Міркували так: якщо ударники забрали труп, захочуть, певно, відправити його вночі до Кам'янки; якщо взяли на лісничівці курей, значить, запас харчів у них скінчився. Отже, звечора підуть полями до Кам'янки, а під ранок вернуться з харчами. Побачивши їх на полі, можна простежити шлях до криївки. Полювати на них край лісу нема сенсу, бо знищити всіх не вдасться. Хлопці відважні... Краще виявити криївку і напасти на неї серед дня, як спатимуть.

Опівночі Чорнота і Бугай знову пішли "нюхати". Вернулися перед полуднем веселі й задоволені. Все вдалося найкраще. Побачили чекістів, що на світанку вже верталися із клунками з Кам'янки назирцем, і по свіжих слідах йшли за ними, поки вгледіли в гущавині вартового, що над проходом до землянки годував пса шматками ковбаси й сушеної риби. Андрій із Бугаєм вилізли на близький горб, роздивилися. Близько двох годин приглядалися до місця, де в кущах ховалася землянка. Чекісти, мабуть, думають, що ми не здогадуємося, що вони поселилися з нами по сусідству. Лише один вартовий охороняє у проході, і то сидить, покладаючись цілком на очі й слух пса. Вітерець допоможе обдурити чотириногого розвідника — бо повіває сьогодні з протилежного боку. Можна підійти ярком кущами до самої землянки й заатакувати вхід.

Нема чого гаяти часу. Збірка! Помчали кінні зв'язки до Чучупаки й Галайди, щоб вели свої відділи на з'єднання з нами в лісі за Будою.

Зібравшись в умовленому місці, розподіляємо ролі. Петренко відібрав п'ятдесят чоловік — ударну групу, яка під його командою мала напасти на

землянку. Кожний мав на поясі по дві-три ручні гранати. Інші під командою трьох сотників пішли замкнути яри й виходи довкола землянки на випадок, якщо чекістам вдасться прорватися.

З Чорнотою й Бугаєм попереду наша група підкрадалася кущами до криївки. На завороті одного ярка Андрій обернувся і приклав до уст палець. Знак передався по ланцюжку козаків. Бугай піднявся на схил і поліз рачки в кущі. За кілька довгих хвилин з'явився знову і дав знак рукою.

Тихо піднімаємося на схил і рачкуємо за Бугаєм у другий яр. За одним із закрутів яру, в поросломy густими кущами заглибленні, сховався. Непомітно підлізти можна було на тридцять кроків до виходу землянки. Хіба собака зауважить раніше. Та навряд чи зачує здалеку — бо досить сильний вітерець повівав у наш бік.

Як вовки, тягнемо нечутно ногу за ногою. Яр завертав праворуч. Бугай і Андрій тихо лягли там, де темний схил межував зі снігом, що лежав на дні яру. Поплазували боком, не спускаючи очей із близенького обрію. Ліг Петренко, тоді я, припали до землі й козаки... Посуваємося повільно, оточуючи заворот схилу. За поворотом схил яру заломився в котловину. Андрій та Бугай уже минули місце, де була землянка. Приглушуючи биття сердець, слухаємо, як висвистує веселу мелодію вартовий біля входу. Ставши на поверхні, він міг бачити над кущами і понад нами яр, але не міг вгледіти нас, що були за двадцять кроків, під самим берегом западини.

Електричним струмом вдарило по наших нервах тихе тривожне гарчання пса. Петренко одразу свиснув. Лава зірвалася й кількома стрибками вискочила нагору. Вартовий підхопив до плеча карабінку, й розривна куля розвернула груди Петруся, що із гранатою біг до входу. Одержавши десять куль, вартовий впав у яму проходу. Собака, грізно загарчавши, кинувся назустріч і стрибнув на Петренка. Але, діставши прикладом штуцера по голові, упав приглушений.

— Пса не чіпати! — крикнув Бугай і відштовхнув козака, що намірився пристрелити чотириногого ворога.

Закинувши "п'яному" від удару вовкові на шию аркан, Бугай намотав другий кінець на корч. У проході з'явилося кілька чекістів, що зірвалися зі сну. Їх привітали кулями, і вони попадали назад. За ними в прохід ми пожбурили гранати, та їх вчасно викинули спритні руками. А за ними ще з півдесятка ворожих бомб. Припадаємо до землі, жадібно хапаємо гранати, що зловіще шипіли, і кидаємо назад у прохід. Там вони і вибухнули. Одна, що в своєму чотирисекундному шипінні робила вже третій тур, — не долетіла, вибухнула в повітрі. Деякі розірвались у нас за спинами у лісі, не зробивши нам ніякої шкоди.

Крики в землянці стихли. Чекісти закрили вхід грубою вовняною кошмою.

Петренко подав команду, і десяток гранат, пошипівши трохи в руках, полетіли в яму проходу. Зацокотів ручний кулемет, загавкали рушниці. Ми стріляли у горішню, видну нам, частину входу. Колективний вибух гранат

зірвав не тільки кошму, а й дошку із землею над входом, відкривши землянку. З неї вирвався панічний крик. А козаки кидали нові гранати. Чекісти спершу стріляли, викинули кілька гранат, але отримали їх назад.

Після нових вибухів бомб у землянці опір припинився. Звідти долітали лише невиразні крики і зойки. З діри вирвалися клуби чорного диму, відблиски полум'я. Тріщали здетоновані вибухами гранат розривні кулі. Вкинувши для впевненості ще три десятки бомб, припиняємо штурм. Голосів уже не чутно. Тріщать лише набої, й валить дим зі смородом нафти.

Розкидаємо кущі, якими було замасковано землянку. Накрита вона була невеликим шаром землі поверх дощок. Стіни деревом не обкладені, не видно й печі. Між розірваними трупами валялися рештки двох примусів та двох залізних плиток, якими опалювали землянку, нагріваючи їх на примусах. Валялися коробки з консервами, шматки ковбаси, сухої риби, сала... Горіла велика банка нафти. Чекісти загинули не тільки від наших гранат, а й від своїх, які здетонували.

На трупах горів одяг. Полум'я пригасили землею. Кілька хлопців, закотивши рукава, полізли в яму. Викинули наверх зброю й уцілілі бойові припаси, кілька ушкоджених рискалів, сокиру. Дострелили поранених.

Яму засипали землею і прикидали хмизом. Вкопали кущі. Потепліє — заростуть травою. Чи довідається колись ВУЧК, де поділися вислані нею матроси? Чи знайде коли хтось спільну могилу нахабно-відважної ударної групи, що на свою біду посміла не вшанувати звичаїв Холодного Яру?

Камрад

Бугай із двома товаришами вже зайнялися собакою. Той дико гарчав і кидався на всі боки, затягаючи на собі петлю. З трудом вдалося хлопцям обезвладнити пса, взявши на шнури, прив'язані з двох боків до ошийника. Удвох тягнули його на шнурах. Інші підштовхували ззаду рушницями. Гарчав і впирався, намагаючись вхопити когось із нових господарів зубами за ногу.

Тіло Петруся віднесли до Мотриного монастиря й поховали на монастирському цвинтарі по-християнськи. Пішов Петрусь на побачення з жінкою, за якою так нудьгував і журився.

Із псом, що міг стати для нас неоціненним товаришем, було багато клопоту. Зробили для нього буду-землянку коло стайні, бо не було й мови, щоб взяти із собою до землянки. Прив'язали на два зчеплені ланцюги. Цілу ніч вив і гриз ланцюг. Наступного дня те саме. Їсти не хотів. Покусав кількох козаків, що хотіли приручити його й частували шматками підсмаженого сала. Не звертав зовсім уваги, як хтось підходив до табору, — не моє, мовляв, діло...

На четвертий день лежав ослаблений і гірко зітхав. На п'ятий наш Чекіст почав їсти. За тиждень дозволяв уже себе гладити і мовчки виконував

накази Бугая, що мав на пса найбільше прав. Лігши біля буди, Чекіст уважно приглядався мудрими очима, як козаки виводили із землянки коней. Зітхав, неначе пригадуючи щось. Може, фронти Світової війни, німця, що був його першим господарем і вчителем. Може, згадував того москаля, що, отримавши у свої руки чотириногого борця за могутність німецької імперії, зробив з нього борця за червону московську імперію. Може, намагався збагнути, чому люди стріляють один в одного — тому, що різний запах мають? Хоч вовк не здогадувався, що став борцем за волю України, одначе вже насторожував вуха й тривожно гарчав, коли хтось підходив до табору.

Сонячного ранку хлопці вивели із землянок коней — чистили і поїли їх надворі. А Чорнота взявся експериментувати — він добре володів німецькою мовою. Ставши осторонь за Чекістом, почав вимовляти різні собачі клички німецькою мовою. Пес час од часу обертався і поглядав на Андрія, але без особливого зацікавлення. Згадавши кілька десятків кличок, Андрій розвів руками й "занімечив" до Чекіста:

— Або ти забув вже, як звали тебе, камраде, або я...

Почувши слово "камрад", пес зірвався й здивовано подивився на Андрія. Перервавши речення, Чорнота ще раз "камраднув". Чекіст рвонувся до нього і вперше голосно загавкав.

— Ага-а! То тебе Камрадом звали! — вигукнув Андрій. — Мій любий Камраде! Мій мудрий Камраде! — пестив він Чекіста.

А собака, ставши передніми лапами на груди Чорноті, радісно скавулів, намагався поцілувати в обличчя. У вовкові прокинувся "приспаний німець".

Урочисто оголосили по землянках, що кличка Чекіст скасовується, а повертається ім'я Камрад.

На ніч ударив добрячий мороз. Камрада забрали до землянки. Обнюхав уважно кожного, всі кутки в землянці й ліг коло дверей. Та тільки вартові, які змінювалися, відхилили двері — шуснув між ногами й, радісно заскавулівши, зник у кущах.

Петренко накинувся на Бугая, що йому забагнулося возитися із чекістським псом. Краще було пристрелити відразу. Тепер побіжить до Кам'янки й ще, чого доброго, приведе червоних.

— Не журіться, пане отамане! — відповів Бугай. — Що йому Кам'янка?! Те, що й потяг, яким із Києва приїхав. Побіг старих господарів шукати. Побачить, що й сліду по них немає, та й прибіжить назад. Пес — не чоловік. Годі вимагати від нього, щоб отак раз-два — і того, кому служив, зрадив.

Опівночі Камрад тихо заскріб у двері землянки. Чорнота і впустив його. Увійшов і ліг коло ніг, винувато замахавши хвостом. Андрій відшукав шматок килима і постелив під стіною. Камрад покірно ліг і, поклавши голову на лапи, зітхнув.

Годинник продзеленчав три години. Бугай, який мав іти вартувати, натягнув на вуха лисячу шапку, рукавиці, взяв рушницю і поманив рукою Камрада, що пильно стежив очима за його рухами.

— Камрад! "Кум гир", брате, на варту!

Камрад слухняно встав і пішов за Бугаєм вартувати.

Після ліквідації матросів дні й ночі минали спокійно. Червоні не з'являлися. Видно, "товариші" вирішили зачекати. У большевицьких газетах, які час од часу приносили розвідники, червона влада якийсь час форсувала клич: "Все на Врангеля! Добить крымскую гидру контрреволюции!" Потім з'явилися повідомлення, що "гідра" вже в Чорному морі... ЧК очищує Крим від решток "білих банд".

Не можна сказати, що ми зраділи цьому. Поки був ще Врангель у Криму, поки москалі між собою билися — для нас було більше надії.

Довідалися, що перемогти у Криму червоним допомогли природа і... Махно. Замерз Сиваш, який рідко коли замерзає. Це дало можливість червоним вдарити на білий фронт із тилу, оминувши неприступний Перекоп. Може, і не пішло б у червоних так добре, якби не послужливий землячок Махно. Партизанський "батько", якого підтримували сиваські рибалки, показав, як та куди треба переходити, як, настилаючи очерет і дошки, перевести по тонкому льоду гармати й кінноту. До того ж сам зі своїми відчайдушними козаками перший увірвався до Криму.

Слідом за повідомленнями про перемогу з'явилася у червоних газетах нова сенсація: "Зрада бандита Махна". "Захопивши велику кількість бойових припасів, — писали большевики, — банда Махна прорвалася через Перекоп і пішла на Україну. В погоню вислано дві дивізії червоної кінноти".

А холодноярці в землянках "політикували", розв'язували, кожен по-своєму, пекучі питання завтрашнього дня і нудьгували без "роботи".

Негероїчна смерть тов. Вільгруде-Соколова

"Простуджений" патефон хрипло вигравав московську "Разлуку", а під той акомпанемент півсотні горлянок співало українських пісень, кожен свою... Тож ми з Петренком і Чорнотою кричимо, щоб почути один одного.

Увійшов наш Алхімік, що мешкав у іншій землянці. Хлопці перестали співати і нашорошили вуха. Може, що нового скаже...

Піротехнік поздоровкався і підійшов до заглиблення у стіні біля дверей. У ньому лежало близько сорока кілограмів вибухових матеріалів.

Витягнувши спідсподу грудку пироксиліну без "обшивки", Алхімік уважно оглянув, обмацав і понюхав її.

— Що, може, скис? — зауважив хтось із "філософів".

Алхімік підійшов і сів коло нас.

— Стіни холодні, у землянці палиться, витворюється вогкість. Пироксилін розбухати почав. Почався хімічний процес... Від землянки може й сліду не залишитися.

— Чорт її бери, землянку, другу викопаємо, аби нас не зачепило! — зауважив "філософ".

Отаман крикнув на хлопців і почав нараджуватися з піротехніком.

У розмову втрутився Чорнота:

— Хлопці залежуються, коні застоюються, піроксилін псується. Поїду я, отамане, а по дорозі й піроксилін десь використаю, щоб дурно не пропав.

— Їдь. Одвідай Загороднього і Хмару.

— Юрко теж зі мною, — кивнув Чорнота в мій бік.

Зі свого боку натискаю на отамана і дістаю дозвіл.

Кіннотники весело заворушилися і почали оглядати зброю.

Увечері більше тридцяти вершників виїхали з Холодноярського лісу в напрямку залізниці. Запас вибухових матеріалів розмістили в кобурах біля сідел. Між десятою і одинадцятою три залізничні містки на лінії Кам'янка — Фундукліївка вилетіли в повітря.

Ранком ми були вже в таборі отамана Загороднього, в лісі біля Розуміївських хуторів. Загін Загороднього виглядав досить пікантно. Всі хлопці — у будьонівських рогатих шапках із великими червоними зірками, в нових шинелях із червоними поперечними смугами на грудях.

З кулеметної тачанки стирчало древко шовкового червоного прапора. На одній стороні напис: "84-му кавполку — от коммунистических и комсомольских организаций г. Бердичева".

Загородній захопив потяг із будьонівським обмундируванням. Півтисячі нових комплектів вивезли до лісу. Загородній послав зв'язкових до Хмари, щоб той привів одягти чорнолісців.

Та Чорноліський полк був у рейді. Доведеться чекати в лісі, поки зв'язковий знайде його, бо вивозити цінну здобич у села небезпечно. Шкода, якби пропала.

Вирішуємо з Чорнотою, що Загородній мусить поділитися. Отаман не заперечував.

На третій день селянин із хутора приніс звістку, що до села, верст за вісім від лісу, прибув комісар з упродкому та кільканадцять продармійців і деруть "развйорстку".

Вирішуємо, що я і Загородній, взявши двадцять п'ять хлопців та одну тачанку з кулеметом, поїдемо і дамо москалям чосу.

Холодноярці, що мали їхати зі мною, переодягнулися. Я теж "обернувся на будьонівця". До того ж поклав до кишені документи покійного ад'ютанта 84-го кавалерійського полку, серед яких і грамоту ВЦИК на орден "Красного знамєні" за бої на "польському" фронті. Козак Загороднього, що відправляв ад'ютанта на той світ, приніс мені й сам орден. Чіпляю його собі на груди.

Виїхали з лісу. Снігу майже немає. Дорога добре втоптана. Версти за три, коли ми вже мали звертати на бічну дорогу, помічаємо на шляху відкрите авто, що їхало нам назустріч.

Загородній весело потер руки.

— Якесь начальство... Бог нам у руки пхає. Може, сам голова повітового ревкому.

Кажемо хлопцям, що коли спинимо авто, щоб вони, ніби прислухаючись до розмови, оточили його і на знак Загороднього наставили рушниці між очі тим, хто буде в авто. В першу чергу треба стежити за водієм. По-московськи говоритиму я, бо чигиринський акцент Загороднього відразу виказував його національність.

Не встигли ми ще дати знак, щоб авто спинилося, як шофер сам зменшив хід і спинив машину.

Під'їжджаємо. На шофері — кенгурова доха. В авто — якісь два "добродії" у розкішних дорогих хутрах, видно, не з абиякого великопанського плеча зняті.

Один із них піднявся.

— Какая часть?

— Третій ескадрон 84-го кавполка.

— Слушайте, тавагіщі, — заговорив "добродій" у хутрі з легким жидівським акцентом, — тут дагога безапасная? Нам гаварілі, што тут бандіти. Нам нада на Кремєнчуг.

Вдаю здивованого.

— Ви рєшаєтєсь так спакойна єхать?! Тут же бандітов к чертям! Ми вот виєхалі на апєрацию протів Загороднєва. А там дальше апєріруєт конная банда Хмари. Вчєра в дєсяті вєрстах атсюда, па етой самой дароґе, ана адбіла наш абоз.

Обличчя "товаріща" скривилося. Він мовчки переглянувся з іншим. Тим часом хлопці оточили авто. Тримали рушниці, зачеплені ременем за шию, і з цікавістю прислухалися.

"Добгодій" потер рукою чоло.

— Вот што, таваріщі! Ви нас атправітє в свой штаб, а там нам дадут ахрану дальше. Ми нє будєм бистра єхать, і ви успєєтє за намі.

— Нє можем. Іспалняєм баєвой пріказ і далжни єхать сваєй дароґой.

"Добгодій" гордо звів брови і ласкаво посміхнувся.

— Ісполнітє как лучше сваі абязатєльства перед пролєтарскім ґасударством і правітєльством. Я — начальнік Подольской ґубчєка Вільґруде-Соколов, а ета таваріщ начальнік ґубрєвкома Козіцкій. Ми с Вінніци вєзьом важниє матєріали в Харьков. І ваабщє імєєм важниє дела к Всеукраінскай ЧК і ЦК кампартіі. Панімаєтє?

Коли я почув, з ким розмовляю, у мене від радості аж під серцем залоскотало. Певно, те саме відчув і Загородній, бо, не витримавши, махнув рукою. Десяток рушниць уставилося "товаріщам" в очі.

Водій пірнув у авто. З-під керма виглядала лише його спина. Той, що розмовляв зі мною, зблід і збентежено підняв руки. Голова ревкому, зробивши жахливо-розпачливу міну, підніс праву руку і вистрілив собі в скроню з маленького "Браунінга", який тримав у рукаві.

Забравши в усіх зброю, впихаємо зв'язаного предґубчека на тачанку, а тіло ґубревкома перетягуємо на переднє сидіння. Із Загороднім сідаємо ззаду. Револьвери скеровуємо у плечі шофера.

Забувши про продкомівців, вертаємося на хутір під лісом. Далі їхати шестиособовий "Пірс" не міг.

Виносимо з авто до хати скриню з паперами та велику бляшану банку з золотими перснями, бранзолетками, годинниками. Деякі речі — з дорогим камінням. То їхало до Харкова добро розстріляних "буржуїв". Окрім того, було в авто вісім банок із варенням та кошик із тістечками, цукерками, печеними курми чи качками. Було кільканадцять пляшок витриманого вина (з гербами графа Грохольського). "Пролетарі", як видно, розумілися на таких речах.

Забираємо до хати і голову губчека. На його обличчі вже не залишилося й сліду того наполеонівського виразу, з яким розмовляв зі мною на шляху. Був прибитий і нещасний.

Переглядаю його особисті документи: посвідчення, що т. Вільгруде-Соколов є членом колегії Всеросійської ЧК у Москві; наказ, підписаний Дзержинським, щоб Вільгруде-Соколов негайно виїхав на посаду голови Красноярської губчека... Найбільший в історії світу кат висловлював у наказі впевненість, що Соколов, якого він знає як "доброго працівника" й організатора, виправдає його довір'я і очистить Сибір від "контрреволюції".

У партійному білеті в шовковій червоній обкладинці було зазначено, що т. Вільгруде-Соколов є членом компартії з 1917 року. В білеті лежав рівненько складений власноручний лист Леніна. В ньому Ленін хвалив тов. Соколова за "класову чуйність і стійкість", дякував за "самовіддану роботу", висловлював надію, що незабаром тов. Вільгруде займе становище голови Вселатвійської ЧК.

Окремо лежало декілька листів від Дзержинського, у яких старший кат повчав молодшого. "Благодарственная грамота" від ВЦИК. Диплом на "почесну зброю" від Всеросійської ЧК. Знову наказ Дзержинського: "Красная армия очистила Украину... Как человек, который имеет опыт в очистке прифронтовой местности от внутренней контрреволюции, немедленно выезжайте в распоряжение ВУЧК. Надеюсь, что и на этот раз оправдаете надежды, которые на вас возлагаю".

"Попрацювати" Вільгруде-Соколов уже встиг. Про це свідчила пачка протоколів засідань колегії ЧК, що лежала між іншими паперами в скрині. Це були довжезні списки людей. Навпроти кожного прізвища — напис грубим червоним олівцем, одна велика літера Р. (розстріляти). І підпис: Вільгруде-Соколов. Члени колегії підписували ті протоколи пізніше, лише для форми. Всі протоколи датовані днями останніх трьох місяців. Приблизно підрахувавши, отримую цифру в чотири тисячі розстріляних. Усі прізвища розстріляних, за малим винятком, українські. Проти кожного написано — вік, заняття, коротке "обвинувачення". Вік — від п'ятнадцяти до сімдесяти; особи обох статей. Заняття — переважно хліборобство. Обвинувачення: "петлюрівщина", "вороже ставлення до совєтської власті", "агітація проти большевизму", "переховування зброї", "переховування бандитів", "затаю-

вання хліба від власті", "контрреволюційна проповідь у церкві", "шовіністичне навчання дітей у школі"...

Голова Подільської ЧК вивозив до Харкова таємні документи.

У скрині в окремій обгортці лежали таємні накази ВЧК із Москви. Короткі, лаконічні, жорстокі. Досі жалкую, що не вивіз їх за кордон.

Наведу по пам'яті зміст одного документа.

Дзержинський писав, що за відомостями, які він отримав, в Україні після зайняття її червоним військом значно поширилися "шовіністичні настрої". "Куркульське" село і українська інтелігенція мріють про Самостійну Україну. З огляду на те, що війна з Врангелем, Петлюрою і поляками ще не скінчилася, це несе велику небезпеку для існування "советської власті" в Україні. Треба дати відчути населенню тверду руку. А тому він наказує головам усіх губернських ЧК в Україні масово розстрілювати осіб, стосовно яких є хоч підозра. Необхідно розстрілювати й тих, хто має вплив на населення або користується повагою — навіть якщо він і не виступав проти совласті. Списки таких осіб після розстрілу вивішувати в людних місцях із зазначенням, що вони розстріляні за те, що збиралися боротися проти большевиків. Розстріли треба провести так, щоб ефект залишився надовго, щоб населення боялося і мріяти про Самостійну Україну.

Нижче йшли цифри плану розстрілів у окремих містах. В Одесі й Києві мали розстріляти по вісім тисяч чоловік. У Полтаві, Харкові, Катеринославі та Вінниці — по шість. У Житомирі та Єлисаветграді — по чотири тисячі. В Чернігові та Херсоні — по дві. Головам губернських ЧК наказувалося негайно виробити плани розстрілів у повітах...

Переглянувши накази, встаю із-за столу і підходжу до Вільгруде-Соколова, який розмовляв із Загороднім. Блідий голова Подільської ЧК тремтячими губами все допитувався отамана, чи ми його вб'ємо. Хвилину дивлюся на його випещене інтелігентське обличчя. Його перелякані очі бігали із псячо-покірним благанням. У них був тваринний жах. Душу огорнула огида і лють.

— Тебе не просто вбити, а жили з тебе треба тягнути!

Чекіст скривився.

— Таваґіщі... Добґодії... Я помилявся... Я тільки тепер зрозумів... Мені наказували... Я більше не буду... і комуністом не буду... Я виїду зараз за кордон, до батьків... Я ще молодий... Не вбивайте мене...

— Ти тепер тільки зрозумів? А як ті, що у списках, майже діти, дівчатка напровесні життя, просили тебе не вбивати їх, ти тоді не розумів?

Неймовірно хотілося збити нагайкою до крові ту випещену мордяку. В зляканому голосі акцент відчувався сильніше.

— Ти жид?

— Нєт-нет! Єй-богу, нет! Я хґістіанін... Ґазвяжите мнє ґукі — я перекґещусь!

Мені стало смішно, що приятель грізного Дзержинського, ворог, що пролив море крові, так ганебно рятує себе від смерті. Марно рятує.

Загородній поклав мені руку на плече.

— Я думаю, Юрку, що не маємо чого з ним довго возитися. Ще станеться яка несподіванка.

Киваю мовчки головою. Отаман обернувся до козаків.

— Візьміть його, хлопці! Заведіть отуди, за рів!

Чекіст зі сльозами в очах упав на коліна.

— Добґодії! Я вас умаляю! Не убівайте! Деґжитє мєня у себя, я напішу Дзеґжинскому, Манцеву, оні за мєня дадут вам тисячу ваших людей — каво самі захатітє!

Загородній поплескав його по плечу.

— Ти б тоді ще не одну тисячу розстріляв... Ні, ти таки вже будеш наш!

Півмертвого від страху чекіста витягли козаки з хати і повели через город. Коли за ровом стали, Вільгруде-Соколов упав на землю і заревів нелюдським голосом. Намагався цілувати козакам чоботи. Зблиснули шаблі, пролунав постріл, і хлопці відійшли.

Авто прикидали у клуні снопами. Шофер розповів, що він із Могилева; дім у нього забрали большевики, а самого мобілізували возити голову губчека. Не дуже вірилося, щоб такі важні "парсуни" довірили возити себе якомусь мобілізованому "буржую". З Чорнотою переконуємо Загороднього, що цей тип чимось заслужив довір'я в ЧК. Для спокою краще послати його вслід за головою губчека. Та Загородній уперся — його приваблювала перспектива поїздити на авто, а серед партизанів, як на гріх, шофера не було.

Полонений був українець, мав службову посвідку на прізвище Спасибенко. Приставили до нього добру "опіку", щоб не втік. Загородній, порозмовлявши зі Спасибенком, каже, що зробить із нього доброго партизана. Андрій пророкує Загородньому, що Спасибенко, хоч і гарно називається, завезе його колись під дурного хату.

До кулешу того дня мали панські додатки. Випили за упокій душ Козицького і Вільгруде, щоб легко їм на тому світі гикалося, поїли і кури, і вино, і тістечка з варенням.

Разом із кіннотниками та кулеметниками Ларіона Загороднього була нас майже сотня. Ми розділилися на дві частини. Щоночі одна півсотня ночувала у лісі, друга — в селі.

Під ранок ті, хто вернувся із села, привезли вістку, що Хмара з полком ночує за кільканадцять верст від нас. Можливо, що зв'язковий Загороднього, який пішов у інший бік, чорнолісців не зустрів.

Ларіон заявив, що їде до Хмари на авто. Запрошує і мене.

Залишаємо Чорноту "на хазяйстві", а самі з десятком козаків і шофером на тачанці їдемо на хутір, де було заховане авто. Викотили його з клуні, розігріли двигун. Сильний "Пірс" почмихав і загув рівненько. Бензину було ще на двісті верст. На дверцях авто — червоні зірки і літери "ЧК". На радіаторі — червоний прапорець і ті самі літери — "ЧК". Шофер спокійний, жартує. Ми теж жартуємо — обіцяємо йому п'ять куль у потилицю, якщо

авто в дорозі без потреби зіпсується чи буде їхати не туди і не так, як ми схочемо.

Сіло нас п'ятеро, всі в будьонівських уніформах. Дали і Спасибенку рогату шапку із червоною зіркою. Козак із ручним кулеметом сів попереду, поруч шофера. Поїхали.

За кілька верст зустріли в полі дівчину. Загородній торкнув шофера:

— Стоп! Підождіть!

Машина стала. На дорозі, тримаючи руки в кишенях свити, стояла й з-під лоба приглядалася до нас Катря, яка була у Чорноліському полку за "отамана Марусю".

— Катре! Чи полк ще не виступив із села?

Упізнавши нас, Катря засміялася.

— Хай вам чорт! Я вже хотіла вас бомбою почастувати, думала — чекісти... — Я ж до вас вибралася, — привіталася Катря із Загороднім.

Сіла, оглядаючи машину.

— Де це ви такого панського воза купили?

— Учора на ярмарку. Чи мій зв'язковий вас зустрів?

— Ні. Не було нікого. Та й не дивно, ми все в русі були. Цікавого звіра полювали. Та хай вже Хмара сам оповість.

Під селом Катря висіла і пішла вперед. Треба було зачекати, щоб чорнолісці, бува, кулями нас не почастували.

Назустріч нам виїхав роз'їзд чорнолісців. За кілька хвилин ми вже були у їхньому штабі. Хмара, довідавшись, що може в Розуміївському лісі переодягнути весь полк у будьонівські однострої, зрадів:

— Ну, тепер ті голубчики від мене не втечуть.

— На кого ти там полюєш? — запитав Ларіон Загородній.

Хмара поклав руку на плече Загородньому.

— Ох і лис був дорогий! За Новомиргородом зник з моїх очей. Я ж оце за тобою забіг, щоб із двох боків його поганяти.

— Та кажи ділом, не байкою.

Кривавий маскарад "батька Вернигори"

Чорноліський полковник споважнів і розклав на столі мапу.

— Пішов я ото з полком під Звенигородку. Кажуть мені в одному селі, що позавчора петлюрівці там ночували. Невеликий загін — чоловік із сімдесят, та хлопці все — орли. Шапки зі шликами, червоні широкі штани, сині жупани. Прапор жовто-блакитний, а на ньому золотом вишито: "Хай живе Самостійна Україна!" Отаман сход зібрав, промову гарну виголосив. Закликав, щоб вступали добровольцями до його загону, боронити неньку-Україну від кацапсько-жидівської комуни. Називав себе батьком Вернигорою. Відозви роздав, самим Петлюрою підписані. Вступило із села до загону

дев'ятнадцять хлопців-добровольців. Загін мав шістнадцять запасних коней із сідлами — тож троє добровольців поки сіли на тачанки. Вислухав я те все. Що за лиха година?! Тут чоловік крутиться, не знає, яку шкуру натягнути, щоб менш уваги на себе звертати, а тут знайшлося сімдесят лицарів, червоні штани та прапор виставили, відозви роздають. Принесли мені ту відозву. Ось вона.

Хмара витягнув із кишені листок.

Переглядаємо агітку. Головний отаман Симон Петлюра закликав у ній український народ, щоб підтримав його у боротьбі за незалежність, щоб слухав наказів отамана Вернигори, якого він висилає на організацію повстань.

Стиль і мова нагадували відозви й "маніфести", які без кінця майстрували наші "фахівці" у справах "неньки-України".

Хмара сховав листівку.

— Думаю, може, й справді щось є — треба б зв'язатися. Та якось мені не до душі, сам не знаю чому. Повів я полк услід за "батьком" Вернигорою. Розіслав розвідників, намацав його недалеко Умані. Тільки я з полком до села — нема його вже! Звіявся. В селі оповідають ту саму історію. Знову два десятки добровольців вступило. Знову шістнадцять на запасних коней сіли — решта на вози... Тут мене як молотком в голову: а де ж поділися ті, що під Звенигородкою добровольцями пішли?! А ще ж, мабуть, і по дорозі десь хлопці приєднувалися! А загін "батька" все той самий: сімдесят у червоних штанях та шістнадцять осідланих коней у запасі...

Почав я за ним стежити.

Обійшов поза Умань і на Новомиргород завернув.

Наблизитися не дасть. Бачу, знає, де обертаємося, розвідку добру має. Разів із п'ять або й шість добровольців по дорозі приймали, а все шістнадцять сідел вільних. Аж коло Іванівки витягнули ми шило з мішка.

Довідуємося на лісничівці: йшов раненько загін "батька" через ліс.

Уночі сніжок припорошив свіжий. Бачу — звернули з дороги в ліс. Веду полк слідом.

Виявили, що у зрубі в корчах стояли, знову до шляху вернулися.

Ламаю собі голову: за яким чортом звертали?!

Кажу хлопцям перешукати добре кущі — може, де трупи покинуті.

Трупів не знайшли, а на купу листя і снігу наткнулися.

Розгребли — земля свіжокопана.

Розкопали — двадцять два трупи... Роздягнені, обличчя дрібно посічені, щоб розпізнати ніхто не міг.

Все стало зрозуміло. Покинув біля Новомиргорода бігати за ними — треба, думаю, щось вигадати. Не варто без пуття лякати Вернигору. А тут ви з будьонівками наче з неба впали.

Побачимо, кому що більше до лиця: чи чекістові — козацькі штани, чи нашому братові — червона зірка...

Останнє завдання тов. Алова

Ще до прибуття Чорноліського полку Загородній улаштував шофера на хуторі "під опікою" своїх людей. Не брати ж його із собою в рейд.

Під вечір прибув до лісу Хмара.

Запаливши вогнища, козаки примірювали нові шинелі, військове вбрання, шапки і переодягалися. Свій одяг і рештки здобичі зв'язували в тлумаки, щоб заховати на хуторах.

Опівночі триста п'ятдесят "будьонівців" на конях і тачанках вирушили із Розуміївського лісу в напрямку Новомиргорода. Попереду розвівався червоний прапор 84-го полку.

До штабу входили Хмара, Загородній, Чорнота і я. Моя чиста московська вимова плюс документи ад'ютанта 84-го полку накладали почесний обов'язок першим вступати в розмову з представниками "соввласті" і червоного війська.

Виспалися в селі поблизу Новомиргорода. Тим часом наші розвідники пішли шукати слід "батька Вернигори". Та він десь зник. Робимо ще один довгий перехід. Одному з наших розвідників вдалося нарешті натрапити на слід ворога. Взяв "батько" в якомусь селі добровольців і пішов у напрямку Новоукраїнки. Рушаємо слідом. У поході та на стоянках поводимося так, щоб нікому в голову не прийшло, що ми партизани. За Хмільовою довідуємося, що загін "Вернигори" пішов знову в напрямку Звенигородки, обминаючи далеко села, в яких уже був. Завертаємо і ми.

Від селян, які вірили, що ми "червоні", годі щось взнати. Хоч і ночував "батько Вернигора" в селі, хоч і добровольців там набрав, мешканці села "нічого про те не знали і не відали". Лише в одному селі прийшов увечері потайки місцевий селянин і, відрекомендувавшись таємним агентом уповноваженого ЧК, наговорив купу небилиць про "банду Вернигори". Записали його прізвище "на колись", дали на самогон і залишили у спокої.

Минав уже тиждень полювання, як довідалися, що "батько" виголошує промову в одному селі й збирається там заночувати.

Стаємо верст за десять від нього. Козаки одержали наказ уважно стежити за подорожніми, бо ж, напевно, з'являться невдовзі розвідники "батька Вернигори", а від їхніх донесень залежатиме, чи загін втече, чи ночуватиме. Катря, що їздила тепер на тачанці в ролі сестри милосердя, залишилася в полі. Мала прийти до нашого села пізніше. Треба було її "арештувати" на вулиці та, протримавши якийсь час у штабі, відпустити — хай іде до села, де стояв "батько Вернигора".

Вже за годину, як ми стали в селі, сам Будьонний, напевно, признав би нас за своїх. По городах і подвір'ях розпачливо кудкудакали кури, рятуючи свої шиї від шабель наших "будьонівців". Кілька сумлінних рябків, що забагато гавкали і хапали за поли довгих шинелей, вже лежали із простреляни-

ми головами. Хлопці самі вишукували по коморах різні "ласощі" і давали їх зляканим господиням пекти та варити.

Не один дядько чухав плечі, діставши нагайок за те, що довго пригадував, де має овес для коней. Хоч і не взяли нічого, крім бутля наливки, перевернули все в поповій садибі. Шкода було. Та треба... Козаки, які не вміли розмовляти по-московськи, іменували себе "червоними кубанцями". На вулицях горланили "Інтернаціонал" та "Яблочко", вигукували семиповерхові матюки, до небесної канцелярії включно.

Прийшов до штабу чотовий Хмари — повідомив, що крутиться в селі немісцевий селянин. Каже, що розшукує вкрадені в нього коні. Наказуємо арештувати і привести до штабу.

За кілька хвилин привели дядька. Хоч і мав він зарослу пику, все ж виглядав досить інтелігентно, та й селянський одяг йому не пасував.

— Ти кто?

— Ну, гражданін... значить, селянин...

— Што тут дєлаєш?

— Ну, значить, коней у мене вкрали... Ну, той, розшукую. Самі, товариш, знаєте, на весну без коней ніяк невозможно. А купити другі — нема за що. От — мойо удостовєрєніє.

Дає посвідку сільради, що він справді селянин того села і що у нього вкрадено коней.

— Нє к спеху, пускай падаждьот. Закончім вот ета дєла, — незадоволено одізвався Чорнота.

— Падаждітє с нім ва дварє! — кинув я вартовому.

Козаки вивели арештованого. Андрій підняв палець.

— Ось-ось Катря до села прийде. Іди, Загородній, розпорядися, щоб її "арештували" та потримали з ним на подвір'ї. Потім — разом на допит. Зрозуміли?

Думка хороша.

Дядько добре змерз, поки варта привела до нього ще й Катрю. Протримавши вже обох із чверть години надворі, кажу вести до хати.

Вартовий рапортує:

— Вот, таваріщ ад'ютант, єщо какую-то падазрітєльную женщіну задєржалі!

— Ви кто такая?

— Я учителька. Учителювала у Златополі, тепер звільнилася і йду додому у Звенигородку.

— Знаєм ми етіх "учительок", — буркнув Хмара, — сама контрреволюція пєтлюровская.

— Прошу мене не ображати! — шарпнулася Катря. — У мене два брати в Червоній армії добровільно служать, — один політрук! І сама я "лікбез" у Златополі організувала, з комсомолками працювала! І батька мого петлюрівці розстріляли — робітник був і товаришів проти Петлюри організував! Прошу мене не ображати!

Злагіднюю тон.

— Ну, ну... Таваріщ комполка етава нє знал. А чєво ви асвабаділісь? Ідейниє работніци вєдь нужни.

— Бо переказали мені, що біля дому посада учительська вільна. Краще з харчами буде. Ось мої документи.

Переглядаю посвідку, яку сам же написав їй на бланку.

Віддаю документ. Потім переглядаю ще раз дядькові документи.

— Ви, товаріщ, как шлі, банду Марусі ілі Хмари нігдє нє встречалі?

Дядько хитро посміхнувся у бороду.

— Ні, не зустрічав. Була в наших місцях тижнів два тому. А тільки це, товариш ад'ютант, не дві, а одна банда Хмари. Він із собою жінку на коні возить, а народ думає, що то Маруся Соколовська зі своєю бандою. Ту вже вбили, а банду розігнали.

— А ви Хмару і ету женщіну відєлі? Как ані виглядят?

— Сам не бачив. Та мені оповідали ті, що бачили. Хмара — з чорною бородою. А у жінки завжди лице хустиною закрите — тільки очі відкриті. Чи від холоду, чи щоб не впізнали.

Катря, що справді в поході завжди прикривала обличчя теплою хустиною, багатозначно глянула на чорну борідку Хмари.

— А куда атсюда пайдьотє, товаріщ?

Дядько назвав село, де стояла банда "Вернигори".

— Так от що, товаришу! — перейшов я на українську. — Може, зустрінете яку банду, то верніться і дайте нам знати. Ми вас добре винагородимо. Ми вдосвіта виступаємо уманським шляхом. Якби що, можете найняти підводу й догнати нас. Ми заплатимо. Як дасте нам знати про якусь, хоч би й невелику, банду, ми вам пару коней дамо, хто знає, чи свої вже відшукаєте... Ви, товаришко, теж вільні.

Катря вийшла з дядьком і радилася про щось із ним на вулиці. Потім разом пішли. Дорога ж бо в обох одна й та сама була.

Накидаємося на Хмару, щоб негайно зголив бороду. Дядько, безперечно, був розвідником "Вернигори". Побоююся за Катрю, щоб не впізнав її. Та Хмара заспокоює. В іншому одязі, не на коні — зовсім інакше виглядає. Та й обережною завжди була.

Дядько в селі, де стояв загін "Вернигори", відразу відшився від Катрі. Впросилася ночувати до родини, з якої хлопець у козаки до "Вернигори" записався. Радів, не підозрюючи, що козакувати буде доби дві, поки відведе "Вернигора" далі від хати. Одержав вже коня і зброю. Випадково знав напрямок ранішнього руху загону, бо сам "батько" розпитував його про села, що були по дорозі. З розмови у хаті довідалася про напрямок і Катря. Ніхто її в селі не зачіпав, хоч ходила роздивитися. Видно, дядько поінформував "батька". По вечері й розмові в хаті, де мала ночувати, пішла ніби на умовлене з якимось козаком побачення і вибігла городами на поля. Повернулася до штабу опівночі.

Розкладаємо на столі Хмарину "десятиверстку" і починаємо ворожити, як краще "батька Вернигору" вхопити. В селі незручно. Маємо ще час за-

сідку зробити, тим більше що загін йтиме через ліс над річкою Гнилий Тікич. Аби тільки вдалося оточити — битися ж зі "своїми" напевно не буде.

Обходимо село, де ночували "петлюрівці", і на світанку ховаємося двома широкими лавами в лісі обабіч дороги, якою мав проходити загін "батька Вернигори".

Тачанки з кулеметами стали далі на дорозі — за поворотом, щоб не було їх видно.

Мерзли годин зо дві. А "батька" не чути.

Кінцем лави, що мала замкнути дорогу попереду, командували ми з Хмарою. Крилом, що замикало пастку, — Чорнота і Загородній.

Почали вже сумніватися, чи піде цією дорогою "батько".

Та ось на дорозі почулася хода коней, запряжених у сани. За деревами здалеку не видно, хто їде. Спинити — справа тачанок. Там, звичайно, зупинили, а оскільки мій кінець лави був найближчий — прибіг до мене вістовий.

— Дядька, що був учора в штабі, затримали. З ним, за візника, другий — теж немісцевий.

— Добре. Зв'язати обох.

— Вже зв'язані. Просить, щоб їх до командира або воєнкома відвести.

Іду до тачанок. Дядько сидить на санях зі зв'язаними руками і ногами. Шнурків хлопці не пожаліли, — Хмара наказав, щоб кожний козак мав метрів два. Вчорашній "знайомий" усміхнувся до мене і заговорив не так, як вчора, по-сільському, а інтелігентно.

— Товаришу ад'ютант! Це непорозуміння.

— Які непорозуміння?! Що ти шпигун із банди Вернигори?! Я ще вчора це знав! Де банда?!

— Повторюю, що це непорозуміння. Я не маю права говорити вам того, що скаже сам Вернигора, бо він такий Вернигора, як ви — Хмара. Я і цього не мав права вам сказати, але коли так склалося, що ви на нас засіли, то треба запобігти кровопролиттю. Прошу вас — не стріляйте, як загін надійде. Переговоріть із командиром. Звідти стріляти не будуть. Найкраще — пошліть мене, я йому все роз'ясню.

На дорозі почувся хід ще одних саней. Кулеметники побігли з рушницями до повороту, "знайомий" усміхнувся:

— Це теж наші. Без зброї. Загін надійде приблизно за годину.

Зв'язали ще двох "немісцевих". Їду до Хмари, а з ним разом — до Чорноти і Загороднього. Порадившись, змінюємо план. Якщо оточувати й атакувати — хтось може втекти до лісу. Краще хай загін "батька" в'їде між наші лави, я піду з дядьком на переговори до "Вернигори" і запропоную до з'ясування справи здати зброю.

Повернувшись, наказую розв'язати "знайомого" і відводжу його набік.

— Кажіть просто, чому ми маємо не стріляти по банді?! Тільки не беріть нас на "фокуси", бо втекти ні вам, ні тим вже не вдасться. Сімсот кіннотників стоїть з обох боків у лісі, а з будьонівцями жарти погані.

— Я вам скажу. Тільки прошу не згадувати про це. Тільки він має право це говорити, нам заборонено під страхом розстрілу. Ми — ніяка не банда, а особливий загін ВУЧК по боротьбі з бандитизмом. Жупани, прапор — це маскарад, приманка для бандитів.

Вдаю, що розгубився.

— Воно, може, й так, але нас вислав штаб дивізії ліквідувати банду Вернигори.

— Це непорозуміння.

— Можливо. Зараз я поговорю з комполка.

Відводжу дядька до тачанки. За кілька хвилин вертаюся.

— Справа така. Підете зі мною назустріч вашому начальникові пояснити йому справу, і скажемо, щоб загін склав зброю. Відведемо вас до штабу дивізії, хай там роблять що хочуть. На себе брати відповідальності не хочемо.

— Та хай уже й так. Аби без жертв обійшлося. Бо і вас потім за це не похвалять.

— Чи загін висилає вперед роз'їзди?

— Переважно ні. Навіщо? Чотири розвідники ще звечора вперед поїхали. Ну і ми вперед виїхали. А вдвічі більше розвідників тил та боки охороняє, — додає задоволено агент, мовляв, бач, як у нас добре поставлено!

За півгодини в лісі почулася пісня "Ой гук, мати, гук". Тачанки наготовили кулемети. Коли загін наблизився, виходжу з агентом до завороту дороги. Побачивши нас, начальник спинив відділ і під'їхав до нас.

— Що сталося, Лисий? — незадоволено запитав він.

Агент звів брови і махнув рукою.

— Сталося непорозуміння, товаришу начальник. Будьонівці прийняли нас за банду, ну і... вислідили. Тепер ми оточені — сімсот кіннотників у лісі. Кажуть, щоб ми здали зброю до вияснення.

"Вернигора" глянув на ліс.

— Як оточені?

Прикладаю руку до шапки:

— Так точно — оточені. Можете переконатися.

Закладаю в рот пальці й посилаю умовний свист.

Поміж деревами виткнулися перші кіннотники наших лав. Загін "Вернигори" заворушився.

Начальник вилаявся і зліз із коня.

— Чи не можна без комедій?! Ви хто такий?

Витягаю документ.

— Ад'ютант 84-го кавполка.

— Сто чортів! Та ви ж у Криму недавно були!

— Були. Тепер вся 11-та дивізія вийшла на Махна і ліквідацію банд.

— От що, товаришу. Як бачу, мій агент вже вам трохи пояснив. Не треба тягнути сюди червоноармійців, щоб потім язиками плескали. — "Батько" перейшов на російську: — Вот маі дакументи — я упалнамочений ВУЧК Алов. Можете пасматреть, і разайдьомся — каждий сваєй дарогой.

Начальник нервово глянув на своїх, які не знали, що робити.

— А, чорт! Я і забил! Сенька! Саринь на кічку![1] Раз, два!

За мить дванадцять добровольців з останньої стоянки було обеззброєно і зв'язано. Начальник крикнув своїм "козакам" злізти з коней і стояти спокійно.

— Ета я сказал бандітав повязать, которие ко мнє прісоєдінілісь. Значіт, таваріщ ад'ютант, ви зделалі ґлупость. Уже всьо равно. Ґдє камандір палка?

Під'їхав Хмара. Передаю йому документ Алова і "пояснюю", в чому справа.

— Документ... — пхикає Хмара. — Што документ?! У Махна каждий бандіт імєєт дакументи, што он чєкіст.

Алов нахмурився.

— Вибірайтє слава, таваріщ! Ета вам ні о чьом нє ґаваріт? — ткнув пальцем у якусь формулку із літер і цифр на ріжку посвідчення.

— Нєт.

— Ну канєшна, в Крим вам нє вислалі і мнє, ідіоти, нє сообщілі о вас.

— Здайте зброю, відведемо вас до штабу дивізії. Якщо ви дійсно чекісти, а не бандити, то там вас відпустять. Я відповідати за вас не хочу, приказ маю і його виконую.

— А ґдє штаб?

Хмара назвав село.

— Но вчєра там нє била нікакова штаба! Хоть о вас я уже знал.

— Штаб севодня должен туда перейті.

— Но прєдупрєждаю, таваріщ компалка: єслі нас бєз нужди расшифруєтє, ви будетє наказани.

— У мєня пріказ. Скажитє атряду, штоби здалі аружиє, іначє прікажу абєзаружить сілой.

Наша лава вже щільно оточила відділ і тримала рушниці напоготові. Алов наказав скласти зброю.

Поки наші хлопці злізали з коней, відбирали зброю і обшукували чекістів, питаю Алова, як він, напевно росіянин, такі промови у селах "по-хахлацьки" висмалював.

— Вас ета нє касаєтса. Я для вас Алов — і всьо. У мєня всє ребята, — додав за мить, — па-украінскі ґаварят. Тут, таваріщ, самий цвєт! С целай Украіни ВУЧК самих вєрних камуністов пасабірала. Матроси... Шахтьори...

Чекісти вже були роззброєні. Хмара попросив у Алова зброю. Зняв козацьку шаблю, витягнув із-за зеленого широкого пояса поверх жупана "Маузер". Витягнув із кишені "Браунінг".

Хмара крикнув до хлопців, щоб пов'язали всім руки. Алов скипів:

— Зачєм?! Ви што, думаєте нас пєшком ґнать?

— Ні. На коні вас висадимо. Ви арештовані, прошу підпорядкуватися! Руки назад!

---

[1] Клич Стеньки Разіна. В цьому випадку, напевно, означає команду зв'язати, позбавити волі (*примітна упорядника*).

Спробував було сперечатися, та, побачивши під носом дула револьверів, дав зв'язати руки.

— Ви єщьо пажалеєте... — просичав, багровий від злості.

— Можливо, — буркнув Чорнота, стягаючи руки агентові, що вів переговори. — Ну, готово! Вивести набік добровольців і розв'язати їм руки!

Алов розгубився.

— Так ета же бандіти!

— Для кого бандити, а для нас свої.

— Што за глупиє шуткі?!

— Звичайні партизанські жарти. Маємо честь представитися, "батьку Вернигора": Хмара, Загородній, Чорнота, Залізняк... Давно за тобою полюємо... Але ж і пошився ти сьогодні в дурні!

Козачня зареготала. Алов глянув на них і нарешті все зрозумів. Потім закинув назад голову й істерично зареготав.

Добровольці розгублено глипали очима, не розуміючи, що діється. Коли віддали їм зброю і пояснили, що їх чекало, — раділи як діти.

У чекістів було дві тачанки з кулеметами і два вози під добровольців. На одному возі виявилися й інструменти, якими потім закопували вбитих хлопців.

У кобурі Алова знайшли грубі записники, де були занотовані всі, ще живі, "петлюрівські контрреволюціонери" із сіл, в яких "батько Вернигора" "Петлюрі дорогу промощував".

Зв'язаних парами чекістів повели лісом до ріки. Прорубали три ополонки в льоду. Не розв'язуючи, розрізали шаблями та кинджалами жупани й широкі штани. Підводили до ополонок і, розрубавши шаблею голову, пускали під лід. Останнім шуснув у Гнилий Тікич "батько Вернигора".

У лісі розклали вогнища й спалили на них жупани, шаровари і шлики. Прапор зняли зі списа й заховали на тачанці. Із кишень Алова перемандрували в мою "ад'ютантську" сумку штамп та кругла печатка: "Всеукраинская чрезвычайная комиссия. Особая группа по борьбе с политическим бандитизмом". Знадобиться.

"Нарада" в комірчині

Переходимо Тікич і повертаємося іншими шляхами. Треба одягнути в червону уніформу добровольців, що пішли до "батька Вернигори" з мріями про жупани і шаровари, — треба заповнити вільні сідла своїми хлопцями. Поповнення по дорозі не приймали і своє справжнє обличчя не показували. Зрідка траплялося, що на стоянці з'являлося до нас кілька хлопців, які мали бажання в червоній кінноті послужити. Та ми Алова не наслідували і просто наганяли їх зі штабу. Зрештою, могли хлопці дурня клеїти, щоб із конями і зброєю втекти до лісу.

Зрідка зникав із поверхні землі якийсь представник червоної "власті", що потрапляв у руки по дорозі, або таємний агент ЧК, що приходив до штабу з доносом на "бандитів", або міліціонер, який, замість злодіїв пильнувати, в "політику" носа встромляв. Обраних членів сільрад та комнезамів не зачіпали. Вони мусили бути, а розбиратися, хто з них душею з Леніним, а хто з Петлюрою, – забагато мороки.

У великому селі поблизу Умані стали на відпочинок по сусідству з 135-м полком червоної піхоти. Полк нещодавно прибув із "польського" фронту. Стояв гарнізоном у цукроварні. Мав близько чотирьохсот червоноармійців і два кулемети.

Район був неспокійний, часто траплялися в селах випадки кривавих "непорозумінь" із червоними, та полк умиротворювати й роззброювати села чомусь не поспішав.

Стаємо в центрі села, штаб розмістився в школі. На бланку "особой группы ВУЧК" пишу до комполка 135-го записку, щоб негайно прибув із воєнкомом до нашого штабу для співпраці в операціях проти петлюрівської банди Хмари, що з'явилася в околицях. Підписую – Алов, ставлю в ріжку таємну "формулку". Повіз записку до червоного штабу Дайош.

За чверть години командир полку і воєнком у супроводі двох червоноармійців приїхали верхи до школи. У кімнатці вчительки, що втекла від "будьонівців" у село, відразу роззброюємо червоне начальство. Воєнкома зв'язали, заткнули йому рот і замкнули в комірчині, командира беремо на допит. Довідуємося, що він – мобілізований москаль-офіцер – про те тільки й мріяв, щоб звільнитися й поїхати додому. Його полк на "польському фронті" розбито. Недавно отримали поповнення мобілізованими українцями. Червоноармійці не певні, не приховують своїх симпатій до повстанців. Комуністів тільки й є, що воєнком та два ротні політруки. Зробили вже донесення начальству, щоб провести в полку "чистку".

Словом честі гарантуємо командирові життя, якщо допоможе без бою роззброїти полк. Але в такому разі розстріляють червоні, тож командир погоджується взяти документи на чуже прізвище й виїхати з України.

Командир пише записку до свого помічника, що залишився в цукроварні. Наказує негайно привести полк на площу біля школи. Відсилає записку одним із червоноармійців, котрі стояли з кіньми під школою.

За півгодини полк вишикувався перед школою. Наші "будьонівці", ніби з цікавості, зібралися й оточили червоні шеренги.

Помічника командира полку, що зайшов доповісти про виконання наказу, зв'язали і запхнули в комірчину до воєнкома. Викликали по одному ротних командирів і політруків, пов'язали і поскладали в комірчині.

Виходимо в супроводі командира полку на ґанок школи "приймати парад". Хмара, суворо глянувши по червоних шерегах, подав по-московському команду:

– Смірно! По порядку рассчітайсь!

Червоноармійці виконали команду.

– Палажить аружиє!

Зі здивуванням червоноармійці поклали рушниці на землю.

– Аґлянісь!

Обернулись.

– Восємь шаґов – шаґом марш!

Шеренги відійшли вісім кроків і стали. Наші хлопці позбирали і віднесли набік зброю. Хмара наказав червоноармійцям забрати в цукроварні свої речі й розійтися по домах, мовляв, такий маніфест від Троцького прийшов. Червоноармійців довго переконувати не треба було. Селяни здивовано приглядалися до "демобілізації" та, побачивши, що воєнкома і двох політруків зарубали шаблями біля ґанку школи, стали просити рушниці. Вділили їм сотню, решту роздали в інших селах. Командирів вивезли із села і нагнали кожного в різні боки.

В Інгул під лід рибу ловити

Поблизу Капітанівки довідалися, що, поки нас не було, сталася прикра історія. Найбільше зіпсувала вона настрій Загородньому, бо на ньому лежала моральна відповідальність за те, що сталося.

Він відстояв життя шоферу Спасибенкові, залишивши його на хуторі під опікою своїх людей. Наказав, щоправда, стерегти, але не приховував, що повірив водію, що в ЧК він потрапив не по своїй волі і до большевизму ставиться вороже. Повірили в це й хлопці, що мали стерегти шофера. А якщо своя людина, то не будеш за ним по п'ятах із рушницею ходити. Спасибенко прикинувся, що важко занедужав, а вночі втік.

За кілька днів привів із Кам'янки відділ чекістів і міліціонерів. Забрали заховане в клуні авто, застрелили господаря і ще кількох, що не встигли втекти, спалили хутір. Шукали трупи Козицького і Соколова, але не знайшли. Зате відшукали частину будьонівських одностроїв, що були заховані на хуторі.

Загородній готовий був застрелитися. Але врешті змирився і поклявся, що в майбутньому ніколи вже не пожаліє ворога, хоч би називався навіть Шевченком, не тільки Спасибенком.

Поки Хмара поповнював полк у селах під Чорним лісом, зв'язуємося з Холодним Яром. Там все по-старому, за нами не плачуть, – благословив Петренко гуляти далі. Про історію з авто вже знав: холодноярська розвідниця була в Кам'янці, бачила, як тріумфально верталися чекісти, волочучи за авто вбитих "бандитів".

Спасибенко в Кам'янці – герой дня. Петренко сварив у записці, що не відправили авто відразу до Холодного Яру. Водіїв між холодноярцями було декілька, відтак на авто колись би до Кам'янки ускочили і – серед дня "сміху" наробили.

Обмундирувавши в рештки будьонівської уніформи новобранців, ідемо на Херсонщину. Проходимо шляхом, яким минулого року везли мене і Зінченка до Єлисаветської ЧК. Відшукали і могилку трьох холодноярців, розстріляних тоді при шляху. Заспівали хлопцям "Заповіт".

Одного дня довідалися, що в недалекому селі над Інгулом дере "развйорстку" продовольча комісія з Єлисаветграда. Ночує там.

Робимо перехід. Як тільки стемніло, комісія вже сиділа зв'язана в сільраді. Як звичайно, продовольчими справами заправляли переважно молоді жидки. Зрозуміло, їм навіть у голову не прийшло боронитися або втікати від будьонівців. Навпаки, комісар при нашому в'їзді до села радісно стиснув руку Хмарі й мені, пообіцяв дати вівса для коней, сала і яєць для "червоноармійців". Ну, а ми зате допоможемо йому завтра, бо... чортові "хахли" страшенно несвідомі й не хочуть дати стільки, скільки він вимагає. Вже й арештовував, і шомполів декому всипав — не допомагає. Позакопували в землю і кажуть, що нема. А людей, щоб притиснути ціле село, в нього замало. Всього п'ятнадцять продармійців та начальник місцевої міліції. Та з нього мало користі, бо слабохарактерний — не хоче ні кричати, ні бити.

Вислухавши комісара, кажу йому, щоб негайно зібрав до сільради всю комісію, бо за нами банда Хмари женеться, будемо їй у цьому селі бій давати. Комісар пустив душу в п'ятки і погнав продармійця, що був при ньому, збирати загін. Налякана комісія швидко збіглася до сільради. Роззброїти і пов'язати їх було для Загороднього справою кількох хвилин.

Поставивши коней, ідемо з Хмарою до сільради. Господар, що знав чорноліського отамана з минулих рейдів, звернувся з проханням:

— Там, пане полковнику, з тими харцизяками нашого волосного начальника міліції арештували. Так той... Його б можна відпустити... Свій, українець, добрячий чолов'яга.

Махаю рукою.

— Знаємо ми тих "своїх"! Минулого року помилували такого "свого начміла", так він потім "віддячив".

— Та як знаєте. А тільки справді шкода. Добрий чоловік... До злодіїв суворий, а щодо чесних селян, то нікому кривди не зробив. Ще й вступався часом, от хоч би перед цими живодерами.

Біля сільради зібралися селяни, переважно жінки. Поприходили з кіями та рогачами, хочуть комісію бити за кривди, що їм чинила. Хмара вихопив у якоїсь цокотухи рогача і погнав ним юрбу від сільради.

— Киш до хати, як не хочете, щоб їх завтра спалили!

Озлоблена юрба забула, що за хвилини гніву село може завтра страшно постраждати. Хтось донесе владі, що селяни самі з комісією розправилися.

— Ми комісію арештували — ми з нею і порядок зробимо, — казав Хмара. — Самі за те перед червоними відповідаємо, а нам розлогих шляхів України не спалять.

Комісія "засідала" в сільраді на лавках попід стінами. Скраю сидів кремезний чоловічина в шинелі з міліцейськими петлицями. Де я його бачив?! І Іу, безперечно, десь із ним зустрічався, але де, коли?

Підходжу до нього.

— Ви начальник міліції?

— Так. Я — начальник Володимирівської волосної міліції.

Почувши низький приємний баритон, усміхаюся. Перед очима відразу стала холодна у Володимирівці, до якої вкинули мене і Зінкевича, побитих і зв'язаних дротом. Цей самий баритон ласкаво питає: "Може, ви, хлопці, їсти хочете?" Не їсти хотілося — спрага мучила. Не дозволила варта розв'язати тоді руки, став начальник міліції на коліна і напоїв мене і Гната квасним молоком із гладущика, — сам приніс його із села... Як і тоді, ворухнулося в грудях почуття теплої вдячності.

— Ви мене не впізнаєте?

Начміл зніяковів. Упізнати, звичайно, не міг. Бачив мене раз у напівтемряві, а до того ж так "розмальованого червоноармійськими кольорами", що й рідна мама не пізнала би. Він намагався розгадати на моєму обличчі, що несе для нього моє запитання: зло чи добро?

— Ні, — сказав він.

— А пригадуєте, весною везла червона кіннота двох повстанців через Володимирівку? Ночували у вашій холодній. Молока квасного ви їм приносили.

Начальник усміхнувся.

— Невже то ви були?

— Так. Один був я.

— А що з другим?

— Загинув.

— Я, щиро сказати, думав, що обидва в дорозі помрете. А скажіть правду, що ви зі мною зробите? Вб'єте?

— А як ви думаєте?

— Скажу вам правду. Поки з вами не розмовляв, то був певний, що піду разом з оцими, — кивнув бородою на комісію, — в Інгул під лід. Бо так уже ведеться. Тепер сам не знаю, що думати.

— Ви показували тоді начальникові варти партбілет. Ви комуніст?

— Був колись щирим комуністом. Тепер — от так тільки, по старій пам'яті — член партії. Я шахтар із Донбасу, а ми майже всі були комуністами. Потім побачив я, що не те то все, за що ми боролися. Не можу дивитися на ті всі несправедливості, що діються. Вб'єте мене тепер — не зробите совєтській владі шкоди, а собі користі.

Відводжу набік Хмару.

— Подаруй мені цього начальника, хочу йому за квасне молоко життя подарувати.

— Добре... Дарую.

Загородній, пригадавши, певно, Спасибенка, запротестував. Та Андрій мене підтримав.

— Голосую "за". Мене й селяни за нього просили. Тільки не забувай, що, як тих поб'єм, а його пустимо, довго не натішиться: розстріляє ЧК — скажуть, що зв'язок із бандитами має.

Розмовляю ще окремо з начмілом, який сам знає, що як відпустимо ми, то ЧК не помилує. Даю йому документи на інше прізвище, даю гроші на дорогу.

Виводимо арештованих із села. За селом, над річкою, переодягаю начмілa в цивільний плащ і шапку. Дороги тут розминалися: начальник міліції йшов до залізниці, щоб крадькома від'їхати на Кавказ, продовольча комісія направлялася в Інгул — рибу під льодом ловити.

"Врангелівці"

Тієї ж ночі здійснюємо перехід аж під самий Єлисаветград. Вранці ліквідували чоту Єлисаветградської кінної школи червоних командирів, що виїхала з міста на тактичні вправи. Курсанти прийняли нас, звичайно, за своїх і, розминаючись на шляху, навіть не зауважили, як потрапили під шаблі. Співали собі, виструнчившись у сідлах, щоб показати "будьонівцям", які вони молодці.

Здолавши вісімдесят верст, стаємо відпочивати у Великій Висці. Місцева совєтська влада радо нас вітала. Не зачіпали її, намітили лише пару шкідливих типів, щоб арештувати, як залишатимемо село.

Увечері довідуємося, що в сусідньому селі заночував якийсь відділ. Мало людей — багато кулеметів. Видають себе за ударну групу ЧК, але Хмарин розвідник, який приніс цю вістку, каже, що чи, бува, не партизани...

Пішла в розвідку Катря. Не забарившись, вернулася підводою. З нею приїхали степові повстанські ватажки Терещенко і Клепач. Терещенко — невисокий огрядний чоловік, з великою чорною бородою — сердечно привітався з Хмарою, з яким давно знався. Клепач — інтелігентний діяльний повстанець, що втратив свій відділ у нещасливих боях із червоними.

Оповідають, що їхній відділ — то "врангелівський" Дніпровський партизанський загін. Власне, врангелівський тільки з походження. Командує ним колишній старшина синьожупанників поручник Баранів, полтавець, мобілізований Денікіним. Окрім нього, у відділі двадцять один чоловік на семи таврійських тачанках: тринадцять українців-рибалок з Азовського побережжя і вісім українців-кубанців. Озброєння відділу — автоматичні револьвери, переважно "Кольти", бомби і... чотирнадцять новеньких англійських кулеметів із великим запасом набоїв. До кожного кулемета майже п'ятдесят кружків, тобто по дві з половиною тисячі куль. Відділ сформувався у врангелівській армії з ініціативи Баранівa. Мали завдання шарпати червоне запілля понад Дніпром. Насправді Баранів планував вискочити із Криму і продертися до українського війська. Коли червоні й махновці форсували Си-

ваш, він не відступив разом із Врангелем у глиб Криму. Вночі прорвався крізь червоні й махновські частини і пішов в Україну. Очеретові "джунглі" Сиваша його рибалки знали з дитинства, знали, куди і як іти, щоб не провалитися під лід.

Терещенко і Копач зустрілися з Баранівим уже по цей бік Дніпра, на Запорожжі. Прилучилися до нього, щоб разом до Збруча мандрувати. Із Запорожжя мусили вириватися чимшвидше, бо там товчеться, як Марко по пеклі, батько Махно. Під тиском 1-ї Кінної армії Будьонного Махно перескочив по льоду Дніпро і одного туманного дня несподівано врізався в колони 2-ї Кінної армії Жлоби, які йшли до Дніпра загородити Махнові шлях на Правобережжя. Розігнав ту армію так, що тиждень потім збиралася. Перемішавшись на шляхах, противники розминулися. Махно втратив свої гармати і обоз, що трималися шляхів, натомість захопив гармати й обоз 2-ї Кінної армії. Тепер виробляє у степах понад Дніпром такі маневри, що червона кіннота ганяється за ним колами, як пес за власним хвостом.

Зустрічі з нами Терещенко і Клепач зраділи. Приїхали із наміром об'єднати Бараніва з нами. Хмара заклопотано чухав потилицю.

— Та воно непогано. Чотирнадцять "Люїсів"... Пустити таких під бік, так вони полк у п'ять секунд висічуть. А чи ти певний, — звернувся до Терещенка, — що то не фортель якийсь большевицький із тим Дніпровським загоном?

— Не сумнівайся. Вони ж при нас, по дорозі, не один десяток червоних на той світ відправили. Кінну групу чекістів разом з кіньми в пень висікли з кулеметів.

Клепач залишається в нашому штабі, а я з Чорнотою і Терещенком їдемо "у свати" до Бараніва.

Баранів — чисто виголений "джентльмен" в англійському офіцерському однострої без відзнак. Порівчасті рухи, гострі сірі очі, міцно затиснуті уста. Відчувалося в ньому вроджене вміння командувати.

На наші будьонівки поглядав із недовірою. Порозмовлявши з нами і вислухавши запевнення Терещенка, хвилинку думав.

— Добре. Ви залишитеся тут як заложники, а я з Терещенком поїду до вашого штабу, подивлюся й порозмовляю сам.

Поки одягався, зайшла розмова про Махна. Андрій "дипломатично" питає, чому він утік із району його операцій, можна ж було приєднатися.

Баранів презирливо стиснув губи.

— Я з тією сволотою не хотів і не хочу мати діла. Він червоним сильно допоміг. Я Врангелеві не ворог, могли його чорти і забрати, але... пізніше.

Одягнувши поверх англійського вбрання звичайну московську шинелю, елегантно попрощався і вийшов.

Чуємо, як за вікном різким тоном наказує своєму заступникові приготувати кулемети і до його повернення нікого близько не підпускати і ні з ким в жодні переговори не вступати. Дніпровський загін й усі тачанки стояли в двох великих господарствах. Коней із тачанок не випрягали, набоїв і куле-

метів із них не виймали. Половина загону вартувала, інша відпочивала. Чорнота, зустрівшись із земляками-кубанцями, мав невичерпні теми для розмов. Я ж волів поспати на лавці.

Баранів повернувся під ранок і привіз записку від Хмари, щоб ми вже до полку не їхали, бо він рано йтиме через село, де ми зупинилися.

Приєднавши до себе групу Бараніва, оминаємо Єлисаветград і мандруємо далі в степ.

Махно і махновці

У німецькій колонії Старий Данциг ліквідували великий продовольчий загін, що обдирав колонію, тут прийняли на захоплені під Єлисаветградом коні курсантів два десятки молодих німців. Це певніше, ніж брати поповнення в незнайомих українських селах. Нові козаки розмовляли, звичайно, українською мовою і мали добру рису — ненавиділи червоних москалів без межі й краю.

Ідемо далі Вознесенським трактом — Хмарі забагнулося зробити рейд від Чорного лісу до Чорного моря.

Рух ускладнювала ожеледиця, що вкрила дороги й збивала з ніг коней. Треба було перековувати нагостро значну частину коней, що не були належно "взуті". Фабричного цвяха-вухналя та гострого гвинта до підкови годі було дістати, хоч би золотом платив. Треба було заїжджати у великі села і містечка, де було більше ковалів, і поступово перековувати.

Підночувавши в Рівному, довідуємося, що в недалекому Куті ночують загони "батька" Махна. Розбудили Катрю. Вона поїхала поглянути і, як стара знайома "батька", порозмовляти з ним на теми "поточної політики". Заодно попередити про наше "будьонівство", щоб махновці нам чосу не дали.

Ще Катря була, певно, на половині дороги, як до нас приїхав махновський роз'їзд: дванадцять кінних і одна тачанка з кулеметом. Спокійно під'їхали до нашої застави і попросили відвести їх до штабу. На вимогу здали, не вагаючись, зброю, залишили біля застави тачанку. У штабі начальник роз'їзду заявив, що його послав сам "батько". Показав посвідку. Штамп і печатка: "1-ша Українська повстанча армія імені батька Махна". Чому не "батькова", лише "імені батька"?

Хмара запитує, як вони так відважно до нас приїхали, попри наш "червоний вигляд". Начальник роз'їзду усміхнувся.

— Ми ще до Кута не дійшли, а вже знали, що ви тут стоїте і хто ви такі. У нас дівчата-розвідниці меткі. Якби справді будьонівці тут стояли, так ми ночували б не в Куті, а тут, а будьонівцям пухом сира земля вже була б. Ми їх давненько вже попереду себе не бачили — все за нами бігають. У нас і свої будьонівці є, тільки справжні. Цілий полк донців від Будьонного до батька перейшов. Тепер рубають червоних, аж дрантя летить.

Приглядаюся до махновців. Звичайні собі добрі хлопці-катеринославці, одягнені по-козацьки. Нічого анархічного в них не було. Нічогісінько, здається, в ідеях анархізму вони й не тямили. Говорили про селянську революцію, селянську Самостійну Україну і вірили в щасливу зорю свого ватажка, як не кожний чернець у Бога.

Катря вернулася під ранок. Розмовляла з Махном — передавав, щоб затрималися в селі Рівне, бо вранці переходитиме через село — хоче поговорити.

Перед полуднем почали прибувати в Рівне махновські відділи. Приглядаємося. Кіннота — хвацькі хлопці на добрих конях, сотні тачанок із кулеметами, гармати — по восьмеро коней-зміїв тягнуть кожну. Прапори чорні й жовто-блакитні. Національні прапори ніби Махнова дружина Галина Кузьменко — свідома українка — сама для відділів пошила. На них вишито напис: "Хай живе селянська революція!", а на чорному: "Да здравствует анархія, смерть узурпаторам!"

Чорт розбере, що за програма. Багато махновців, одягнені в широкі козацькі шаровари, співають українських пісень.

Проїхав полк "махновських будьонівців" у рогатих шапках з червоними зірками. Вглядівши наші будьонівки, донці махають руками: "Здорово, братішкі! Дайош Ростов!"

Сам батько приїхав у критій кареті, запряженій чотирма кіньми, — загоював у поході не знаю вже яку рану. В каретах же (де їх тільки "батько" видряпав?) їздили й інші поранені та хворі махновці.

Була неділя чи якесь свято — народ саме виходив із церкви, як біля неї зупинилася карета з Махном. Спираючись на костур і на руку дружини, "батько" зійшов і на очах богомольців віддав земний поклін перед церквою. Потім закликав церковного старосту і, вийнявши з кишені жменю золотих п'яти- і десятирублівок, висипав їх у пригорщу.

— На святий храм від раба Божого Нестора... Хай батюшка молиться за успіх нашої селянської зброї.

Староста — сивий дідуган зі сльозами в очах — поцілував руку вождя селянської армії. Хрестилися й зітхали навколо баби.

Стримуючи нечемні усмішки, приглядаємося до тієї комедії. "Батько" — анархіст, а анархісти не визнають ні Бога, ні церкви. І раптом... "раб Божий Нестор". Знає, почому бублики в Одесі, знає, на якій струні українському дядькові заграти...

Представляємося "батькові" і отримуємо запрошення прийти до штабу, — затримається Махно в Рівному довше, матиме тут засідання воєнного суду.

За півгодини ми сиділи в хаті, де розмістився штаб Махна, і розмовляли з "батьком". Не було з нами Клепача: давній приятель Махнової дружини Галини, яку знав ще з Піщаного Броду, розмовляв із нею в іншій хаті. Не було й Баранівa, що не бажав із Махном розмовляти і руку йому подавати.

Під час розмови уважно розглядаю легендарного "батька". Невисокий чоловік з поетичною чуприною. Обличчя — поголене, землисте, вимучене й хворобливе, як у сухітника. Непоказна постать, та в запалих очах поблискувало щось, що робило його божищем махновської орди, що давало йому необмежене право деспотично розпоряджатися життям і смертю всіх разом і кожного зокрема. В розмові "батько" почувався впевнено, може аж занадто, але те "занадто" не виглядало гротескно. Відчувалося, що Махно — це клубок розшарпаних нервів, загнузданих міцною волею. Тридцятидволітній "вождь селянської армії", "академіями" якого були дванадцять років царської каторги, про бої і походи говорив доречно, тоном фахівця. Зате в політиці мішав горох із капустою. Гасла і думки, які висувала сама стихія українського села, перемішував із гаслами й думками теоретичного анархізму, запозиченими, очевидно, в "золотоустих" стовпів російської партії анархістів — В. Воліна, П. Аршинова, А. Барона, О. Келлера та інших. Налякані большевиками, ці діячі знайшли собі неспокійний притулок у "Наполеона" українських степів.

— Скільки тепер, батьку, війська маєш? — запитав Чорнота.

"Батька" питання не вразило.

— Під Кримом мав більше двадцяти тисяч. Частину червоні роззброїли та розстріляли. Багато розбіглося по хатах, поки знову покличу... А ви що, може, приєднатися хочете? Непотрібно. Я й цих розжену в різних напрямках. Тепер об'єднуватися в більші групи не можна. Розіб'ють. Треба шарпати червоних всюди, невеликими відділами, — не давати їм ніде спокою. До мене ось Маслак із полком донців від Будьонного перебіг. Так я його тільки десь під Києвом за Дніпро виведу і пошлю на Дон повстання робити...

— Вибач, батьку, за питання, — одізвався Хмара, — чому ти з червоними москалями проти білих об'єднувався?

— А мені що?! У мене засада — бити білих, поки почервоніють, а червоних — поки побіліють!

Хмара усміхнувся.

— Та то ми вже чули. А все-таки легше було б червоних бити, якби під Кримом фронт ще був.

— Наплювати мені на фронт! Ті дурні у Кремлі головою у вогонь самі лізуть. Ще рік такої політики — і будемо мати сто, тисячу селянських фронтів! В Україні, Росії, на Дону — всюди! Селянська революція — право кожного народу, міста чи села на влаштування собі життя по своїй вподобі... Врангеля треба було зарання підсікти, щоб ситуації не використав. Червона армія із Врангелем охоче билася, а подивимося, як буде битися проти батьків і братів! Чи не посиплються на наш бік полки!

— Віриш, батьку, в перемогу селянської революції?

— Вірю.

У цьому короткому "вірю" була справді тверда віра. Хто знає, якби Кремль не змінив би круто того року внутрішньої політики, може, і здійснилось би "батькове" віщування про тисячу внутрішніх фронтів.

Якийсь штабіст доповів про наближення будьонівців.

"Батько" зневажливо махнув рукою.

— Вспіємо. Босими кіньми ще довго ковзатися будуть. Голота... Коня не має чим перекувати, а у мене всі коні на єнівських гвинтах.

— А де ж ти, батьку, береш? — поцікавився Хмара.

— А ти, певно, вухналі в поході в ковалів робив? Всі ви про кожух зимою думаєте. У мене кожний козак ще з літа мав дві запасні гострих перековки. Та ще у врангелівських складах англійських підків, вухналів та гвинтів набрав. Я тепер воджу Будьонного як коропа на вудці. Я сто верстов за добу пройду, а він їх три прошкандибає. Коні підбиваються, тож міняють коней у селах. А що той селянський кінь, хоч би й найкращий, вартий, як він до сідла і походу непризвичаєний! У мене не догляне козак коня — голову відрубаю!

Права рука "батька" чорноморський матрос Щусь нагадав Махнові, що судді з полків чекають.

— Кажи, хай увійдуть. А ви, — звернувся до нас, — підождіть кілька хвилин, умовимося ще, куди вирушати.

Хмара сказав, що хоче до моря прогулятися. Махно у відповідь засміявся:

— Таж звідтіля облава на мене йде! Як перескочиш через дві дивізії — гуляй! Підожди, в мене суд скорий. Сідайте за той стіл.

Увійшли чотири представники з полків — члени воєнного суду. Мали судити фуражира з кулеметного полку за те, що він видані йому штабом гроші на купівлю вівса і харчів пропив і під п'яну руку пороздавав веселим молодицям. Головував сам Махно.

Варта ввела підсудного — гарного поставного хлопця в бекеші. Обличчя вже було "списане" нагайкою, видно, "батько" вже з ним "розмовляв".

Махно вп'явся поглядом у нього, як яструб у курча.

— Де гроші товариські?! Пропив?!

— Помилуй, батьку! Затемнення на мене найшло...

— Я тобі довіряв?! Товариство тобі довіряло?! Пошол вон!

Варта вивела підсудного.

— А може, батьку, прочухати шомполами та й хай би вже так було. Хлопець бойовий, заслужений, ще нам придасться, — несміливо обізвався один із суддів.

Махно вдарив по столу долонею:

— Розстрілять!

— Ну то розстрілять... — одізвалося чотири голоси за столом.

Суд було скінчено.

За хвилину на городі бухнуло два постріли. Присуд виконано.

Умовляємося з Махном, що вийдемо з Рівного в одному напрямку, а потім він піде на Київ, а ми на Умань, відтягаючи на себе частину будьонівців.

За кілька хвилин вже гупали червоні гармати, що обстрілювали махновські роз'їзди. Виступаємо всі. Прикривати відступ залишається на по-

лях за Рівним півтори сотні тачанок. Кожна запряжена трійкою добрих коней.

Була це, може, п'ята частина кулеметного полку. Я замилувався маневруванням тачанок на полях. Та ж кіннота, лише замість коня — три коні з міцною бричкою; замість їздця з шаблею і рушницею — три вояки зі станковим кулеметом.

Півтори сотні кулеметів — сімдесят п'ять тисяч куль на хвилину... Хай тут кіннота "вкусить" у відкритому полі. Український степовий "бандит" Махно перший показав полководцям модерних армій, що кулеметна частина може бути окремою тактичною одиницею.

Відділяємося від махновців на очах будьонівських роз'їздів. Ув'язалося за нами два червоні полки по п'ятсот-шістсот шабель кожний, із дивізіоном легкої артилерії на додаток. Ув'язалися і вже не відставали. Наступного дня довідуємося, що один із тих полків, як на сміх, був 84-й, під прапором якого ми партизанили, а документи його ад'ютанта використовував я.

За Глодосами наздогнав він нас у відкритому степу серед дня. Коні, видко, мав кращі від інших полків, і хоч не в силі був нас догнати, але й не відставав із очей.

Можна було б і дати йому бій, тільки той бій для нас був безцільний, невартий жертв, а якби ще й другий полк з'явився — могло б для нас погано скінчитися.

Ситуацію розв'язав Баранів. Зсадив чотирнадцять своїх "люїсистів" із запасними кружками в торбах і заліг із ними за високою, порослою сухими бур'янами, межею обабіч дороги.

Покинувши Баранівa, йдемо риссю далі. Будьонівці здоганяли нас теж колоною. Спостерігаючи за нами, вони потрапили під вбивчий вогонь чотирнадцяти кулеметів із відстані кілька десятків кроків. Перший ескадрон поліг майже весь. Злякавшись такої несподіванки, полк повернув і дав дропака.

Затримуємося і посилаємо тачанки за "люїсистами". Баранів привіз із собою ще й пораненого будьонівця. Той оповів, що червоні приймають нас за донців-будьонівців, котрі перейшли на бік Махна. Отримано наказ: що б там не було, а наздогнати і знищити зрадників.

Відв'язавшись від переслідування, повертаємо ввечері на Голованівськ. Відпочивши пару годин, уранці знову змінюємо напрямок. Та пополудні вже два полки будьонівців знову сіли нам на хвіст. Змучивши коней, дають нам ніч відпочити.

Вдень — знову перегони. І вночі те саме. Так, із короткими перервами, кілька днів і ночей. Тоді беремо на озброєння махновську тактику і з останніх сил робимо за добу майже сто верст, міняючи весь час напрямок.

Будьонівці нарешті загубили наш слід.

На захід

Відпочиваємо в селах на межі Уманщини й Поділля. Ховаємо старанно істинне обличчя. Не зачіпаємо навіть чекістів, хоч ті в руки лізли. Та одного дня таки не втерпіли. Стояли в якомусь селі над Ятранню, коли до нашого штабу приїхав районний уповноважений ЧК, справжній москаль — душа "нараспашку". Привіз самогону, захотілося йому випити з "доблєстними будьоновцамі"... Був би собі випив і поїхав далі, ні — захотілося йому, п'яному, похвалитися, як він майстерно з "бандитами петлюрівськими" розправлявся.

— У мєня, брат, — московщив він, обнявши Хмару, — нєту, штоб бандіт нє прізналса.

— А що — б'єш?

— Біть — ета ґлупасть! Нє каждаму бітьйом язик развяжеш. У мєня в ЧК — погрєб. Савсєм тьомний. А я в ньом дєржу — ха-ха-ха! — абичную бальшую свінью — у куркуля забрал. Жрать єй нє даю нічєво. Так, раз в трі-чєтирє дня кусок мяса брошу, штоб нє здохла. Панімаєш, пачєму мяса? Вот слушай. Как пападьотса в рукі какой-нібудь бандіт і нє хочет прізнаватса, я єво вечєрам туда, к свінье... А ана — дікая уже савсєм, панімаєш? Бандіт думает — ха-ха-ха! — кто знает какой звєрь! Панімаєш? Савсєм тємно! Как ана єво паґаняєт там по уґлах, как обґризьот єму — ха-ха-ха! — пальци і ґолені, бандіт крічіт: "Заберіть мене звідси — все що хочете скажу!" Правда, ловко, а?! В уєздной ЧК да і всюду стрєляют. На каждава бандіта патрон, дуракі, портят. Шумят. Крові, мозґов наляпают... Зачєм?! У мєня в ґородкє нікто єщьо вистрєла в ЧК нє слишал! А бандітав, брат, істребляю без канца!

— Що ж ти їх — ріжеш чи вішаєш?

— А вот сматрі. Собствєнноє ізабрєтеніє!

Чекіст витягнув із-за халяви патичок — ніби юрок до в'язання снопів. Потім вийняв із кишені сплетений з тоненьких ремінців шнурок зі зв'язаними разом кінцями.

— Відіш? Вот тєбє і весь інструмєнт! Ні шума, ні крові! Вот так залажил шнурочєк на шею, — чекіст одягнув собі через голову шнурок, — залажил сюда палачку... Покрутіш чуть-чуть — і ґатов!

Хмара, що уважно слухав, встав.

— Ану-ну, чекай, як то робиться — хочу добре придивитися.

— Ну, ґаварю же тєбє — вот так! Сюда закладиваєш, а вот так перекручіваєш.

Хмара взяв у свої руки патичок і почав легенько закручувати петлю на шиї. Потім крутнув із силою раз, другий, третій... Чекіст вхопився руками за шию, захрипів, посинів. Хруснули хребці. Виваливши язик, кацапило випустив дух.

Потримавши якийсь час для певності, полковник відпустив патичок і посміхнувся.

— Справді добрий спосіб... ні шуму, ні крику...

Знявши "інструмент", заховали уповноваженого під ліжко й закликали з другої хати чекіста, що поганяв коні у бричці, якою приїхав уповноважений. І цей відійшов без шуму і крові... Потім обидва тихо пірнули під лід Ятрані, а на бричку поставили кулемет. Може, хто бачив, як несли в мішках трупи і вкидали їх в ополонку, може, який сексот упізнав коні й бричку свого начальника, але зникнення уповноваженого демаскувало нас і знову стягнуло на нас червону кінноту, цього разу котовців.

Знову почалися виснажливі нічні переходи, напади і сутички. Кілька разів обстрілювали нас із лісів місцеві повстанці, прийнявши за будьонівців, та ми уникали контакту з ними.

Хмара хотів вести полк до Чорного лісу, щоб, відпочивши, знову вирушити в якийсь рейд. А Терещенко, тепер начальник обозу, підібрав однодумців й запекло агітував іти за кордон на об'єднання з українською армією, тим більше що до Збруча було вже нам ближче, ніж до Чорного лісу.

Це знаходило живий відгук у душах виснажених партизанів. Козаки почали натискати на полковника, щоб вів їх за кордон. Хотілося до свого війська Загородньому, мріяв про те і Баранів. Не від того були і ми з Чорнотою.

Стримувало, що не мали дозволу отамана Холодного Яру. Виправдували себе в душі тим, що як полк піде, то "змушені" будемо піти з ним — вертатися з Поділля на Чигиринщину одній холодноярській кінноті занадто небезпечно. Підемо за кордон, а навесні, коли наша армія почне операції, прорвемося з чорнолісцями до своїх, заодно й зв'язкову службу виконаємо. Так ми собі з Андрієм міркували, але вголос свої думки не висловлювали. Як Хмара постановить — так і буде. Адже він отаман Чорноліського полку, до якого ми приєдналися. А чорноліський полковник, який влітку дуже хотів пробитися до фронту, тепер не мав охоти йти за Збруч. Стримувала його непевність: де українська армія? Що з нею? Чуткам про її переформування і переозброєння для війни на весну 1921 року він не вірив. Як лізли до нього козаки із розмовами на ту тему — сердився.

— Ну чого ти скиглиш? До весни недалеко! Почнуться бої, буде фронт — тоді підемо пробиватися!

Та... до весни ще було далеко. А хлопці, які хто другий, хто вже третій рік партизанили, були виснажені. Тиснули й морози із завірюхами, а червона кіннота щоночі чи щоранку виганяла тріскотнею кулеметів із теплих хат. До двох полків котовців, що йшли слідом, долучився ще полк червонців із чортівськи в'їдливою кінною батареєю гармат. Гнали нас Гайсинщиною вздовж Богу[1]. Відв'язатися було важко, бо й місцевість ми не знали, і "совєтская власть" була тут вже організована — з усіх боків давала котовцям відомості про наш рух. Хмара заявив, що Поділля йому вже осточортіло. Треба випередити червоних на добрий перехід, а тоді звернути праворуч, зробити ще один перехід — аби тільки коні витримали — і через Звенигородщину додому.

[1] Старовинна назва річки Буг *(примітка упорядника)*.

Ставши нібито на нічліг в якомусь селі й розвідавши, що червоний полк у сусідньому дожидає на решту частин, які відстали, долаємо вночі із сімдесят верст. Переходимо дві залізниці й вранці стаємо на короткий відпочинок уже на Липовеччині. Та ніхто не поспішав притулитися десь, щоб передрімати годинку. До краю потомлені партизани, довідавшись, що будемо повертати назад до Дніпра, блукали вулицею із сонними потемнілими обличчями і радилися.

До Хмари прийшла делегація — полк хоче поговорити з полковником про напрямок дальшого походу. Надворі — мороз і заметіль. Нема мови про те, щоб надворі мітингувати. Із тривогою в душі дивлюся на Хмару. Бо... так хотілося, щоб полк ішов на захід. Так хотілося хоч два-три дні спокійно поспати. Можна, звичайно, і в землянці в Холодному Яру, але до нього, здавалося, так далеко! А до Збруча ніби ближче.

Вислухавши делегатів, чорноліський полковник сонно поклав голову на стіл і ніби забув про все. Йому теж хотілося спати. Добу, дві...

Нарешті змучено підвів голову.

— Хай кожна чота пришле до мене сюди двох чоловік. Але хай усі козаки знають: як потім скажуть делегати — так і буде.

Козаки пішли. Хмара втомлено оглянув усіх, хто був у штабі.

— Це через тебе, батьку бородатий, козакам закордону забагнулося. Ти все про це торочиш — і на стоянці, і на поході.

Максим Терещенко кивнув головою.

— Казав, полковнику, і кажу: це найкраще, що можемо зробити. Не для відпочинку, а в регулярні частини всіх повстанців і партизанів треба гнати за Збруч. Більше діла буде.

Полковник наказав скликати всіх старшин. Прийшли і делегати з чот. Простора хата заповнилася вщерть. Хмара підвівся.

— Хлопці хочуть, щоб я вів полк за кордон, до нашого війська. Якби воно фронт тримало, повів би не вагаючись. Тепер не маю охоти, бо не знаю, куди і кому на потіху заведу вас. Ходять чутки, що наша армія за Збручем переформовується і готується до нових боїв із червоними. А я думаю, що, якби так було, досі б знали ми про те напевно, а не з чуток. Прийшли б зв'язкові, кричали б про те москалі в газетах. А то ніхто нічого — якби й не існувала наша армія. Чи ж не краще заждати, поки з'ясується справа?! Потомлені всі? Та і я не залізний. Підем до Чорного лісу, відпочинемо. Досі не питався я полку, куди він хоче іти. Куди вів — туди йшов. Та коли вже так справу поставлено — будемо мітингувати. Говоріть свої думки. Послухаю, як не засну.

Почав Максим Терещенко. Сказав, що зустрічав на Запорожжі полонених, які верталися з Польщі. Оповідали, що українську армію в Галичині на власні очі бачили, зі старшинами і козаками розмовляли. Поповнюється і переформовується... Польща теж на весну до війни готується. А зрештою, чим ми ризикуємо?! До Збруча залишилося близько двохсот верст. Хай на чотири, хай на п'ять днів ходу, щоб коней не добивати... Шкода вже завертати. Перейдемо кордон, не сподобається — відпочинемо тиждень і гайда знову в Україну...

Нікому в голову не стукнуло, що за кордоном — не Чорний ліс. Не сподобається — пізно буде щось міняти!

Далі висловилися старшини та представники чот. Власне, за них говорили втома, бажання відпочити, бажання вилізти з неспокійного партизанського життя і воювати вже у війську, маючи ворога перед собою, а не з усіх боків. Просили всі полковника, щоб вів за Збруч.

— Ну, як мітингувати, то вже по всіх правилах. — намагався усміхнутися Хмара. — Хто за те, щоб за кордон, — підняти руку!

Підняли руку всі присутні. Повагавшись мить, підтримали більшість і ми з Андрієм. Полковник викинув останній аргумент:

— Ви думаєте, що піти за кордон — то з Чорного лісу на Херсонщину?! Понад кордоном червоні частини стоять. Ціла армія, напевно...

— Проб'ємося! — загуло у відповідь.

— Пробитися, звичайно, можна, але треба добре місцевість знати. А я в своєму житті на Поділлі ніколи не був. Хто з вас знає?

Хотів сказати, що я знаю прикордонні повіти, але Терещенко мене випередив:

— Не турбуйся, полковнику! Місцевість знаю добре — весь дев'ятнадцятий рік там товкся. Покажу тобі дороги поміж лісами до самого Збруча.

Хмара обернувся до Терещенка.

— Твоя думка перемогла, ти знаєш місцевість — від сьогодні ти командуєш полком і ведеш його за кордон. Я тобі за помічника буду.

Терещенко спробував відкараскатися, та Хмара свого рішення не змінив.

Не чекаючи червоних, вирушаємо із села на схід. Поблукавши по лісових і польових дорогах, беремо курс на захід. Здавалося, що нам вдалося відірватися від переслідувачів. Та наступного дня під вечір між Немировом та Брацлавом зіткнулися із новим полком ворожої кінноти. Вони, видно, були поінформовані про "бандитів" у будьонівках, бо, не задовольнившись розмовою, ув'язалися за нами. Та, чи не були упевнені у своїх силах, чи мали сумніви, що ми не свої, до бою не рвалися. Йшли слідом, дбаючи про свою охорону. Щоб відірватися, робимо нічний марш.

Рано біля містечка Красного під'їжджаємо до високої могили полковника Нечая, що при дорозі. Їдучи попереду біля Хмари і Терещенка, оповідаю історію, яку чув колись у Красному.

На тій могилі славного козацького ватажка стояв хрест-пам'ятник, та не полковнику Нечаєві. Поміщик-поляк, який володів цією землею, заповідав перед смертю, щоб поховали його на Нечаєвій могилі[1]. Ну й поховали. Поставили хрест, який дідич приготував собі за життя. А наступного ранку знайшли тіло поміщика на полі біля могили. Могила ж засипана, і хрест на місці.

[1] Данило Нечай, полковник брацлавський (із 1648 р.), родом із Київщини; відзначився в боях гетьмана Богдана Хмельницького проти поляків під Меджибожем, Збаражем та ін. Загинув 10 (20) лютого в бою проти польського війська М. Калиновського в містечку Красному на Поділлі. Поблизу села насипано могилу і встановлено пам'ятник *(примітка упорядника)*.

Пішла чутка: Нечай викинув. Не приймає в сусіди.

Хто знав, чиїх то рук робота. Поховали там само вдруге. І знову "Нечай викинув".

Поховали втретє, поліція варту поставила. Вночі щось на могилі почало відбуватися, поліцаї, злякавшись, втекли, а "Нечай — втретє викинув". Тоді рідня, для спокою і щоб волю покійного не дуже порушити, поховала дідича біля могили, а хрест із написом так на високій могилі й залишився.

Ґудзик

Як порівнялися з могилою, Хмарі забагнулося вилізти на неї, оглянути хрест. Полк зупинився. Видряпуємося на Нечаєву могилу гуртом.

За могилою лежав, причаївшись, хлопець у дірявих чоботях і старенькому кожушку, з-під якого виднілися штани з англійського військового сукна.

Спускаємося до нього.

— Ти чого тут лежиш? Хто ти такий?

— Я — звідціля, з Красного. Ходив до сестри в село. Ночував там, тепер вертаюся.

— Ой брешеш! Вимова у тебе полтавська, а чоботями своїми ти вже здалека б'єш... Покажи документи!

— Я не брав із собою. Далебі, товарищі, — я із Красного.

Це нечуване на Поділлі "далебі" видавало його походження з головою.

— Чого ти сховався за могилу?

— Бачу, кіннота іде, думав, що банда яка. Сховався, щоб кожушка та шапки не забрали...

— Маєш при собі зброю?

— Ні, не маю нічого, дивіться! — хлопець розщепнув кожушину, одягнену на брудну сорочку.

Ми вп'яли очі в щось ще нами не бачене: на поясі штанів був ґудзик. Звичайний ніби великий металевий ґудзик з... українським гербом — тризубом. Серця наші тьохнули... Дезертир з української армії! Зараз взнаємо, що з нею! Той ґудзик, що не існував ще як емблема регулярного війська за наших часів, — засяяв для нас сотнею сонечок.

Хлопець, зауваживши, до чого ми приглядаємося, зблід і, напевно, проклинав у душі ту годину, коли не звернув уваги на ґудзик, забув його відрізати і пришити інший.

Хапаємо хлопця за руки і тягнемо, переляканого, на дорогу до полку.

— Ти петлюрівець? Ідеш із-за кордону? Признавайся, брате, не бійся! Ми ж свої! Партизани!

— Ні, товариші! Далебі ні! Я від сестри...

Старшинам і козакам, які залишилися на шляху, показуємо той ґудзик на штанах. Зіскочивши з коней, усі розглядали його як найбільшу в світі рід-

кість. Хлопець, розгубившись, не міг переварити в своїй голові, чого будьонівці так тішаться, побачивши ґудзик, відрізаний від плаща і пришитий, за відсутності іншого, до штанів. Вістка про ґудзик на штанях передавалася з уст до уст по колоні. Під'їжджали глянути на нього із дальших чот і трійок.

Холодноярський бурлака Худолій, полтавець, під'їхавши, приглядався не до ґудзика, а до обличчя його власника.

— Якби морда трішки грубша була — чисто мій товариш з Костя Гордієнка полку! А може, то ти, Грицю, тільки схуд?

Гриць закліпав очима, потім вчепився в Худолія, стягнув його з сідла й розревівся в його обіймах. Розговорившись, Гриць упізнав ще не одного козака й старшину з інших частин, котрі разом із гордієнківцями були на фронті. Переконавшись, що ми не червоні, радів нам не менше, ніж ми йому. Заморозивши бідного Гриця, розглядаючи при розтібнутому кожушку його ґудзик, виправляємо свою нетактовність. Знайшлася в кобурах чарка міцного самогону — загрітися, знайшлося сало-хліб. Тремтячи від зворушення, Гриць їв, а ми стояли біля нього і кожний лякався в душі запитати його про те, що нас мучило. Нарешті Терещенко, котрий нервово куйовдив свою велику чорну бороду, наважився:

— Слухай-но, козаче... Ти давно з війська?

— Як із Ланцута втік — третій тиждень.

— Ну... і як там наше військо?

Серця у нас тьохнули, завмерли...

— Ну, та інтерноване...

— Гм-м... Інтерноване, кажеш. Що ж то за мудре слово таке?!

— Ну, в таборах. За дротами. Вроді як би полонені, а тільки не полонені, а інтерновані.

Терещенко намотав пасмо бороди на палець.

— Та-а-ак... Ну, а ґудзик у тебе — від урядової військової уніформи?

— Та ґудзики носять. І відзнаки носять. Тільки зброю забрали.

Довкола зітхнули. Терещенко смикнув пасмо бороди, аж затріщало.

— Ну, а коні як?

— І коні забрали.

Партизани тривожно зашепотіли.

— Ну, а на весну готовиться щось — ні?

— Та... говорили старшини у таборі, що весною повстанці большевиків розіб'ють. Тоді й нас в Україну відпустять, віддадуть нашу зброю. Ну, а мені не хотілося дожидати. Дурійка за дротами чіпляється. Втік, щоб до повстанців приєднатися. В таборах кожний про це тільки й мріє...

Стоїмо біля Гриця. В серцях — пустка, в очах — дума. Сумні новини передавалися з уст до уст, із чоти в чоту... Терещенко згріб пальцями бороду.

— Панове старшини! Звести полк півкругом до могили!

Штаб виліз на могилу до хреста. Коли полк густими лавами став півколом біля Нечаєвої могили, Терещенко коротко з'ясував ситуацію. Закінчивши, підняв руку.

— Хто за те, щоб іти за Збруч, здати коней та зброю і відпочивати за дротами — руку з шаблею догори!

Партизани понуро мовчали, схилившись у сідлах. Ласкаво потріпували по шиях чотириногих бойових товаришів.

— Хто за те, щоб вертатися і — поки наша сила — бити ворога?!

Лави заворушилися. Блиснули на сонці клинки шабель. Усі до одного...

Терещенко обернувся до Хмари.

— Пане полковнику! Віддаю назад у твої руки полк. Мені дозволь, як і раніше, тачанками кермувати.

На Чигиринщину

З місця повертаємо на схід. Гриця поки примостили на тачанку. За Красним розігнали спересердя на чотири вітри червоний полк, що, згубивши нас, намагався догнати. Зарубали із півсотні котовців. Поховали на скору руку при дорозі дев'ять своїх убитих і рушили далі. Гриць переодягнувся, озброївся і сів на коня. Я тільки ґудзик від його старих штанів відрізав і сховав до своєї "ад'ютантської" торби, щоб у Холодному Яру показати...

Бог перейшли по льоду, вище попередньої переправи, і взяли напрям на Таращанщину, щоб уникнути зустрічі зі знайомими вже червоними частинами. Перевтомлені й обізлені, перемелюємо шаблями все живе червоне, що потрапляло під руки по дорозі.

На Таращанщині натрапляємо на мале село, що лежало між лісами далеко від великих доріг. Ні у Світову війну, ні в "громадянську" не бачило воно ще в своїх хатах війська. В цьому забутому Богом і совєтською владою селі дозволяємо собі відпочити цілу добу. Та другого дня вже гупали по селу гармати москалів, що таки винюхали наш слід. Відбиваючись, йдемо на Черкащину.

По дорозі, відчепившись уже від червоних, що погналися за якимось іншим партизанським загоном, розганяємо червону піхоту, котра облягала велике село Медвин. У Медвині була міцна повстанська організація, щось на зразок холодноярських сіл. Захоплюємо без коней і упряжі дві вкопані під селом гармати, що цілу добу вже обстрілювали село... Мешканці Медвина, добре озброєні, оточили село окопами, колючим дротом, перевернутими догори зубами боронами і не впускали до села "совєтскую власть".

Гармати стріляли запальними стрільнами, і поважна частина села вже була спалена. Та Медвин — спражнє гніздо роздратованих шершнів. Видобувають рештки майна з-під згарищ, переносять його до уцілілих хат, зносять під спалену церкву своїх убитих, але піддаватися червоним ще й думки не мають... Усі чоловіки, навіть кілька жінок і дівчат, — з рушницями. Нарікають на сусідні села, що обіцяли виступити проти червоних і злякалися. Медвинська січ мала досить гарматних набоїв, складених місцевими артилеристами ще царського війська по-фаховому, в бліндажі. Мала й одну гар-

мату з поламаним замком, до якого бракувало частин, між іншим і пружини з ударником. Стріляли, закладаючи у замок грубий цвях, б'ючи по ньому молотком на довгому держаку. Село мало кілька власних старшин різних родів зброї, між ними сапера і гарматника. Боронилося фахово... Кільканадцять полонених, серед них і один командир, яких медвинці захопили під час нічного випаду із села, не вбили — тримали у двох хатах як заручників.

Віддаємо завзятим оборонцям села захоплені в червоних кулемети. Медвинці на майбутнє вже дивилися веселіше. В селі пішла чутка, що Петлюра з військом зайняв уже Вінницю.

На Черкащині ми вже не спішили. Місцевість знайома, лісиста; в один ліс пірнув — в іншому виринув. На початку третього тижня, відтоді як повернули від Нечаєвої могили, були ми вже у холодноярських землянках. А Хмара повів своїх козаків до Чорного лісу.

У землянках було все по-старому. Лише килими потемніли та хлопці бородами пообростали. Гриць, що пішов із нами до Холодного Яру, та його небачений ще старими вояками ґудзик із державним гербом були "героями дня" в таборі. Грицеві наш табір сподобався більше, ніж ланцутський... Радів, що зустрів нас по дорозі, зізнався, що ще в Ланцуті мріяв дістатися до Холодного Яру, в якому побував під час Зимового походу Армії Михайла Омеляновича-Павленка.

Правда про українську армію чорною тінню лягла на обличчя холодноярців. Сподівання на визволення із заходу згасли. Тепер вся надія — на власні руки і голови.

Оповідаємо із Чорнотою Петренкові про нашу зустріч із "батьком" Махном. Петренко мав уже відомості про його маршрут. Біля Канева Махно вирішив переплавлятися через Дніпро на Лівобережжя. А лід був непевний. Тоді махновці закупили в селі солому, дошки, ворота, двері від клунь. Вірніше, забрали, не питаючи господарів, але заплатили за все по-княжому. Застелили лід соломою, поверх дошки поклали. На них виїжджали тачанки чи гармати, то удари гостро підкованих копит зм'якшувалися, та й вага на ширший простір льоду розподілялася. Як перейшли, підпалили переправу. Згоріла солома з дошками, "згорів" і лід.

Будьонівці мусили переправлятися вище по Дніпру. Частина кінноти перейшла щасливо. Але, коли провалилася під лід батарея із кіньми, переправу зупинили. І пішли в Черкаси на міст, бо в Каневі спалив ще Зелений...

Поки обходили, Махно вже до Лубен доходив, потім на Миргород завернув. Розбив свіжу будьонівську дивізію, що перетинала йому дорогу, скинув із залізниці під Сагайдаком два бронепотяги, котрі вийшли закрити шлях на Полтаву. Поки бронепотяги обстрілювали колони Махна, полк махновських донців-будьонівців сховався під їх прикриттям. Підібравши момент, донці наскочили на бронепотяги і вистріляли їхню обслугу.

"Батько" пішов далі, налякав смертельно Полтаву, потім завернув понад залізницею на Харків. Наробивши паніки в Харкові, повернув на Чернігівщину. А Маслака з донцями відправив на Дон — козацьку революцію робити.

Сумна Україна

Настав березень 1921 року. Бруньки на кущах і деревах набирали соку. Радісно приглядалися до тих перших вістунів весни лісовики. Зазеленіють гілочки — весь ліс хатою стане...

Якось розмовляли ми на лежанці, коли до землянки в супроводі зв'язкового з Мельників увійшов... отаман Деркач. Худий і блідий.

— Слава Україні! — сказав він.

Зриваємося всі й оточуємо отамана, про якого не знали, чи живий. Петренко склав йому звіт про стан справ і передав командування. Деркач розгорнув і молитовно оглянув наш чорний прапор, що лежав на кілках, вбитих у стіну землянки. Давно вже й ми не бачили його розгорнутим. Потемніло срібло тризуба, вишитого у терновому вінку... Новими думками, новим змістом і значенням війнув у наші душі напис: "Воля України — або смерть".

Сидячи на поваленому дереві в лісі, обмірковуємо ситуацію. Що знали ми, — відав уже й Деркач. Та він знав більше, бо бачився на Херсонщині зі старшиною з-за кордону. Виявляється, що там є головний повстанський штаб, який готує повстання. Старшина бадьоро оповідав "рожеві речі" про зацікавлення європейських країн українською справою, про їхню підтримку... Всім хотілося в це вірити, але Деркач ставився до таких повідомлень стримано.

— Треба комусь поїхати, зв'язатися, роздивитися, як там. Оповісти, як у нас...

Глянув на мене.

— Поїдеш ти, Юрку. Тебе у війську ще не забули, та й скоріше зорієнтуєшся, як там, що і до чого. Чого можемо сподіватися, чого ні. Тільки не барися. Щоб у квітні повернувся... Візьми із собою совєтських грошей, а для заграниці — трохи золота. Документи впорядкуй собі сам. Щоб їхати спокійно — і повернутися.

У тому ж будьонівському однострої, з тими ж документами ад'ютанта 84-го полку, вибираюся вночі з Цвітної на Знам'янку і втискаюся до якогось військового ешелону, що йшов на Єлисаветград. Навмисно роблю чималий гак — їду аж через Полтаву і Київ. У одному рукаві маю зашиту записку від Деркача до своїх людей, що служать у червоних військових установах у Полтаві, в другому — посвідка Холодного Яру "для закордону".

До Полтави стережуся контролю ЧК, бо до документів ад'ютанта не маю свіжішої посвідки, чого і куди їду. В Полтаві почуваюся впевненіше — маю вже акт військової лікарської комісії про надання мені півторамісячної відпустки для поправлення здоров'я після тифу. Маю і посвідку "команди виздоравлівающіх", що "товаріщ Дрозд — ад'ютант 84-го кавполка 1-й Конной армії" виписаний зі шпиталю й на основі постанови лікарської комісії їде на

шість тижнів на поправлення здоров'я додому в село... над самим Збручем. Хоч на комісії я й не був, та документи були "правдиві", заведені навіть у реєстри. Можу сміливо чекістам показувати, аби лише з будьонівцями з тієї самої дивізії не зіткнутися.

У Гребінці — пересадка. Сиджу два дні й мрію до потяга вчепитися, та, де можна вчепитися, на попередніх станціях вже хтось учепився. Сиділо на вокзалі й кілька будьонівців, які їхали у відрядження до Бердичева. Довідавшись, що вони з 14-ї дивізії, беру їх "під свою опіку". Залізничний чекіст, до якого ми звернулися, щоб поміг сісти, не може нічого порадити. Сотні народу сидять на станції тижнями і атакують потяги. Одне поміг: за мої совєтські тисячі роздобув ковбаси, хліба і самогону. Може, просто продав те, що чекісти у "спекулянтів" відібрали. Сам випив і поїв із нами. За годину вийшов із телеграфної кімнати і відкликав мене вбік.

— Товаришу командир, за півгодини прийде поїзд особливого призначення. Я вас туди не можу вмістити, бо вони на дверях кожного вагона свою варту мають. Не впускають нікого... але скажу по секрету... Вся особливість того поїзда в тому, що ним їздять спекулювати жінки та свояки асів із Київської губчека. Якби я крикнув у тому вагоні, мене завтра вже не буде на службі. Але ви... Будьонівців усі бояться... Збери своїх "братішек" і силою впихайся у вагон. Там не дев'ять, а чорт-зна ще скільки може влізти. Сволочі, їздять, розвалившись, спекулювати, а червоному воякові нема як стоячи проїхати. Якби двері були замкнені, то ось ключ вагонний.

Даю інструкцію "братішкам", пояснивши, в чому справа. "Братішкі" богохульно матюкаються і стискають рушниці.

Підійшов паротяг із двома вагонами першого класу. Народ обліпив потяг, щоб вчепитися на буфери, вилізти на дах. Та з дверей вагонів вийшло по два чекісти. Витягнувши револьвери, вони відігнали пасажирів.

Веду вісім будьонівців із наготовленими рушницями просто до вагона. Чекісти загородили револьверами дорогу.

— Куда?! Нєльзя! Здєсь асобоє назначєніе!

"Братішкі" роз'юшилися.

— Гроб... магілу... нєбесную канцелярію! Ми на фронтє кровь праліваєм, а ви, сабакі, тут спєкуліруєтє?! В срочную камандіровку па дєлам Краснай арміі нєльзя нам єхать?! Сейчас пєрєстрєляєм і таваріщу Троцкаму тєлєграму пашльом — учінілі красноє правосудіє — і толька!

Чекісти зблідли.

— Тіше, тіше, таваріщі. Так би сразу і сказалі, што в камандіровку. Пожалуста... Здєсь два купе. Сейчас вам асвабадім.

У вагоні — лише декілька осіб і кілька десятків валіз, кошиків і пакунків. Розлягаємося з "братішками" на м'яких полицях і спимо до Києва. Для потяга особливого призначення робили по телеграфу вільну лінію, затримуючи інші потяги.

Київ — брудний, обдертий, — як будинки, так і населення. Дірки від куль у вікнах, позатикані корками. В магазинах — перші паростки "нової

економічної політики". За великими вітринами Хрещатика — онучі, чоботи, сінники.

У великих магазинах мешкали червоноармійці, робітники, шумовиння київської вулиці. Розвалившись у фіакрі, їде Хрещатиком якийсь надутий "пуриц", обвішаний зброєю, увесь від ніг до голови в яскраво-червоному: з червоного сап'яну чоботи, з червоного плюшу (може, з буржуйської портьери) штани, з червоного сукна сорочка, венгерка і кашкет... Витирає щохвилини носа червоною шовковою хусткою.

Побродивши по сумних вулицях Києва, що аж просили кулеметних акордів, йду на вокзал.

До кордону їхав три дні, переважно в товарних потягах.

Повстансько-партизанський штаб

Ще два тижні поневірянь, і я нарешті — у Повстансько-партизанському штабі Юрка Тютюнника.

Зі мною ще їхав немолодий дядько — повстанець із Полтавщини — та якийсь підозрілий "батько" Вернидуб із Чернігівщини. З дядька годі було видобути слово про повстанчі справи. А Вернидуб оповідав по дорозі несусвітні речі про велич повстанчого руху на Чернігівщині: багатотисячні відділи... сотні кулеметів... десятки гармат... Словом, червоні вже в мішку — тільки зав'язати.

Дядько скоса поглядав на "грізного отамана" Вернидуба і, коли той вийшов на хвилину з переділу, нахилився до мого вуха:

— Він такий повстанчий отаман, як я американський цар. Як не чекіст, то просто босяк якийсь. Я з ним назад не поїду — хоч би там що...

Приїхали, як розвиднілося. Йдемо головною вулицею. Маючи золоті п'ятки, я заздалегідь змінив свій будьонівський одяг. Дядько був у полтавському кожусі і баранячій шапці, Вернидуб — в однострої студента Київського університету, лише без наплечників.

Біля готелю "Брістоль" спинив нас якийсь панок.

— Ви з України? Так, уряд України тут, у "Брістолі". Заходьте.

— Ми до повстанчого штабу.

— То прошу дуже, я вас заведу. Самі можете не попасти...

Вів нас, розпитуючи, чи скоро вже повстанці Україну очистять. Показав на вхід до якогось ресторану.

— Тут. Вхід через ресторан. До побачення у Києві.

Господар (чи кельнер) ввічливо вклонився. Поінформував нас, що панове, "які мають тут повстанче бюро", ще сплять. Недалеко мешкає один з офіцерів, що вже виходив надвір.

Розглядаюся.

— Гм-м...

Вхід через ресторан. Досить мудро, бо, як хтось заходить, не знати, чи до ресторану, чи до штабу. Але й по-дурному, бо як хтось захоче роздивитися, то сяде собі в ресторані й спостерігатиме, хто до штабу йде.

Мої супутники вирішили оглянути місто. Я ж — до пана, що вже виходив надвір.

Двері відчиняє молодий старшина в англійській шинелі.

— Ви звідкіля?

— Я з Холодного Яру.

— Моє шанування! Заходьте. Я — поручник П. Сідайте. Оповідайте, що там у Холодному Яру? Скоро вже повстанці Київ займуть? Правду сказати, вже осточортіло сидіти в цій Європі.

Кімната була завалена військовими мапами України. Великий стіл застелений шматками полотна з накресленими на них мапками місцевості. Поручник зсуває їх в одну велику мапу.

— Я, знаєте, ще не спав сьогодні — цілу ніч креслив. Непроста робота. Так ви кажете — з Холодного Яру? Це Чигиринщина. О, прошу, — ткнув пальцем в одну з карт, — це ваш район... Туди за районного отамана Кузьменко піде. Може, знаєте його?

— Ні, не знаю. Він не чигиринець?

— Ні-ні! Він із... — поручник назвав місцевість, звідки походить майбутній отаман Холодного Яру, і задоволено усміхнувся.

— Ми тепер нову систему впроваджуємо у повстанчу роботу. Досить уже тієї безвідповідальної безпланової отаманії! Генерал призначив уже своїх певних людей, що переймуть владу в усіх районах. Бачите, — показав на полотнянки, — Україна розбита на двадцять шість районів, у кожний піде наш отаман. Це я цілу ніч креслив на полотні для кожного отамана мапу його району, щоб, бува, за володіння не посварилися.

Поручник тикав пальцем у мапи районів і називав прізвища.

— Сюди той піде, сюди той. У цей район — отой... Люди всі певні і здібні.

Я сидів очманілий — ніби мене хто макогоном по голові тарахнув. Хотілося закричати: "Чоловіче! Нащо ти мені це говориш?! Звідкіля ти знаєш, хто я?! Може, я з ВУЧК?! Таж ти тикаєш пальцем у життя тисяч, десятків тисяч людей!!!"

Зареєструвався в начальника штабу — полковника Юрія Отмарштейна. Він обережно випитав що треба. Приглянувся до моєї посвідки і підписів. Сказав написати звіт і визначив годину прийняття в генерала Тютюнника.

Пополудні я сидів за столом Тютюнника, що кінчав читати мій звіт. Вернидуба прийняли поперед мене, і Тютюнник накрив верхню сторінку його звіту, щоб я часом не прочитав чогось. Не здогадувався, що Вернидуб давав мені читати його в ресторані, щоб я сказав, чи добре написаний. Скінчивши читати, генерал пронизливо глянув мені в очі.

— Так ви кажете, що з Холодного Яру? А я кажу, що сумніваюся в цьому.

— А чому, пане генерале?

— Бо відомості про стан, які ви отут подаєте, не сходяться з тими відомостями, які я маю вже, і то від певних людей.

— Якщо вони не сходяться з моїми, то я дозволю собі сумніватися в їхній правдивості.

Генерал нахмурився.

— Ви подаєте, що нема зовсім гармат. А я маю точні відомості, що є. І кулеметів втричі більше, ніж ви подаєте! І людей вдесятеро більше! І влада отамана Холодного Яру не звузилася в останній час, як ви пишете, до найближчих сіл, а поширилася на довколишні повіти! І штаб не в якійсь там землянці, а в Мотриному монастирі! Так, мій пане! Ви думаєте, що ми нічого не знаємо? Ми знаємо все, що діється в усіх закутинах України. Скажіть краще, хто вас послав із такими відомостями і з якою метою?

— Треба про це було питати, пане генерале, того, хто вам ті відомості давав. Мене послав сюди штаб Холодного Яру, і я як його осавул знаю, що він має та куди його влада сягає. А послали мене, щоб спитати, чи буде якийсь збройний удар із заходу, чи не буде. Якщо не буде — наші повстання червоні задушать. Битися Холодний Яр буде до останнього, але мур лобом не проб'еш. Штаб хоче знати, чого можна сподіватися, щоб відповідно пристосувати свою працю до подій. На його відповідальності доля тисяч селян.

Тютюнник усміхнувся іронічно до Отмарштейна, що за сусіднім столом прислухався до розмови.

— Ви чуєте, пане полковнику?

Отмарштейн мовчав.

— Пане генерале! — сказав я. — Розумію вас, чому ви усміхаєтеся. Вам хочеться почути, що повстанці ось-ось вже в Україні владу захоплять. Вам хочеться вірити, і ви вірите таким нісенітницям, як оті, що написав вам Вернидуб. Так само і ми донедавна вірили, що українська армія за Збручем переформовується, поповнюється і переозброюється.

Генерал хвилину думав.

— Ви у якій дивізії в армії були?

— У Запорозькій.

— Поїдете до неї в табір. До Холодного Яру немає потреби вертатися, бо туди інший чоловік цими днями піде. Ми тепер перебудовуємо всю повстанчу працю, і, напевно, не буде так погано, як ви кажете.

— Знаю. Розбили на двадцять шість районів, і до Холодного Яру піде Кузьменко.

Генерал збентежено глянув на Отмарштейна, потім на мене.

— Ви звідкіля знаєте? Хто вам це говорив?

— Як скажу, хто говорив, це справи не поправить. А хочу вам лише сказати, що з призначенням незнаного там чоловіка на отамана не погодяться. У кращому випадку його приймуть у свої ряди, щоб подивитися, чого він вартий, у гіршому — повісять на дереві як підісланого червоними провокатора. Посвідка з вашим підписом Деркачеві чи Петренкові нічого не скаже,

як і вам моя посвідка з їхніми підписами. Тим більше буде для них підозріло, що я не повернувся, а прийде незнайомець. Щоб не згинув даремно чоловік та щоб там не думали, що я попав чекістам у руки, напишу і залишу вам записку до Деркача. А ви тому, хто йтиме, дайте її.

Тютюнник чухав чоло і дивився на Отмарштейна.

— Добре. Про всяк випадок напишіть. Полковник дасть вам проїзні документи до табору. Ви гроші маєте на дорогу?

— Маю.

Генерал протягнув руку.

— Бувайте! Прошу вибачити за різкість. Відомості справді розходяться, а ми мусимо бути обережними. Ми це перевіримо. Якщо мені треба буде людей для повстанчої роботи, а ви матимете охоту, то я вас із табору викличу.

Отмарштейн, випроваджуючи мене, тепло стиснув руку.

— Загляньте близько шостої. Я хочу з вами окремо та й довше порозмовляти.

За столом ресторану сидів Вернидуб і заїдав печенею. Припрошує сісти біля нього.

— Вам генерал щось дав? Мені ось... — показав на кишеню з пачкою банкнот. — Ви коли на Україну назад підете? Не казав генерал? Мені говорив, що за три дні. Завтра поведе мене представляти самому Петлюрі.

Іду до міста. Коло "Брістоля" зустрічаю колишнього кам'янець-подільського комісара Красовського, з яким познайомився 1918 року в губерніального комісара Поділля Степури. Пригадуємо часи, коли з півсотнею козаків виганяли із Кам'янця тисячні орди збольшевиченого московського війська. Запрошую його на пиво.

— Не маю часу, приятелю, — на засідання Ради Республіки спішу. Дуже важлива справа сьогодні на порядку денному. Цікаві міжпартійні й міжфракційні дебати будуть...

Я добре знав Красовського, щоб не помітити іронії, з якою він говорив.

— А що саме?

— Земельна реформа, приятелю. Як землю селянам в Україні наділяти — з викупом чи без викупу... Бувайте! Бо без мене поділять...

О шостій вечора заглянув до полковника Отмарштейна. Пішли з ним до кав'ярні, сіли в кутку подалі від людей. Співбесідник уважно розпитував мене про всі подробиці повстанчого життя і руху. Його мучили питання, на які я йому не зміг відповісти. Чому штаб Холодного Яру не вірить у можливість перемоги над большевиками внутрішніми силами, без збройного удару із заходу? Чому важко об'єднати всі повстанчі відділи під одне централізоване командування? Чому величезні повстанчі сили України не можна перетворити в національну армію, що захопила би владу в Україні й оборонила її від червоної Москви?

Чому? Не знаю чому. Оповідаю свої враження за рік, пробутий між повстанцями. Останні враження з далеких рейдів Україною.

Чи я знаю, чому повстання на більшій частині України можна викликати лише тоді, як червоні приїжджають дерти "развйорстку"?.. Чи можу я знати, чому український селянин готовий боротися на життя і смерть із ворогом лише під своїм селом, найдальше під своїм повітовим містом? Далі — то вже не його діло... То вже справа Петлюри з армією, в існування і силу якої він свято вірить. Якби не те переконання, може, легше було б зробити із повстанців національне військо.

Може, й здійсниться передбачення "батька" Махна, що ще рік такої внутрішньої політики большевиків — і вся Совдепія перетвориться на суцільний внутрішній фронт. Та тепер це лише мрія. Українське село готове лише збройно боронити свої стріхи, для всієї України дожидає визволителя із заходу...

Прощаючись пізно ввечері, полковник сказав, що як захочу вернутися до Холодного Яру, то він пізніше допоможе мені. Наразі генерал і слухати не хоче, щоб я пішов попереду тих людей, яких він посилає до Холодного Яру, навіть разом із ними.

— Пане полковнику, чи це тому, що мої відомості про Холодний Яр не збігаються з тими, що ваш штаб уже має? Чи, може, й тому, що в Холодному Яру моя інформація про ситуацію тут може не збігтися з тією, яку принесуть вислані туди штабом люди?

Отмарштейн сумно усміхнувся.

— Можливо, що і те, і друге відіграє роль. — Зітхнувши, додав: — Я на цьому пункті часто з Тютюнником сварюся. Обстоюю думку, що там мусять знати голу правду... Та він вважає, що там треба "духу додавати". Розмова з вами дала мені нові докази, що моя думка ближча до правди.

Прощаючись, домовляємося, що прийду завтра близько полудня і одержу документи до табору.

Ночував у дешевому готелі. Наступного дня зранку йду на базар купити пару білизни та необхідні дрібниці. Біля якогось магазину зустрічаю дядька-полтавця.

— Ото сам Бог мені вас посилає! — зрадів дядько зустрічі. — Ви по-їхньому цвенькаєте. А я з тутешніми жидами розбалакатися не можу, не те щоб поторгуватися як слід. Хочу дещо купити додому.

Іду з дядьком по магазинах. Купив він ременю на три пари дитячих та на пару жіночих черевиків, кілька метрів ситцю на блузки та спіднички, ножі до січкарні, садівничий ніж, пару пильників, брусок, щоб косу гострити. Склавши куплене в мішок, з жалем оглядав крам у магазинах.

— Ех і є ж тут усього! Чого хоч! А на що не глянь — усе б придалося. Дали мені трохи тутешніх грошей на харчі. Та що харчі! Купив хліба, огірків квашених — та й день пережив. Ще й дві п'ятки золоті з дому зашиті маю. Можна б чимало накупити... Та дай Бог хоч із цим живому за Дніпро дістатися.

— Коли назад виїжджаєте?

Дядько сховав очі.

— Та хто зна! Тижнів, мабуть, за півтора.

Бреше дядько. Поїде сьогодні-завтра. Його представляти Петлюрі не поведуть. Замало гармат і кулеметів має...

— Ну, як там? Договорилися до чогось путнього у штабі?

Повстанець байдуже махнув рукою.

— От тільки час дарма прогаяв! Краще б був посіви доглянув, погода он яка стоїть — золото! А так що! Ну побачився, значить, поговорив. Ми на них надію покладаємо — а вони на нас. Говорив дещо генерал. Та я потім у інтернаті з хлопцями з табору розговорився... Щось воно не теє. Не сходиться... Прощавайте!

Повстання в Лук'янівській в'язниці

У таборі я був недовго. 1922 року — знову в Україні, знову в підпіллі. В іншій місцевості, з іншим прізвищем і документами... Хотілося взнати про Холодний Яр, про долю товаришів. Та поїхати туди не було змоги. Довідався згодом.

1922-й — перший рік розквіту "нової економічної політики" Леніна, перший рік закріплення комуно-російської влади в Україні. Нові обставини вимагали нових методів боротьби з ворогом...

1926 рік — третій рік мого перебування у слідчих в'язницях Вінниці. Хоча холодноярські сторінки мого минулого ГПУ не відкрило, все ж обвинувачення "усміхалося" мені розстрілом.

Лежачи на нарах 1-ї камери Н. відділу Вінницької тюрми, прислухаюся до розмов в'язнів. Київський жид Фіма Салганік, що вже чотири роки як крутив слідство, бо не мав охоти йти до льоху ГПУ по кулю, оповідає свої переживання в тюрподі Київського ГПУ восени 1922 року — на початку 1923 року. Його уважно слухають арештовані урядовці, військовики, купці. Ще уважніше — галичани, що перейшли Збруч до... "своєї держави".

Фіма оповідає:

— Було їх близько тридцяти. Говорили дозорці, що то були головні бандити Холодного Яру. Не могли їх ніяк виловити, аж поки ГПУ не піддурило їх. Підіслали їм агента — ніби зв'язкового від Петлюри й Тютюнника. Спритний сексот був інтелігентний, документи відповідні привіз. Призначили збірку ватажків усієї околиці, вночі, десь у хаті серед лісу. А ще звечора до тієї хати прокралася група ударників-матросів із Києва і заховалася там. Як тільки хтось заходив, в'язали і рот затикали. Може, і більше пов'язали б, та один, як кинулися на нього, вистрелив з револьвера. В лісі хтось дві бомби кинув — тривоги наробив. Вихопили пов'язаних і тихцем до Києва вивезли[1].

[1] Холодноярських отаманів та їхніх козаків арештовано на іспіраній чекістами нараді у Звенигородці 27 вересня 1922 року. Серед арештованих були Ларіон Загородній, Мефодій Голик-Залізняк, Денис Гупало, Тиміш Компанієць та інші *(примітка упорядника)*.

Сиділи вони в тюрподі до лютого 1923 року. Сиділи у двох камерах. Надвір їх не випускали, двері відмикали, лише щоб їжу подати та "параші" забрати.

Одного ранку дозорець відчинив двері й подав бак з окропом до камери, де самі главарі сиділи. Котрийсь прийняв бак і раптом вилив окріп дозорцеві на голову. Втягнули його до камери, забрали ключі, револьвер, вдушили і — на коридор. Відімкнули другу камеру і всі разом — униз. На сходах скрутили ще одного дозорця — і так, що той і не писнув. Вскочили у приміщення варти — захопили чотирнадцять рушниць, набої. Та начальник варти, поки вдушили його, встиг ще вистрелити. Варта на подвір'ї повернула кулемет на вихідні двері й, тільки вони до виходу, — відкрила вогонь по дверях. Вискочила із другого будинку вартова сотня, оточила тюрпод. На двері навели ще один кулемет. Вернулися вони на поверх. Забарикадували сходи, самі з рушницями до вікон.

Як вони уявляли собі ту втечу — важко зрозуміти! Посеред міста в білий день, вартова сотня, касарні близько, чекісти, міліція... А от ризикнули — не мали, правда, що й втрачати. Наспіло ще військо, оточують тюрпод, а вони з вікон кладуть одного по одному. Стріляють рідко, щоб кожен набій даремно не пішов. Ті по вікнах вогонь відкрили з рушниць і з кулеметів. І в наші камери кулі летять. Полягали ми на підлогу, слухаємо, що діється.

Відмикають всі камери.

— Виходь, хто хоче, — тюрпод підпалюєм!

Та хто ж на певну смерть із камери вийде?! Лежимо далі. Двері відчинені — видно, що в коридорі робиться.

Підпалили сінники з тапчанами у своїх камерах. Почали підлога й вікна горіти. В тюрподі дим — дихнути не можна. Мабуть, думали, що у диму і замішанні вдасться декому прорватися до міста. Тим часом приїхали на авто пожежники і загасили вогонь.

Бій продовжувався. Ті, що мали рушниці, стріляли; хто не мав — посідали в коридорі й розмовляли собі, наче не їх смерть дожидала.

Майже чотири години серед Києва точився бій. По одному переставали стріляти холодноярці. Один, похмурий такий, що стріляв найуважніше, обернувся.

— Чого перестали?

— Один набій залишився... — відповідають звідусіль.

Зняв рушницю з підвіконня.

— Чорт! А про товаришів — забули?! Ну, та я ще маю три набої... Чотири кулі в револьвері...

— Я для себе залишив, — одізвався один із тих, що розмовляли, і показав рушничний набій.

Похмурий відійшов від вікна і став у кутку.

— Ну, хто хоче від своєї, не чекістської — підходь...

Вставали і підходили по одному. Цілувалися з похмурим.

— Прощай, Андрію...

— Прощай, друже! Куди хочеш?

— В чоло...

Вистрелив у чоло.

Підходить другий.

— Прощай! Куди бажаєш?

— У серце...

Вистрелив у серце.

Вистріляв усі набої з рушниці й револьвера.

А залишилося ще декілька повстанців, що не мали зброї.

— Ну, а ви, хлопці, вибачте... Погарячкували — не залишили для вас. Візьмете в нас рушниці й без набоїв кинетеся на чекістів, щоб до льоху не йти... Ну, отамани, — усміхнувся похмурий до товаришів із рушницями, — ставайте. Хай хоч раз вами покомандую. Загородній! У тебе револьвер?

— Револьвер і одна...

— Ставай проти мене, я собі теж у револьвері залишив.

Поцілувавшись, стали посеред коридору парами, один проти одного. Похмурий проти Загороднього, біля них — інші отамани Холодного Яру, за ними козаки-холодноярці та інші повстанці. Кожний тримав однією рукою свою рушницю, іншою — направляв цівку товаришевої рушниці собі в серце.

— Ну, готово? — радів чогось похмурий. — Увага! Живе Україна! Один! Два! Три!

Шістнадцять тіл впало на підлогу. Ті, що залишилися, забрали повстанські рушниці. Тільки чекісти з червоноармійцями вдерлися на поверх — кинулися їм назустріч. Порозбивали кольбами кільком голови, та червоні, знаючи, що набоїв повстанці вже не мають, не стріляли. Пов'язали їх живими. Сильно побивши, забрали до льоху.

Оповідав потім дозорець, що сам комендант Київської ГПУ Ріхтер повідрубував їм голови сокирою. Вночі вивезли всіх і закопали. Не знаю, чи на Лисій горі, чи на Собачій тропі. І там, і там розстріляних ГПУ закопує...

Розпитую Фіму Салганіка, як виглядав "похмурий". Нема сумніву... Чорнота[1]. Вічна пам'ять, побратиме!

"Готуй нових борців, Холодний Яре!"

Грудень 1930 року. Пересильна камера, так званий "звіринець", у Лук'янівській в'язниці. Під стелею — маленькі вікна, заґратовані, ще й затягнуті густою залізною сіткою. Грубезні мури і стеля — мокрі від видихів і випарів півтори сотні людей. Жодних ліжок чи нар. Вогкий холод залізобетонної підлоги, на якій сиділи й лежали селяни, що йшли на Соловки, ро-

[1] У рапорті "начальника ОАЧ" Фріновского від 10 лютого 1923 р. прізвища Андрія Чорноти серед убитих під час повстання у цій в'язниці немає, але є прізвище Юрія Дроботківського *(примітка упорядника)*.

бітники, арештовані за "опозицію" й "агітацію" проти влади, професори університетів, червоноармійці, священики, інженери, злодії з темних завулків міст, "шкідники", "контрреволюціонери", "соціально небезпечні"...

Лежу в кутку на шинелі, кинутій на вогкий бетон. Поруч мене Вітька Одноок — вінницький злодюжка, вуркаган із безпритульних, що втратив десь у бійці з міліцією одне око. У старих калошах на босу ногу, в дірявому каптанчику поверх брудної білизни — йде на... Соловки. Вдячний мені за декілька дрібних послуг у вінницькій тюрмі, Вітька радий догодити мені, готовий віддати мені свій каптанчик і лежати на холодному бетоні в одній білизні. Його "агітації" завдячую, що "еліта звіринця" — злодії й грабіжники, які по праву сильного захопили кращий кут камери, вшанували мій семилітній тюремний стаж і уступили мені "панське" місце під стіною. Все-таки з одного, а не з чотирьох боків штовхають — з одного, а не з усіх боків воші лізуть.

Я в дорозі сильно застудився. Допікала гарячка, тож приємно було притиснути гарячу голову до мокрого холоду стіни.

Середину камери займало чотири десятки молодих селян-комсомольців із Чигиринщини. Їхали на Соловки за... "петлюрівщину". Голосно жартували, співали козацькі думи і пісні, в яких так кохалася Чигиринщина. Заспівали пісню, від якої у мене серце тьохнуло. Співали не дуже доладно складену пісню-думу про... Холодний Яр. Згадували в ній Чучупаків, Деркача, Петренка, Пономаренка, Чорноту, Залізняка...

Не витерпівши, встаю і лізу до хлопців поговорити. Довідавшись, що я "петлюрівський" старшина, — з повагою підстеляють мені дві свитки. Оглядаю обличчя — може, знайоме побачу.

— Співаєте та розмовляєте, хлопці, про Холодний Яр. Я за кордоном зустрічав людей, що були там. Цікаві речі оповідали... А ви, може, з тієї місцевості?

— Еге ж. Та з тієї ж. А то ж з якої?

— І пам'ятаєте, як там бої були? Бачили Чучупаку, Деркача, Чорноту, Залізняка?

— Атож! Чому б не бачили!

— Я Деркачеві по тютюн до дядька Семена бігав...

— А я Залізнякові прислужував, коня годував, як він хворий до Мотриного монастиря приїхав... — одізвався інший комсомолець.

Вглядаюся в обличчя, щоб відшукати в ньому риси малого Івасика.

— А як він виглядав?

— Та як?! От навіть на вас трохи подібний...

Усміхаюся, забуваючи про обережність.

— А може, то я?

Івась скептично оглядає моє обличчя, яке так заросло, що і мама рідна не впізнала б.

— Ні, той був повніший, молодший. Його чекісти по дорозі застрелили, як до Петлюри на зв'язок їхав.

— А що ж сталося з ватажками Холодного Яру?

— Що? Погинули. А то як інакше. Боролися ж до останнього. Декого піддурили чекісти — захопили. Була чутка, що отут, у Києві, самі постріляли — в чекістів зброю видерли.

— Та й Василь Чучупака сам застрелився, як оточили його москалі на Кресельцях, — одізвався другий. — Я ще малий був, а пам'ятаю, як того дня їхав він із кіннотою на Кресельці. Кінь під ним вороний — змій!

— То не кінь був, дурню, а кобила. Зірка називалася. Вона ж його і в могилу звела. Перед тим як застрелився, закричав: "Готуй нових борців, Холодний Яре!" Атож... Я хоч не з Мельників, так мені оповідав батько — був козаком у Холодному Яру.

— Ну і як, — усміхаюся до комсомольців, — готовить Холодний Яр нових борців?

Хлопці лукаво всміхнулися.

— Атож! Чому б не готовив!

— А за що вас забрали?

Знову лукаві посмішки.

— Казна за що... Задурно.

— А таки ж бо й задурно, — одізвався один, що досі мовчав. — Якби не співали та не базікали чого не слід, то й досі б усе добре було.

— А чого ж ви, хлопці, в комсомол пішли?

Хлопці здивовано витріщили очі.

— Як то чого?! Таж і зброєю можна навчитися володіти, і до шкіл усяких скоріше дістанешся... А нам що?! Язик поломиться, як Сталіна прославословимо чи Маркса почитаємо? На паради з червоними прапорами ходили, а по кутках жовто-блакитні мали.

Хлопці, пригадавши щось, зареготали.

— Приїжджають до осередку паркомці з чекістами — бібліотеку чистити. Ідеологічно шкідливі твори Троцького та Бухаріна забрати з бібліотеки. Випорожнюють шафу, а під книжками прапор — "Воля України — або смерть". Вирячили баньки — по-о-ті-і-іха!

— Секретаря ячейки та ще трьох у Черкасах "пад стенку" поставили, а нас усіх — на Соловки білі медведі пасти...

— Шкода, хлопці. Треба було обережніше. І Україні б ви придалися, як загориться, та й Соловки — не мама.

Хлопці не журилися.

— А нам що?! Хіба ми — то вже всі?! І без нас в Україні знайдеться кому на рушниці заграти. У нас он скільки попалили, скільки народу вигубили, а й то ще знайдеться народу не на один полк. А хіба Чигирин — то вже все?! Он чуєте, що "служба" поспівує... — кивнув комсомолець у бік кількох червоноармійців, що, збившись у гурток під стіною "звіринця", тихо співали: "А вже років десять, як козак в неволі..."

Одізвався комсомолець, який досі слухав мовчки, мрійливо дивлячись на стелю:

— А нам на Соловки як накидають японці з аеропланів рушниць, як підемо звідтіля на Москву, аж затріщить. Там же тепер друга Україна. Народу нашого — сила велика. Поженемо Сталіна у Дніпрі топити...

Було вже за північ. Дозорець давно кричав у вічко, щоб припинилти співи й розмови. Та його резонно відсилали до чортової матері й ще дальше. Та все-таки "звіринець" помалу заспокоювався. Потомлені в'язні засипали. Йду і я на своє місце. Намагаюся заснути, та хіба заснеш, переварюючи в думках нові враження?

Обережно ступаючи між тілами, підійшов до мене не старий ще, хоч і бородатий, чоловік у селянському одязі. Коли я розмовляв із чигиринськими комсомольцями, він мовчки лежав поруч і пильно вглядався в мене вимученими очима. Потім відвернувся...

Нахилився до мене і потягнув за ногу сонного Вітьку. Той зірвався і витріщив на нього своє єдине око.

— Чого тобі?!

Незнайомий простягнув йому щось загорнуте у газету.

— На тобі, братішка, півбуханця хліба, шматок сала, десяток папірос і маршируй спати он там, на моє місце. Там тобі й мішок підстелений.

Не вірячи, що йому це не сниться, голодний Вітька вхопив дорогоцінний пакунок, каптан і поскакав на вказане місце. Незнайомий кинув на бетон свою свитку і ліг навзнак. Прислухавшись, чи спить другий сусід, повернувся до мене.

— Не упізнаєте, пане Залізняк?

— Ні. Та й я зовсім не Залізняк.

— Так-так. Важко пізнати... Змінився чоловік... Заріс... Оті хлопчаки, хоч не раз мене малими бачили, розмовляли не один зі мною тоді, — тепер теж не впізнали...

Вдивляюся у нового сусіда. Голос знайомий, ще й як знайомий...

— Так не упізнаєте? А ми ж з вами ще у Кам'янці разом були і в одній землянці зимували. Я — С... Тепер інакше називаюся.

Обхоплюю його за шию.

— Друже! То ти живий! Оповідай, як там далі, без мене вже, було?

— Всяко бувало. Двадцять перший рік у боях проминув. Були щасливі й нещасливі. До Холодного Яру ще й Цвітковський із полком кінноти прийшов. Червоні частини проти нас стягнули. Попалили села. На зиму знову ми в землянки зарилися, небагато вже нас лишилося, та й нелегко вже було з харчами. Якось перезимували. У двадцять другому на весну хотіли знову рух робити. Приїхав весною якийсь професор бородатий. Привіз листи від Петлюри й Тютюнника, документи, все як слід. Довгенько його перевіряли та приглядалися. Нарешті повірили, що таки наш. Знав геть-чисто все, що за кордоном діялося, людей усіх знав. Старшина, що до нас від Тютюнника прийшов, вислухав його. Каже: наш чоловік. Закомандував він нам, щоб зібрали усіх ватажків з околиці на нараду — порадитися, як повстання підняти. Петлюра, мовляв, у союзі з поляками весною знову на Україну піде.

Повідомили всіх, щоб вночі у хаті на Буді зібралися. А там чекісти засідку зробили і чекали: як хто зайшов у темні сіни — мішок на голову, зв'язали і до комори. Господарів раніше пов'язали.

Як накинулися на Загороднього, що зайшов із револьвером у руці, той вистрілив. Почув Левадний, що підходив лісом, кинув бомби. Хто був уже у лісі й почув — врятувався. Підрізали нас тим сильно. Ватажків забрали (насправді отаманів арештували на інспірованому чекістами з'їзді у Звенигородці наприкінці вересня 1922 р. — *Ред.*).

Небагато вже й лісовиків та бурлаків залишилося — і ті гинули один за одним. Найдовше бурлачили по лісах ми із Д. та отой Гриць, якого з рейду привезли. Здичавіли вже були зовсім. На деревах спали, не раз коріння або ворону без солі їли. Полювали за нами завзято — та й ми не одного на той світ відправили. Обидва прапори на наших руках залишилися. Носили ми їх на грудях, в дуплах переховували.

Червоні вже у Мотриному монастирі совхоз заснували. Черниць — кого арештували, кого вигнали. А з ними все ж легше було. Коли-не-коли якась до лісу хліба винесе та в умовленому місці залишить.

На зиму кажу хлопцям:

— Нема що! Треба у світ вибиратися.

Не хотілося Холодного Яру покидати, ой не хотілося! Все надію колисали: а може, дочекаємося чогось?! Та мусили вибиратися. Спакували прапори у гарматну гільзу, загвинтили і закопали в Холодному Яру. Троє нас тільки й знали де — Гриця вже розстріляли. Не за Холодний Яр — за іншу вже справу. Д. — попереду мене на Соловки пішов, а я оце попався і теж туди... Хто зна, чи живі будемо. Скажу ще хоч вам, де прапори заховані...

Нахилившись до мого вуха, С. зашепотів мені місце й прикмети.

— Слухай-но, друже. А як же решта — Хмара, Мамай, Кваша — що з ними?

— Хмару в бою червона кіннота зарубала. Тоді ж загинула від шаблі й Катря. Бараніва важкопораненого захопили в полон — добили у Знам'янці на пероні. Левадного поранили, так він себе бомбою підірвав, перед тим викосивши з "Люїса" півгрупи чекістів. Квашу під Златополем убили — возили потім по селах показувати, щоб люди боялися. Вбили й Хоменка, й Отаманенка... Автоном Чучупака втік було з Мельників — на Черкащині священиком автокефальним був... Розстріляли цього року в Черкасах. Що з Олексою Чучупакою — не знаю. Мамай, як припекло, втік із плавнів до Катеринослава. Викладав у школі. Організовував і виховував у національному дусі студентів. Викрили завдяки жінці... Хотів сина до себе забрати, щоб на борця виховати. Судили в Черкасах. Оце пару місяців тому як у Черкасах сидів, на розстріл із камери забрали. Пішов спокійно. Попрощався з нами.

— Доживете, — каже, — привітайте від мене вільну Батьківщину. Для неї, невільної, я зробив що зміг...

Пошепотівши ще трохи, С. заснув. Намагаюся заснути і я. А в голові шуміло. Перед очима пробігали події, бої, бойові товариші...

Живе Україна!

Так, дорогі побратими! Живе! Не тільки під сонцем! Живе у тих гарячих променях, що незримо пливуть від вас у душі живих! У душі тих, що ростуть нам на зміну!

Думка побігла до дорогих, зрівняних із землею могил, по степах Херсонщини, лісах і узгір'ях Чигиринщини, над Дніпром, над Богом, на Лису гору... Розтинала землю й приглядалася до кістяків борців... Розрізала схил Холодного Яру... Розгвинтила гарматну гільзу... Хоч і потемнів прапор, та ще видно слова пророка — "І повіє новий вогонь з Холодного Яру".

Крізь віддихи і стогони сонних в'язнів почувся дзвін.

Що це?! Невже закликають у тюрмі на ранішню перевірку?

Ні. То гуде дзвін Святої Софії — посилає тривожний передзвін по всій Україні... То тривожно гуде й великий Мотрин дзвін — скликає холодноярців на бойову збірку...

Ідуть зімкнутими рядами нескінченні бойові колони. В селянських свитах, у робітничих і студентських блюзах, комсомольських сорочках і червоноармійських шинелях...

Ідуть колони твердим кроком непереможних. Не лякають їх тюрми, ні кулі, ні голод, ні холод північних таборів. Полеглі борці воскресають у нових.

Ідуть колони тернисто-кривавим шляхом до ясної великої Мети. Дорогу вказують їм могили тих, на прапорах яких написано: "Воля України — або смерть".

1936 р., Багатківці, Галичина — Плугів

Біографічні довідки про учасників Визвольної війни 1917 – 1920-х років, про яких йдеться у цьому виданні

АЛМАЗІВ Олекса Дмитрович (6.01.1886, Херсон – 13.12.1936, м. Луцьк). Військовий і громадський діяч, командир Окремої гірської батареї Гайдамацького коша Слобідської України (1918), Окремої гірської батареї Запорозького полку кінних гайдамаків ім. кошового отамана Костя Гордієнка (1918), Окремого кінно-гірського гарматного дивізіону Армії УНР (8.12.1918), Окремого кінно-гірського гарматного дивізіону 16-го загону (1919), військове звання – генерал-хорунжий Армії УНР.

В українській армії від 1 січня 1918 року. Учасник боїв за Київ у січні 1918 р., біля Гребінки, за Лубни, Хорол, Полтаву, Харків, Кременчук. Учасник походу Петра Болбочана на Крим (у складі полку імені Костя Гордієнка). Під час гетьманщини охороняв кордон у районі ст. Сватове, Білокуракіне, Старобільська. 1919 року брав участь в наступі Армії УНР на Вапнярку, в боях за Кам'янець-Подільський, Шатаву, Дунаївці, Проскурів, Летичів, Вінницю, Київ, у тому числі і проти Добровольчої армії. Учасник Першого зимового походу. 1920 року брав участь у боях за Могилів, Ушицю, Дунаївці, Копичинці, Галич, Проскурів та інші міста. Дивізіон Алмазова практично не знав поразок. Могила Олекси Алмазова збереглася. Вже в роки незалежності вдячні нащадки спорудили на ній меморіальну плиту.

БАРАНІВ (?, Полтавська губ. – ?). Військовий діяч; повстанський отаман, командир Дніпровського партизанського загону; військове звання – старшина Синьої дивізії Армії УНР, поручник Добровольчої армії. Можливо, йдеться про отамана Барана.

БЛАКИТНИЙ (СТЕПОВИЙ, ПЕСТУШКО) Кость Юрійович (10.02.1898, с. Ганнівка Верхньодніпровського пов. Катеринославської губ., нині Петрівського р-ну Кіровоградської обл.– 9.05.1921, с. Ганнівка). Військовий діяч; командир роти російської армії, отаман (1919 – 1921), командир Середньодніпровської групи (1919; 2500 багнетів, 17 кулеметів), Республіканського війська (1919; 3000 багнетів), Степової (Олександрійської) дивізії (1920; 20 – 30 тисяч козаків), Головний отаман Холодного Яру (вересень – жовтень1920); військове звання – підпоручник російської армії.

Навчався в Олександрівському механіко-технологічному училищі. У Першу світову війну рядовим воював на Турецькому та Західному фронтах. За хоробрість нагороджений двома Георгіївськими хрестами. Закінчив офіцерську школу в м. Горі. 1918 року мобілізований до Армії Української Держави. Служив у Білій Церкві, де і взяв участь у антигетьманському повстанні. Учасник повстання проти Добровольчої армії. Оперативним простором Середньодніпровської групи були міста Черкаси, Бобринська, Чигирин, Кременчук, Новогеоргіївськ, Знам'янка, Олександрія з напрямком дій на Білу Церкву. Один із керівників повстання літа — осені 1920 року. Діяв на Херсонщині, Катеринославщині, в Холодному Яру. В жовтні 1920 р., вирушивши на Криворіжжя на чолі Степової дивізії, склав із себе повноваження Головного отамана Холодного Яру. Зраджений товаришем. Загинув у перестрілці в рідному селі. Могила не збереглася.

БОГДАН (?, с. Стара Осота (куток Поселянівка) Чигиринського пов. Київської губ., тепер с. Поселянівка Олександрівського р-ну Кіровоградської обл. — 8.04. 1920, с. Стара Осота). Повстанський отаман. З родини Лаврішків. Учасник боїв проти денікінців та червоних. Загинув у бою з будьонівцями в рідному селі. Похований у м. Олександрівка біля дороги навпроти економії. Могила не збереглася.

ВАСИЛЕНКО. Військовий і громадський діяч; командир 1-ї сотні 1-го (Основного) куреня Холодноярської бригади (1920), член Холодноярського повстанського комітету; військове звання — сотник. Піддався на "амністію" влітку 1921 року.

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ. Військовий діяч; сотник 2-ї сотні 1-го (Основного) куреня, військове звання — сотник. Житель с. Лубенці. Тут жила і його родина.

ВОДЯНИЙ Яків Михайлович (20.10.1886, Сміла Черкаського пов. Київської губ., тепер райцентр Черкаської обл. — 10.05.1940, Київ). Військовий і громадський діяч, драматург, підприємець; командир бойової дружини партії есерів, черкаський полковник Вільного козацтва (з жовтня 1917), повстанський отаман (1921). Народився в багатодітній селянській родині. Член партії соціалістів-революціонерів (з 1905). Після арешту в 1907 р. відбув півріччне ув'язнення в Лук'янівській в'язниці м. Києва, після чого висланий на три роки до Наримського краю, звідки втік. 1908 року опинився на еміграції в Австо-Угорщині у Львові. Во-

сени 1908 р. повертається до Києва, де його вдруге арештовують і висилають до Наримського краю, звідки знову тікає. Емігрує до Японії, потім в Австралію. Пише п'єсу "Право сваволі". Після Лютневої революції повертається на Батьківщину. Делегат Першого з'їзду Вільного козацтва. У січні — березні 1918 р. черкаські вільні козаки під його керівництвом беруть участь у боях проти російського війська (особливо успішна операція Вільного козацтва, зокрема і черкаського, була проти 8-ї російської армії в районі станції Бобринська). 1921 року керує загоном у Холодному Яру, співпрацює з отаманами Ларіоном Загороднім, Юхимом Ільченком, Пилипом Хмарою та іншими. У травні 1922 р. нелегально переходить кордон із Польщею. Пише драму "Холодний Яр", оповідання та мемуари. Перебуваючи у Польщі, працював у відділі розвідки УНР під командою генерала-хорунжого Всеволода Змієнка і полковника Миколи Чеботаріва. В 1927 — 1930 рр. проводить розвідницьку і підпільну діяльність проти СССР, поширює в Україні нелегальну антисовєтську літературу. Під час окупації росіянами східної частини польської держави 27 вересня 1939 р. був заарештований. 7 лютого 1940 р. Військовий трибунал Київського особливого військового округу підсумував: "Водяной в 1927, 1928, 1929 и 1930 г. г., пребывая на территории Польщи, являлся резидентом разведки "УНР" и проводил активную разведывательную (шпионскую) деятельность против Советского Союза. Водяной, как резидент, проводил вербовку агентов разведки, производил переброску агентов разведки на территорию Советского Союза, давал шпионам задания и принимал информации сведений шпионского характера... Кроме этого, Водяной, будучи непримиримым врагом Советской власти, в прессе на территории бывш. Польщи расспостранял различную к.-р. клевету против страны Советов..." Засуджений до розстрілу. Вирок виконано в Києві. 1948 року посмертно нагороджений Хрестом Симона Петлюри.

ГАЛАЙДА. Сотник 3-ї сотні Холодноярського куреня (осінь 1920).

ГОЛИЙ (БАБЕНКО) Трохим Іванович (1898, с. Хрещатик Черкаського пов. Київської губ., тепер Черкаського р-ну Черкаської обл. — 15.12.1921). Військовий діяч; повстанський отаман (1919 — 1921). Діяв у районі Городища, Канева, Корсуня, Млієва, Орловця, Буди-Орловецької, ст. Воронцовської, с. Великого Старосілля. Переправлявся і на Лівобережжя: рейдував у районі сіл Домонтове, Богушкова Слобідка (тепер с. Чапаївка), Хрести та ін. Наприкінці 1920 р. загін Голого нараховував 7000 козаків, може, й більше, бо у листопаді 1920 р. на обліку штабу 11-ї червоної дивізії в Черкаському повіті, де діяв Голий, було "27 тысяч бандитов и до 5 тысяч сочувствующих бандитизму местного населения". У Визвольній боротьбі брав участь і молодший брат Трохима Голого — "Голенко" ("Гольонок"), помічник отамана Антона Грозного. Ймовірне ім'я брата — Устим, 1905 р. нар. Підступно вбитий членами жидівської "самооборони" в урочищі Три Липи біля Городища. Могили братів не збереглися.

ГОРОДЯНИН Павло. Військовий діяч; командир Богданівського полку Армії УНР (поч. 1920). Учасник Першого зимового походу Армії УНР. Двоюрідний брат Юрія Городянина-Лісовського (Юрія Горліса-Горського).

ГОРОДЯНИН-ЛІСОВСЬКИЙ Юрій Юрійович (14.01.1898, м. Полтава – 27.09.1946, м. Новий Ульм, Німеччина). Військовий діяч, письменник (літературний псевдонім Горліс-Горський); старшина 2-го Запорозького (збірного) полку 1-ї Запорозької дивізії Армії УНР (1919 – поч. 1920), осавул отамана 1-го (Основного) куреня полку гайдамаків Холодного Яру (псевдо Залізняк, лютий 1920 – весна 1921), організатор українського підпілля на Поділлі (1922 – 1924). Учасник Першої світової війни. Учасник Першого зимового походу Армії УНР. Лицар Залізного хреста. Могила не збереглася.

ГРИГОР'ЄВ (СЕРВЕТНИК) Матвій Олександрович (9.02.1884, с. Заставля (передмістя м. Дунаївці) Новоушицького пов. Подільської губ., тепер м. Дунаївці Хмельницької обл. – 27.07.1919, м. Сентове, тепер с. Родниківка Олександрівського р-ну Кіровоградської обл.). Військовий діяч; прапорщик 56-го піхотного полку (1914), штабс-капітан 58-го Празького піхотного полку (м. Бердичів, 1917) російської армії, повстанський отаман (із серпня 1918), командир Херсонської дивізії Армії УНР (до 29.01.1919), командир 1-ї Задніпровської стрілецької бригади 3-ї Задніпровської стрілецької дивізії (19.02.1919), 6-ї стрілецької дивізії Красної армії (із 04.1919), Головний отаман Херсонщини і Таврії (1919), головнокомандувач Повстанської армії Реввійськради Нестора Махна (червень – липень 1919).

Закінчив державну двокласну школу в Новій Ушиці. Учасник японсько-російської війни (у складі козачої кавалерії). Після війни служив у поліції Проскурова (нині м. Хмельницький). Із початком Першої світової війни пішов до армії добровольцем. Активний учасник українізації частин російської армії. На кінець 1918 р. об'єднав навколо себе 117 партизанських загонів (5000 козаків). Учасник і організатор антигетьманського повстання (із серпня 1918) та боротьби проти окупаційних військ Антанти. 7 травня 1919 р. в Єлисаветграді (нині Кіровоград) проголосив Універсал "До українського народу" із закликом до повстання проти комуни і ЧК. Підступно вбитий Нестором Махном і його помічниками.

Похований в Олександрії, нині Кіровоградської області.

Могила не збереглася.

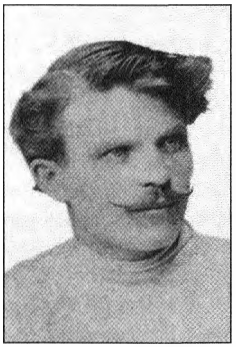

ГРИЗЛО Семен Григорович (10.04.1889, м. Катеринополь Звенигородського пов. Київської губ., тепер райцентр Черкаської обл. – 3.03.1921, м-ко Мокра Калигірка Звенигородського пов., нині Катеринопільського р-ну Черкаської обл.). Військовий діяч; отаман Катеринопольського куреня (березень 1917) і Звенигородського коша Вільного козацтва (1917 – 1918, до 20000 козаків), начальник Звенигородської повітової міліції, Генеральний осавул Вільного козацтва (3.10.1917), повстанський отаман (1920 – 1921, до 100 кінних і 2000 піших); військове звання – сотник Армії УНР, полковник Вільного козацтва.

Член Української партії соціалістів-революціонерів. Делегат Другого всеукраїнського військового з'їзду (м. Київ, червень 1917) та Першого з'їзду Вільного козацтва (м. Чигирин, жовтень 1917). У другій половині лютого 1918 р. козаки Гризла примусили скласти зброю та військове майно гарматні частини 2-го корпусу російської гвардії, а пізніше – 6-й та 7-й драгунські полки російської кавалерійської бригади.

Як отаман діяв у Холодному Яру, на Черкащині, Уманщині, Звенигородщині, в районі Малої Калигірки, де разом з отаманом Іваном Гонтою (І. Лютим-Лютенком) розгромив червону "каральну дивізію". Наприкінці 1920 р. об'єднався із загонами отаманів Цвітковського та Дерещука під загальним командуванням отамана Андрія Гулого-Гуленка. Об'єднана частина (3000 багнетів та 600 шабель) вела бої проти 45-ї і 47-ї піших совєтських дивізій, частин Першої кінної армії, бригади Григорія Котовського. Співпрацював з отаманами Пилипом Хмарою та Яблочком (Яблунькою). Згідно із "Советской военной энциклопедией" (1933), на кінець 1920 р. його загін (спільно із відділом Цвітковського) нараховував 4000 вояків.

Потрапивши в оточення біля Мокрої Калигірки, застрелився.

Похований у Звенигородці на старому цвинтарі.

Могила не збереглася.

ГРИЦАЄНКО. Очевидно, ГРИЦЕНКО. Громадський і військовий діяч; начальник штабу Холодноярської бригади (1920), член Окружного повстанського комітету (м. Чигирин, 8.09.1920).

ГУЦУЛЯК Микола (Михайло?). Військовий діяч; вояк Українських січових стрільців, Української галицької армії та полку гайдамаків Холодного Яру.

ДЕРКАЧ Іван Тимофійович (?, Жаботинська вол. Черкаського пов. Київської губ., тепер Кам'янського р-ну Черкаської обл. – після 4.08.1921). Військовий і громадський діяч; заступник Головного отамана Холодного Яру (1920 – 1921), Головний отаман Холодного Яру (квітень 1920 – вересень 1920; 03.1921 – 4.08.1921), член Окружного повстансь-

кого комітету (м. Чигирин, 8.09.1920); військове звання – старшина військового часу. Народився в селянській родині біля м. Жаботина. 4 серпня 1921 р. піддався на більшовицьку "амністію".

ДЕРКАЧ-молодший.
Командир булавної сотні Холодноярської бригади. Брат Івана Деркача.

ДІГТЯР-ХОМЕНКО Іван (? – після 18.09.1921). Громадсько-політичний діяч; голова Холодноярського повстанкому.
Прибув до Холодного Яру на початку серпня 1920 року. 19 вересня 1921 р. здався "на милість совєтської влади".

ДЯЧЕНКО Петро Гаврилович (30.01.1895, село Березова Лука Миргородського пов. Полтавської губ., тепер Гадяцького р-ну Полтавської обл. – 23.04.1965, Філадельфія). Військовий діяч; командир роти 333-го Глазівського пішого полку 84-ї пішої дивізії Казанського військового округу (01.1916), командир батальйону смерті військ Тимчасового уряду, командир 2-ї сотні 2-го Запорозького полку (23.11.1918), курінний (із 17.01.1919) Окремого партизанського куреня ім. отамана Петра Болбочана, командир Окремого кінного запорозького полку Запорозького корпусу, кінного полку Чорних запорожців (27.06.1919 – 1920), командир 3-ї Окремої кінної бригади Запорозької групи (лютий 1920), т. в. о. командира Окремої кінної дивізії (08.1920), т. в. о. командира кулеметного ескадрону (кін. 1928) та командир лінійного ескадрону (1931) 1-го Шволезького полку ім. Ю. Пілсудського, помічник 1-го заступника командира 3-го полку мазовецьких шволежерів (1934 – 1939), кавалерійської бригади "Сувалки", начальник поліції міст Сувалки (весна 1940) і Холм (1940), начальник штабу Поліської Січі Української повстанської армії (5.07.1941), учасник українського підпілля (1941 – 1944), заступник командира Українського легіону самооборони (06.1944), командир УЛС (08.1944), 3-го пішого полку 1-ї дивізії УНА, (02.1945), Окремої української протитанкової бригади "Вільна Україна" (22.02.1945; з 15.04.1945 у складі 4-ї танкової армії Вермахту), командир 2-ї Української дивізії УНА (7.03.1945), військові звання – штабс-капітан (24.08.1917) російської армії, сотник (1919), полковник Армії УНР (23.06.1920), контрактовий майор Війська Польського (20.07.1928), генерал-хорунжий (15.10.1929; наказ Війську УНР, ч. 6, 1 лютого 1961), генерал-поручник УНР (після 1.02.1961).

ЖИТКЕВИЧ (ЖИДКЕВИЧ) Григорій.
Військовий діяч; начальник контррозвідки Степової повстанської дивізії.

ЗАГОРОДНІЙ Ларіон Захарович (16.03.1897, с. Кошарка (Юзефівка) Златопільської вол. Чигиринського пов. Київської губ., тепер с. Йосипівка Новомиргородського р-ну Кіровоградської обл. – 9.02.1923, Київ). Військовий діяч; рядовий 241-го Пензенського запасного полку, підпрапорщик кінної розвідки 32-го Сибірського полку російської армії (до січня 1917), повстанський отаман (Загородній, Завгородній, 1919 – 1922), значковий Степової повстанської дивізії (літо – жовтень 1920), чотовий Чорноліського полку отамана Пилипа Хмари (10.1920), командир 1-го Холодноярського кінного полку (1921), керівник Холодноярської організації (1922); військове звання – підпрапорщик російської армії. У листопаді – грудні 1918 р. разом зі збільшовиченим матросом Поліщуком та "велікороссом" Даніловим створив повстанський загін (500 селян). У серпні 1919 р. під час денікінської окупації зібрав загін у 25 шабель і почав оперувати в районі Златополя. У час більшовицької окупації вступив до загону Дорошенка і Цвітковського. Під час Знам'янського повстання 1920 р. влився до повстанського загону Олександра Кваші. Оперував у Чигиринському, Олександрійському, Єлисаветградському та інших повітах. У жовтні 1921 р. об'єднав під своїм керівництвом загони Мефодія Голика-Залізняка та Миколи Кібця-Бондаренка, а 1922 року – Чигиринський полк М. Голика-Залізняка, Чорноліський полк Дениса Гупала, Лебединський полк Чорного Ворона. Провів безліч боїв проти денікінців і більшовиків, зокрема "с Красными войсками" під селами Тилітка, Хайківка, Пастирське, Бовтишка, Розуміївка, Матвіївка, під Лебединським монастирем (03.1921), низку боїв у квітні 1922 р. Зупиняв поїзди між станціями Цибулеве і Фундукліївка в квітні – травні 1922 р., на ст. Хирівка в червні 1922 р., на ст. Фундукліївка в серпні 1922 р. Безжально винищував комнезамівців, міліціонерів, комуністів, комсомольців, сексотів. Арештований 29 вересня 1922 р. у Звенигородці на інспірованому чекістами "з'їзді отаманів". Ув'язнений у Лук'янівській тюрмі м. Києва. Ось уривок висновку у справі №446/7971: "Действия Завгороднего не самостоятельны, он работает по указаниям и инструкциям закордонного петлюровского штаба". 2 лютого 1923 р. Надзвичайна сесія Київського губернського трибуналу постановила розстріляти Ларіона Загороднього. Загинув під час повстання в Лук'янівській в'язниці. Могила не збереглася. 2007 року, до Дня незалежності, на в'їзді у с. Йосипівку коштом родини було встановлено меморіальну плиту з написом "Отаману Холодноярщини Загородньому Ларіону Захаровичу, борцю за незалежність України, від родини Загородніх".

ЗЕЛЕНИЙ (ТЕРПИЛО) Данило Ількович (16.12.1886, м-ко Трипілля Київського пов. Київської губ., тепер Обухівського р-ну Київської обл. – поч. листопада 1919, с. Стрітівка, тепер Кагарлицького р-ну Київської обл.).

Військовий і громадський діяч; повстанський отаман (1918 – 1919). Учасник революції 1905 року. Керівник Трипільської організації Російської партії соціалістів-революціонерів (1907). Вийшов з неї через заборону видавати українські книги. Відтак стає членом Української с.-р. партії. Вперше арештований 1907 року. Просидів у тюрмі 3 місяці. Вдруге арештований 22 вересня 1908 року. Отримав три роки висилки в Архангельську губернію. Делегат Першого всеукраїнського військового з'їзду у травні 1917 року в Києві. Під час повстання проти гетьмана Павла Скоропадського у листопаді 1918 р. загін становив близько 4000 селян. Воював проти більшовиків на території Васильківського, Фастівського, Ржищівського, Обухівського та Переяславського повітів сучасної Київської області, а також на території Чернігівської, Полтавської і Подільської губерній. У Переяславі 15 липня 1919 р. отаман Зелений урочисто, у присутності місцевого люду та свого війська, скасував Переяславську 1654 року угоду про "возз'єднання" з Росією. Вороги оцінювали його сили у 30 – 35 тисяч козаків і старшин. Смертельно поранений у бою проти денікінців під Каневом. Помер по дорозі до Трипілля.

Похований у Трипіллі на березі річки Красної на кутку Забороди.

Могила не збереглася.

ЗІНКЕВИЧ Гнат Іванович (? – весна 1920). Військовий діяч; грушківський сотник. У червні 1919 року як "отаман Ради старшин Табору гайдамаків-повстанців в Холодному Яру на Чигиринщині" затвердив "Начерк проекту Державного законодату для "Української Трудової Республіки" (м. Кам'янець-Подільський, 1919).

ІЛЬЧЕНКО Юхим Охтономович (?, с. Рублівка Чигиринського пов. Київської губ., тепер Чигиринського р-ну Черкаської обл. – 7.09.1921, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ). Військовий і громадський діяч; начальник залізничної станції Знам'янка (кін. 1917 – поч. 1918), член Чигиринського повстанкому Свирида Коцура, курінний червоного Чигиринського полку, член Організаційного суду Холодного Яру (1920), член штабу Холодноярської бригади, заступник голови Холодноярського окружного повстанкому (із серпня 1920), повстанський отаман Чигиринського повіту Київської губернії, Верхньодніпровського і Криворізького повітів Катеринославської губернії (1921).

Розстріляний більшовиками 7 вересня 1921 р. в Жандармській балці під Катеринославом. Могила не збереглася.

У Визвольній війні брали участь родичі Юхима – дядько Яків Ільченко та його син Хома. У січні 1922 р. Яків Ільченко був арештований як "бандит" у с. Суботові комбатом 221-го кавполку.

КВАША Олександр Миронович (?, с. Розлива Златопольської вол. Єлисаветградського пов. Херсонської губ., нині Новомиргородський р-н Кіровоградської обл. — 1922). Військовий і громадський діяч; повстанський отаман, командир 2-го куреня Холодного Яру, член Окружного повстанського комітету (Чигирин, 09.1920).

Під час Першої світової війни мобілізований до російського війська. Здобув офіцерський чин. Учасник українізації частин російської армії. На чолі партизанського загону діяв у районі сіл Бондурової, Тимошівки, Красносілки, Цвітної, Ставидел, Телепина, Чигирина, Бірок, Оситняжки, Бовтишки, Івангорода, Пастирського, Новогеоргіївська та інших.

Наприкінці 1920 р. загін нараховував 300 повстанців. Співпрацював з отаманами Іваном Деркачем, Пилипом Хмарою, Чорним Вороном (Іваном Чорноусовим), Ларіоном Загороднім та іншими. Коли на Златопільщину прийшла Степова дивізія Костя Блакитного, Олександр Кваша зі своїм загоном приєднався до неї. 1922 року легалізувався. Працював учителем на Лебединському цукрозаводі. Підтримував організаційні зв'язки з Чорним Вороном. За однією з версій, убитий більшовиками під час нальоту Чорного Ворона на Лебединський цукрозавод.

Могила не збереглася.

Детальніше читайте у додатках книги нарис про Олександра Квашу.

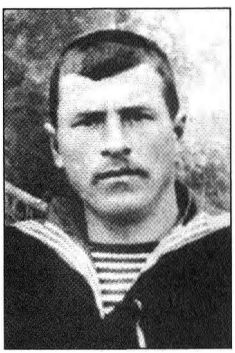

КЕЛЕБЕРДА Охтанась (1888, с. Вереміївка Золотоніського пов. Полтавської губ., нині Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. — ?). Військовий діяч; отаман Вереміївської козацької сотні Чигиринського полку, командир полку Середньодніпровської групи Костя Степового-Пестушка (1919; 1000 козаків), повстанський отаман. У повстанському русі з 1918 року. Воював на Правобережжі та лівому березі Дніпра. Терен бойових дій: Черкаси, Чигирин, Кременчук, Олександрія, станції Бобринська (тепер ім. Тараса Шевченка) і Знам'янка, Чорний ліс, від м. Золотоноші до села Жовнине, від с. Жовниного до міст Лубни і Хорол. Декілька разів встановлював у Хоролі владу Української Народної Республіки. 1920 року за старожитньою традицією підпорядкував Вереміївську козацьку сотню (300 — 400 старшин і козаків) колишній гетьманській столиці Чигирину, точніше — Холодноярській організації. В останні дні серпня 1920 р. під хутором Гузичі (між селами Вереміївка і Жовнине) потрапив у засідку. Був поранений, за іншими даними — вбитий. Про цей бій і про долю Келеберди ходять найнеймовірніші легенди, які спростовують одна одну, та всі збігаються в одному: ніхто — ні більшовики, ні селяни — не бачив тіла отамана Келеберди.

КІБЕЦЬ, КІБЧИК, КОБЧИК (БОНДАРЕНКО) Микола Степанович (1896, с. Цибулеве Олександрійського пов. Херсонської губ., нині Знам'янського р-ну Кіровоградської обл. — 3.01.1921, с. Бузівка Жашківського р-ну Черкаської обл.). Військовий діяч; повстанський отаман (1919 — 1921; загін кінно-піший, до 300 козаків). Відзначався надзвичайною сміливістю, винахідливістю та організаційним талантом. Завжди діяв у першій лінії, наражаючись на смертельну небезпеку. Уславився надзвичайно вмілими засідками і несподіваними нальотами на більшовицькі гарнізони, роззброюючи їх. Співдіяв із отаманами Ларіоном Загороднім, Пилипом Хмарою, Іваном Клепачем, Максимом Терещенком та ін. Учасник Знам'янського повстання 1920 року. Провадив терористичну акцію на залізниці. Дружину Євгенію, дочку Олекси Трихманенка, та півторарічного сина Миколу закатували москалі на початку листопада 1920 року. Невдовзі загинув у бою і Микола. Похований у с. Надлак (нині Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл.). Козаки Окремого чорноліського полку ім. козака Мамая Українського козацтва (отаман Юрій Мазуренко) 2006 року насипали символічну могилу синові і дружині отамана біля кладовища колишнього села Чорноліска, де вони проживали і загинули.

КОМПАНІЄЦЬ Іван Маркурович (1890-ті, с. Суботів Чигиринського пов. Київської губ., нині Чигиринського р-ну Черкаської обл. — середина лютого 1920). Військовий діяч, учитель; сотник кінної сотні полку гайдамаків Холодного Яру (1920).

Закінчивши п'ятикласну суботівську школу, деякий час у ній викладав. Потім поїхав до м. Новоросійська Чорноморської губернії на заробітки. До рідних країв повернувся 1918 року. Земляки відзначали вродливість Івана. Сестра розповідала про брата: "Був одягнутий, аж страшно дивитись: шапка — сива, шлик — червоний, чемерка — чорна, обкладена сивим, пояс — червоний, штани — червоні, як козацькі, широкі, чоботи — лаковані. А пояс зав'язаний по-козацьки". Вбитий коцурівцями. Відспіваний у Покровській церкві с. Мельників, похований на території Мотриного монастиря. Деякий час, поки існував монастир, за могилою доглядала двоюрідна сестра Івана, яка була черницею. Пізніше більшовики могилу розгорнули, але орієнтовне місце поховання відоме.

КЛЕПАЧ Іван Титович (1890-ті, с. Благодатне, тепер Долинського р-ну Кіровоградської обл. — 1920/1921?). Військовий діяч; організатор Катеринославського повстанкому (1919), курінний Степової повстанської дивізії (1920), повстанський отаман (1920 — 1921), голова Гурівської підпільної організації (1922). "Петлюрівський офіцер". 1919 року разом зі Василем Шкляром (Скляром) створив підпільну організацію на Катерино-

славщині. Тоді ж на чолі загону виступив проти совєтської влади, а 1920 року приєднався до Степової дивізії.

Діяв у районі міст Олександрії, Єлисаветграда, Павлиша, ст. Лікарівки, сіл Верблюжки, Червоної Кам'янки, Новогеоргіївська та інших населених пунктів. Ворог зазначав: "Большая банда Клепача именует себя петлюровцами... Имеет обоз, растянувшийся на полторы версты". Згідно із "Советской военной энциклопедией", на кінець 1920 року керував полком (1500 чоловік). Розстріляний більшовиками. Могила не збереглася.

Детальніше про братів-отаманів Клепачів читайте в додатках книги.

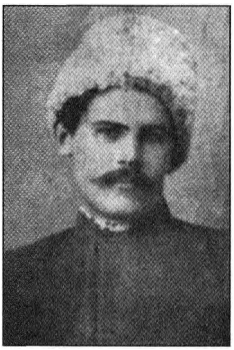

КОЦУР Свирид Дементійович (30.01.1890, с. Суботів Чигиринського пов. Київської губ., нині Чигиринського р-ну Черкаської обл. — ?). Військовий і громадський діяч; отаман Суботівської сотні Вільного козацтва (1917), керівник Чигиринського повстанкому і Чигиринської "республіки" (1919 — 1920), повстанський отаман. У роки Першої світової війни, проживаючи в Катеринославі, разом з анархістами пограбував банк, за що потрапив до суду. Після Лютневої революції 1917 року повернувся із Сибіру до Суботова і поринув у суспільно-політичну роботу. Талановитий оратор. Умів запалювати людей. Делегат Першого з'їзду Вільного козацтва (жовтень 1917). 1918 року на Чигиринщині очолив боротьбу проти гетьманців та їхніх союзників-німців. А на початку січня 1919 року загін Свирида Коцура виступив проти Директорії і захопив Чигирин. Курінь "червоного козацтва" під командуванням Коцура став опорою совєтської влади на Чигиринщині. В лютому 1919 р. курінь (1095 осіб) мав на озброєнні 900 гвинтівок, 12 кулеметів і 3 гармати. На дільниці залізниці Знам'янка — Бобринська діяв коцурівський бронепотяг "Зірниця". На початку березня 1919 р. Чигиринський курінь "червоного козацтва" Свирида Коцура вирушив на фронт для боротьби проти Армії УНР. Із боями пройшов шлях від Фундукліївки до Волочиська. У червні 1919 р. Чигиринський курінь "червоного козацтва" реорганізовано в 414-й полк, який отримав завдання ліквідувати полк гайдамаків Холодного Яру. Спроба холодноярців роззброїти загони Коцура, що поверталися із фронту, була невдалою. Наприкінці червня С. Коцур, підтриманий червоними частинами, повів наступ на Холодний Яр із боку Суботова, захопив Медведівку і рушив на Мельники. Холодноярці відбили наступ, втративши при цьому 11 чоловік. Втрати коцурівців сягали 80 чоловік убитими. Брат Свирида, Петро, ще на початку 1900-х років був одним з активістів утвореної на Чигиринщині Української народної оборони, яка виникла на основі УПСР із метою поєднати національне і земельне питання, підняти загальноукраїнське повстання, здобути автономію України. У 1919 — 1920 рр. брати Коцури — учасники багатьох боїв проти денікінців, а пізніше — проти червоних. У вересні 1919

року Свирид Коцур зі своїм загоном влився до Повстанської армії Нестора Махна. У лютому 1920 р. він — знову в конфлікті з УНР. В Армії УНР Зимового походу було навіть видано наказ, що "всі відділи Коцура вважати за ворожі до нас і при нагоді роззброювати". Так, 18 — 19 лютого частини Запорозької дивізії роззброїли коцурівську охорону в Кам'янці. Полковник Стефанів, що вів переговори зі Свиридом Коцуром, описував його так: "Років із 28, у національному, що переходило в опереткове, убранню, фізично добре розвинений, він хотів робити враження на опонента своєю зовнішністю. Саме місто Чигирин, де він отаманував, робило враження вмерлого міста. Влада Коцура поширювалась на 4 околишніх великих селища, з котрих одно було його рідним, решта околиці його не визнавала і ставилася до нього одверто вороже". 30 березня більшовики завдали ударів коцурівським загонам. Згідно з офіційною версією, Коцура було захоплено в полон і розстріляно на ст. Знам'янка, про що було офіційне оголошення в комуністичній пресі. Існує й версія, що йому вдалося вирватися з полону (завдяки червоному командиру, з яким колись відбував каторгу) та емігрувати в Болгарію, а потім до Франції. У травні 1920 р. загін Петра Коцура (150 — 200 осіб) зробив спробу захопити Чигирин. Діяв принаймні до 16 липня 1923 року.

Олександр Солодар зафіксував розповідь суботівчан про те, що якийсь "білий чоловік" приїжджав у 1980-х рр. до Суботова, відвідав Іллінську церкву та цвинтар біля неї, де поховані рідні. Старожили стверджували, що той чоловік був дуже схожий на Свирида Коцура.

КУЛАБУХОВ Олексій Іванович (1880, станиця Новопокровська, Кубань — 7.11.1919, м. Катеринодар Кубанської обл., нині м. Краснодар, РФ). Священик, громадський діяч, дипломат; член Кубанської ради, член Кубанської законодавчої ради, міністр внутрішніх справ кубанського уряду. Народився в родині козака-лінійця. Після закінчення Ставропольської духовної семінарії працював 10 років священиком. Здобув велику довіру серед козацтва. Прихильно ставився до українського руху та ідеї тісного співробітництва з Україною. Після відставки Кіндрата Бардіжа очолив Міністерство внутрішніх справ кубанського уряду. В березні 1918 р. арештований червоногвардійцями, але з-під варти втік. Після звільнення Кубані від більшовиків знову обійняв посаду міністра внутрішніх справ (в уряді Луки Бича). Після відставки уряду (через незгоду з політикою Антона Денікіна) призначений членом делегації від Кубанської законодавчої ради на Паризьку мирну конференцію (1919). Разом з іншими делегатами Кубані розробив і підписав проект Договору дружби з кавказькими горцями. У вересні 1919 р. кубанська делегація направила Кулабухова для доповіді Кубанській законодавчій раді із пропозицією затвердити договір. Це викликало

гнів Антона Денікіна, який наказав арештувати Кулабухова. Військово-польовий суд із вірних Денікіну осіб на чолі з полковником Іполитом Кам'янецьким нашвидкуруч засудив Кулабухова до страти. 7 (20) листопада 1919 р. його повісили коло могил Миколи Рябовола і Кіндрата Бардіжа. До грудей засудженого москалі причепили табличку: "За измену России и казачеству". Дві доби білогвардійська влада не дозволяла зняти тіло, врешті заборонила ховати і викинула тіло на смітник. Це вбивство викликало обурення кубанських козаків, які почали масово покидати Добровольчу армію. Вбивство Кулабухова стало однією із причин розвалу денікінської армії. Могила не збереглася.

КУРКА (ОРЕЛ) Дмитро Володимирович. Матвіївський отаман. Підпорядковувався Холодноярській організації. Загинув у боротьбі. Могила не збереглася.

ЛЕВАДНИЙ. Військовий діяч; начальник кулеметної команди Чигиринської "республіки" Свирида Коцура (1919), начальник кулеметної команди Холодноярської бригади (1920).

ЛИТВИНЕНКО (МОРОЗЕНКО, ЄВШАН) Іван Данилович (4.01.1891, с. Хоружівка Недригайлівського р-ну Сумської обл. — 01.1947?). Військовий діяч; командир куреня 1-го Київського вартового полку, командир 1-го Запорозького пішого ім. гетьмана Петра Дорошенка полку 1-ї Запорозької дивізії (1919), командир 1-ї Запорозької дивізії, 6-го загону Запорозької дивізії (січень 1920), Збірного запорозького кінного полку (поч. 1920), 2-ї бригади 1-ї Запорозької стрілецької дивізії Армії УНР, голова військової делегації до Добровольчої армії генерала Петра Врангеля (Крим, 1920), радник Поліської Січі Тараса Бульби-Боровця (1941), начальник розвідувального відділу Військового штабу УПА-Північ (1943), інструктор старшинської школи УПА "Дружинники"; військове звання — полковник Армії УНР (1920). Учасник Першого зимового походу Армії УНР. Герой бою за м. Вознесенськ (16.04.1920). Лицар Залізного хреста Армії УНР. Вів розвідувальну роботу проти СССР на користь уряду УНР і Польського генерального штабу (1924 — 1935). Заарештований органами НКВД. 1946 року проходив у справі члена першого проводу ОУН Петра Кожевнікова. Очевидно, розстріляний. Могила не збереглася. 2007 р. в Хоружівці встановлено пам'ятний знак на його честь.

ЛІХАРЄВ. Військовий діяч; командир кінного Смілянського повстанського загону, який влився до відділу Федора Уварова. Деякий час у 1919 р. діяв на території Холодного Яру.

ЛЮТИЙ-ЛЮТЕНКО Іван Макарович (24.06.1897, Капустянське лісництво біля с. Товмач Звенигородського пов. Київської губ., нині Шполянського р-ну Черкаської обл. — 19.03.1989, США). Військовий, громадський і релігійний діяч, кооператор, підприємець, меценат; старший унтер-офіцер 8-го Московського гренадерського полку, помічник командира 12-ї роти 290-го полку російської армії (1917, Черкаси), командир 25-го Черкаського куреня (1919, м. Сміла), старшина 3-ї Запорозької дивізії (літо 1919), повстанський отаман (псевдо Іван Гонта, 1919 — 1922, до 800 козаків), військове звання — сотник Армії УНР.

Закінчив 6 класів гімназії в Москві з відзнакою, а також Омську школу прапорщиків. Учасник Першої світової війни. Учасник бойових дій проти більшовиків, зокрема за станції Гребінка та Бобринська (1918). Співпрацював з отаманами Семеном Гризлом, Яблочком, Ларіоном Загороднім, Семеном Заболотним, Пилипом Хмарою, Чортом (Мелешком). Михайло Дорошенко стверджував, що на нараді в с. Матвіївці наприкінці осені 1921 р. Гонту було обрано Головним отаманом Холодного Яру (іншими джерелами не підтверджується). Бойові дії продовжував до осені 1921 року.

У березні 1922 р. емігрував до Польщі. Жив на Поліссі, в с. Іванцевичі, де заснував Український еміграційний комітет, який розгорнув бурхливу діяльність: було створено український хор, самодіяльний театр, українську школу. Під час Другої світової війни допомагав землякам — військовополоненим Красної армії. Багато з них за його протекцією було звільнено з концтаборів. 4 червня 1942 р. заарештований гестапівцями. Відбув півроку тюрми в м. Любліні (Польща). Жив у Мюнхені (Німеччина), згодом у м. Рабат (Марокко, 1951 — 1957), пізніше у США. Автор книги "Вогонь з Холодного Яру" (м. Детройт, 1986). Меценат української справи. Похований на Українському православному цвинтарі у м. Бавнд-Брук (США). Не плутати з Гонтою — Павлом Гайдученком, головою Козачої ради Правобережної України, створеної у Білій Церкві у вересні 1921 року. Не плутати й з отаманом Гонтою, що оперував у Кобеляцькому повіті Полтавської губернії, і Олександром Воїновим-Гонтою, який діяв в Олександрійському повіті. Слід зазначити, що і Юрко Тютюнник якийсь час (у 1918 р.) мав псевдо Гонта.

ЛЮТИЙ (ЧЕРЕВИК) Ялисей Степанович (?, с. Водяне Криворізького пов. Катеринославської губ. — 1933?). Військовий діяч; командир 2-го Олександрійського полку, 1-го кінного полку Степової дивізії (1920), отаман повстанського загону "Сини ображених батьків" (1921 — 1922). У повстанському русі щонайменше від 1919 року. Підпорядковувався отаманові Андрієві Гулому-Гуленку. Оперував у Катеринославській, Київській і Херсонській губерніях. Під час повстання влітку 1920 р. його полк, зокрема, звільнив ст. Лікарівку і "приймав" червоні потяги зі Знам'янки та Кре-

менчука — з насильно мобілізованими до Красної армії, з автомобілями та мотоциклами тощо. Наприкінці 1920-го і на початку 1921 року Лютий — співробітник Костя Пестушка (Блакитного). 9 травня 1921 р. через зраду повстанця Кравченка будинок, де знаходилися Лютий і Пестушко, оточили червоні. Цей день виявився фатальним для Костя Степового-Блакитного. Лютому ж вдалося врятуватися. 1922 року Лютий мав 70 кавалеристів, які діяли переважно п'ятірками на території трьох губерній: Катеринославської, Миколаївської та Кременчуцької. Чекісти із прикрістю для себе зазначали, що серед населення Лютий "користується великим авторитетом". На жаль, через його помилку до Холодноярської та Криворізької підпільних організацій проникли сексоти, які завдали спустошень. Після поразки Визвольних змагань зумів легалізуватися. За твердженням Федора Пестушка (молодшого брата Костя Пестушка), Я. Лютий, змінивши прізвище, влаштувався працювати на Харківському механічному заводі, згодом став технічним директором ХМЗ, але 1933 року під час партійної чистки був викритий та арештований.

МАМАЙ (ЩИРИЦЯ) Яків Панасович (8.10.1887, с. Боровиця Чигиринського пов. Київської губ., тепер Чигиринського р-ну Черкаської обл. — 27.04.1929, Черкаси). Військовий і громадський діяч, учитель; голова полкової (312-го Васильківського полку), потім ради 78-ї дивізії 26-го армійського корпусу російської армії (1918), отаман сотні самооборони села Тіньки (жовтень 1919), отаман Білоярського полку Холодноярської організації, 2-го куреня Холодноярської бригади (1920), Першої гайдамацької кінної сотні (1921). Навчався разом із братами Чучупаками у двокласній Головківській учительській школі. По її закінченні, у 1906 — 1914 роках працював учителем у селах Бужині та Тіньках Чигиринського повіту. З 1914 р. — на військовій службі. 1 червня 1917 року по закінченні Київської військової школи отримав звання прапорщика. Брав участь в українізації частин Румунського фронту російської армії.

24 — 27 квітня 1919 р. на повітовому учительському з'їзді обраний членом шкільної ради. У травні того ж року Яків Щириця "тимчасово завідував Чигиринським відділом народної освіти". Перебуваючи на цих посадах, "проводив лінію на позбавлення всіх росіян права вчителювати в Україні, мотивуючи свою думку тим, що кацапи завжди вимагають більшої зарплати... під час учительської конференції в тому ж році в травні чи червні місяці відверто виявив свою самостійність до того, що після закінчення конференції було заспівано "Заповіт" Шевченка, після якого Щириця запропонував проспівати "Ще не вмерла Україна", що видно із протоколу". Влітку 1919 р. Я. Щириця став членом партії соціалістів-революціонерів. 17 серпня 1921 р. піддався на "амністію".

Маючи совєтські документи, перебрався в м. Верхньодніпровськ, де влаштувався вчителем Куцоволівської семирічки. У вересні 1921 р. вступив до Катеринославського інституту. Одночасно вчителював у 4-й залізничній

школі міста Катеринослава. Приховавши своє минуле, 5 квітня 1926 р. подав заяву до більшовицької партії. Наприкінці жовтня 1926 р. перейшов на посаду учителя робітничої школи 2-го ступеня у Дніпропетровську, викладав суспільствознавсто у "Зем. технікумі". Перебуваючи на цій посаді, був заарештований Дніпропетровським ОГПУ. 26 серпня 1928 р. уповноважений слідчого відділу Шевченківського відділу ГПУ УСРР розглянув матеріали щодо "злочинної діяльності громадянина Щириці Якова Опанасовича". 19 квітня 1929 р. відбулося закрите судове засідання Кримінального відділу Надзвичайної сесії Шевченківського окружного суду. На лаві підсудних — Щириця Яків Опанасович, Романенко Федір Агафонович, Дешевенко Мина Порфирійович, Чубенко Карпо Якович, Великий Максим Гнатович, Великий Степан Іванович, Сіянко Гнат Петрович. Суд постановив: "Щирицю Якова Опанасовича, 42 роки, за санкцією 542 арт. КК до вищого заходу самооборони — розстріляти; від конфіскату майна, як неімущого, звільнити". 27 квітня 1929 р. о 23 годині 50 хвилин у Черкасах вирок виконано. Похований на міському цвинтарі. Могила не збереглася.

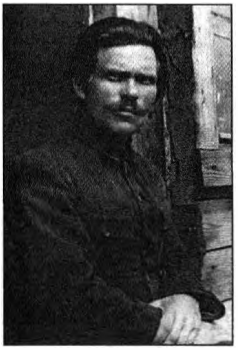

МАХНО Нестор Іванович (14.10.1888, м. Гуляйполе Катеринославської губ., нині Запорізької обл. — 25.07.1934, м. Париж, Франція). Військовий і громадський діяч; повстанський отаман (1918 — 1921), командир Революційної повстанської армії України.

В 1905 — 1907 рр. неодноразово арештовувався поліцією. В 1911 — 1917 рр. карався в Бутирській в'язниці м. Москви. У березні 1917 р. повернувся на Катеринославщину, "збагачений" ідеями російського анархізму. Очолював Гуляйпільську раду робітничих і селянських депутатів. Перші загони створив наприкінці 1917 — на початку 1918 рр.

Улітку 1918 року збройно виступив проти Української Держави.

У грудні того ж року перейшов на бік червоних. Учасник братовбивчих боїв проти Армії УНР та повстанських загонів уенерівської орієнтації, противник Української державності. Воював також проти військ Антанти, денікінців, врангелівців і більшовиків. Убивця Матвія Григор'єва. Неодноразово змінював свою політику у ставленні до червоних російських окупантів. Засновник повстанського руху, який увійшов у історію як "махновщина". На еміграції з 28 серпня 1921 р., спочатку в Румунії, потім у Польщі та Франції (з 1925).

Похований у Парижі на кладовищі Пер-Лашез. Могила №6685.

МИКИТЕНКО.

Військовий і громадський діяч; член Холодноярського повстанського комітету.

ОМЕЛЯНОВИЧ-ПАВЛЕНКО Михайло Володимирович (8.12.1878, м. Тифліс, нині м. Тбілісі, Грузія — 29.05.1952, м. Париж). Військовий, державний і громадський діяч; начальний вождь Української галицької армії (10.12.1918 — 1919), військовий радник диктатора ЗУНР (від 9.06.1919), командувач Армії УНР Першого зимового походу (1919 — 1920), член Вищої військової ради; директор музею Визвольних змагань у Празі (з 1925), голова Товариства колишніх вояків УНР, військовий міністр уряду УНР в екзилі (1944 — 19.07.1948); військові звання — генерал-майор російської армії, Генерального штабу генерал-полковник Армії УНР. Лицар Залізного хреста Армії УНР. Похований на кладовищі Пер-Лашез у Парижі (поле №88). Могилу впорядковано.

ОРОБКО Йосип А. (?, пов. Заліщики, Галичина — весна 1920). Військовий діяч; вояк Українських січових стрільців, Української галицької армії та полку гайдамаків Холодного Яру. У післямові до роману "Холодний Яр" (1936) Юрій Горліс-Горський помістив лист брата Йосипа Оробка: "Високоповажний пане! Читаючи Ваш "Холодний Яр", одержав я вістку про свого безвістки пропавшого брата Йосипа Оробка. Вістка сумна — болісна, але й радісна тим, що мій добрий брат загинув і його нема між живими, але загинув чесно, не зрадив нашої матері України та не сплямив свого роду. Зрозуміла річ, що коли я, читаючи в хаті на голос ту книжку, перечитав вістку про брата в рядах славних холодноярців, про якого не знали шістнадцять років, де він подівся, та коли прочитав про його гідну смерть — то серце живіше билося, віддих запирало і не одну сльозу витиснула та згадка з моїх очей, не згадуючи вже про батька старого — сімдесятилітнього... Хай йому і всім, що лягли в боротьбі з катами України, земля буде легкою. Прошу не гніватися на мене, простого селянина, за цю незграбну писанину, і ще раз дякуєм Вам дуже за згадку про Йосипа і просимо написати, як відомо вам, де похований брат Йосип, чи сам, чи в спільній могилі. 10.III.1935 р. з пов. Михайло А. Оробко. В с. Кулаківцях, пов. Заліщики".

ОТАМАНЕНКО Сергій (? — після серпня 1921). Військовий і громадський діяч; отаман с. Івангород, осавул отамана Холодноярської бригади (1920), член Холодноярського повстанкому (1920, 1921), начальник штабу військ Холодноярської округи (з липня 1921). Остання відома звістка про нього датується кінцем серпня 1921 р. "Отаманенко розповідав, — згадував член Холодноярського повстанкому Григорій Яковенко, — що він за три роки лісового життя до того виснажився від голоду і холоду, що, коли б була впевненість, що совєтська влада дасть вільне існування і не дивитиметься на нього як на бандита, він більше б нічого не хотів..." "Так що, — казав Отаманенко, — я з'явлюсь (тобто здамся. — *Ред.*), хай би і загрожувала

смерть, оскільки для мене тепер після цього тяжкого жаху важко прожити в такому стані навіть два дні... Хочу жити — ось моє кредо..."

ОТМАРШТЕЙН (ОТМАРШТАЙН) Юрій Оттович (10.04.1890, Тирасполь Херсонської губ., тепер Молдова — 2.05.1922, Щипйорно, Польща). Військовий діяч; командир Лубенського кінного полку Сердюцької дивізії Армії Української Держави (1918), начальник штабу 2-ї (10-ї) дивізії Січових стрільців, Осадного корпусу Січових стрільців (1919), штабу УПА 2-го Зимового походу (листопад 1921), шеф штабу Начальної команди УВО; військові звання — капітан російської армії, полковник Армії УНР. Закінчив Миколаївську військову академію Генштабу (Петербург, 1916). Організатор УВО (1920). Вбитий у таборі для інтернованих у Щипйорно за до кінця не з'ясованих обставин. За версією Юрка Тютюнника, Отмарштейна вбито агентом С. Петлюри з метою вилучити документи, які компрометували Головного отамана. Похований у Каліші. Могила знищена поляками. Його брат, сотник Борис Отмаршгайн, — старший помічник командира 1-го Лубенського полку (1918). "[1919 року] відібрав собі життя із причини невиконання гонорового зобов'язання в стосунку до старшини полку". Похований у м-ку Шпиків біля ст. Рахни на Поділлі.

ПЕТЛЮРА Симон Васильович (10.05.1879, м. Полтава — 26.05.1926, м. Париж). Державний, військовий і громадсько-політичний діяч, журналіст, редактор; член Української Центральної Ради та Малої Ради (1917), голова Української фронтової ради Західного фронту (квітень 1917 р.), Українського військового генерального комітету (з 15.6.1917), Всеукраїнського союзу земств (1918), Головний отаман Армії УНР (із листопада 1918), голова Директорії УНР (1919). Після поразки Визвольних змагань — на еміграції в Польщі (1920 — 1923), Угорщині (1923), Австрії (1924), Франції (1924 — 1926). Вбитий, імовірно, агентом ГПУ. Похований на кладовищі Монпарнас у м. Парижі. Могилу збережено.

ПЕТРЕНКО Іван (?, с. Пруси Черкаського пов. Київської губ., нині с. Михайлівка Кам'янського р-ну Черкаської обл. — після 4.08.1921). Військовий і громадський діяч; отаман 1-го (Основного) куреня полку гайдамаків Холодного Яру (1920), отаман Холодноярської бригади (1920), голова Холодноярського окружного штабу, Головний отаман Холодного Яру (1921); військове звання — старшина Армії УНР. Піддався на "амністію" 4 серпня 1921 року.

ПЕТРІВ (?, м-ко Шпола Звенигородського пов. Київської губ., тепер Черкаської обл. — жовтень 1920). Військовий діяч; сотник повстанського загону звенигородського отамана Івана Гонти (І. Лютого-Лютенка).

ПОЛІКША Сергій. Військовий діяч; начальник кулеметної чоти повстанського загону отамана Федора Уварова (1919). Автор спогаду "Кубанець Уварів — отаман Холодного Яру в 1919 році" (Літопис Червоної Калини. — 1933. — Ч. 5).

ПОНОМАРЕНКО (КВОЧКА) Прокіп (?, с. Лубенці Чигиринського пов. Київської губ., нині Кам'янського р-ну Черкаської обл. — кін. 1970 — поч. 1980-х рр., с. Деменці Чигиринського р-ну Черкаської обл.). Військовий і громадський діяч; отаман лубенецької сотні і господар полку гайдамаків Холодного Яру (1919), член Холодноярського повстанського комітету. Після розгрому Холодного Яру подався на Криворіжжя, працював у шахті. У Кривому Розі одружився, виростив сина. Після Другої світової війни перебрався на Холодноярщину. Жив у с. Деменці, працював сторожем у лісництві.

РЯБОВОЛ Микола Степанович (17.12.1883, станиця Дінська Кубанської обл. — 14.06.1919, м. Ростов-над-Доном). Державний і громадсько-політичний діяч Кубані; голова Кубанської військової ради (вересень 1917), голова Кубанської крайової ради (24.10.1918), голова Законодавчої ради (з 11.1918). Закінчив військово-інженерне училище у званні прапорщика. Брав участь у бойових діях. Вважав Кубань "частиною однієї козацької землі, що починалася над Дніпром, а кінчалася під Кавказькими горами" (свідчення бандуриста Василя Ємця). Застрелений денікінськими офіцерами. Похований у Катеринодарі. Могила не збереглася.

САТАНА. Військовий і громадський діяч; член революційного комітету Чигиринської "республіки" Свирида Коцура. Прихильник замирення з Холодноярською організацією.

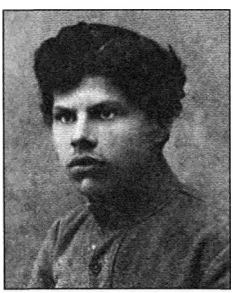

СІМ'ЯНЦІВ (СІМЯНЦІВ, СІМЯНЦЕВ) Валентин Іванович (24.04.1899, слоб. Великий Бурлук Вовчанського пов. Харківської губ. — 12.02.1992, Філадельфія, США). Військовий, інженер, скульптор; козак кінної сотні Богданівського пішого полку та 3-ї кінної сотні 1-го кінного Чорних запорожців полку; військове звання — сотник Армії УНР (підвищений у повоєнні роки).

В українській армії від 1918 року. Учасник 1-го Зимового походу. Лицар Залізного хреста Армії УНР. 1920 року інтернований у Польщі. Навчався у Спільній юнацькій

школі (1921 – 1923). 1929 року закінчив Українську господарську академію у Подєбрадах. Автор спогадів. Похований на Українському цвинтарі у Бавнд-Бруці.

СКИРДА (СКИРТА).
Військовий діяч; повстанський отаман, що діяв у Полтавській губернії.

СКОРОПАДСЬКИЙ Павло Петрович (3.05.1873, м. Вісбаден, Німеччина – 26.04.1945, шпиталь монастиря Меттен, Німеччина). Державний, військовий і громадський діяч; флігель-ад'ютант російського царя Миколи II, командир 20-го Фінляндського драгунського полку, 5-ї кінної бригади, 1-ї гвардійської кінної дивізії, командувач 34-го корпусу 7-ї російської армії, згодом 1-го Українського корпусу (до 12.1917), Військовий отаман Вільного козацтва (6.10.1917), Гетьман Української Держави (29.04.1918 – 14.12.1918), Верховний головнокомандувач Армії Української Держави; військове звання – генерал-лейтенант російської армії (1915).

Походив зі стародавнього козацького роду. Дитячі роки провів у маєтку батька у Тростянці на Прилуччині. Закінчив Пажеський корпус (1893). Учасник російсько-японської війни та Першої світової. За хоробрість нагороджений Золотою георгіївською зброєю. 1917 року, виконуючи наказ Лавра Корнілова, українізував 34-й корпус, перетворивши його на 1-й Український корпус (до 30 тисяч вояків). 16 жовтня 1918 р. відновив козацький стан. 1926 року завдяки заходам Павла Скоропадського у м. Берліні створено Український науковий інститут. Під час бомбардування англо-американською авіацією смертельно поранений.

Похований у м. Оберсдорф у родинному склепі.

СОЛОНЬКО Павло (1887, с. Боровиця Чигиринського пов. Київської губ., тепер Чигиринського р-ну Черкаської обл. – квітень 1920, м. Черкаси?).

Військовий діяч; боровицький отаман, отаман Білоярського куреня полку гайдамаків Холодного Яру. Остання згадка про Павла Солонька –12 квітня 1920 року (за новим стилем), коли на хуторі Кресельці відбулася нарада холодноярських отаманів.

Могила не збереглася.

ТЕМНИЙ (БІДА) Сидір Іванович (1882, с. Грушківка Чигиринського пов. Київської губ. – 14.01.1968, с. Грушківка Кам'янського р-ну Черкаської обл.). Військовий і громадський діяч; сотник 3-ї пішої сотні Першого куреня Холодного Яру, член Холодноярського повстанкому; військове

звання — штабс-капітан російської армії. Учасник Першої світової війни. Повний Георгіївський кавалер. Якийсь час був у Червоній армії, але невдовзі з неї втік. Після поразки Холодного Яру переховувався. Неодноразово арештовувався, але завжди рятувався втечею. Під час арештів зазнав жорстоких тортур. Дружина Мотря від пережитого збожеволіла. У в'язниці загинула і їхня дочка Зіна, яку арештували як закладницю.

Сидір Темний перебрався на Донщину, де одружився вдруге. Жив під чужим ім'ям і чужим прізвищем. Усі роки не розлучався з "Наганом". Коли під час Другої світової війни на Дон і Кубань прийшли німці, повернувся в рідне село. Конфліктував з місцевою поліцією, через що був поранений у ліве плече. В косарівській лікарні Сидору ампутовано руку. До 1948 р. жив у Грушківці. Влада спочатку до нього не чіплялася з погляду на те, що він став жертвою поліції. Подальша доля (від 1948-го до середини 1960-х років) невідома. Можливо, відбував ув'язнення.

До рідного села повернувся 1966 року, коли йому вже було за вісімдесят. До останнього дня життя С. Темний був упевнений у тому, що зробив правильний вибір, ставши у лави борців за Українську державу, що Україна здобуде незалежність і стане державою. У різні роки свого життя, в тому числі й у час брежнєвщини, він не раз казав дружині брата Гаврила Олександрі Темній: "Побачиш, Олександро, наступить такий час, коли ця влада щезне і буде та, за яку ми проливали кров. Україна стане вільною, і буде своя держава. Може, не діждемося ми, то доживуть твої діти чи онуки".

Похований у Грушківці.

Могила нещодавно віднайдено.

ТЕРЕХОВ-ТЕРЕЩУК (? — 12.08.1921?). Військовий і громадський діяч; член Холодноярського повстанкому.

"Колишній політичний референт котрогось із українських міністерств". Перебував у загоні вереміївського отамана Івана Савченка-Нагірного. Згідно з бюлетенем таємно-інформаційного відділу СНР УССР №99, Терехова-Терещука вбито 12 серпня 1921 р. в бою. Інше більшовицьке джерело зазначає, що Терехов боровся принаймні до травня 1922 року.

ТЕРЕЩЕНКО Максим (?, Суботів, — травень 1921, ліс Чута). Військовий діяч; командир батареї Степової дивізії, помічник отамана Пилипа Хмари, начальник штабу та кулеметної команди об'єднаного повстанського загону (грудень 1920), начальник Холодноярського повстанського штабу (01.1921); військове звання — штабс-капітан російської армії.

Оперував у районі Чорного лісу (біля с. Цвітна), а також у Холодному Яру. У грудні 1920 р. під час невдалої спроби холодноярців пробитися за р. Збруч (на "польський бік") — начальник штабу об'єднаного повстанського загону, а згодом командир загону.

В січні 1921 р. на з'їзді отаманів Чигиринщини у с. Цвітній призначений начальником Холодноярського повстанського штабу. Вбитий під час

суперечки Головним отаманом Холодного Яру Миколою Бондарчуком (Бондаруком) у Чутянському лісі. Могила не збереглася.

ТЮТЮННИК Юрій Йосипович (20.04.1891, с. Будище Звенигородського пов. Київської губ., нині Звенигородського р-ну Черкаської обл. – 20.10.1930, Москва). Військовий і громадсько-політичний діяч, публіцист, викладач; член Всеукраїнської ради військових депутатів (10.06.1917) та Центральної Ради (1917), звенигородський кошовий Вільного козацтва, начальник штабу повстанських військ Головного отамана Херсонщини і Таврії Матвія Григор'єва (травень 1919), отаман повстанського загону (1500 козаків), командувач Київської і Волинської груп Армії УНР, заступник командарма Першого зимового походу (6.12.1919 – 6.05.1920), командир 4-ї Київської стрілецької дивізії (1920), в. о. командувача Армією УНР (1920), член Вищої військової ради Армії УНР, начальник Повстансько-партизанського штабу (1921), командарм Української повстанської армії Другого зимового походу (11.1921); військове звання – Генерального штабу генерал-хорунжий Армії УНР.

Учасник Першої світової війни. Один з ініціаторів створення Першого сімферопольського полку ім. гетьмана Петра Дорошенка (1917). Делегат Другого всеукраїнського військового з'їзду. Арештований ЧК. Співпрацював із совєтською владою. У Харківській школі червоних командирів викладав курс "Стратегія і тактика громадянської війни".

Автор книги "З поляками проти Вкраїни" (Харків, 1924), спрямованої проти Симона Петлюри та "петлюрівщини", і праць з історії Визвольної боротьби українського народу та сценаріїв кінофільмів, зокрема до кінофільму Олександра Довженка "Звенигора" (1928; у співавторстві з Майклом Йогансеном і Олександром Довженком). У художньому антиукраїнському фільмі "П.К.П." ("Пілсудський купив Петлюру") Юрко Тютюнник зіграв самого себе. Страчений. Могила не збереглася.

УВАРОВ Федір (?, Кубань – червень 1919, біля станції Знам'янки, тепер Кіровоградської обл.). Військовий діяч; повстанський отаман, військовий отаман Холодного Яру (червень – липень 1919); військове звання – штабс-ротмістр російської армії.

Під час повстання під проводом Матвія Григор'єва командував відділом силою у півтори тисячі чоловік. Мав бронепотяги, гармати, 24 кулемети.

Полк Уварова відзначався високою дисципліною. Звільняв від більшовиків Черкаси, станцію Бобринську, інші населені пункти, а від Чигиринського полку

Свирида Коцура — Чигирин. У червні 1919 р. на нараді у Медведівці обраний командувачем з'єднаними силами Холодного Яру, до яких увійшов відділ самого Уварова силою 1000 вояків і партизани Василя Чучупака (400 козаків і старшин).

"Ідейного розходження між обома отаманами не було, — писав Сергій Полікша, — бо Чучупака боровся за незалежність України, а Уваров, хоч і не зовсім чисто балакав по-українськи, ставив за ціль боротьби незалежну українську державу вкупі з Кубанню". Сергій Полікша стверлджував, що Уваров загинув неподалік ст. Знам'янки в бою проти більшовиків.

ХОМЕНКО Андрій. Військовий і громадський діяч; івангородський сільський отаман. Походить із роду Йосипа Хоменка, сотника надвірної гетьманської компанійської корогви 1762 року. Його дід Ясь Хоменко (з хутора Скалеватка, що на Звенигородщині) під час російсько-турецької війни поранений багнетом у шию. Внаслідок поранення шепелявив, за що отримав прозвище "Качур". У подальшому рід, який пішов від нього, звали "Качурівським". Ім'я батька Андрія Хоменка не збереглося (відомо, що був військовим, напевно, прапорщиком). Андрій Хоменко мав землю біля Івангорода. Під час революції захищав рідне село, воював із хлопцями проти всіх, хто приходив. Очевидно, розстріляний в єлисаветградській тюрмі.

ХМАРА Пилип Панасович (1891?, с. Цвітна Чигиринського пов. Київської губ., нині с. Цвітне Олександрівського р-ну Кіровоградської обл. — 1922?). Військовий діяч; отаман 1-го Чорноліського повстанського куреня, Чорноліського полку; військове звання — унтер-офіцер російської армії. Ріс сиротою. Мав три сестри (Марію, Федору (Тодорю), Килину) та двох братів (один із них Федот). Всі наймитували. Пилип — красивий, кремезний у плечах, як говорили старі люди, був "отчаяний з дєтства", а "сили неізмєрімої". З Першої світової війни прийшов повним Георгіївським кавалером. У повстанському русі щонайменше з 1919 року. Спочатку відділ Хмари називався 1-м Чорноліським повстанським куренем (мав власну печатку з гербом УНР), а тоді — Чорноліським полком. Станом на 25 березня 1920 р. полк Хмари нараховував 300 кінних козаків і 300 піших. У розпал Знам'янського повстання літа 1920 року загін виріс до 2000 козаків і старшин. Діяв у Чорному лісі, Холодному Яру, Чутянському лісі — на території Олександрійського, Чигиринського та Знам'янського повітів. Співдіяв з отаманами Василем Чучупакою, Іваном Деркачем, Ларіоном Загороднім, Костем Степовим-Блакитним, Іваном Гонтою (Лютим-Лютенком), Олександром Квашею, Миколою Кібцем-Бондаренком, Семеном Гризлом, Чорним Вороном (Миколою Скляром), Канатенком, Максимом Терещенком, Яблочком (Яблунькою) та іншими.

Діяв щонайменше до осені 1921 року. У Цвітній говорили, що Пилип Хмара загинув "під Шепетівкою чи Вапняркою — Дядюренки (тобто брати Дядюри) предательськи застрелили його за столом". Вони боялися Хмари, тому й пішли на цей крок. Підхорунжий Чорноліського полку Михайло Дорошенко у книзі "Стежками Холодноярськими" стверджував, що Пилип Хмара, законспірувавшись, перейшов до цивільного життя. Чутки, що Хмара живий і мешкає у Криму, змінивши зовнішність та прізвище, ходили й у Цвітній. У Криму він буцімто і похований. Але двоюрідні племінники отамана Тимофій та Юрко Хмари стверджують, що Пилип Хмара, швидше за все, похований у Цвітній — на своєму подвір'ї (що найвірогідніше) або на подвір'ї сестри — Марії Тимофіївни Пасічник. Дві сестри отамана репресовані, зокрема Федора відсиділа 10 років у Магадані.

27 травня 2006 р. в с. Цвітне з ініціативи Юрка Хмари та Олександра Ромащенка (Карбали) встановлено пам'ятник отаманові та його козацтву. На меморіальній табличці напис: "На цій землі родився і проживав отаман Чорноліського полку Пилип Панасович Хмара (1891 — 1921). Слава отаманові і його козакам, які боронили Україну. Вічна пам'ять".

ЦВІТКОВСЬКИЙ Дмитро Васильович (26.10.1892, Уманський пов. Київської губ. — 1923, м. Умань, нині Черкаської обл.). Військовий і громадський діяч; старшина, лейб-гвардії Волинського полку російської армії, отаман Виноградського і Боярського повстанських полків; військові звання — поручник російської армії, полковник Армії УНР. Діяв на Звенигородщині, Канівщині, Уманщині й Таращанщині. "У добрі часи" мав під рукою до 15 тисяч козаків). Учасник Першого зимового походу. Приховавши справжні наміри, у лютому 1920 р. влився до 60-ї совєтської дивізії й почав підготовку до виступу проти окупантів. Налагодивши зв'язок із "петлюрівськими діячами" братами Рендо і Дерещуком, одного дня Цвітковський гучно "легалізувався" — на чолі повстанського загону, з яким перебазувався на Звенигородщину. Значною мірою саме завдяки йому більшовицьку мобілізацію 1920 року у Звенигородському повіті було зірвано. Медвинська, Ісайська, Богуславська, Виноградська, Боярська та інші волості взагалі ухилились від мобілізації, не давши до Красної армії "жодної людини". До Цвітковського в ліс пішли селяни і козаки з Боярки, Винограда, Медвина, Писарівки, Порадівки, Шушківки, хутора Харченків, Брідок та інших сіл і містечок. Відділом пропаганди у штабі отамана Цвітковського кермував бандурист Антін Митяй (Петюх) із Медвина. На початку грудня 1920 р. відділи Цвітковського з'єдналися із загонами Андрія Гулого-Гуленка, Семена Гризла та Петра Дерещука. Бої вели проти частин 45-ї і 47-ї піших совєтських дивізій, Першої кінної армії Будьонного і бригади Григорія Котовського. 28 липня 1921 р. піддався на "амністію". Перебував в ув'язненні в Харкові на Холодній горі.

Розстріляний після показового судового процесу в Умані.

Могила не збереглася.

ЧОРНИЙ (ШАРИЙ) Іван (1894, с. Вереміївка Золотоніського пов. Полтавської губ., нині Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. – 1930). Військовий і політичний діяч; повстанський отаман (1920 – 1923). 1917 року закінчив Київський університет святого Володимира. Член Української партії соціалістів-революціонерів. Наприкінці січня 1918 р. брав участь у бою проти військ Муравйова під Крутами, про що вмістив статтю "Січовики під Крутами" в київській газеті "Народня справа" (13.4.1918). Учасник Трудового конгресу України (січень 1919, Київ). На чолі загону діяв у Чигиринському повіті, зокрема в Холодному Яру. Після поразки зумів легалізуватися. Викладав українську мову. 1929 року арештований у справі "СВУ". Засуджений до розстрілу. Розстріляний. Могила не збереглася.

ЧОРНИЙ ВОРОН (СКЛЯР Микола) (?, ст. Жовті Води Катеринінської, нині Придніпровської залізниці, нині в Дніпропетровської обл. – 14.10.1920, с. Розуміївка Чигиринського пов. Київської губ., нині Олександрівського р-ну Кіровоградської обл.). Військовий діяч; повстанський отаман (1919 – 1920), командир кавалерійського полку, другий помічник командувача Кримського корпусу Повстанської армії Нестора Махна, командир ударно-розвідувального загону Степової дивізії Костя Блакитного (серпень – жовтень 1920).

Студент Катеринославського гірничого інституту. Учасник повстання Матвія Григор'єва проти "комуни і чрезвичайок" (травень – липень 1919). "Называл себя анархистом, но в организации не состоял... Петлюровец", – таку оцінку Чорному Ворону дав начальник штабу Повстанської армії (махновців) Віктор Белаш. В ударно-розвідувальному загоні Степової дивізії було 150 – 250 кінних і 20 тачанок із кулеметами. "Цей загін був найрухливіший у (Степовій) дивізії і мав вирішувати найвідповідальніші завдання: вести розвідку, охороняти дивізію на марші, сковувати сили противника в бою... Загін Чорного Ворона складався переважно з колишніх махновців, які покинули чорні прапори і перейшли під свої рідні – жовто-блакитні. Воронівці мали добрий досвід партизанської боротьби... (вони) не раз показували блискучі приклади партизанської війни. Все були бойові, хоробрі хлопці, тільки не досить дисципліновані. На кожному їхньому кроці відчувалась розхристаність, від них віяло широким Херсонським степом, а пахло неосяжною Таврією" (*Степовий Ю.* В Херсонських степах. – Мюнхен, 1947).

Не плутати з Чорним Вороном (Платоном Петровичем Черненком із Криворіжжя), Чорним Вороном (Віктором Чекірдою з Поділля), Чорним Вороном (Іваном Яковичем Чорноусовим зі Шполянщини), Чорним Вороном (Іваном Яковичем Чорногузьком з Піщаного Броду), Чорним Вороном (Петренком з Радомишльського повіту) та Чорним Вороном (Білоусом із Новоукраїнки). Братську могилу відділу Чорного Ворона впорядковано силами фермерів, сільського голови Розуміївки Миколи Христенка, голови Олександрівської ради н. д. Станіслава Степанова, краєзнавців Івана Петренка і Василя Білошапки та лісничого Кримківського лісництва Анатолія Фрайнда.

ЧОРНОТА Андрій (ДРОБОТКІВСЬКИЙ Юрій Володимирович) (30.06.1896, хут. Тетянівка Нечаївської вол. Єлисаветградського пов. Херсонської губ., нині Компаніївського р-ну Кіровоградської обл. — 9.02.1923, Київ). Військовий і громадський діяч; "вольноопределяющий" 12-го Охтирського гусарського Її Імператорської Високості Великої Княгині Ольги Олександрівни полку 12-ї кавалерійської дивізії російської армії (1916 — 1917), член Ради Єлисаветградської повітової "Просвіти" (1917), чотовий 1-го кінного полку війська Центральної Ради (до грудня 1917), старшина для доручень дипломатичної місії УНР у Румунії (1919), командир охоронної сотні 8-ї Запорозької дивізії (1919), ад'ютант командира та начальник зв'язку 8-ї гарматної бригади 8-ї Запорозької дивізії (літо 1919), отаман кінної сотні полку гайдамаків Холодного Яру (1919 — 1920), кінноти Холодноярської бригади (1920), голова Єлисаветградської повітової ремонтної комісії (12.1920 — 1921); військове звання — хорунжий Армії УНР.

Народився у дворянській родині. Закінчивши сім класів реальної школи, вступив до Єлисаветградського училища, пізніше був вільним слухачем Київського комерційного інституту.

Юрія виховував українським патріотом батько, але він рано помер. Родичі ж матері були прихильниками "єдіной-нєдєлімой". "Українське національне почуття, — згадував він, — у мене було дуже велике, яке доходило інколи до хворобливого стану. Це почуття підігрівалося оточуючим суспільством і родичами. Особи, які оточували мене... належали до монархістів-поміщиків, які визнавали тільки "єдіную-нєдєлімую"... Я боровся весь час з "общєством", в якому народився, але яке ненавидів. В результаті я потрапив в Украін-ську армію" (брат Павло став червоним командиром).

На початку 1918 р. бився на Єлисаветградщині проти більшовиків та анархістів. Під час гетьманату брав участь в українській підпільній організації. Після падіння гетьмана працював головою кавалерійської ремонтної комісії. 5 лютого 1919 р. разом з частинами Директорії помандрував на південь. В дорозі зустрівся з повстанськими частинами Матвія Григор'єва, які йшли бити Антанту, що висадила в південних портах десанти. Хорунжий Дроботківський приєднався до повстанців. Командував сотнею. Брав участь у переможних боях за Одесу. Невдовзі покинув григор'євське військо, яке, виганяючи одного окупанта, простеляло дорогу іншому. Перейшов румунський кордон, бо довідався, що до Румунії перебазувався Запорозький корпус.

Улітку 1919 р. взяв участь у поході українських армій на Київ. Після зайняття Києва був роззброєний денікінцями. Потрапив у табір для військовополонених, з якого втік.

1921 року Дроботківський — організатор українського підпілля в Єлисаветграді. Керував роботою підпільних трійок, що здійснювали напади на червоних, які супроводжувалися, як стверджували чекісти,

"неймовірно жорстокими, звірськими убивствами". Дроботківський мав довірених людей у багатьох совєтських установах, "до ЧК включно", в кавалерійській школі та повітовому військкоматі.

Підтримував організаційні зв'язки з отаманами, що оперували в Миколаївській, Катеринославській, Київській, Херсонській і Кременчуцькій губерніях. Налагодив зв'язок з отаманами, що діяли в районі Фундукліївки, — Свищем, Бараном (Барановим?) і Овишем, з підпільниками Єлисаветградського і Чигиринського повітів. Мав намір створити кінний загін силою у 400 шабель...

Арештували Дроботківського 11 вересня 1922 року. На допиті він "урочисто заявив, що є переконаним українським націоналістом і ворогом Совєтської влади, з якою він боровся". Чекісти називали його "відомим багатьом органам ГПУ по своїй підпільній діяльності, старим петлюрівським партизаном сотником Дроботковським". На допиті 16 січня заявив слідчому: "Я — українець-націоналіст і, як такий, є ворогом совєтської влади".

"...Дроботковський від дня зародження Совєтської влади, — писав уповноважений 3-го відділу ПП ГПУ на Правобережній Україні Володимир Курський, — вів з нею вперту боротьбу, яка полягала в активній участі в армії УНР, участі в повстансько-бандитському русі з метою збройної ліквідації Совєтської влади". Надзвичайна сесія Київського губернського ревтрибуналу ухвалила розстріляти Дроботківського — "як українця". Не чекаючи на виконання вироку, Дроботківський разом з іншими отаманами підняв повстання в Лук'янівській в'язниці 9 лютого 1923 р., під час якого і загинув. Могила не збереглася.

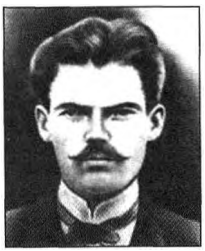

ЧУЧУПАК (ЧУЧУПАКА) Автоном Юхимович (?, с. Мельники Чигиринського пов. Київської губ., нині Чигиринського р-ну Черкаської обл. — 1920-ті рр.).

Священик УАПЦ, учасник Визвольної боротьби.

Рідний брат члена Холодноярського повстанського комітету Семена Чучупака, двоюрідний брат Василя, Петра, Олекси, Ореста і Дем'яна Чучупаків. Убитий більшовиками. Могила не збереглася.

ЧУЧУПАК (ЧУЧУПАКА) Василь Степанович (1894, с. Мельники — 12.04.1920, х. Кресельці Чигиринського пов. Київської губ., нині с. Мельники) Військовий і громадський діяч, учитель; командир Мельничанської сотні самооборони (1919), командир полку гайдамаків Холодного Яру (1919 — 1920), Головний отаман Холодного Яру; військове звання — прапорщик (поручник?) російської армії. До 1914 р. вчителював у Тимошівці Чигиринського повіту. Учасник Першої світової війни. Після повернення з армії вчителював у селі Пляківка, а потім у с. Ревівка (нині Кам'янського району Черкаської області). 10 квітня 1919 р. підняв повстання "проти комуни та Совітської влади за са-

мостійність", яке закінчилося невдачею. Успішно воював проти білогвардійців, зокрема на початку січня 1920 р. брав участь у вигнанні їх із Черкас. За визнанням більшовицького історика Д. Кіна, "в районе Холодного Яра оперировал атаман Чучупак, здесь никакой деникинской власти не было". Підпорядковувався отаману Андрієві Гулому-Гуленку. 12 квітня (за н. ст.) 1920 р., потрапивши в оточення червоного ескадрону, застрелився. Похований у рідному селі. Могилу відновлено Богданом Легоняком, членом Історичного клубу "Холодний Яр", поставлено металевого хреста, який 25 серпня 2002 р. замінено на мистецько зроблений гранітний хрест коштом Всеукраїнської організації "Тризуб" ім. Степана Бандери (командир Євген Філь, архітектор Іван Осадчук) за участі Історичного клубу "Холодний Яр".

ЧУЧУПАК (ЧУЧУПАКА) Дем'ян Степанович (5.10.1902, с. Мельники – 9.12.1992, м. Рівне). Козак полку гайдамаків Холодного Яру. Найменший брат Петра, Василя, Ореста і Олекси Чучупаків. Закінчив біологічний факультет Львівського педагогічного інституту. Працював учителем біології і хімії у школі у селі Гвардійському (раніше Фельштин) Хмельницького району Хмельницької області. Похований на Молодіжному кладовищі м. Рівного. Могилу впорядковано.

ЧУЧУПАК (ЧУЧУПАКА) Олекса Степанович (після 1894, с. Мельники – після 4.08.1921). Військовий діяч, учитель; рядовий російської армії, повстанський отаман (1918). Молодший брат Петра і Василя Чучупаків. До Першої світової війни вчителював у с. Рацевому на Чигиринщині. Служив у Петрограді, брав участь у Лютневій революції. 1917 року вчителював у с. Мельники. На прохання ігумені Мотронинського монастиря в 1917 р. (?) створив і очолив монастирську охорону із 22 чоловік – першу українську військову організацію в Холодному Яру нової доби. 4 серпня 1921 р. піддався на більшовицьку "амністію".

ЧУЧУПАК (ЧУЧУПАКА) Петро Степанович (1885, с. Мельники – квітень 1920). Військовий діяч, учитель співів; начштабу полку гайдамаків Холодного Яру (1919 – 12.4.1920), начальник штабу Холодноярської повстанської округи (1920); військове звання – прапорщик (?) російської армії. Старший брат Ореста, Василя, Олекси і Дем'яна Чучупаків. Закінчив трирічну Головківську двокласну учительську школу та Київську консерваторію. Вчителював у Вербівці, де організував хор і драматичний гурток. Працював наглядачем 3-го Київського двокласного училища та міського училища №1. Убитий більшовиками.

ЧУЧУПАК Семен Юхимович (?, с. Мельники — після 4.08.1921). Військовий і громадський діяч, учитель; командир 2-ї сотні Першого куреня Холодноярської бригади (1920), член Окружного (Холодноярського) повстанського комітету (1920); заступник голови Холодноярського окружного штабу (1921); військове звання — прапорщик (?) російської армії. Двоюрідний брат Петра, Василя, Олекси та Дем'яна Чучупаків. Піддався на "амністію" 4 серпня 1921 року.

ЧУЧУПАК Степан Григорович (1861, с. Мельники — 1943?, с. Мельники). Козак полку гайдамаків Холодного Яру. Батько братів Петра, Ореста, Василя, Олексія і Дем'яна. Могила не збереглася.

ШТИЛЬ. Військовий діяч; повстанський отаман, командир 4-го (запасного) полку Степової дивізії (1920).

ЩУСЬ Феодосій (1893, с. Дібрівка Олександрівського пов. Катеринославської губ., нині с. Велика Михайлівка Покровського р-ну Дніпропетровської обл. — літо 1921, м. Недригайлів, тепер Сумської обл.). Військовий діяч; повстанський отаман (від червня 1918), член штабу 3-ї Задніпровської бригади імені батька Махна (лютий — травень 1919), начальник кавалерії загону Н. Махна (липень — серпень 1919), командир кавалерійської бригади 3-го корпусу (вересень — грудень 1919), член штабу Повстанської армії Н. Махна (травень 1920 — квітень 1921), начальник штабу 2-ї групи Повстанської армії (травень — червень 1921). Народився в сім'ї наймитів. Від 1915 р. служив матросом на російському флоті. Активний учасник гуляйпільської "Чорної гвардії". Анархіст-містик. Організатор дібрівської групи анархо-терористів. Убитий у бою проти 8-ї дивізії Червоного козацтва.

ЯБЛОЧКО (ЯБЛУНЬКА, ЯБЛУНЬКО). Військовий діяч; організатор Вільного козацтва, отаман. Начальником штабу був Пантелей Васильович Селезень із с. Макіївки Матусівської волості. Загін діяв у Черкаському, Звенигородському і Шполянському повітах Київської губернії, зокрема на Лебединщині, в околицях містечок Матусів, Ташлик, Самгородок, сіл Капітанівка, Сердюківка, Пастирське, Буда, Макіївка (з цього села у його загоні було 70 козаків), лісах Кажановому і Грабівському. Співпрацював з отаманами Чорним Вороном (Іваном Яковичем Чорноусовим зі Шполянщини), Семеном Гризлом, Зіньком Стригуном, Іваном Гонтою (Лютим-Лютенком). Не плутати з Яблучком — старшиною отамана Орлика (Федора Артеменка), що у 1920 — 1922 рр. оперував неподалік Києва.

Документи, свідчення, статті, звідомлення

№ 1

Відозва інформаційного бюро штабу загону Холодного Яру до селян і козаків від 4 червня 1919 р.

Брати селяни і козаки!

Настав час всім кращим синам УКРАЇНИ, синам волі, синам вільного трудового життя взятися за зброю. Взятися чесними, мозолисто натруженними руками, але знайте, що не на грабунки, не на вбивство мирного населення лунає цей заклик, ні, він закликає до боротьби, до самої рішучої боротьби з насильством, з неправдою, з якою прийшли до нас комуністи, які сами робити не хотіли, а прийшли до нас, аби жити нашим трудом, аби зруйнувати все, що було збудовано в нашім житті, що було облито нашим потом і кров'ю. Вони оголосили війну капіталу і воювали... перекладаюче з одної кишені в другу, себ-то набивали свої кармани грішми, які брали не тілько з буржуїв, а й з кожного бідняка, як тілько удавалось. Вони казали: те, що ти придбав, не твое, а наше, як би ж так і до роботи, тілько на ділі ми бачимо иначе, та це вже всі побачили, хто такі комуністи. Це лодарі, дармоіди, лидацюги, а далі грабіжники, душогуби-розбійники. От же, брати козаки, селяне, робітники, всі до іднання, до зброї, до тісної організації.

Хай же справдяться слова нашого незабутнього борця за волю, мученика і пророка Тараса Григоровича Шевченка, який сказав, "ЩО ЩЕ ДИХНЕ ОГНЕМ ПИКУЧИМ, всім ВОРОГАМ ХОЛОДНИЙ ЯР". От же, хто любить спокій, хто любить волю, хто любить свій рідний край, хай зараз же іде козаком до ХОЛОДНОГО ЯРУ, хай буде дійсно козаком. Хто мае зброю, забирай іі з собою, хто ж такоі не мае, але почувае себе здатним до козацтва, хай іде до нас. Гуртом скоріше добудемо зброю. Знайте, брати, що ХОЛОДНИЙ ЯР дійсно буде нашим оплотом і він одіб'еться од усіх ворогів. І знайте, що наша едність все подоліе (здолає. — *Ред.*). Бо у нас тільки так: "ВСІ ЗА ОДНОГО І ОДИН ЗА ВСІХ".

Знайте, селяне, брати, що ваші сини ідуть вас же захищати, своі села від грабіжницькоі комуни, од розграблення вашого добра. Не вірьте тим брехням, які комуністи розносять по всіх закутках, буцім-то ми протів Радянськоі Влади, це суща брехня. Ми як найдужче слідкуемо, аби ні одно із здобитків революції не згинуло, не було поруганим. Нам дорога народня воля, народні права.

Ми всі помремо, а одстоемо ЗЕМЛЮ І ВОЛЮ.

ХАЙ ЖЕ ЖИВЕ ЧЕРВОНЕ КОЗАЦТВО. ВСІ ЯК ОДИН ДО ХОЛОДНОГО ЯРУ. ВСІ ЗА ЗБРОЮ. ВСІ ОДНОСТАЙНО СТАНЬМО НА ЗАХИСТ НАШОГО СПОКІЮ.

ВСІ ЗА НАРОДНІ ПРАВА.

Інформаційне Бюро Штабу Загону ХОЛОДНОГО ЯРУ.

4 червня 1919 року.

ДАЧО. — Ф. Р-529. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 230.

№2

Зведення інформаційного бюро загону Холодного Яру від 5 червня 1919 р.

ВІДОМОСТІ ВІД 5 червня (1 іюня)

Вчора нашими козаками були розвиті опираціи удачним наступом на Осоту. Бувші там комунисти 5 Радянськаго полка разом з другими частинами примушені були у бизпорядкові утікать. Нами захоплено два кулемета, 20 коней, обозну повозку і багато другого військового майна, а також 20 полонених, які пиридають, що війска іхні дезерганізовані через те, що въ их війсках багато жидів і китайців; ім казали, що в холоднім яру е банда, яка складаеця із 30 чоловік.

В Черкасах комунисти росповсюджують, що будьто Отаман Уваров убитий, а також і з його банди 1000 чоловік [убито], останні розбиті і розігнані; росповсюджують брихливі чутки, що будьто вони забарали у отамана Уварова 4 броневика і т. д. В черкасах чризвичайка пириіминована в красну д...ску (не розбірливо. — *Ред.*). В тім же городі і околоці його комунистами оголошена мобілізація старшин, які розбігаютьця по лісах, а до мобілізаціи ніхто ниявляетця; у населеня забрали увесь хліб, а підвоз до гор. заборонили; по селах хліб ріквізірують по 10 карб. за пуд; в с. Леськах видають григоріевців Куцов Василь і Кирило Самойленко.

В Чиркасах Карпенко мобілізуе все іврейське населення, у селах комуністи риквізірують биз всякоі виплати усі продухти і фураж, збірають сильскі сходки і обставляють іх кулеметами, насильно заставляють селян признавать комуну. Селянство протів комуни.

ІНФОРМАЦІЙНЕ БЮРО ЗАГОНУ ХОЛОДНОГО ЯРУ.

ДАЧО. — Ф. Р-529. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 228 — 229.

№3

Відозва повстанців Холодного Яру від липня 1919 р.

В єдності і згоді — сила народу. Наша судьба і судьба наших дітей — в наших руках. Дорога, яка лежить перед нами, ще свобідна, — вона вкриється для нас і для наших дітей терням або цвітами — залежить від того, чим ми самі цю дорогу вистилемо.

Холодний Яр.

В таборі Гайдамаків-повстанців, липень 1919 р.

Доктор права Копцюх.

ЦДАВОВУ. — Ф. 3073. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 3.

№4

Відозва інформаційного бюро штабу отамана Холодного Яру від 1919 р.

Відозва

В тяжкий час большевицько-комуністичної обдирації Нашого краю багато з'явилось у нас на Вкраіні душогубів-здирників, які примкнули до "комунального" обдирання природних багатцтв Украіни, примкнули до тих, які знищили народні права і вмінили тільки право дужчого, право зброї і насильства, і горе тому було, хто вставав не зі зброєю, а з святим словом правди проти неправди, проти гнобительства і тіранства. Їх катували, розстрілювали, топили і знущанням їх не було краю.

Але кращі сини волі пригніченого працюючого люду голосно гукнули селянству: "Всі до зброі, всі на захист вашої волі і добробуту", і селянство почуло їх родний поклик, і дало ім любих синів своіх, дало зброю, дало все, що було необхідним задля впертої боротьби за Землю і Волю.

Тепер, коли вся Украіна охоплена повстанням проти гнобителів Раковського і К° і коли партизанські загони налічують в собі десятки тисяч борців, і коли це військо розташувалось на Чигиринщині і інших місцях Украіни, наш батько отаман Незбієнко[1] і його штаб Холодного Яру закликає всіх до спокою і порядку, прохає селянство допомогти йому і його козакам в його творчій роботі визволення українського народу від насильників його волі. Допомогти всім, хто чим може: хто зброєю, хто продуктами і фуражем, бо тільки тоді будуть міцні і дужі ваші селянські отряди, коли вони будуть зупиратись на величезну армію селянства. Ваші сини, оборонці вашої волі, вірять в вашу допомогу і ви вірте своім синам, вони не покладуть зброї доти, доки не знищать ворога, посягаючого на наше вільне трудове селянське життя. Вони, бачучи вашу одностайність, будуть боротись до останньої краплі крові за свою облиту потом і кров'ю землю, за свій святий мирний труд.

Геть же невчасну "коммуну".

Геть лодарів, дармоідів єдиної сім'ї працюючих. Всі, як один вставайте з допомогою нашому батькові отаману і вірте, що права наші будуть забезпечені і над нашими селами засяє яскраве сонце спокію і кращого вільного життя.

Нехай живе Червоне Козацтво.

ДАЧО. – Ф.Р- 529. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 231.

[1] Можливо, псевдонім Василя Чучупака. – *Р.К.*

№5

Звернення Окружного повстанського комітету до українського народу від 8 вересня 1920 р.

НАРОДЄ УКРАЇНСЬКИЙ!

Волею Українського Трудового народа, повставшого боронити свою волю, обраний Окружний Повстанський Комітет, якому належить вся влада на звільнення від ворога території. Од нині совітська грабіжницька влада касується. Бажаючи зратувати Край від конечної руйнації, Комітет закликає всіх чесних громадян, кому дорога воля Українського народу, негайно преступити до утворення виконавчих органів влади на місцях. Недопускати самочинних вчинків з боку несвідомих громадян, організувати селянські самооборони для боротьби з бандітізмом і для наведення ладу і спокію в селах і містах. Повітові Земські Установи і волосні народні управи закликаємо приступити до виконання своіх обов'язків. Волосним Земельним Управам взяти в свої руки керування і приняти безпосередню участь в розпреділенні вільних земель між малоземельними і безземельними селянами. За всякими справками, вказівками та директивами звертатися до Окружного Повстанського Комітету, члени якого з цією метою роз'їжаються по селах і на місцях допомагають селянам в організації влади і дають всі належні вказівки і директиви.

Голова Комітету Діхтяр-Хоменко.

Заступник Голови Юх. Ільченко.

Члени: С. Чучупака, Гриценко, Кваша, Залізняк, Шевченко, Деркач, Отаманенко.

Секретарь Тороп.

м. Чигирин.

8 вересня 1920 р.

ДАПО. – Ф.Р-2048. – Оп. 1. – Спр. 154. – Арк. 143.

№6

Звернення Окружного повстанського комітету до інтелігенції від 8 вересня 1920 р.

До інтелегенції

Ми, селяне-повстанці, котри підняли зброю за народні права проти насильників-комуністів, звертаемось до Вас, інтелігентів, з закликом залишити на завше свою нейтральність і приеднатись до повставшого народу. Знайте, що теперь дійсно наближается останній рішаючий бій. Не вже ж Ви, інтелегенти, плоть від плоті нашого народу, котрі повинні бути його

вождями-проводарями, залишите його самого боротись проти насильників в цей відповідальний мент і погибати в тяжкій боротьбі. Не вже ж, щоб одержати тілько кілько бумажок та за для комісарської ласки, Ви допустите, щоб історія ганьбила Вас як негайних зрадливих синів свого народу і вітчизни, щоб Ваши нащадки з зневагою характеризували Вас словами поета: "За шмат гнилої ковбаси ти батька й матір продаси".

Теперь або николи!

Досить вагань!

Чуете, як по всій Україні лунае гомін повстань! Подайте ж дружну руку допомоги повставшому народу. Знайте, що всі антибольшовицькі партії з'єднались теперь для спільної боротьби з комуністами, а тому не думайте про ріжниці в поглядах, а дбайте лише про те, щоб вигнати ворога з нашої Землі. В свою чергу Ми, селяне-повстанці, обіцяемось інтелегенції, котра піде за Нами, повну до її освіти та знанів [повагу] і повагу до її праці.

Інтелегенція!

Повставше селянство кличе тебе до останнього бою!

Подай же руку козакові
І серце чистее подай,
І іменем Святим Христовим
Ми обновим Наш тихий Край.

Хай живе могутьня повстанська армия!
Хай живе Українська Народня Республіка!
Окружний Повстанський Комітет, м. Чигирин.
8 вересня 1920 року.
ДАПО. – Ф. Р-2048. – Оп. 2. – Спр. 154. – Арк. 144.

№7

Звернення Українського (Холодноярського) окружного повстанського комітету "До зброї!". Вересень 1920 р.

До зброї!

Московські большовики-коммуністи призвали вас в червону армію нібито на захисть революції, на захисть прав народніх. Але чи в дійсності це так? Ні. Це ни правда. Ганебна брехня. Коли ви краще придивитесь до іхньої работи, то вам ясно стане, що московські коммуністи своіми брудними руками заплямували і революцію, і навіть саму ідею соціалізму.

Якіж ви народні права будете захищати в червоній армії? Хіба ті, що допоможете москалям та жидам грабувати свій рідний край. Палити села,

котрі повстають проти московської неволі. Здіймати останню полатану сорочку із своєї убогої, всіма обкраденої матері України. Ні, ви цього не повинні робити, хоч вас на це призвали... Кажон із вас мусить зрозуміть, що коммуністи борються проти самостійности України, проти того, що нам дороге і що нам дороге і необхідне в життю. За що український народ в кривавій боротьбі віддав життя багатьох своїх найкращіх синів.

ПАНОВЕ СТАРШИНИ ТА КОЗАКИ!

Невже ж ви не чуете, невже ж ви не бачите людського плачу? Невже ж ви не знаете, що Україна знов повстала проти чужинців? Навколо вас вже гуляють повстанці — гайдамаки з свяченими ножами... Вони кличуть вас, поки не пізно, кинуть червону армію, і негайно вступити в ряди повстанців на боротьбу за кращу долю УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ.

Той, хто буде і на далі залишатися в Червоній Армії, буде рахуватися зрадником і буде покараний, як і всі московські коммуністи. Ті мобілізовані, котрі кинули армію і повернулися до дому, котри побачили на власні очі, що з себе уявляє Червона Армія і за який коммуністичний рай вони борються, мусять негайно вступити в ряди повстанців і прінести належну користь своему народові. Тих, хто сидить вдома, тремлеться (тримається. — *Ред.*) своєї хати і береже свою шкуру, то те той загубить все. Не хай не забуде, що ворог не спить і що, коли ми всі будемо разполоших (розпорошені. — *Ред.*), нас лехко буде зловити коммуністам.

Будемо всі організовані в боевий час і тоді ми хутко поженемо ворога аж до Москви.

ДО ЗБРОЇ! ДО БОРОТЬБИ! ЗА УКРАЇНСЬКУ НАРОДДНЮ САМОСТІЙНУ РЕСПУБЛІКУ! ХАЙ ЖИВУТЬ ПОВСТАНЦІ!

Вересня 1920 року.

СТАВКА: Холодній Яр.

Український Окружной Повстанческий Комитет.

ДАПО. — Ф. Р-2048. — Оп. 2. — Спр. 154. — Арк. 142.

№8

Звернення Українського окружного повстанського комітету до селян від вересня 1920 р.

БРАТИ СЄЛЯНЄ!

Вже три роки, як вся Україна конає в кривавих муках тяжкої боротьби, за своє власне самостійне життя. Український нарід, скинувши царське та панське ярмо, приступив до утворення своєї держави, Народньої Республики. Але на цьому шляху він зустрів великі перешкоди з боку московського народу. Починаючи від самих запеклих чорносотенців-монархистів і кінчаю-

чи самими лівими соціялистами, як большовики-комуністи, всі вони з самого початку революції і по сей час хотіли і хотять за всяку ціну знищити навіть саму ідею відродження Українського Народу.

Коли Український Нарід хотів виявити свою волю через своїх представників в Установчих Зборах, то в той час московські большовики-комуністи лавою посунули на Україну, і до Установчих Зборів обраних представників не допустили. Ті насильства, те безладдя і та цілковита руїна, котру утворили у нас большовики, і викликала прихід на Україну німців, при допомозі котрих поміщиками була розігнана Центральна Рада і утворена гетьманщина.

В той мент, коли Україна переживала страшні часи, коли німецьки юнкера та гетьманськи палачі немилосердно катували селянство та робітництво, а також гноіли в тюрмах всю українську інтелегенцію, тоді большовики не йшли визволяти український трудовий нарід з гетьманськоі неволі. Ні! в той час Ленін і Троцький (Бронштейн) прислали до гетьмана на переговори Раковського і Мануільського, котрі мали заключити з гетьманом мировий договір.

А коли український нарід повстав одностайно на заклик Директорії та головного отамана Петлюри, і гетьманське та німецьке панування в одну мить було знесено, то большовики-комуністи знов посунули на Україну зі своіми чрезвичайками і зі своіми грабіжницькими Установами. Панування комуністів довели українське населення до повстання і знов-таки викликали прихід других грабіжників — Деникинців. Деникин, котрий ніс українському населенню вічне рабство з царем на чолі та з ярмом на шиі, був також вигнаний за межі України українськими повстанцями.

Коли майже вся Україна була звільнена від деникинськоі дикоі орди, тоді непрохані гості комуністи знов ще більшою навалою посунули на Україну, нібито визволяти українське населення від деникинщини. І от цей останній прихід комуністів ясно показав і кожному навіть сліпому стало видно, як вони визволяють Україну і як вони за неі пеклуються. Комуністи обіцяли мир, а, крім фронтовоі війни, утворили ще й горожанську війну.

Вони роз'єднали на два табори селянство, а також і робітництво. Вони обіцяли привезти на Україну мануфактуру: гас, сіль, ріжпі машини і т. п., але чи бачили ви хоч московський трьох копійочний лапоть, привезений комуністами. Ні, цього ще ви не побачите, щоб вам необхідні речі привозили з московщини. На українське селянство комуністи накладають велику "развьорстку". Селяне дають хліб, скот, коні, свині, вівці, кури, гуси, яйця, масло, і багато инших продуктів і худоби. І кули це все відправляється і хто його поідає? Ясно, що відправляється все це в москівщину і ідять його комисари, комисарчики, чрезвичайщики та инші дармоіди, котрі робить не хотять та й утворюють для себе "комуну". І селянин, котрий день і нічь працює, аби прохарчити свою сімью, котрий ціле літо гне спину 18 годин в добу, він ніколи небаче ні курятини, ні масла, ні яець. Він, крім хліба без солі, через дорожнечу, утворену комуністами, нічого не може дістати.

Крім цеі "развьорстки", комуністи вивозять з України що попало, деякі (де. — *Ред.*) не були склепи (склади. — *Ред.*), всі відправлені в московщину.

Туди вивозять вугілля, залізо, сіль, плуги, молотілки й инші господарські машини, корови й коні і навіть майно, награбоване у скринях наших жінок, і все це в москівщині роздається комисарчикам та добровольцям-червоноармійцям. Вивозять також всі медікаменти і наші хорі залишаються без всякої лікарської допомоги. За місць цього всього москалі на Україну присилають цілі потяги голодних агітаторів, цілі потяги комуністичної літератури, цілі міліони мішочників та спекулянтів і безліч "карательных отрядів" для заспокоєння селянства.

По комуністичному виходить, що правда може бути лише тоді, коли українці своїм трудом будуть харчувати всіх московських, жидівських, латишських та китайських дармоїдів.

Комуністи мобілізують наших людей і відправляють їх без зброї аж до Сібіру і наші мобілізовані примушені кинути свій рідний край в великій небезпеці і їхати захищати Сібір для комуністів.

Багато наших мобілізованих побачили і зрозуміли для чого їх мобілізували і за який комуністичний рай їх посилають битися, поприходили до дому. Перша мобілізація на Україні комуністів провалилася. Вони мають надію об'явити другу мобілізацію, але можна зпевністю наперед сказати, що на другу селяне зовсім не підуть.

От же, селяне! Ви бачили і пережили на своїй шкурі багато непроханих гостей чужинців — і гетьманців, і німців, і деникинців, і комуністів. Всі вони лише багато обіцяли і нічого не дали. Нарешті прийшов час, коли кожен українець повинен зрозуміти, що ніхто нізвідки і нічого йому не принесе, а коли прийде, то й останнє заберс. Український селянин і робітник зможе лише тоді спокійно працювати і споживати все те, що він придбав, коли на Україні буде нечужа, А СВОЯ АРМІЯ і коли Україна буде САМОСТІЙНОЮ РЕСПУБЛІКОЮ.

Селяне! Ваше щастя, ваша доля в ваших руках. Пора проснутись! Бо далі буде пізно, проспите все! Зараз по всій Україні вибухнули повстання проти комуністів; разом з тим загорілось огнище в Холодном Яру. Тут зібрались вірні сини України — гайдамаки, котрі зійшлись за для чесного виконання заповіту великого пророка пашого Т. Шевченка. Отже, хто почуває себе громадянином землі українськоі, той повинен без всяких вагань вступити в наші ряди, нечекачи поки його комуністи заберуть проти нас, або поки ми будемо мобілізувати. Час дуже серьозний, легковісить не можна.

Годі бути байдужими до справи. Байдужість і нерішучість нас губить. У чужинців порятунку шукати немає чого, треба кувати свою рідну, міцну як скеля, дісплінінована, Українську армію, то це єдине, що зможе спасти нас від всяких окупантів.

ВСІ ДО ЗБРОЇ! ХАЙ ЖИВЕ МОГУТНЯ ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ!

ХАЙ ЖИВЕ УКРАЇНСЬКА НАРОДНЯ САМОСТІЙНА РЕСПУБЛІКА!

Український Окружний Повстанський Комітет.

Вересень 1920 р., м. Чигирин.

З архіву Романа Коваля.

№9

Листівка повстанців Холодноярської округи
від 15 травня 1921 р.

ХТО ТАКІ ПОВСТАНЬЦІ І ЗАВІЩО ВОНИ БОРЮТЬСЯ?

З того часу, коли появився в природі чоловік, самаж природа створила і закони, по котрим чоловік повинен прожити свое земне житя.

Всякий чоловік, живучи на землі по закону природи, маэ повне право трудитись на землі, користуватись своім трудом, вільно висказувати свої думки — от-се головні законы за для земного життя чоловіка.

Трудящі маси спокон віку ведуть боротьбу проти гнобителів і експлоататорів за свої природні права. Трудящі маси боролись з царізмом, гетьманщиною, деникінщиною і зараз борються з червоним радянським комуністичним урядом і на далі будуть боротися з усяким урядом, яким-би він не назвав себе, доки не здобудуть своіх природніх прав.

Комуністи дивуються, через віщо повстаэ трудовий нарід проти (робітниче-селянськоі влади)? А воно нічого дивного й не маэ: бо трудящим однаково, хтоб іх не грабував: чи то царскій жандарм, чи червоний комунар; однаковісінко трудящому болить, як його бьють: чи чорною, чи червоною нагайкою; однаковісінько трудящому, як і іого хату спалять: чи червоні, чи чорні, однаковісінько іі не маэ. Трудящим однаково, чи іх за слово розстрілював царскій жандарм, чи тепер розстрілюэ червоный комунар.

Трудові маси однаковісінько будуть боротись як проти царского уряду, так і проти раданськo-комунистичного, коли він буде так робить, як і царскій. Комуністи годують трудящих, провинившіхся проти радянськоі влади, амністіями (помилованіями), а хто повірив і прийшов, тіх порострілювали. Тільки сього не буде; трудящі, котрі боролись за царату за право трудящіх, якби хотіли грабувати і знущатися з людей так як комуністи, то давно б уже були комисарами без усякоі амністіі.

Для нас, повстанЬців, особих амністій не треба; ми вимагаемо від радянськоі влади здійснення тих льозунгів, котрі кинуті були комуністами з початку радянськоі влади: скасування смертноі кари, припенення війни, воля слова та дрюку, вільне користування своім власним трудом. Сі льозунги, сказані самими комуністами, а трудящим масам сього тільки й треба при всякій владі. Ми, повстанці, вимагаэмо від радянськоі влади негайно здійснити проголошені три роки тому назад льозунги; і робітниче-селянска влада, як що вона дійсно стоіть на сторожі прав трудящіх, то не повина боятись тих-же трудящих. Чи э хоть один чесний трудящий, который-би став проти здійсненя сих святих льозунгів: від міни смертноі кари, припенення війни, волі слова і дрюку, вільного користуванням власним трудом.

Ми, повстанці, підняли зброю за здійснення сіх льозунгів, а нас за се називають бандітами; не хай всі трудящі самі скажуть, хто за сі льозунги бо-

ровся і бореться. От-же, як що комунисти э дійсно захистники прав трудящих, то не повинні бояться трудящих мас. Щоб уникнути кровопролиття та руіни, не гайно провести в житя давно оголошені ними льозунги; а коли ні, то вони э зрадники трудового люду; і пролита кров трудящих, та руіна краю э тільки вина комунистів і всі трудящі повині подняти зброю проти зрадників трудового люду за свої природні права.

Хто за здійснення сих льозунгів, той за трудовий нарід, хто проти здійснення, той э зрадник трудового народу.

ХАЙ ЖИВЕ ПОВСТАНЧЕСКА АРМІЯ, ЗАХИСТНИЦЯ ПРАВ ТРУДЯЩИХСЯ.

ПОВСТАНЦІ ХОЛОДНОЯРСКОІ ОКРУГИ.

15 Травня 1921 року.

З архіву Романа Коваля.

Особливості мови документів збережено.

№ 10

Спогад Наталки Гаврилівни Білої, 1901 р. н., про злочини російської Красної армії в Україні

"Десь 105 – 110 чоловік того дня зарубали"

...Копали ми картоплю на полі біля дороги на Цибулеве (події відбувалися в селі Княжа. – *Ред.*). Побачили великий загін кіннотників, а ззаду їхали тачанки з солдатами. Вони були з красним флагом. Були в нас пара коней і фургон. Були сестри Марія, Ганна, Варька (мала була) і брат Савка. Савка втік перший, а потім і ми. Побігли додому і натягали води, поставили коло стогів.

Рясик, наглядач біля громадської молотилки, наказав людям виставить борони. Красні об'їхали кругом села з боку залізниці, заїхали на Черкаську вулицю. Коло Никинора (там жив) засіли троє чоловік і почали стрілять по красних. Ті їх там і порубали. Красні почали палить хати і рубать шаблями людей, що тікали. Десь 105 – 110 чоловік того дня зарубали.

Забрали в нас двоє коней, мене посадили на воза, поставили кулемета і двох красноармійців. Поїхали у Верхні Верещаки, там стріляли всих людей. Люди не тікали. Потім поїхали в Цвітну – там теж стріляли. Цвітну вщент спалили. Там вбили нашого далекого родича Івана Бочку. Сам княжанський, був у лісовиках. Там, у Цвітній, убили одного красноармійця. На другий день я їздила його забирать із двома красноармійцями. Того дня з лісу ніхто не стріляв.

Коли красноармійці приїхали до нас додому, то сказали, що не бійтесь: палити хліб не будем. Один з них витягнув шаблю і кинув попід землею, а там стояли гуси. Десятьом гускам одрубав ноги, а потім всі дівчата їх патрали, готували вечерю красноармійцям.

Батько з мачухою нікуди не тікали, а сиділи посеред двору з малими дітьми — тому їх не вбили. На кладовищі, що по Черкаській вулиці, робили великі могили і там ховали вбитих, по десять душ разом.

Того дня красні спалили цілий куток Соколиний Яр. Люди злякались і тікали від красних, а кого ті доганяли, то вбивали. Це в основному були чоловіки. У клуні в нас сховалося з 10 чоловіків. На щастя, їх там не знайшли. Потім красні пішли на Польщу, а коли верталися, то стояли в селі. У нас у хаті ночував якийсь їхній командир. Це були будьонівці. Вони везли із собою величезні лантухи, набиті різним добром. Були там рушники, кожухи та інше.

Авторські польові дослідження Ігоря Миколайовича Моци. — Записано від Наталії Гаврилівни Білої (в дівоцтві Бочка), 1901 р. н., у м. Кам'янка Черкаської області. 19.12.1992.

Біографічна довідка про автора спомину

БІЛА Наталка Гаврилівна (9.09.1901, с. Княжа Олександрійського пов. Херсонської губ., тепер с. Красносілля Олександрівського р-ну Кіровоградської обл. — 30.04.1993, с. Грушківка Кам'янського р-ну Черкаської обл.).

Незборима нація. — 2006. — Ч. 5 (243). — Травень, — С. 3.

№11

Розповідь Василя Трохимовича Колісника, 1927 р. н., про злочини російської Красної армії в Україні

Повстання в Соснівці восени 1920 року

Одразу після жнив 1920 року чигиринські села, що загніздилися у верхів'ї Тясмина, наповнили московські "продотряди". Росіяни грабували завзято, вже і хліба людям не вистачало. А "продармейцам" усе було мало, вони ходили дворами з наставленими гвинтівками, підлякували людей і забирали все, що знаходили.

І терпець у селян урвався. Хлібороби Соснівки, Девятки, Скаржинки, Тирнавки та інших вийшли на залізницю і розібрали її. Колії і шпали зняли від станції аж до омельгородського переїзду і перекинули на бровку — щоб поїзди не підвозили нових продзагонів.

Червоні відремонтували залізницю, а селяни знову її розібрали. Тоді в Соснівку примчала кавалерія з кулеметними тачанками. Людей зігнали до церкви. Комісар почав з погроз: "Єслі рельси не паложитє на мєсто, "совласті" прійдьотца дейстовать болеє сурово". Селяни порадились між собою та й пішли класти залізницю.

Дехто спочатку хотів було вірити більшовикам, але, коли на околицю Соснівки, на Шулівку, прискакало з десяток червоноармійців і, обливши вітряк керосином, підпалили його та погнали в напрямку Олександрівки, довіра зникла повсюдно. Млин згорів.

Терпіти далі означало бути битим, тож селяни постановили більше не пускати у Соснівку розбійників. Східний бік села і княжанський шлях обклали боронами — вгору зубцями. Під кінець вересня коло могили, що при цвітнянському шляху, зібралися хлібороби Соснівки, Девятки, Скаржинки і Тирнавки. Людей підняли Йосип Павловський, Гарасим Орлик, Андрон та ще хтось.

— А хто поведе в бій? — запитали селяни.

— Кузьма Бурий, — вигукнув хтось із соснівчан, — він же прапорщик царської армії.

— Ідіть за Кузьмою! — послав Йосип Павловський.

За півгодини прийшов Кузьма, вибрався на могилу, оглянув всіх і запитав:

— У кого є гвинтівки?

Шість чоловік підняло рушниці.

— Оце і все? Безоружних я вас не поведу, це ж йти на вірну смерть, — сказав і подався додому.

Люди загукали:

— І він проти нас! Хіба він не знає, що ми з'єднаємось із цвітнянами, вищеверещанами, підем на Цибулів і розоружим військовий шалон. У нас буде зброя!

Спалили за собою мости сто двадцять — сто п'ятдесят чоловік. До повстанців приєдналися й кілька мешканців соснівського хутора, серед них і Михайло (?) Солодкий. Соснівчани ж, послухавши Кузьму Бурого, завагались. Більшість їх залягло в кущах біля княжанського шляху.

У Цибулевому якраз стояв червоний ескадрон курсантів Єлисаветрадської кавалерійської школи. Хтось їх, очевидно, повідомив про хвилювання в Соснівці. А повстанці вже підійшли до байрака. Ще не обдивились, де ті цвітняни, не встигли навіть вирішити, що далі робить, як з боку Княжої (тепер Красносілля) побачили вершників, які галопували з шаблями наголо. Хтось вигукнув:

— Кіннота!

Люди — у різні боки. Та вершники вже налетіли і почали рубати. Ті, що були ближче до байраку, вскочили в гущавину яру, більшість ж тікала полем. Вершники наздоганяли їх і рубали. За кілька хвилин загинуло понад півсотні людей. Але червоним було цього мало, вони кинулися навздогін тих, хто встиг відбігти.

Ось що розповіла баба Поля Ващенко (в дівоцтві Чумак), 1913 р. нар., жителька Скаржинки: "Ми з тіткою дядька Вустима не пускали. Закрили його у скриню. Він декілька хвилин посидів, потім відчинив кришку та й каже: "Ні, я таки піду, наші ж всі пішли. А то мені буде погано, якщо не піду. Свої ж

прикінчать". І зі сльозами на очах став збиратись. Надів новий костюм, чоботи — і на Соснівку. Ми з тіткою його проводжали. Дядько дуже плакав з нами вместі. Він пішов, а ми лишилися. Післяобідньої пори чуємо з боку байраку крики, тупіт коней. Бачимо — з гори біжить чоловік, так біжить, що й до землі наче не торкається. За ним — вершник, от-от шаблею дістане. Чоловік скочив у кущі терену, вершник — круть, повернув коня, і помчав назад. Ми з тіткою думали, що то дядько Вустим. Я підійшла до кущів і стала кликать: "Дядьку Вустиме! Дядьку Вустиме!". З кущів обізвався чоловік: "Це не Вустим, це я — Андрон. Передайте всім, щоб ввечері йшли до байраку і забирали своїх. Там вони всі лежать". Плачучи, ми з тіткою пішли сповіщать по дворах. Люди переказували один одному, збирались із ряднами і самі не свої йшли до байраку".

В цей час кавалерійський ескадрон, перерубавши людей у полі, пішов на Соснівку. При в'їзді в село, коло хреста, тачанка розвернулась і з кулемета відкрила стрілянину по хатах. Моя мати, Одарка Микитівна Колісник (у дівоцтві Павловська), 1896 р. нар., розповідали: "Я ходила по хаті з малою Машунею, хотіла її приспать. Раптом чую: та-та-та! Пулі били у стіни та по стрісі. Тільки вспіла повернутись до переднього вікна, як почувся тріск дзеркала, перед носом пролетіла куля і впала в мисник серед тарілок. Я з дитиною — на діл і лежала, поки стрільба не закінчилась. Батько в цей час був у діда Штаги".

"Дід шив валянки, а я допомагав йому кроїть, — доповнював мій батько, Трохим Степанович Колісник, 1893 р. нар., — дивлюсь: троє з шаблями йдуть прямо у двір. Двоє залишились біля хати, один зайшов і прямо з порога питає, чому не виступаєте проти совєтської влади. А дід Штага йому: "А що виступать, який толк? Хліб уже забрали весь до зернини. Що це за влада, що в наших дітей останній кусок хліба із рук вириває? У людей терпець кінчився, от і виступають".

Комісар у відповідь: "Ви нє ґаладаєте! Ґаладают байци Красной армії і рабочіє в ґарадах. У вас єсть хлеб! Перєдайте всем: кто будєт пративіться пралєтарской власті, атвєтіт па всєй строґасті закона!" Сказав, повернувся і вийшов. А під вечір до Соснівки підійшов бронепоїзд і став бити з гармат по селу. Обстріляв і хутір Девятку... Люди вже збирали порубаних. Більшість лежало ниць. Поле — у крові, важко було знайти своїх, кожний шукав батька чи брата. Потім стали збирати всіх підряд. Ложили на рядно і вчотирьох несли на кладовище. Дехто ще дихав. У людей були порубані обличчя, шиї, руки, плечі, спини. Люди кричали від болю, засохлі рани розривались, кровоточили. Рядна — хоч викручуй від крові. У Терешка Мовчана і Тимоша Лепетя від обличчя залишилось одне м'ясо. Вони вже були і не раді, що лишились живими. Лепетя принесли вночі в сарай на горище. Він там мучився до смерті. Його ховали із закритим лицем. Помер в муках і Терешко. На другий день усіх загиблих перенесли на девятське кладовище".

Поля Ващенко зі Скаржинки продовжувала: "Дядина Олена, плачучи, запитала мене: "Хочеш дядька побачить?". Я кивнула головою, і ми пішли на кладовище. Я як глянула, ой Боже мій, скільки їх там лежить! Біля дядь-

ка – двоє сусідів. В одного скривавлено все, порубано руки, плечі, лице. Очі відкриті, в них застиг жах. Голови покладені на праве плече, на одній шкурочці держаться. У того, що лежав по правий бік, голову розрубано пополам. Дядька проткнули шаблею, він був весь у крові. Як я це все побачила, то я вже не плакала, а страшенно кричала.

Постелили ми в яму рядно, положили всіх рядом і рядном накрили. Так і поховали. Засипати могилу не встигли, бо почався обстріл із бронепоїзда. Могилу засипали аж вночі. Мене на кладовище більше не пускали. А люди ще кілька вечорів збиралися там, бо вдень тільки почнуть хоронить, як із бронепоїзда: гу-гу – гу-гу! Снаряди рвуться – то ближче, то далі.

У ті дні багато чоловіків розійшлося хто куди. Хто пішов у Цвітну до Пилипа Хмари, а хто в Холодний Яр, частина зникла невідомо де.

"Щоб покарати Соснівку, червоний бронепоїзд із гармат, прямою наводкою, розстрілював селянські хати, – розповідала Марія Кирилівна Павловська, 1913 р. нар., із с. Соснівки. – А двох наших сільських хлопців укинули в топку паровоза..."

Ще довго продовжувались бої і сутички, але після цієї розправи все менше й менше людей вливалось до повстанців. А червоні кінні роз'їзди ще довго шниряли околицями. Більшовики боялись гуртування людей, тож вишукували ватажків і знищували, щоб селянська маса залишилася без керівництва. Так поступово вони, де брехливою агітацією, а де зброєю, потопили у крові народний рух за волю, за Самостійну Україну.

Але духу народного не зламали.

Василь Трохимович КОЛІСНИК, 1927 р. н.
Соснівка – Нижчі Верещаки – Кіровоград.

Незборима нація. – 2009. – Ч. 8 (282). – Серпень. – С. 3.

№12

Висновок в архівній справі №1136
від 22 вересня 1994 р. щодо холодноярських отаманів,
арештованих 29 вересня 1922 р.

Висновок
по архівній кримінальній справі №1136 відносно Завгороднього І. З. та інших.

...За вироком суду всі засуджені визнані винними та засуджені за те, що вони злочинно діяли проти Робітничо-Селянської Держави в інтересах поновлення влади буржуазії на Україні...

Вина засуджених Загороднього І. З., Голика-Залізняка М. Ф., Гупало Д. М., Компанієць Т. А., Добровольського О. Т., Ткаченко В.Ф., Дроботковського Ю. В., Яковенко Г. Ф., Здобудь-Воля, Ляшенко І. Я. повністю доведена в процесі попереднього та судового слідства, зокрема повним визнанням своєї вини самими засудженими та іншими матеріалами справи...

Кваліфікація злочинних діянь Завгороднього І. З., Голика-Залізняка М. Ф., Гупало Д. М., Компанійця Т.А., Добровольського О. Т., Ткаченка В. Ф., Дроботковського Ю. В., Здобудь-Воля К. Я., Яковенко Г. Ф., Лешенко І. Я. (Ляшенко І. Я. — *Ред.)* дана вірно, засудження їх являється обгрунтованим.

На підставі наведеного, у відповідності до ст. 2 Закону України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" від 17 квітня 1991 року, п. 13 Постанови Верховної Ради України від 24 грудня 1993 року "Про Тлумачення від 24 грудня 1993 року "Про Тлумачення Закону України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" вважати Завгороднього (Загородній) Іларіона Захаровича, Голика-Залізняка Мефодія Фокича, Гупало Деонісія Моісеївича, Компанійця Тимофія Архиповича, Добровольського Олексія Трохимовича, Ткаченко Василя Федотовича, Дроботковського Юрія Володимировича, Здобут (Здобудь)-Воля Костянтина Яковича, Яковенко Григорія Федотовича, Ляшенко Івана Яковича обгрунтовано засудженими по цій справі і не підлягаючими реабілітації.

Начальник відділу прокуратури Київської області
старший радник юстиції І. Ф. Ленчевський (підпис).
Виконавець І. І. Целуйко (підпис).

22.09.1994 р.

Заувага прокурора: "Повідомлення про прийняття рішення нікому не надсилалось за відсутністю зацікавлених осіб".

Особливості мови збережено.

№13

Лист Ганни Токовенко-Холод, 1924 р. н., дочки козака полку гайдамаків Холодного Яру Харитона Холода, до Романа Коваля

Через 70 років дочка впізнала батька

Добрий день, шановний пане Романе! Пише до Вас пенсіонерка із села Мельники Чигиринського району Черкаської області Ганна Харитонівна Токовенко. Моя дочка була на презентації Вашої книжки "Коли кулі співали" і купила її. Я із задоволенням почала читати книгу, так як мій батько, Холод Харитон Максимович, теж був у лісі з отаманом Василем Чучупакою. І рап-

том на 430 сторінці я побачила прізвище свого батька, якого в 1936 році "забрали", і про його долю нічого не відомо. В моїй душі все перевернулося... А на фотографії учасників "Просвіти" с. Мельники я впізнала свого батька. І все моє дитинство ожило — як у кіно.

Що про батька знаю, хочу написати Вам. Харитон Максимович Холод, 1902 р. н., жив у бідній сім'ї, у центрі села. Був у лісі в полку отамана Чучупака Василя Степановича. Про це він нам, дітям, не розказував ніколи, мабуть, боявся, що з нами може бути щось погане. Про це ми взнали, як батька забрали 9 червня 1936 року, навіть багато пізніше, коли підросли. Мама нам розповіла. Вона сказала, що разом з батьком забрали з Левади (це куток так називається) Мефодія Левченка, Якима Деркача, Юхима Деркача, Івана Зубенка, Данила Швая. Мені тоді йшов 12 рік.

Мама моя, Ярина Максимівна Холод, 1904 р. н., розказувала, що батько відповідав за безпеку загону. Мама (тоді ще дівчина) із сім'єю жила в Чучупаківському яру. Батько мами, мій дід, Максим Олексійович Бразалій, був заможним: мав пару волів, коня, корову, вівці. То через кожні 2 — 3 дня мій батько, тоді ще парубок, приходив до Максима Олексійовича домовитися, на яку годину буде вечеря. Тоді приходили хлопці з лісу. Приймали їх гостинно. Вечеряли, чим Бог послав. Гайдамаки були вихованні, вели себе ввічливо, не крали, не лаялися. Поїдять, подякують і підуть. Я так думаю, що дід їм сам пропонував вечеряти, бо вони нічого не вимагали.

Мама моя в сім'ї була найменша. Як гайдамаки приходили до них, то вона їм зливала воду на руки і подавала рушник. А парубок Харитон казав, що жениться на ній. Так воно і вийшло.

Коли вбили отамана Чучупака, то всі ті, що були з ним у лісі, дуже сумували, бо він був хорошим отаманом і гарною людиною. Мама мені розповідала, що в лісі з Чучупакою було багато мельничан, я знаю тільки Івана Пилиповича Головка.

Як батько був парубком, то коли було весілля в селі, то його брали за боярина. Тоді був такий звичай — перекидати воза з молодими. То хлопці знали — якщо візьмуть Харитона, скрізь буде порядок і воза він не дозволить перекинути.

Батька я пам'ятаю дуже добре. Коли на одній фотографії у Вашій книжці, пане Романе, його впізнала, то плакала і не могла заснути, адже через 70 років я побачила рідну людину, про долю якої ми геть не знаємо нічого. Ми росли без батька. Було дуже велике горе і бідність, бо моя мама осталася з 5 дітьми сама. Її не раз забирали в "холодну" за несплату податків, а вона тій "власті" казала: "Заберіть мене в тюрму, а дітей — в інтернат. У мене немає чим платити!"

Податків тоді було більше, ніж можна було заробити грошей.

Нас росло три сестри і два брати. За батьком ми всі дуже плакали, бо він був дуже добрим і гарним батьком. Його фотографій не залишилось, бо у війну німці спалили хату і все згоріло разом з нею. Це було якраз тоді, коли мене забрали до Німеччини — 23 червня 1943 року.

Я Вам, пане Романе, дуже дякую за те, що у свої 82 роки я побачила рідну мені людину. Дай Вам Бог здоров'я і сили за те, що Ви робите добру справу.

Ганна Харитонівна ТОКОВЕНКО-ХОЛОД, 1924 р. н.
с. Мельники Черкаської обл.

Незборима нація. – 2007. – Ч. 8 (258). – Серпень. – С. 2.

№ 14

Розповідь Світлани Орел
про долинського отамана Сергія Клепача

Долинський отаман Сергій Клепач

На дорозі, розгаслій від рясного весняного дощу, "чорний воронок" забуксував. У міліціонера урвався терпець і він, відчинивши дверцята із загратованим віконечком, кинув у затхлу темінь будки:

– Вилазьте! Поможете підіпхнути машину! Тільки щоб мені без фокусів!

Коли зняли наручники і в'язні почали випихати "чорного воронка", Сергій не завагався – і щодуху помчав у бік Сухачівки. Конвой зчинив стрілянину, але втікач уже був за лісосмугою... Перевів подих у хаті – господар не побоявся впустити незнайомця. Яків Виблий не був борцем проти совєтської влади, але розумів, що вона нищить віковий уклад життя селянства, руйнує цінності, на яких століттями трималася громада. Тож утікача нагодував, дав перевдягнутися. Сергій Клепач дороги не питав, бо знав тут усі стежки-дороги, адже саме в цій місцевості 10 років тому воював під проводом отамана Іванова.

Клепачі – типова українська селянська родина. Хлібороби. Тит Клепач мав двадцять десятин землі, хазяйнував. Як прийшли червоні окупанти, його сини взялися за зброю. Старший, Іван, 1919 року разом з Василем Шкляром та Костем Блакитним організував Катеринославський повстанський комітет, у 1920 р. був курінним Степової повстанської дивізії, згодом зібрав партизанський загін. Під керівництвом старшого брата здобував військову освіту юний Сергій. Коли Іван загинув, юнак перейшов до відділу отамана Іванова. Напевно, мав він і зв'язки з Чорноліським полком Пилипа Хмари, адже 1921 року вчителював у його родинному селі Цвітна. Там Сергій і одружився...

Кілька років боровся проти ненависної комуни Клепач, але таки потрапив у кам'яний мішок – 1924 року Дніпропетровський обласний суд засудив його до п'яти років позбавлення волі за участь у "політбанді" Івана Клепача. Покарання ще більше зміцнило переконання, що ця влада – ворожа

селянству, і з нею не можна миритися. Такою була й думка абсолютної більшості селянства...

У 1929 – 1930 рр. Сергія арештовували п'ять разів, але кожного разу в різний спосіб він вислизав з рук катів. З весни 1930 р. Клепач перебував на нелегальному становищі. Підпільну організацію відновлював на рідній Долинщині, де Клепачі здобули великий авторитет. Це прізвище вже давно тут стало символом боротьби. Саме із Сергієм Клепачем селяни Долинщини і навколишніх місцевостей пов'язували надію на повалення совєтської влади.

Осередки підпільної організації було закладено в рідній Гурівці, Терноватці Криворізького району, Лозуватці, Варварівці, Благодатному, Зеленому Яру. Ось прізвища організаторів: Григорій Сидоренко, Микита Шаповаленко, Іван Ткаченко, Петро Хайтота, Каюн, Іван Буян, Степан Ткаченко, Юхим Сухиня, Микола Чушкін, Олександр Кабанець, Павло Великий, Андрій Череп'яний (його прізвище слідчі Літман чи Аронов перекрутили на Череп'янов)... Сергій Клепач залучив до організації й осіб, що "брали активну учать у колгоспному будівництві і навіть деяких партійців".

"За незалежність України!" – такий лозунг боротьби запропонував Сергій Клепач. З ним погодились, хоча "більшість виступали за повстання з метою полегшення життя селян". Підпільники визнали Клепача своїм керівником. Петро Хайтота керував міцною Лозуватською підпільною організацією. Її було закладено ще 1929 року. Кожна сотня мала до 60 гвинтівок. На друкарській машинці редактор Соколовський готував відозви. Зв'язок підтримувався із селянами Новолозуватки, Казанки, з рудниками. Зокрема, на Ленінському руднику була "маса співчуваючих, здатних підтримати повс-танський рух, але вони не організовані..."

Хайтота і Клепач розуміли, що час рішучих дій не настав, бо нема гарантії масової підтримки. Планували поповнити арсенал зброї за рахунок нападу на місцеву міліцію...

Знову чекісти затримали Сергія Клепача, коли той перебував у брата Семена в селищі Білі Кошари на Криворіжжі. Але через кілька місяців, у квітні 1932 р., скориставшись тим, що "чорний воронок" застряг, він утік.

Повернувшись у Гурівку, отаман відвідав свою дитину, яка жила в бабусі (дружина вже вийшла заміж за іншого), і, переховуючись, продовжив організаційну працю. Був 1932-й рік... "Кругом на полях стирчить одна стерня, не зорано, не посіяно, жнива відбувалися не як слід, отже, радвладі скоро настане кінець, а їй на зміну має прийти українська влада". Так думали селяни.

Клепач казав їм, що "справа визволення України ще не загинула, що він боротьби з радвладою не припиняв. Радвлада остаточно губить селянство – закабалює його, створює голод і злидні, а все тому, що на чолі уряду більшовики – жиди і кацапи... Якби був президент український, зовсім інша справа була б... Зараз не час сидіти і чекати, треба підняти всередині країни збройне повстання".

Не одному здавалося, що "ми зможемо підняти повстання і зробити Україну вільною країною". Багато селян, серед яких вів роботу Клепач, "висловлювали велике бажання боротися з радвладою". Серед селян ходили чутки, що зброю можна відкопати в Холодному Яру...

Досвідчений підпільник ніде не затримувався надовго, переходив від села до села, зупинявся в різних людей, і не лише в родичів чи приятелів, а й у тих, хто його не знав, але чув. Наприклад, Павло Череп'яний не був знайомий із Клепачем, але коли той назвався, з радістю прийняв його на ніч. І Степан Копайгора, з дитинства сирота, пам'ятав "петлюрівсько-повстанський" загін Івана Клепача. Коли влітку 1932 року Сергій Титович з'явився в селі й закликав до організованої боротьби, Степан повірив йому. "Я вважав, — розповідав він, — що Клепач справді був борцем за визволення українського селянства і що українському населенню було б набагато краще жити за умов самостійної України".

Незадоволення більшовицькою владою на селі зростало, але для виступу катастрофічно не вистачало зброї. Тож підпільники залучали до організації членів спілки мисливців, зокрема Кирила Сугака, голову мисливської спілки Гурівки...

Побував Сергій Клепач і на Донбасі — у Шахтинському районі, Слов'янську, Краматорську. Скрізь шукав однодумців. Створив принаймні три осередки — у Краматорську, в Богураєвському рудоуправлінні та на станції Фінальна...

Клепач повернувся на Долинщину, щоб порадитися з товаришами — що робити далі? Але чекісти вже винюхали його сліди... У лютому 1933 р. 50 підпільників потрапило до в'язниці. Одинадцять із них "судова трійка" постановила розстріляти. Розстріляли, правда, не всіх — Москві потрібна була робоча сила для нарощування мілітаризації. Тож 29 осіб потрапили в концтабори примусової праці...

9 травня 1933 р. став останнім днем у житті Сергія Клепача, Андрія Череп'яного, Феодосія Череп'яного та Павла Великого. Крапку в їхньому житті поставила безжальна московська куля. Наймолодшому було 21 літ, найстаршому, Сергієві Клепачу, — 33...

Відтоді минуло вже 75 літ. Чи вшанували земляки своїх оборонців?

Як би хотілося почути на це питання позитивну відповідь.

Світлана ОРЕЛ

У нарисі використано матеріали із кримінальної справи на Сергія Клепача та його товаришів, яка зберігається в Державному архіві Кіровоградської області.

Незборима нація. – 2009. – Ч. 2 (276). – Лютий. – С. 3.

№15

Розповідь Василя Шкляра про господаря полку гайдамаків Холодного Яру Прокопа Пономаренка

У пошуках героя

Давно збирався відвідати село Лубенці, що в Кам'янському районі на Черкащині, — чув, що там порівняно зовсім недавно, чи не 1996 року, помер один з отаманів Холодного Яру Прокіп Пономаренко. Авжеж, саме той загадковий Пономаренко, чий підпис часто стояв під наказами Головного отамана Холодного Яру Василя Чучупака, бо Прокіп при ньому завідував господарчою частиною гайдамацького полку.

Ось, наприклад, такий документ. На виготовленому в друкарні бланку в лівому куті напис:

"У. Н. Р.
Командір полку гайдамаків
Холодного Яру
6 грудня 1919 р.
№ 133
місто Холодний Яр".

А трохи праворуч надруковано вже на машинці:

"Пану завідуючому Грушківським маєтком.

Прошу відпустить для потреб дорученого мені полку сто сорок пудів пшениці, котру видать під розписку.

Командір полку (підпис: В. Чучупак)
Господар (підпис: Пономаренко)
Діловод (нерозбірливий підпис)".

Хоч Прокіп Пономаренко був господарем полку, але в таборі йому не сиділося, тож очолював ще й лубенецьку сотню, беручи участь у боях...

Дорога до Лубенців пролягає через відомий усім Жаботин, а далі через глухіші села, де вже, як-то кажуть, кінчається асфальт. Нарешті я зупинив авто на горі, з якої збігали вниз дві дороги. Тут не було жодного вказівника. Важко було вгадати, куди ж повертати на ті Лубенці, але тут, з височини, відкривався такий краєвид, що перехопило подих. Ліси, темні дрімучі ліси Холодного Яру спинаються гірськими терасами до небес. Ліворуч, на ще одній горі, понад селом Чубіївка мовби зависла в повітрі струнка, елегантна церква Онуфріївського монастиря. І тільки одна біда — з позолоти її бані, що сліпить очі на відстані кількох кілометрів, проглядає масний писок московського попа. Як і Мотронівський монастир — це ще один пам'ятник нашій поразці в нерівному бою з північним ворогом. Ще вранці я заїздив до Мотриного монастиря, де колись містився штаб холодноярського полку, і там до мене підійшла одна молоденька черниця: "А ви не маґлі би дать мнє свой мабільний? Я живу

так далеко от родини і хачу пазваніть дамой". Хто мене добре знає, той здогадається, що я їй відповів. Приблизно так само, як Андрій Чорнота відказав ігумені, коли та зауважила, що "нєльзя заводіть коней во двор святой обітєлі".

Поки я роз'ятрюю свою художню уяву і вже бачу під рясою крихітний дамський револьвер "Кобольд" 8 калібру, із ближнього переліску виходить якийсь чоловічина з в'язкою різок.

— Кого будемо лупцювати? — питаю.

Чоловік виявляється майже глухим і перепитує, що я від нього хочу, а потім прозаїчно пояснює: ці дубці нарізав, щоб робити мітли, він із Лубенців і зараз туди повертається. Чи знав Прокопа Пономаренка? Довго думає. Коли підказую, що це повстанець Холодного Яру, нарешті згадує і каже, що в селі їхній рід називали "Квочками".

Прокіп справді родом з Лубенців, але довший час жив і помер у сусідньому селі Деменці, де пристав був у прийми до Марії, яку в юності кохав. Коли помер? Важко сказати, бо чоловічина надовго виїздив з рідного села і повернувся не так давно. Запихаю в'язку різок до багажника, і їдемо в Лубенці шукати старших людей. Скочуємося бездоріжжям в село, де все німує, — люди хто на городах, а хто на цвинтарі обробляє могили, бо взавтра поминальні проводи.

Біля одного двору на лавці сидить дідок і гріє на сонці обстрижену голову. Так, він пам'ятає Прокопа "Квочку". Славний був чоловік. Добрий, веселий. У колгоспі не працював жодного дня. Принципово. Поки був молодший, сторожував у лісництві. Десь трохи підробляв у Черкасах. Чи показував на божевільного? Боже борони! Прокіп був мудрою людиною і ніколи не вдавав із себе дурника. Як вижив? Ще в двадцятих роках подався у Кривий Ріг і там працював на шахті. Не один повстанець знайшов рятівний притулок у шахтарських краях, бо під землею їх не шукали. Власне, то вже була каторжна праця, яку можна було прирівняти до суворого покарання. Та й чужими документами холодноярці вміли користуватися (їх "дарували" зарубані вороги). У Кривому Розі Прокіп одружився, мав сина (приїжджав у Деменці провідати батька) та двох дочок — одну з них звали Віра.

Коли Пономаренко повернувся в рідні краї? Якого року ніхто не пам'ятає, але сюди, до Холодного Яру, його тягло магнітом. Приїхав і пристав до Марії, яку замолоду кохав. Жив і помер у Деменцях, а от коли саме — важко сказати. Давно, дуже давно. Ні, зовсім не в 90-х роках. Хата, в якій він жив з Марією, давно завалилася і тепер там пустка, заросла бур'янами. А та хата, де жив Прокіп у Лубенцях, збереглася досі. Добротна була хатина, в ній свого часу містився навіть сільський медпункт, а тепер її має за дачу Кобилка.

От і все. Вирушаю на інший кінець Лубенців — побачити ту хатину і, може, натрапити на ще когось із старших односельців Прокопа Пономаренка. Але старших людей ніде не видно, ген тільки гурт дрібної дітвори галасує. Зупиняюся біля них і питаю, де тут колишній медпункт. На мене дивиться

цікавими оченятами бідове дівча років семи і серйозно запитує: "То вам потрібен медпункт чи Кобилка?" — "І медпункт, і Кобилка". — "Їдьте отако в ту вулицю, а там побачте червоні ворота".

Нарешті, здається, знаходжу. Хата вже не в первісному вигляді, бо обкладена цеглою, зате простоїть ще довго. Втім, немає тут ніякого Кобилки, тут тиша і благодать. Дача. Заходжу на сусіднє подвір'я і довго стукаю в двері невеличкої хижі. Коли вже втрачаю надію когось докликатися, раптом чую за дверима якесь шарудіння. Через поріг довго переступає літній чоловік у кролячій шапці і дивиться поверх мене невидющими очима...

Це — Микола Антонович Касяненко. Йому 64 роки, осліп він недавно і ще не приноровився до цієї біди. Чи пам'ятає він Прокопа Пономаренка?

"Гай-гай, чоловіче, до смерті пам'ятатиму. Я ж у нього корову пас. Доброї душі був чоловік. І великий вигадник. Кого хоч обведе кругом пальця. Ще коли був гайдамакою, його ловили не раз, а він утікав із-під носа червоних, наче мав коня-невидимку. Добрий то добрий, а якось у гніві підняв було руку та й каже: "Якби ти знав, скільки ця рученька вражих голів знесла". У нього ще були вірні друзяки, видно, ще з тих часів. Тимофій Вушкряб і Гнат Скобель, він же Кобилка. Оце ж його родич і тримає тепер хату Пономаренка за дачу. Так-от, Прокіп Квочка, Тиміш Вушкряб і Гнат Скобель були розбишаками. Навіть за радянських часів вони на все дивилися звисока. Не знаю, як те їм сходило з рук, але колгоспу й на дух не переносили. Було вип'ють у Деменцях по добрій чарці, а потім ідуть на Лубенці і співають так, наче їх сотня йде. То були люди з іншого тіста. Прокіп Пономаренко наче не такий і могутній зверху, швидше щупленький, але міцний був, спритний, жилавий, а як підкрутить вуса, то куди там. Він пішов із життя першим серед трьох. Тоді... тоді Вушкряб і Скобель так затужили, що страх. І знаєте, що вони учверили з горя? Вони посадили мертвого Прокопа на лаву, сіли поруч, обнялися з ним і гірко заплакали. Людям це було дико, але друзяки на те не зважали, бо Прокіп, Вушкряб і Скобель були... *інакшими*. Це були гайдамаки, і наш закон їм неписаний".

Кого не питав, ніхто не міг навіть приблизно сказати, коли ж помер Прокіп Пономаренко. Так, ніби час давно зупинився для цих людей, і його відлік нічого для них не важив. Оглухлі й осліплі від жорстокого українського буття, вони втратили пам'ять, і лише її окремі фрагменти часом зринали із темряви забуття. Те саме було і в сусідньому селі Деменцях, куди я подався в пошуках могили отамана і його гайдамацьких слідів. Тут я знайшов пустир, де колись стояла хата, в якій жив і зустрів свій скін Прокіп Пономаренко. Деменці також німували безлюддям, і тільки щасливий випадок чи інтуїція привели мене до хати Віри Самсонівни Міщенко. Їй уже за дев'яносто (1918 р. н.), але ще жвавенька, ворушиться, і коли я запитав у неї про Пономаренка на прізвисько Квочка, то після короткої паузи з очей баби Віри покотилися сльози.

Так, вона його добре знала, адже й жив же він ген недалечко.

Останнім часом уже й не жив, а мучився. Бо поки був при здоров'ї, то жінка за ним дивилася, а як підупав на силі, одрізнилася від нього — спровадила Прокопа в меншу хату, не варила йому, не прала, не прибирала. Прокіп цілими днями не виходив з хати, й одного разу, саме на Великдень, сестра Вірина, безрука Ганна Самсонівна, сказала їй: "Піди віднеси дідові їсти". Занесла йому мисочку холодцю й чвертку горілки. Прокіп вдячно і зворушено прийняв те частування, ще й — досі у пам'ятку — повернув бабусі Вірі чистеньку мисочку і того ж дня... повісився. Кажуть, що того, хто помирає на Паску, Бог забирає прямо до раю.

Ось таке свідчення. Але не питайте в баби Віри, коли те було і де поховано Прокопа Пономаренка, бо цього вона не згадає. Я вірив, що знайду могилу отамана, адже це був суботній день перед самісінькими проводами, отже, на обох цвинтарях люди прибирають могили, і є в кого розпитати, де спочиває їхній *інакший* односелець.

По дорозі до нового цвинтаря мене наздогнало червоне авто з київськими номерами. З нього вийшов чоловік, який уже від Віри Самсонівни довідався про мої пошуки-розпити. Це був Микола, онук Марії, з якою доживав віку Прокіп Пономаренко. Він приїхав у Деменці пом'янути рідних і готовий провести мене на старий цвинтар, бо саме там похований "дід Прокіп". Яким він пам'ятає діда? Привітним і щедрим. Той колись подарував йому гармошку, купив велосипеда. "А коли ж дід помер?" — "???". Ні, не в дев'яностих, це точно. І, мабуть, не у вісімдесятих. Швидше за все, у сімдесятих. Але... Ну, може, на могилі є напис, то там і дізнаємося.

Ми зупинилися під горою і крутими земляними східцями піднялися на старий цвинтар, що лежав тут на узвишші, на невеличкому плато. Звідси справді видно і лани, і кручі, і темні глибини холодноярських лісів. Але... якщо хочеш більше дізнатися про країну та її людей, то відвідай їхні цвинтарі. У заростях бузини й акації перед нами лежали повалені, трухляві хрести. Деякі могили зовсім зрівнялися із землею, а деякі ще нагадували про себе здичавілими півниками чи живучим барвінком. "Десь тут, десь отут він лежить, — ніяково повторював Микола, підіймаючи то того, то того хреста і придивляючись до зотлілого напису на ньому. — Точно пам'ятаю, що тут, а де саме — вже не згадаю". Ні, він не знайшов могили отамана, і коли відійшов на інший бік цвинтаря, до новіших, доглянутих гробків своїх рідних, я заходився сам підіймати старі перетлілі хрести й приглядатися до невиразних, майже примарних написів. А коли один хрест розсипався в моїх руках на порох, я рушив земляними східцями униз, униз, униз...

Пустельним шляхом вітер гнав таку пилюгу, наче селом галопував кінь-невидимка і зривав ту куряву своїми копитами.

Василь ШКЛЯР

Незборима нація. — 2007. — Ч. 5 (255). — Травень. — С. 3.

№16

Розповідь Віталія Олександровича Кваші
про холодноярського отамана Олександра Квашу

Нове про холодноярського отамана Квашу

У Златополі на Кіровоградщині проживає позашлюбний син Василя Кваші – Анатолій Васильович Розгоненко, 1925 року народження. Я відвідав його, коли їздив до матері на гробки. Мене вразило, як він подібний на Квашів! Я показав йому фотографію отамана Кваші, опубліковану в книзі. Анатолій сказав, що це Сашко, а не Василь. Василя Квашу він знав, йому сказали, що це його батько. Але Василь не був отаманом, помер після війни, похований у Златополі (могила збереглася). Анатолій з батьком не спілкувався, бо не любив його, але один час разом працювали в Розливі в колгоспі.

Отаманом був Олександр Миронович Кваша – про це зазначено й у родоводі, який накреслив його молодший брат, Василь Кваша. Мали вони й брата Гришу, офіцера царської армії, по поразці Визвольної боротьби він опинився в Польщі – його подальша доля невідома.

Анатолій знав сестру отамана, Оксану, та братів – Івана (чекіста) і Богдана-Зіновія (найменшого, 1902 р. нар.). Був ще Михайло, але він загинув 1914 року. Про отамана Квашу найбільше розповів Іван.

Іван-чекіст працював у Кам'янці. Коли з'їжджалися до матері в Розливу, влаштовували бійки і стрілянину, – хоч і брати, але вороги. Щоб насолити братові-чекісту, Сашко як заскоче з лісу до матері, свій брудний одяг зніме, а Івановий надягне. Реакцію Івана можна уявити...

Про отамана Анатолій знає і від відомого у Златополі лікаря – єврея Гольберта. Неодноразово Розгоненко (прізвище материне) лікувався в нього в радянські часи, проходив планове обстеження як ветеран війни. Цей лікар був прихильний до Кваші і всіх Квашів лікував без черги, нічого з них не брав. Мого діда Івана врятував від туберкульозу. А все тому, що своїм життям він зобов'язаний отаманові Кваші – той виміняв Гольберта за вола в Ларіона Загороднього, коли той хотів його за щось повісити.

Отамани не мирилися між собою, причиною конфліктів стала економія в родинному селі Загороднього Кошарки (тепер Йосипівка Новомиргородського району Кіровоградської області). Загородній вважав її у полі свого впливу. А Кваша теж туди заїжджав – то худобу брав, то продукти. Загородній казав йому: "Ти їсиш моє м'ясо". Той відповідав: "Я їм своє"...

Олександр часто гостював у заможних селян Рейментарівки (тепер село Дібрівка) Дебелого і Зеленого. Ті самі запрошували отамана, щоб ніхто їх не кривдив. Був Олександр і того дня в Рейментарівці. Операцією командував чекіст Пасека. Він знав, що отаман лікується у Дебелого. З отаманом

була медсестра загону, здається, Віра, коханка Олександра, сестра вчительки з Кам'янки.

Щоб виманити Кваша з будинку, чекісти інсценували за селом бійку нібито між козаками і чекістами. Кілька осіб прискакали до отамана із проханням допомогти вивести хлопців у ліс, а то їх переб'ють. Віра не хотіла пускати Олександра — видно, серце віщувало щось недобре, але він повірив провокаторам і поїхав. Коли ж його взяли в кільце, отаман зрозумів, що це пастка, і пустив кулю собі в підборіддя.

На місці трагедії побував Іван Кваша, мабуть, для ідентифікації тіла, а може, й був у загоні Пасеки від самого початку операції.

Чекісти кілька днів возили тіло отамана по селах, щоб продемонструвати, яка сильна і непереможна соввлада, а златопільська районна газета "Штурм" опублікувала статтю "Забито отамана банди Квашу".

Багато ще розповідав Анатолій, зокрема і про Чорного Ворона, який товаришував з Олександром Квашою. Виявляється, що Іван Кваша очолював групу чекістів, які їздили в ліс на переговори до Чорного Ворона із пропозицією здатися. Це було біля монастиря — чи Лебединського, чи Мотриного. Іван розповідав: як приїхали — назустріч монашка, в руках дві груші. Її запитали, як знайти Чорного Ворона. Відповіла, що все, що я можу, так це дати вам одну грушу, більш нічого не знаю. Коли під'їхали дорогою на узлісся, шлагбаум було піднято, тільки вони заїхали до лісу, шлагбаум одразу опустився. Це їх насторожило. Трохи проїхали, як раптом звідусіль вискочили козаки. Оскільки в депутації був білий прапор, козаки їх не зачіпали, провели до Чорного Ворона, але він від пропозиції відмовився.

Анатолій Розгоненко жалкує, що свого часу в Івана Кваші не все розпитав про свій рід. До речі, Анатолій брав участь у похороні Івана в Розливі, знає, де той похований.

Мені Анатолій сказав, що я спізнився. Недавно померли два чоловіки, які були в загоні Ларіона Загороднього. Вони б розповіли...

Також Розгоненко згадав, що його знайома, Павліна Гончаренко, вийшла заміж у Бандурово, і коли приїздила у Златопіль, то розповідала, що в Бандурово живе син отамана — прізвище Кваша, по батькові Олександрович. Вона його бачила. Ім'я Розгоненко не запам'ятав. Хотілось би, звичайно, знайти його.

Віталій Олександрович КВАША, 1964 р. нар.

2010 р.

Публікується вперше.

№17

Розповідь Романа Коваля
про Ларису Янг, дочку Юрія Горліса-Горського

Дочка Юрія Горліса-Горського в Україні

Україну відвідала Лариса Янг, дочка старшини Армії УНР Юрія Городянина-Лісовського, більше відомого в Україні як Юрій Горліс-Горський, автор знаменитого роману "Холодний Яр". Уперше вона побувала в Україні 1994 року. Тепер зупинилася у нас по дорозі з Непалу, де прожила рік.

Пані Лариса близько до серця сприймає трагедію тибетського народу, поневоленого китайцями, які здійснюють політику етноциду: знищили понад 2000 монастирів, придушують культуру, ув'язнюють та розстрілюють непокірних, організували голодомор. Людей арештовують навіть за зберігання фотографії Далай-лами XIV. "За півстоліття поневолення китайці знищили близько мільйона тибетців, — каже вона. — Китайці поводяться так само дико, як москалі в Україні впродовж віків". Для того, щоб хоч якось допомогти тибетцям, пані Лариса продала власне помешкання у Великобританії і на виручені кошти здійснила поїздку до Непалу, де зосередилася значна частина біженців з Тибету. Вона безкоштовно навчала біженців англійської мови.

І ось тепер, прямуючи до США, вона відвідала Київ та Рівне, звідки походить її мама Галина Талащук (Городянин-Лісовська, Гришко) і де живе двоюрідна сестра Галя.

Опікувалися Ларисою Янг члени Історичного клубу "Холодний Яр". Частку свого серця віддали їй екскурсовод Національного музею історії України пані Аріадна Дарибогова, кобзарі Тарас і Святослав Силенки, Володимир Дем'янович Чучупак, Олег і Артем Горбаченки, Олена Чучупак-Горбаченко, Лідія Уляніч, Володимир Захарук, Олеся і Роман Ковалі.

Пані Лариса мріє перекласти англійською мовою роман "Холодний Яр". Вона має літературний хист та вищу літературну освіту (закінчила американський університет у Берклі). Але вона не настільки добре знає українську історію та мову своїх батьків...

Батько Лариси загинув 27 вересня 1946 р., коли дочці виповнилося лише два дні. Лариса розповідала, що в дитинстві вважала, що її батьком є Василь Гришко, який одружився з її мамою. І тільки коли пішла до школи, почула, як мама, оформлюючи документи, сказала, що її батько помер. Це для неї було повною несподіванкою і шоком. Галина Гришко мусила відкрити правду. Коли дитині виповнилося 12 років, мати розповіла, що її батько був письменником. Відтоді дівчина запалала бажанням стати письменницею. А коли мама сказала, що її батько фотографував "Лейкою", вона впросила її купити "Лейку" і захопилася фотографуванням. Згодом Галина Гришко прохопилася, що Юрій Городянин-Лісовський любив стріляти.

Відтоді Лариса замріяла навчитися володіти зброєю. Отак у малої Лариси виникло бажання бути схожою на свого батька.

Загалом Лариса справила враження відкритої, доброї і щирої людини. Як і батько, вона переживає за поневолені народи і бажає відновлення історичної справедливості. Бажає, щоб кожний народ жив своїм національним життям — так, як хоче він, а не хтось інший.

Лариса Янг від різних чоловіків народила трьох дочок: 16 серпня 1967 року Мішель Хокінс (яка у старшому вже віці взяла собі ім'я Лорелай і повернула прізвище Лісовська), 24 червня 1975 року Лорелай Педеліос і 17 листопада 1977 року Лілу Редмор. Старша живе у Великобританії, набула професію художника. Має тринадцятилітню дочку Ловену. Середуща народилася від грека Спіроса Педеліоса, живе нині в Каліфорнії (США), стала музикантом. За словами Лариси, вона дуже добра людина і має харизму. Її люблять усі, хто хоч трохи запізнався з нею. До неї тягнуться, навколо неї гуртуються. Лікарі розповідали, що коли вона народилася, навколо неї переливалося сяйво. У шлюбі ще не була. Третя донька, Ліла Редмор, за фахом — художник. Живе в м. Плімас, що у Великобританії. Народила двох хлопців — Брендону нині 10 років, а Закрі (Zachary) — вісім. Всі три онучки Юрія Горліса-Горського, як і їхні нащадки, української мови не знають.

Зараз Лариса вже у Флориді (США), де мешкає її мама, якій 1 березня виповнилося 82 роки, та вітчим Василь Гришко, якому пішов уже 92 рік. Обоє потребують догляду.

Галина Гришко називає свою дочку Лесею, бо хотіла, щоб та була схожа на Лесю Українку. Лесею називаємо її і ми. Зараз вона має прізвище Янг (бо хоче бути молодою), але все частіше підписується "Лісовська". Взяла собі це прізвище, як вже зазначалося, і її старша дочка Лорелай. Оцінюю це як перші кроки на шляху до повернення до України, духовного з нею єднання.

Роман КОВАЛЬ

Незборима нація. — 2007. — Ч. 4 (254). — Квітень. — С. 1.

№18

Стаття Романа Коваля "Вшановуючи героїв"

Вшановуючи героїв

На День незалежності між селами Турія і Йосипівка Новомиргородського району Кіровоградської області відкрито й освячено пам'ятний знак на честь чорноліського отамана Ларіона Загороднього.

Я і зараз бачу його: одягнений у темно-синю чумарку, в кубанці з чорним башликом, на правому рукаві — синя квадратна нашивка, на ній навскоси —

жовто-блакитна стрічка, жовтий півмісяць, посеред якого — вишитий тризуб з написом "УНР". Вище середнього зросту, кругловидий, кирпатий, симпатичний, з постійною усмішкою на обличчі, яке заросло густою чорною бородою. Видно, що він добрячий, трохи наївний чоловік. Через поранення лівої ноги ходить, накульгуючи, з великими зусиллями. Тож і ліве стремено на його гнідій коротше, щоб зручніше було пораненій нозі. 1921 року його загін становив майже 300 козаків і старшин. Усі на добрих конях і чудово озброєні. Під час рейдів використовував червоний прапор. Діяв у Холодному Яру, в Нерубай-лісі, у Черкаському, Чигиринському та Єлисаветградському повітах. Без жалю нищив живу силу ворога, розривав комунікації противника. 1922 року орудував переважно трійками і п'ятірками, які терористичними актами наводили жах на окупантів.

Про Загороднього та його бойових побратимів я писав у книгах "Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії", "Повернення отаманів Гайдамацького краю", "Коли кулі співали", "Операція "Заповіт" та інших. Під впливом цих видань та "Незборимої нації" люди взялися відновлювати справедливість до своїх земляків-оборонців. То могилу відновлять, то меморіальний знак поставлять, а де — й пам'ятник. Уже вшановано отаманів Василя Чучупака, Чорного Ворона (Миколу Скляра), Якова Гальчевського, Якова Шепеля, Івана Галаку (Васильчикова), Марка Шляхового, Івана Черпака-Штурбу, холодноярців Прохора Івановича Деркача, Гаврилка-"Полтавця" і Петра Оверковича Токовенка; халепських козаків та їхнього отамана Степана Тукаленка, закатовану москалями родину отамана Кібця-Бондаренка — Євгенію та Миколку; орловецьких дівчат Якилину Пелюхно, Ярину Плигач і Ольгу Осадчу, зарубаних будьонівцями під Млієвом; козаків отамана Орлика (Федора Артеменка); мобілізованих до Армії УНР юнаків, безжально порубаних примаковцями 25 березня 1919 р. у Літині; січових стрільців під Мотовилівкою та на кладовищі села Дідівщина Фастівського району. А скільки публікацій вийшло, скільки пролунало радіопередач, скільки написано книг і пісень!

27 травня 2007 р. у Цвітній, що на північній Кіровоградщині, постав меморіальний знак на пам'ять про звитяжного Пилипа Хмару та його козацтво. 24 серпня на Новомиргородщині заблищав на сонці меморіальний знак Ларіону Загородньому. На ошатній плиті напис: "Отаману Холодноярщини Загородньому Ларіону Захаровичу, борцю за незалежність України від нащадків Загородніх". Домігся дозволу на відкриття пам'ятника двоюрідний онук славного отамана — Віктор Петрович Загородній, мешканець с. Панчеве. Освячення здійснив отець Миколай із Красновершки Компаніївського району. В заходах взяли участь учні Панчівської школи, члени Всеукраїнського об'єднання ветеранів, КУН, Братства ветеранів ОУН-УПА, козаки Бугогардівської паланки. "Дуже прикро, — зазначає в газеті "Народне слово" Григорій Ковальчук, — що на урочистостях не було жодного представника місцевої влади, хоч її очолюють люди від "Нашої України" і БЮТ. У них не знайшлося часу, щоб вшанувати свого земляка, котрий боровся за вільну Україну в 1919 — 1922 роках".

У той же день, 24 серпня, в с. Хоружівці, родинному селі Президента України Віктора Ющенка, вшановано лицаря Залізного хреста, полковника Армії УНР Івана Литвиненка — на його честь, на пагорбі, неподалік церкви, освячено меморіальну дошку. Ініціатором її встановлення став член Історичного клубу "Холодний Яр" Геннадій Іванущенко. На святі були онуки, правнуки і троє праправнуків легендарного вояка...

Звертаюся до тих, хто ще не встиг долучитися до увічнення пам'яті українських героїв. Не ждіть, друзі, не вичікуйте. Приєднуйтесь до всенародної справи увічнення оборонців нашої Вітчизни. Вічна Їм Слава!

Роман КОВАЛЬ

Незборима нація. — 2007. — Ч. 10 (260). — Жовтень. — С. 3.

№19

Звідомлення Історичного клубу "Холодний Яр" про вшанування отамана полку гайдамаків Холодного Яру Василя Чучупака та його побратимів 16 — 17 квітня 2010 р.

Квіти і сальви

На Черкащині та Кіровоградщині відбулися вшанування учасників боротьби за Українську державу в 1917 —1920-х роках. Привід більш, ніж вагомий, —90 літ тому загинув Головний отамана Холодного Яру Василь Чучупак.

Урочистості почалися 17 квітня 2010 р. на околиці села Розуміївка, що в Олександрівському районі Кіровоградської області. Тут, в урочищі Чорний Ворон, представники Історичного клубу "Холодний Яр", Історичного товариства "Чорні запорожці", Козацько-стрілецького братства з Луцька, партії "Батьківщина", Всеукраїнського об'єднання "Свобода", ОУН, "Щирого братства" та козацьких формувань вшанували отамана Чорного Ворона (Миколу Скляра) і триста його козаків, які полягли в бою з будьонівцями 1920 року.

Урочистості відкрив кобзар Василь Литвин піснею "Ой умер козак".

Ой умер, умер та й козаченько,
Та не вмерла честь і слава.

Василь Литвин сказав: "Приємно бачити тут знайомі обличчя, але ще радісніше бачити обличчя незнайомі. Якщо нас все більше тут сходиться, значить ці жертви не були даремні".

За кобзарем виступив патріарх боротьби за Українську державу, герой України Левко Лук'яненко. "Московські окупанти хотіли стерти пам'ять про боротьбу на Східній Україні, — почав він. — Червона галайстра хотіла забрати в нас пам'ять про цих хлопців, але ми тут, отже їм не вдалося відібрати в нашого народу історичну пам'ять. Ми вертаємо собі велику історію, а значить і велике майбутнє. Нація, яка готова жертвувати за свою свободу, здобуде її".

Організатор урочистостей Роман Коваль сказав: "Для цих хлопців бій за Україну був способом буття. Відстоюючи рідну землю в бою, вони могли показати кращі свої прикмети — хоробрість, силу, витривалість, кмітливість, хитрість, часом і гумор. Люди, які десятки разів були в пеклі боїв, боїв за Самостійну Україну, для мене є святими, тому і смислом мого життя стало вшанування їх як праведників нашого народу".

Присутніх привітав голова Олександрівської ради народних депутатів Станіслав Степанов, який уже багато років сприяє вшануванню борців за волю України. З його ініціативи в урочищі Чорний Ворон встановлено новий дубовий хрест із мистецьки оформленою табличкою, викопано та освячено колодязь, поставлено дубові столи та лави. А ще він пообіцяв побудувати тут капличку.

Промовляв і представник Історичного товариства "Чорні запорожці" Олександр Стець із княжого міста Перемишль. Висловивши впевненість, що польська нація після національної катастрофи під Катинню вийде сильнішою, Олександр Стець поставив гостре питання: "А чи ми стали міцнішими після втрати наших провідників — Петлюри і Бандери, чи стали ми згуртованішими після втрат у двох світових війнах, після голодоморів? Чи підемо ми з цього місця міцнішими, чи стане міцнішою Україна?"

На це питання відповів письменник Василь Шкляр, який своїм романом "Чорний Ворон" на кілька легіонів збільшив ряди борців за волю України. "Нас тут триста як скло товариства лягло, — почав Василь Шкляр словами Тараса Шевченка. — Цей вислів Кобзаря став магічно-пророчим, похмурим символом української боротьби за свободу. Число 300 стоїть перед очима, коли згадуєш Берестечко, з цим числом пов'язана боротьба під Крутами. Витає ця цифра і тут, над цією могилою в лісі Раєвського. Хлопці, які тут лежать, були колись у війську Махна, але вийшли з нього і стали під синьо-жовті прапори, бо понад усе любили Україну. Як живого бачу я Чорного Ворона — повільного велета, який став для мене уособленням спокійної сили, певної себе, сили, яку вже ніщо не похитне у виборі. Саме такі вважали найвищою доблестю смерть у бою. Саме на їхніх могилах проростає правда. Тут, у могилі, біля якої стоїмо, спочиває один з найзапекліших вояків України — Чорний Ворон. Ми прийшли сюди не лише вшанувати його пам'ять та його побратимів, але й набратися їхньої сили та мужності, зачерпнути у свої серця холодноярського вогню й зухвалого молодецтва, яким дихає оцей ліс, що жене зело із їхньої козацької крові. І в тому, що нас тут рік у рік більшає, я бачу благословенний знак. Ще розростеться наша щопта в легіони нових борців за українську волю і долю!".

Представник партії "Свобода", письменник Сергій Коваленко сказав, що вперта 400-річна боротьба українського народу за вільне життя у власній державі є свідченням його величі і запорукою того, що Україна таки стане українською.

Верховний отаман "Великого козацького кола" Володимир Присяжнюк, який привіз чималу делегацію з Луцька, закликав берегти пам'ять про українських героїв. "Тоді вони постійно будуть з нами", — мовив він.

Поетеса Антоніна Литвин з болем говорила про те, що українських лицарів волі криваві переможці нарекли бандитами, але висловила впевненість, що "встане гетьман, зблисне булава". Антоніна Литвин закликала "в серцях нести пам'ять про хлопців Чорного Ворона, щоб у наших серцях розквітла слава".

Поет Павло Вольвач скептично оцінив політиків з патріотичного табору, котрі свою бездіяльність і яловість котрий рік ховають за зручною формулою: "Вся надія на нові, прийдешні покоління". Павло Вольвач висловив переконання, що на тривожні виклики доби, на крижані вітри початку XXI століття мусимо реагувати саме ми, нині сущі, не перекладаючи відповідальність на заобрійні покоління. Павло Вольвач прочитав вірш, написаний ним після першого відвідування Холодного Яру 10 років тому.

Росте трава крізь очі смілі
В блакить нових тисячоліть.
Лежать отамани зотлілі
І не дають комусь зотліть...

І не дають себе позбутись,
Летіть за хмарами вдогонь.
І — підступає незабутість
До обезшаблених долонь.

Над могилою героїв пролунала сальва, після чого сільський голова Розуміївки Микола Христенко запросив присутніх до поминального обіду.

Люди ще довго не розходилися, бо для них і козаків Чорного Ворона співали повстанські пісні кобзар Тарас Силенко, лідер гурту "Тінь сонця" Сергій Василюк та бард Володимир Гонський.

Вшанування в Соснівці, Цвітній та Цибулевому

Надвечір суботнього дня члени Історичного клубу "Холодний Яр", партії "Батьківщина" та Всеукраїнського об'єднання "Свобода" вшанували жертв більшовицької розправи під селом Соснівка, що в Олександ-рівському районі, при трасі Київ — Дніпропетровськ. Тут, на полі під Соснівкою, у вересні 1920 р. червоний ескадрон курсантів Єлисаветградської кавалерійської

школи порубав близько 70 хліборобів Соснівки, Девятки, Скаржинки і Тирнавки, які виступили із протестом проти свавілля червоних продзагонів.

"У людей були порубані обличчя, шиї, руки, плечі, спини, — розповідав свідок тих жахливих подій. — Люди кричали від болю, засохлі рани розривались, кровоточили. Рядна — хоч викручуй від крові... Очі відкриті, в них застиг жах... Голови покладені на праве плече, на одній шкурочці держаться..." Червоні довгий час не давали поховати цих людей, обстрілюючи похоронну процесію з гармат, а тоді, "щоб покарати Соснівку, червоний бронепоїзд із гармат, прямою наводкою, розстрілював селянські хати, — розповідала Марія Кирилівна Павловська, 1913 р. нар., із с. Соснівки. — А двох наших сільських хлопців укинули в топку паровоза..."

До майже розораного кургану, де колись зібралися на нараду люди, які виступили проти диктатури чужинців, було покладено квіти, запалали свічки. Молодь, взявшись за руки, слухала кобзаря Тараса Силенка, який співав полеглим старовинну пісню, яку, напевно, і вони колись співали...

Ой у полі могила з вітром говорила:
"Повій, вітре буйнесенький, щоб я не чорніла.
Щоб я не чорніла, щоб не марніла,
Щоб по мені трава росла та ще й зеленіла".

Після того було вшановано чорноліського отамана Пилипа Хмару — в селі Цвітна квіти лягли до монументу, встановленого на подвір'ї, з якого він пішов у світ широкий воювати за Україну. Гості поспілкувалися з нащадком отамана, Юрком Хмарою, та старим козаком Карбалою — Олександром Ромащенком, батько якого був козаком Чорноліського полку. Ці світлі і тверді козаки, духовні нащадки отамана Хмари запали в серця тим, хто приїхав у Цвітну вклонитися захисникам Батьківщини.

А велика делегація на чолі з Олесею Коваль у цей час у Цибулевому та Чорнолісці вшановувала отамана Миколу Кібця-Бондаренка та його родину, закатовану червоними москалями.

Коли стемніло, на берегах Гайдамацького ставу, що біля Мотриного монастиря, чорношличники при світлі смолоскипів провели обряд прийняття до своїх лав. Свідком містичного дійства став і Левко Лук'яненко.

У столиці Холодного Яру

У неділю 18 квітня від самого ранку скликав козацтво до Мельників, столиці Холодноярської республіки, величезний тулумбас. "Бандура чи не вперше поступилася правом відкривати наші заходи, — розпочав вшанування Роман Коваль, який разом з журналісткою Лідією Титаренко вів меморіальний мітинг. — Поступилася ввічливо. Адже тулумбас — її давній друг-товариш. Ще з часів козацьких походів.

Тулумбас, яким нас скликали Чорні запорожці, власними руками сотворив Роман Боровик, козак із княжого міста Перемишль".

До Мельників приїхали козаки і козачки з Києва і Київщини, Галичини і Волині, Харкова і Херсона, Одеси і Житомира, Кіровограда і Кіровоградщини, Черкас і Черкащини, Закарпаття, Запоріжжя, Рівного, Нікополя та багатьох інших міст та сіл.

"Окупанти століттями нищили українську провідну верству, — продовжував Роман Коваль, — мужів довір'я, отаманів, українську шляхту — нашу аристократію. Окупанти розуміли, що військо без отамана — зграя, що народ, позбавлений еліти, — отара.

Тому й перед нами стоїть надзавдання — створити нову українську еліту, когорту мужніх, що послідовно і наполегливо відстоюватиме національні інтереси, національну честь, плекатиме національний дух. Створити і привести цих людей до влади.

Саме тут, у Холодному Яру, і в минулих століттях, і тепер панує національний дух, до наших могил збираються українці, які мають національну честь і готові в боротьбі відстояти її".

Промовляли на меморіальному мітингу і Левко Лук'яненко, Василь Литвин, Олександр Стець, письменники Володимир Яворівський, Іван Драч та Василь Шкляр, який, зокрема, сказав: "Більшовицька Росія вже перемогла Антанту, перемогла поляків, Денікіна, Врангеля, Махна та нічого не могла вдіяти з Холодним Яром. Холодний Яр чекісти називали "чем-то вроде Петлюровской Сечи". Це справді була Січ, Січ українського духу, Січ української звитяги. А для ворога це був киплячий казан на жовто-блакитному вогні. І в цьому вогні повстань, у цьому киплячому казані згорали тисячі московських окупантів та їхніх прислужників".

Павло Вольвач зазначив, що в Україні останніми роками відбулося щось незвичайне, глибинне, на рівні тектонічних зсувів і розламів. "Попри неувагу високочолих політологів і переважно куцочолих політиків, на поверхню сучасного українського буття, наче затонула Атлантида, виринає Центральна Україна, — сказав він. — І це невипадково. Адже саме тут, у цій старожитній, гетьманській, козацькій Україні, а ще вужче беручи, — на Черкащині, коріниться наше Слово (Тарас Шевченко) і наша Шабля (від Богдана Хмельницького до Юрка Тютюнника та братів Блажевських). У цьому ж ряду — і герої-холодноярці. Про це свідчать не лише цей пам'ятник і наші вшанування. Про це свідчить оце небо, в якому іскрить героїчна енергетика і витають козацькі тіні. Вони й зараз спадають вниз, до нині сущих, стають плече до плеча й розширюють коло до безмежжя. З ними українці непереможні".

І знову співали прекрасні пісні лідер гурту "Тінь сонця" Сергій Василюк та Володимир Гонський, координатор оргкомітету свята від БЮТ, публіцист і бард, який чимало зробив для організації цьогорічних вшанувань у Холодному Яру. Він, зокрема, сказав: "Ми перебуваємо в центрі ще до кінця не пізнаної галактики української величі, героїки, доблесті й честі. За своєю

силою Національно-визвольна боротьба в Наддніпрянській Україні в 1917 – 1920-х рр. має небагато аналогів у світовій історії – це була організована, суцільна війна українства зі всіма окупантами – від Збруча до Кавказу, від Одеси до Чернігівщини. Тепер я розумію, що УПА зродилась не на Волині і не в Карпатах. УПА зродилась тут, у Холодному Яру. А через 20 літ нове покоління борців – вже під проводом Романа Шухевича – продовжило кривавий змаг за право нашого народу на буття. Пам'ять про Холодний Яр покликала нові легіони для боротьби за волю України".

У вшануваннях взяли участь нащадки повстанських родів, зокрема гайдамацького ватажка XVIII ст. Семена Неживого, Дем'яна Чучупака, Олександра Кваші, козака Армії УНР Олексія Здоровецького та сотника Армії УНР Юрія Городянина-Лісовського.

Наприкінці урочистостей своє слово сказали нащадки Чучупаківського роду – правнуки братів-повстанців – Владислав Чучупак, Артем та Даринка Горбаченки. П'ятилітній Владик у мікрофон мовив лише чотири слова: "Чучупаківському роду нема переводу!"

Виступила на меморіальному мітингу і Леся Янг, дочка Юрія Горліса-Горського, автора знаменитого роману "Холодний Яр". Влітку 1943 року тут, у Мельниках, він організував велелюдні вшанування Василя Чучупака. І ось тепер, майже через 70 літ, приїхала з Великобританії вшанувати головного отамана його дочка Леся.

За півгодини на мельничанському кладовищі на могилах Василя Чучупака та братській могилі холодноярців відбулися панахиди, які провів папотець Олександр із Галаганівки. Свою молитву заспівали Головному отаманові Холодного Яру кобзар Василь Литвин, а козакам-холодноярцям – бандурист Тарас Силенко. Виступали Іван Драч, поетеса Антоніна Литвин та голова Кіровоградської обласної організації "Свобода" Олександр Ромащенко.

На високий мистецький рівень підняв урочисті заходи хор зі Сміли "Заграва" (художній керівник Володимир Голубничий). Хор співав гімн України, "Червону калину", "Заповіт" Тараса Шевченка, "Галайду" з "Гайдамаків" Тараса Шевченка та інші пісні, які лунали і на могилах, і на місці останнього бою Василя Чучупака, і на мітингу.

Завершальним акордом вшанувань стало освячення зброї на берегах Гайдамацького ставу. Обряд здійснив священик Української православної церкви Київського патріархату Олександр.

Ініціатором урочистостей у Холодному Яру як і в минулі роки виступив Історичний клуб "Холодний Яр". Активну участь взяли партії "Батьківщина" та "Свобода", Історичного товариства "Чорні запорожці", Козацько-стрілецького братства з Луцька, а також ОУН та організація "Бойовий гопак". Режисером дійства став відомий український режисер Сергій Архипчук.

В цей день силами українського козацтва в Чигирині було поставлено меморіальну дошку наказному отаманові Вільного козацтва Іванові Полтавцю-Остряниці.

Слід зазначити, що про перший день вшанувань було знято репортаж однією з кіровоградських телекомпаній (оператор Валерій Лебідь), а про другий день підготували репортаж Житомирська обласна телерадіокомпанія (режисер Наталка Дехтієвська). А ось із Черкас не було жодної телезнімальної групи, хоч у попередні роки репортажі про вшанування в Холодному Яру завжди готували два-три телеканали з Черкас. Оцінюємо таку байдужість як перші "історичні" кроки нової влади на чолі з черкаським намісником Сергієм Тулубом, фахівцем з донецького вугілля. Тим вагоміша робота телеоператора Сергія Губенка, який на прохання Історичного клубу "Холодний Яр" зафільмував урочисті події на Чигиринщині та Олександрівщині.

Дякуємо щиро й Богданові Легонькові, який чимало зробив для організації свята в Холодному Яру.

Відповідаючи на питання поручника чорношличників Олександра Стеця на могилі Чорного Ворона, чи підемо ми з цих святих місць міцнішими, відповідаємо однозначно: "Так!"

Бачили б ви, як горіли очі людей, коли вони від'їжджали у рідні місця, які просвітлені обличчя були в них, яке бажання працювати, яка впевненість, що ми таки виборемо національну свободу на рідній, та поки не своїй землі.

Історичний клуб "Холодний Яр"

Незборима нація. – 2010. – Ч. 5 (291). – Травень. – С. 1 – 2.

Фотодокументи

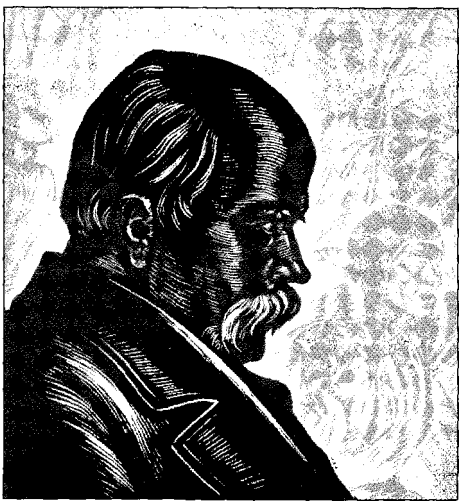

Приятель Великого Кобзаря Яків Гордон свідчив, що Тарас ШЕВЧЕНКО "завжди пам'ятав, що він є внуком гайдамаки, а кров його — то кров коліїв-гезів".

"Тут була хата Тараса Григоровича Шевченка". З оригіналу. Публікується вперше.

Делегати Першого з'їзду Вільного козацтва із Суботова. Жовтень 1917 р. Копія.

Делегати Першого з'їзду Вільного козацтва в Чигирині. Шостий в останньому ряду ліворуч у білій шапці Свирид КОЦУР. Лежить у 1-му ряді в шапці з чорною бородою Іван Черноусов, майбутній отаман Чорний Ворон. Жовтень 1917 р. Копія.

Василь Степанович ЧУЧУПАК, отаман полку
гайдамаків Холодного Яру. 1917 р. (?). З оригіналу.

Семен Юхимович ЧУЧУПАК, член Холодноярського повстанкому.
1917 р. (?). З оригіналу.

Петро Степанович ЧУЧУПАК. Київ, 1911 р. З оригіналу.

Ганна ЧУЧУПАК.
Село Мельники. До 1920 р. Копія.

Героїня роману "Холодний Яр"
Лідія ЧУЧУПАК. Київ, 1921 р.
З оригіналу.

Просвітяни с. Мельники. Із шаблею лежить Харитон Максимович ХОЛОД,
козак полку гайдамаків Холодного Яру. 1918 р. Копія.

Іван КОМПАНІЄЦЬ, сотник кінної сотні полку гайдамаків Холодного Яру. 1919 (1920?) р. Копія.

Юрій ГОРОДЯНИН-ЛІСОВСЬКИЙ, хорунжий партизанського кінного куреня ім. Кармелюка та 1-ї Запорозької дивізії у 1918 – 1920 рр. Копія.

Степан, Свирид і Петро КОЦУРИ
(зліва направо). 1919 р. Копія.

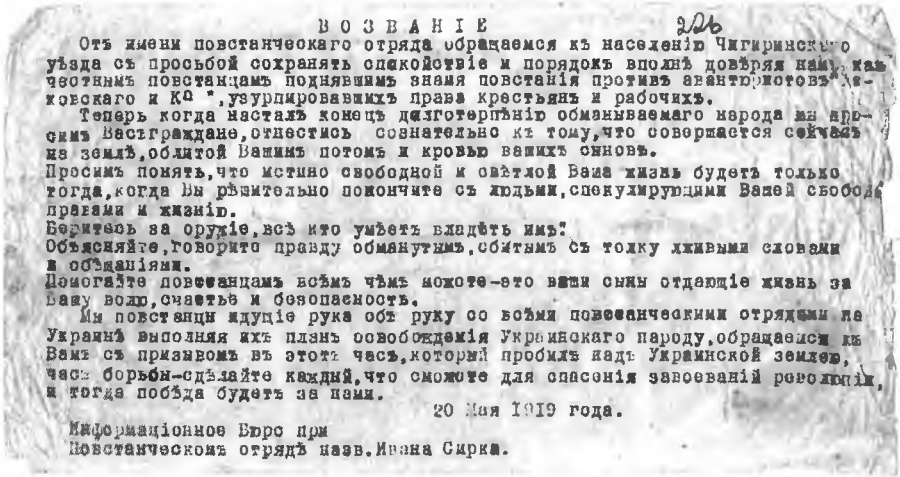

ВОЗВАНІЕ 226

Отъ имени повстанческаго отряда обращаемся къ населенію Чигиринскаго уѣзда съ просьбой сохранять спокойствіе и порядокъ вполнѣ довѣряя намъ, какъ честнымъ повстанцамъ поднявшимъ знамя повстанія противъ авантюристовъ Петлюровскаго и К° ", узурпировавшихъ права крестьянъ и рабочихъ.

Теперь когда насталъ конецъ долготерпѣнію обманываемаго народа мы просимъ Васграждане, отнестись сознательно къ тому, что совершается сейчасъ на землѣ, облитой Вашимъ потомъ и кровью вашихъ сыновъ.

Просимъ понять, что истино свободной и свѣтлой Ваша жизнь будетъ только тогда, когда Вы рѣшительно покончите съ злодѣями, спекулирующими Вашей свободой правами и жизнію.

Беритесь за оружіе, всѣ кто умѣетъ владѣть имъ!

Объясняйте, говорите правду обманутымъ, сбитымъ съ толку хитрыми словами и обѣщаніями.

Помогайте повстанцамъ всѣмъ чѣмъ можете-это ваши сыны отдающіе жизнь за Вашу волю, счастье и безопасность.

Мы повстанцы идущіе рука объ руку со всѣми повстанческими отрядами на Украинѣ выполняя ихъ планъ освобожденія Украинскаго народа, обращаемся къ Вамъ съ призывомъ въ этотъ часъ, который пробилъ надъ Украинской землей, часъ борьбы-сдѣлайте каждый, что сможете для спасенія завоеваній революціи, и тогда побѣда будетъ за нами.

20 Мая 1919 года.

Информаціонное Бюро при
Повстанческомъ отрядѣ назв. Ивана Сирка.

Відозва інформаційного бюро повстанського загону ім. Сірка від 20 травня 1919 р. З оригіналу. Публікується вперше.

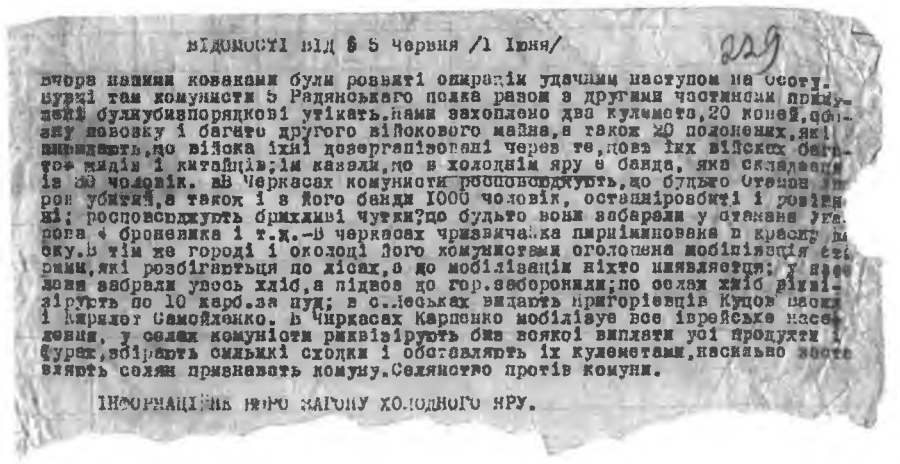

ВІДОМОСТІ від 5 Червня /1 Іюня/ 229

вчора нашими козаками були розвиті операціи удачним наступом на Осоту-
рові там комуністи 5 Радянського полка разом з другими частинами прикри-
тий бульшовизпорядкові утікать. нами захоплено два кулемета, 20 коней, обо-
зну повозку і багато другого військового майна, а також 20 полонених, які
виявляють, що війска їхні дезорганізовані через те, нова їх військ бага-
то з киділи і китайців; їм казали, що в холодним яру є банда, яка складаєть-
ся із 30 чоловік. В Черкасах комуністи розповсюджують, що будто Отаман Зе-
лений убитий, а також і в його банди 1000 чоловік, останні розбиті і розігна-
ні; розповсюджують брехливі чутки? що будто вони забрали у отамана Зе-
лена 4 бронеавта і т.д.-В черкасах чрезвичайка пирімінована в красну ар-
ку. В тім же городі і околоді його комуністами оголошена мобілізація ста-
рим, які розбігаються по лісах, а до мобілізаціи ніхто не являється; у насе-
лення забрали увесь хліб, а підвоз до гор. заборонили; по селах хліб відні-
зірують по 10 карб. за пуд; в с. ськах видають приговірців Куцов васи-
і Кирилот Самойленко. В Черкасах Карпенко мобілізує все єврейське насе-
лення, у селах комуністи реквізірують без всякої виплати усі продукти і
фураж, збірають сильські сходки і обставляють їх кулеметами, насильно зме-
шляють селян признавать комуну. Селянство против комуни.

ІНФОРМАЦІЙНЕ БЮРО ЗАГОНУ ХОЛОДНОГО ЯРУ.

Відомості інформаційного бюро повстанського загону Холодного Яру від 5 червня 1919 р. З оригіналу. Публікується вперше.

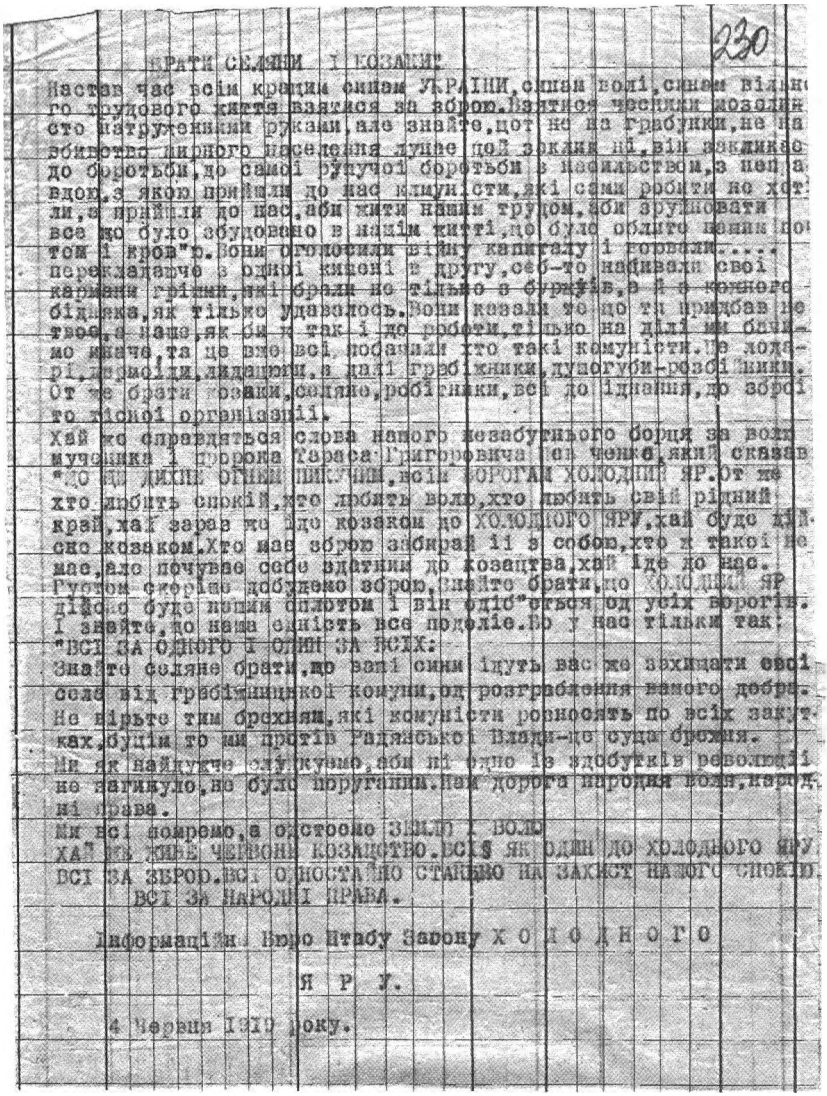

230

БРАТИ СЕЛЯНИ І КОЗАКИ!

Настав час всім кращим синам УКРАЇНИ, синам волі, синам вільно
го трудового життя вставати на збройну. Багатою весною козацтво
сто натруженими руками, але знайте, цих не на грабунки, не на
збиткування мирного населення лунає цей заклик ні, він закликає
до боротьби, до самої рішучої боротьби з насильством, з неп а
вдою, з якою прийшли до нас комуністи, які самі робити не хот
ли, а прийшли до нас, аби жити нашим трудом, аби зруйнувати
все що було збудовано в нашім житті, що було облито нашим по
том і кров'ю. Вони оголосили війну капіталу і горлають.....
перекладаючи з однієї кишені в другу, себ-то напихали свої
карманы грішми, наїбрали не тільки в буржуїв, а й з кожного
бідняка, як тільки удавалось. Вони казали що до ті придбав не
твоє, а наше, як би й так і до роботи, тільки на ділі ми бачи
мо иначе, та це вже всі побачили хто такі комуністи. Це лода
рі, дармоїди, лидащни, а дані грабіжники, душогуби-розбійники.
От же брати козаки, селяне, робітники, всі до єдиная, до зброї
то кінної організації.

Хай же справдяться слова нашого незабутнього борця за волю
мученика і пророка Тараса Григоровича на ченке, який сказав
"Що ще дихає вільним ширічним, всіми ворогами ХОЛОДНИЙ ЯР. От не
хто любить спокій, хто любить волю, хто любить свій рідний
край, хай зараз же до козаком до ХОЛОДНОГО ЯРУ, хай буде кін
сно козаком. Хто має зброю забирай її з собою, хто не такої не
має, але почуває себе здатним до козацтва, хай їде до нас.
Гуртом скорше добудемо зброю. Знайте брати, що ХОЛОДНИЙ ЯР
дійсно буде нашим сплотом і він одіб'ється од усіх воротів.
І знайте, що наша єдність все подолає. Бо у нас тільки так:
"ВСІ ЗА ОДНОГО І ОДИН ЗА ВСІХ:

Знайте селяне брати, що ваші сини ідуть вас же захищати ввсі
село від грабіжницької комуни, од розграбления вашого добра.
Не вірьте тим брехням, які комуністи розносять по всіх закут
ках, буцім то ми против Радянської Влади-це суща брехня.
Ми як найкуще слідкуємо, аби ні одно із здобутків революції
не загинуло, не було поруганим. Наш дорога народня воля, народ
ні права.

Ми всі помремо, а одстоємо ЗЕМЛЮ І ВОЛЮ
ХАЙ ЖИВЕ ЧЕРВОНЕ КОЗАЦТВО. ВСІ ЯК ОДИН ДО ХОЛОДНОГО ЯРУ
ВСІ ЗА ЗБРОЮ. ВСІ ОДНОСТАЙНО СТАНЕМО НА ЗАХИСТ НАШОГО СПОКОЮ.
ВСІ ЗА НАРОДНІ ПРАВА.

Інформаційне Бюро Штабу Загону Х О Л О Д Н О Г О

Я Р У.

4 Червня 1919 року.

Звернення інформаційного бюро штабу загону Холодного Яру
від 4 червня 1919 р. З оригіналу. Публікується вперше.

Прапор полку гайдамаків Холодного Яру. Копія.

Командний склад "партизанської армії", напевно, Степової дивізії. Перший ліворуч сидить Кравченко, праворуч сидить, імовірно, Кость Блакитний. Копія.

Кость БЛАКИТНИЙ, отаман Степової дивізії. Малюнок Сергія Адамовича. З оригіналу. Туш, ватман, 40 х 36 см.

Отаман Чорноліського полку Пилип ХМАРА. Малюнок Галини Адамович. З оригіналу.

Герасим НЕСТЕРЕНКО-ОРЕЛ. Олія, картон, 22 х 15 см. Малюнок Юрія Магалевського. Копія.

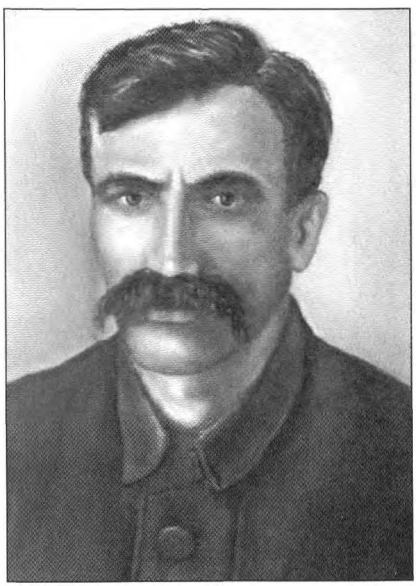

Андрій ГУЛИЙ-ГУЛЕНКО. Олія, картон, 29.5 х 27 см. Малюнок Володимира Чучупака. З оригіналу.

Отаман ЧОРНИЙ ВОРОН
(ймовірно). Копія.

Кость СТЕПОВИЙ-БЛАКИТНИЙ
(ймовірно). Копія.

Микола Іванович ТКАЧЕНКО
з села Жаботина, козак Холодного
Яру. З оригіналу.

Козаки полку гайдамаків Холодного
Яру із с. Мельники. З оригіналу.

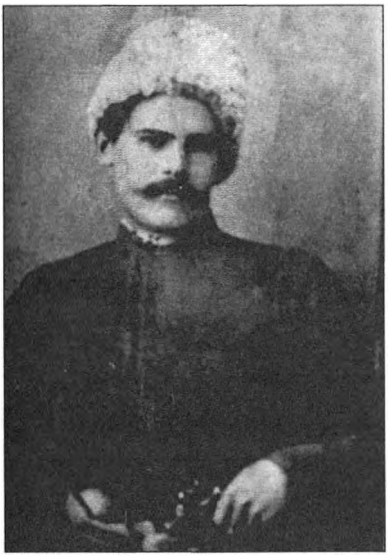

Свирид КОЦУР, отаман
Чигиринської республіки. Копія.

Яків ВОДЯНИЙ,
холодноярський отаман. Копія.

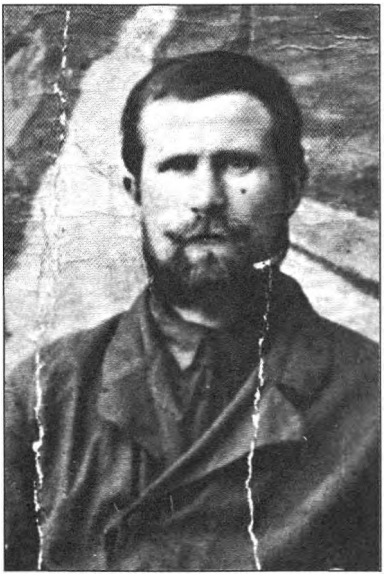

Ларіон ЗАГОРОДНІЙ,
керівник Холодноярської
організації (1922).
З оригіналу.

Герасим НЕСТЕРЕНКО-ОРЕЛ,
командувач військами Холодноярської округи (1921 – 1922).
З оригіналу.

Червоний ескадрон. Хутір Кресельці, 12 квітня 1920 р.
За 20 м загинув Василь Чучупак. Копія.

Хата в с. Мельники (ймовірно Чучупаків), підірвана червоними окупантами.
В центрі начальник Чигиринської міліції Олександр ГЕРАСИМОВ. Копія.

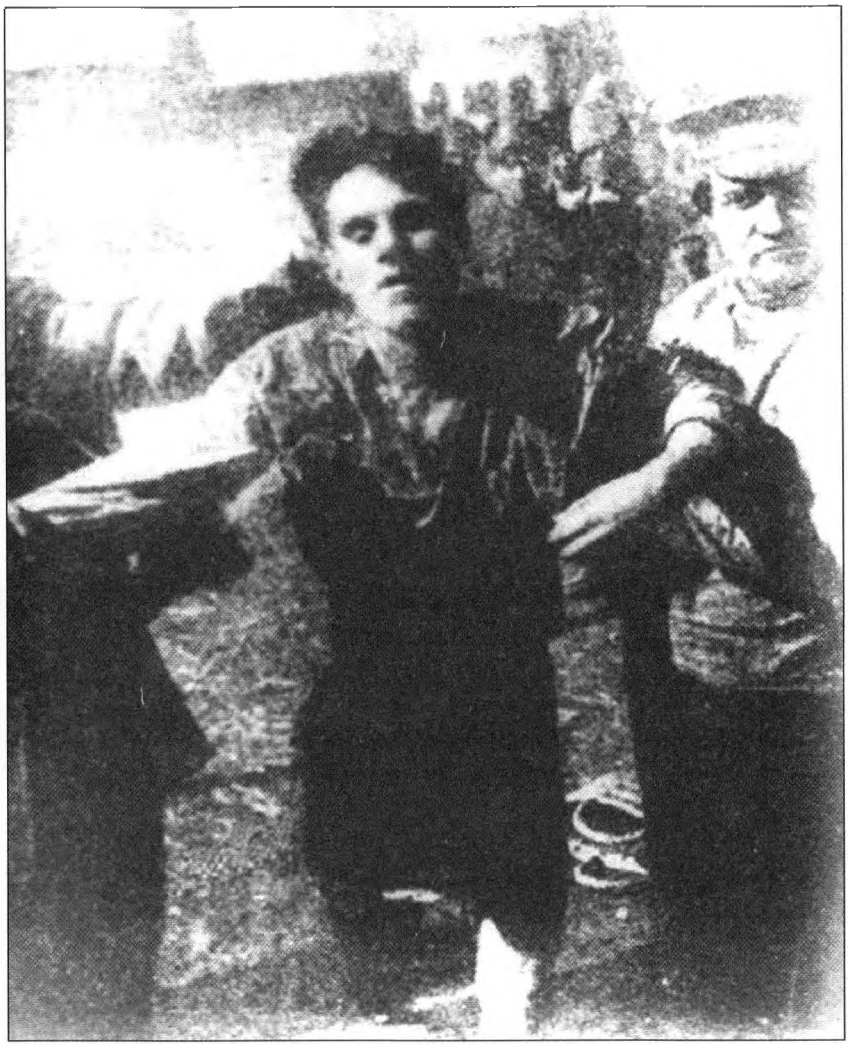

Холодноярський отаман Олександр КВАША. Копія.

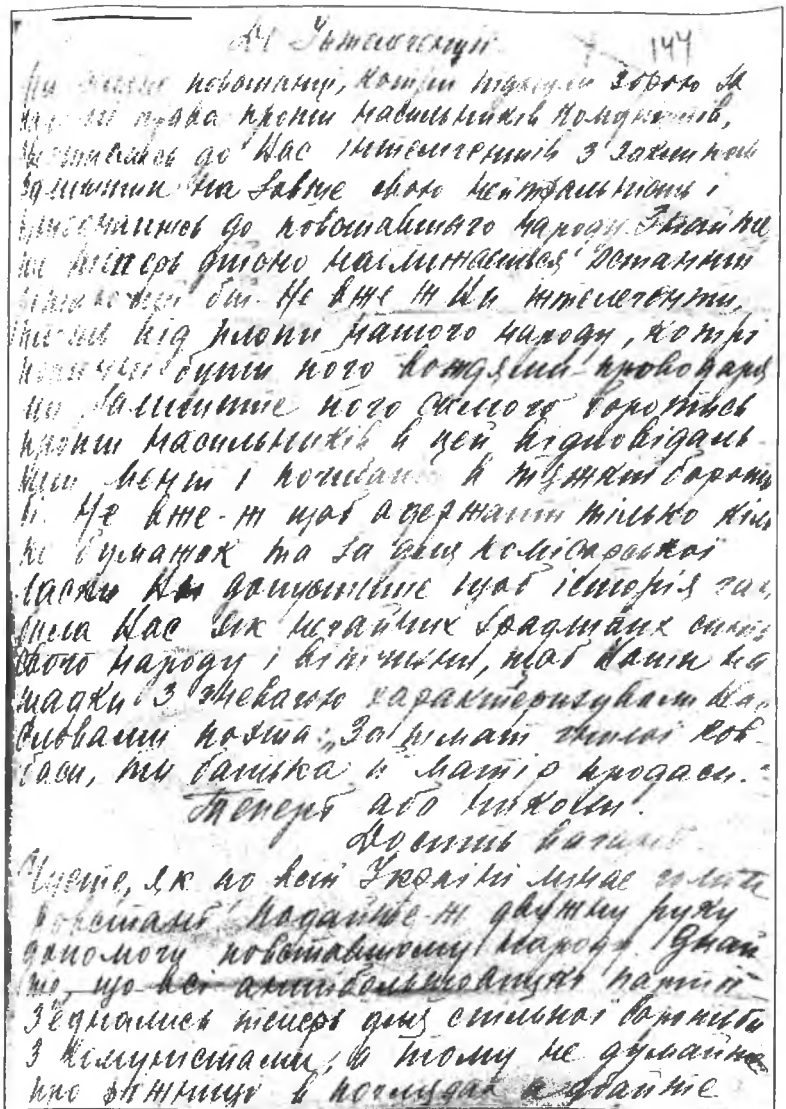

Звернення Окружного повстанського комітету "До інтелігенції". Чигирин, 8 вересня 1920 р. З оригіналу. Публікується вперше.

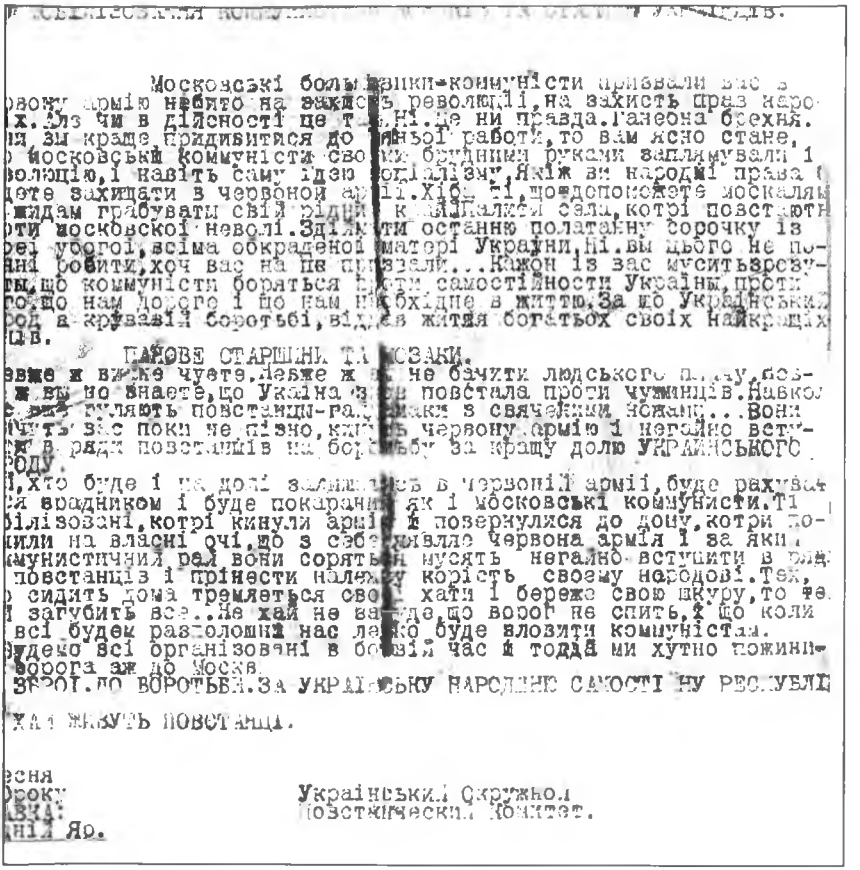

Звернення Українського окружного повстанського комітету із приводу насильницької мобілізації українців до Красної армії. Холодний Яр, вересень 1920 р. З оригіналу. Публікується вперше.

НАРОДЄ УКРАЇНСЬКИЙ!

Волею Українського Трудового народа, повставшого боронити свою волю, обраний Окружний Повстанський Комітет, якому належить вся влада на звільнення від ворога території. Од нині совітська грабіжницька влада касується. Бажаючи зратувати Край від конечної руйнації, Комітет закликає всіх чесних громадян, кому дорога воля Українського народу, негайно приступити до утворення виконавчих органів влади на місцях. Недопускати самочинних вчинків з боку несвідомих громадян, організувати селянські самоохорони для боротьби з бандітізмом і для наведення ладу і спокію в селах і містах. Повітові Земські Установи і волосні народні управи закликаємо приступити до виконання своїх обов'язків. Волосним Земельним Управам взяти в свої руки керування і прийняти безпосередню участь в розподіленні вільних земель між малоземельними і безземельними селянами. За всякими справками, вказівками та директивами звертатися до Окружного Повстанського Комітету, члени якого з цією метою роз'їжаються по селах і на місцях допомагають селянам в організації влади і дають всі належні вказівки і директиви.

Голова Комітету *Діхтяр-Хоменко.*

Заступник Голови *Юх. Ільченко.*

м. Чигирин,

8 вересня 1920 р.

Члени: *С. Чичупака.*
Грищенко.
Кваша.
Залізняк.
Шевченко.
Деркач.
Отаманенко.

Секретарь *Тороп.*

Звернення Окружного повстанського комітету "Народе український". Чигирин, 8 вересня 1920 р. З оригіналу.

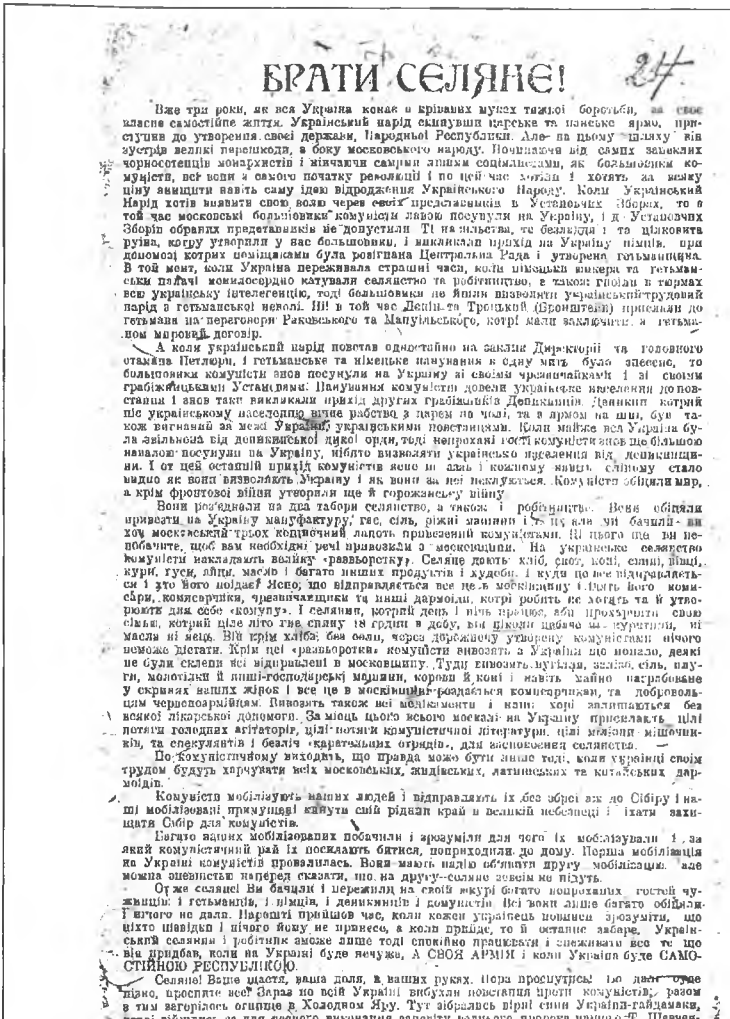

БРАТИ СЕЛЯНЕ!

24

Вже три роки, як вся Україна конає в кривавих муках тяжкої боротьби, за своє власне самостійне життя. Український нарід скинувши царське та панське ярмо, приступив до утворення своєї держави, Народньої Республіки. Але на цьому шляху він зустрів великі перешкоди, в боку московського народу. Починаючи від самих заклятих чорносотенців монархістів і кінчаючи самими яшими соціялістами, як большовики комуністи, всі вони з самого початку революції і по цей час хотіли і хотять за всяку ціну знищити навіть саму ідею відродження Українського Народу. Коли Український Нарід хотів виявити свою волю через своїх представників в Установчих Зборах, то в той час московські большовики комуністи лайок посунули на Україну, і д. Установчих Зборів обраних представників не допустили. Ті на цьому, то безладдя і та цілковита руїна, якору утворили у нас большовики, і викликали прихід на Україну німців, при допомозі котрих поміщиками була розігнана Центральна Рада і утворена гетьманщина. В той момент, коли Україна переживала страшні часи, коли німецькі вишкри та гетьманські пятачі немилосердно катували селянство та робітництво, а також гнобили в тюрмах всю українську інтелегенцію, тоді большовики не яшли виявляти українській трудовий нарід з гетьманської неволі. Ні! в той час Дейнін та Троцький (Бронштейн) присилали до гетьмана на переговори Раковського та Мануїльського, котрі мали заключити з гетьманом мировий договір.

А коли український нарід повстав одностайно на заклик Директорії та головного отамана Петлюри, і гетьманське та німенське панування в одну мить було знесене, то большовики комуністи знов посунули на Україну зі своїми чрезвичайками і зі своєю грабіжницькими Установами. Панування комуністи довели українське населення до повстання і знов такі викликали прихід других грабіжників Деникінців. Деникін, котрий ніс українському населенню вічне рабство з царем на чолі, та з ярмом на шиї, був також вигнаний за межі України українськими повстанцями. Коли майже вся Україна була звільнена від деникінської дикої орди, тоді непрохані гості комуністи знов що більшою навалою посунули на Україну, нібито визволяти українське населення від деникінщини. І от цей останній прихід комуністів жоне не дав і комусь навіть сліпому стало видно як вони визволяють Україну і як вони за неї пекуються. Комуністи обіцяли мир, а крім фронтової війни утворили ще й горожанську війну.

Вони розділили на два табори селянство, а також і робітництво. Вони обіцяли привезти на Україну мануфактуру, гас, сіль, ріжні машини і т. п. Це все ми бачили ми хоч московських трьох кощичний лапоть привезений комуністами. Ні цього не ми не побачите, щоб вам необхідні речі привозили з московщини. На українське селянство комуністи накладають велику «разьворотку». Селяне дають: хліб, сіно, коні, свині, вівці, кури, гуси, яйця, масло і багато інших продуктів і худоби. І куди що все відправляється і хто його поїдає? Ясно, що відправляється все це в московщину і їсть його комісари, комісарчики, чрезвичайники та інші дармоїди, котрі робить не хочуть та й утворюють для себе «комуну». І селянин, котрий день і ніч працює, аби прохарчити свою сімю, котрий цілє літо гне спину 18 годин в добу, він ніколи цілого не куштує, ні масла ні м'яса. Він крім хліба без солі, через державочку утворену комуністами нічого не може дістати. Крім цієї «разьворотки» комуністи вивозять з України що попало, деякі не були селяни всі відправлені в московщину. Туди вивозять худібчат, зелізо, сіль, плуги, молотилки й інші господарські машини, корови й коні і мають майно награблене у сирвах наших жінок і все це в московщині розділяється комісарчиками, та добровольцим черезсмужжям. Вивозять також всі інвентарі і наше хорі залишаються без всякої лікарської допомоги. За місць цього всього москалі на Україну присилають цілі потяги голодних агітаторів, цілі потяги комуністичної літератури, цілі мавани міщочників, та спекулянтів і безліч «каральних отрядів», для заспокоєння селянства.

По комуністичному виходить, що правда може бути лише тоді, коли українці своїм трудом будуть харчувати всіх московських, жидівських, латишських та китайських дармоїдів.

Комуністи мобілізують наших людей і відправляють їх без зброї як по Сібіру і наші мобілізовані примушені кинути свій рідний край в великій небезпеці і їхати захищати Сибір для комуністів.

Багато наших мобілізованих побачили і зрозуміли для чого їх мобілізували і, за який комуністичний рай їх посилають битися, поприходили до дому. Перша мобілізація на Україні комуністів провалилась. Вони мають надію обдурити другу мобілізацію, але можна зневажитись наперед сказати, що на другу—селяне зовсім не підуть.

Отже селянє Ви бачили і переживли на своїй шкурі багато непроханих гостей чужинців: і гетьманців, і німців, і деникінців і комуністів. Всі вони лише багато обібрали і нічого не дали. Настоїв прийшов час, коли кожен українець повинен зрозуміти, що цілі шайки і нічого йому не принесе, а коли прийде, то й останнє забере. Українській селянин і робітник зможе лише тоді спокійно працювати і спожинати все те що він придбав, коли на Україні буде вічувати, А СВОЯ АРМІЯ і коли Україна буде САМОСТІЙНОЮ РЕСПУБЛІКОЮ.

Селяне! Ваше щастя, ваша доля, в ваших руках. Пора прокинутись! Не дай Боже пізно, прокинете всі! Зараз по всій Україні вибухли повстання проти комуністів, разом в тим загорілось огнище в Холодном Яру. Тут зібрались вірні сини України-гайдамаки, котрі зійшлись за для чесного виконання заповіту великого пророка нашого Т. Шевченка. Отже хто почуває себе громадянином землі української той повинен без всяких нагань вступить в цені ряди нечекаючи поки його комуністи заберуть против нас, або поки ми будемо мобілізувати. Час дуже серьозний, зволікать не можна

Годі бути байдужими до справи. Байдужість і нерішучість нас губить. У чужинців порятунку шукати і самі чого, треба кувати свою рідну міцну як скала, дісціплінованну Українську армію, то це єдине, що зможе спасти нас від всяких окупантів.

ВСІ ДО ЗБРОЇ! ХАЙ ЖИВЕ МОГУТНЯ ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ!

ХАЙ ЖИВЕ УКРАЇНСЬКА НАРОДНЯ САМОСТІЙНА РЕСПУБЛІКА!

Вересень 1920 р. *Український Окружний Повстанський Комітет.*

Звернення Українського окружного повстанського комітету “Брати селяне”. Чигирин, вересень 1920 р. З оригіналу.

Червоноармійці-таращанці. 1920 р. Копія.

Червоні розвідники, які діяли в Холодному Яру. Поч. 1920-х рр. Копія.

Червоноармійці. Копія.

Іван (стоїть) та Стефан ГУПАЛИ, козаки загону отамана Дениса Гупала (1921 – 1922) та Ларіона Загороднього (1922), брати отамана.
З оригіналу. Публікується вперше.

Мефодій ГОЛИК-ЗАЛІЗНЯК (праворуч). 1917 р. (?) Копія.

Отаман ПЕТРЕНКО. 1920 р. (?) Копія.

Козаки Чорноліського полку Пилипа Хмари із с. Цвітна. 1919 — 1920 рр. З оригіналу.

Козаки Чорноліського полку із с. Нижні Верещаки. 1920 р. Копія.

Чекісти і міліціонери, учасники боїв у Холодному Яру.
Чигирин, 1920 р. Копія.

Червоні кати, нагороджені за розгром Холодного Яру.
1923 р. Копія.

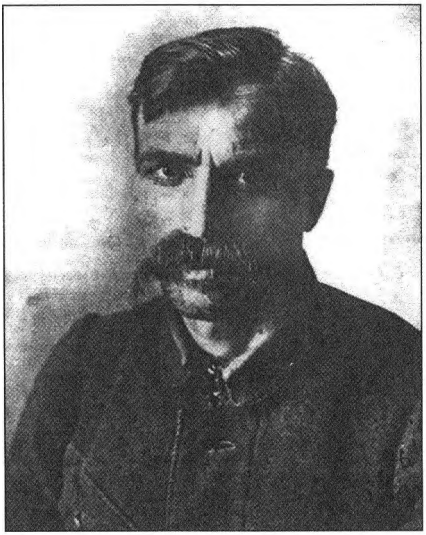

Отаман Андрій ГУЛИЙ-ГУЛЕНКО. Одеса, 19 липня 1922 р. Копія.

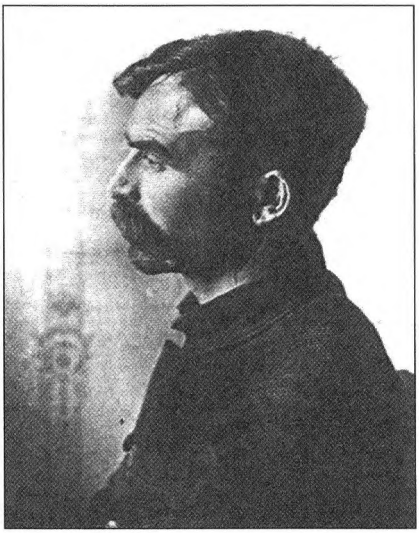

Андрій ГУЛИЙ у день арешту. Одеса, 19 липня 1922 р. Копія.

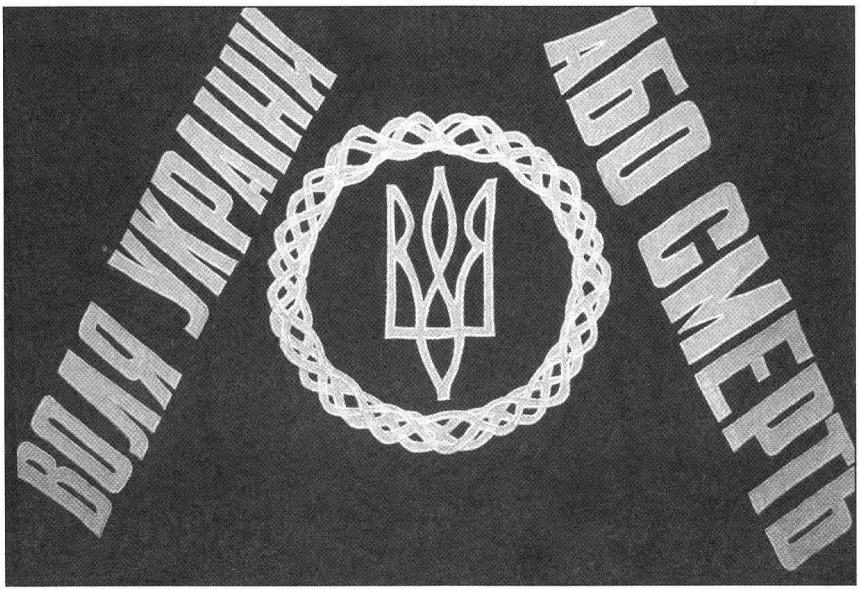

Прапор полку гайдамаків Холодного Яру. Копія.

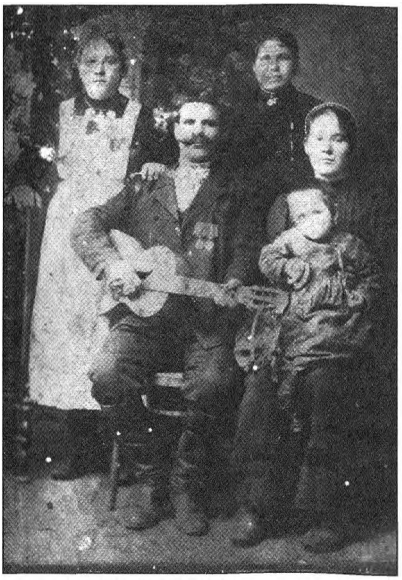

Дмитро КУРКА — матвіївський отаман ОРЕЛ (ймовірно). До 1917 р. (?). З оригіналу.

Лука ПОЛУДЕНЬ, сотник полку гайдамаків Холодного Яру. З оригіналу.

Ліворуч сидить отаман ЯБЛОЧКО (ЯБЛУНЬКА) з молодою дружиною. З оригіналу.

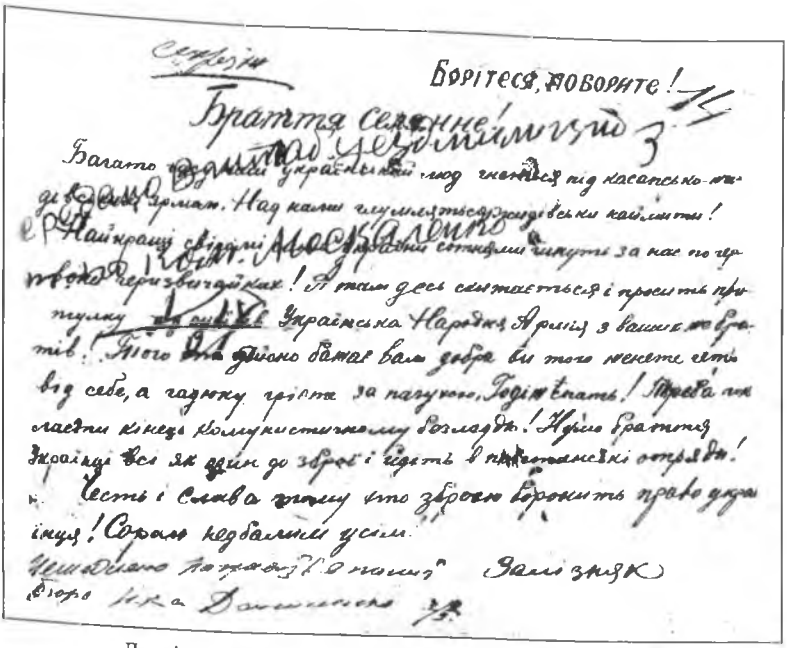

Листівка отамана Мефодія Голика-Залізняка. Копія.

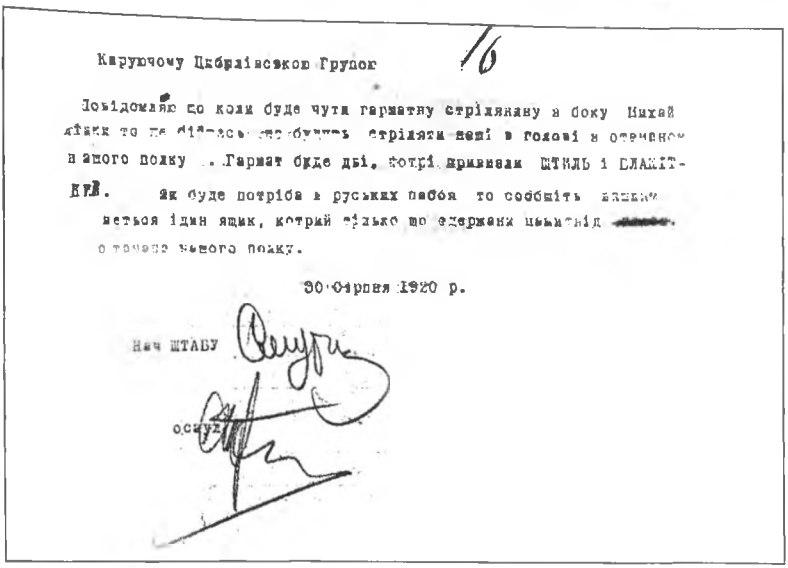

Записка начальника штабу Чорноліського полку до командира Цибулівської повстанської групи. 30 серпня 1920 року. Копія.

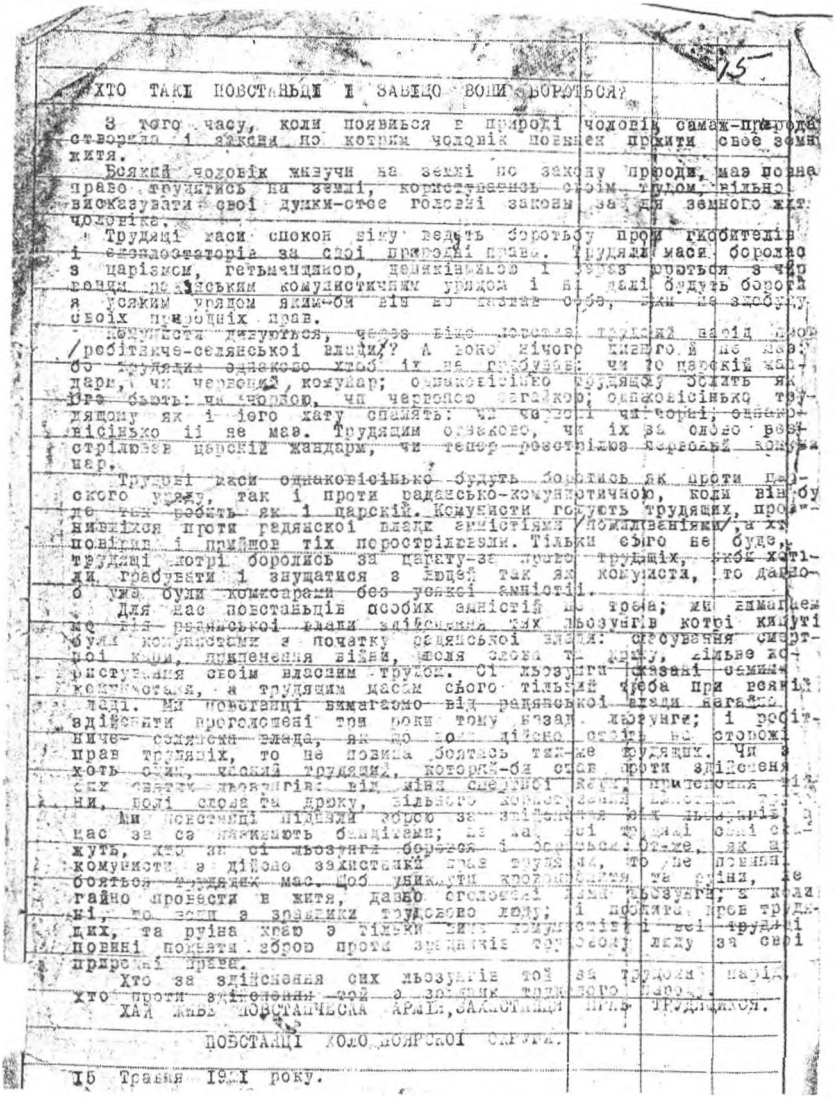

ХТО ТАКІ ПОВСТАНЦІ І ЗАЧІМ ВОНИ БОРОТЬСЯ?

З того часу, коли появився в природі чоловік самак-природа створила і закони по котрим чоловік повинен прожити своє земне життя.

Всякий чоловік живучи на землі по закону природи, має повне право трудитись на землі, користуватись своїм трудом, вільно висказувати свої думки-отсе головні закони за яких земного життя чоловіка.

Трудящі маси спокон віку ведуть боротьбу проти гнобителів і експлоататоріа за свої природні права. Трудящі маси боролись з царізмом, гетьманщиною, поляківщиною і тепер кидаються з чорними панами, панським комуністичним урядом і далі будуть боротись з усяким урядом яким-би він не назвав себе, який не захоче у своїх природніх прав.

Комуністи дивуються, чому вінні повстали трудящі масіі /робітниче-селянської влади/? А воно нічого дивного в не має: бо трудящі однаково хліб їх не годувало: чи то царський комісар, чи червоний, комунар; однаковісінько трудящому бодить як буде бить: чи чорнов, чи червоною нагайкою; однаковісінько трудящому як і його хату спалять: чи чорні, чи червоні; однаковісінько її не має. Трудящим однаково, чи їх за спину розстрілював царські жандарми, чи тепер розстрілює червоні комісари.

Трудящі маси однаковісінько будуть боротись як проти панського уряду, так і проти радянсько-комуністичного, коли він буде так робить як і царський. Комуністи борються трудящих, противившихся проти радянської влади амністіями /помилуваннями/, а хто повірив і прийшов тіх пострілюють. Тільки сього не буде, трудящі котрі боролись за панату-за проте трудящих, щоб хтіли грабувати і знущатися з кращої так як комуністи, то давно б уже були комісарами без усякої амністії.

Для нас повстанців особих амністій не треба; ми знищаємо ще тіх радянської влади здійснили їх лозунгів котрі кидуті були комуністами з початку радянської влади: скасування смертної кари, припинення війни, мовля своєї т. ду, вільне користування своїм власним трудом. Ці лозунги казані самими комуністами, а трудящим масам сього тільки треба при реяній влади. Ми повстанці вимагаємо від радянської влади негайно здійснити проголошені три роки тому назад лозунге; і робітниче-селянська влада, як що то дійсно стоїть на сторожі прав трудящих, то не повина боятись так-же трудящих. Чи з хоть один, який трудящий, котрий-би став проти здійснення сих своїх лозунгів: від міни смертної кари, припинення війни, волі слова та друку, вільного користування

Ми повстанці підемо сорок за здійснення сих лозунгів. У нас за се називають бандітами; але ми свої трудящі свої стоїжуть, хто за сі лозунги борсся і борсться. Отже, як в комуністи є дійсно захисники прав трудящих, то не повинні боятись трудящих мас. Щоб уникнути кровопролиття за спіни, не гайно провести в життя, давно сголошені сими лозунги; а коли ні, то вони є зрадники трудового люду; і повинні проти трудящих, та руйна край є тіжкий гнет комуністів і всі трудящі повині повстати збров проти зрадників трудового люду за свої природні права.

Хто за здійснення сих лозунгів той за трудовий народ, хто проти здійснення той є зрадник трудового люду.

ХАЙ ЖИВЕ ПОВСТАНЧЬСКА АРМІЯ, ЗАХИСТНИЦЯ ПРАВ ТРУДЯЩИХСЯ.

ПОВСТАНЦІ ХОЛОДНОЯРСКОЇ ОКРУГИ.

15 Травня 1921 року.

Листівка повстанців Холодноярської округи від 15 травня 1921 р. Копія.

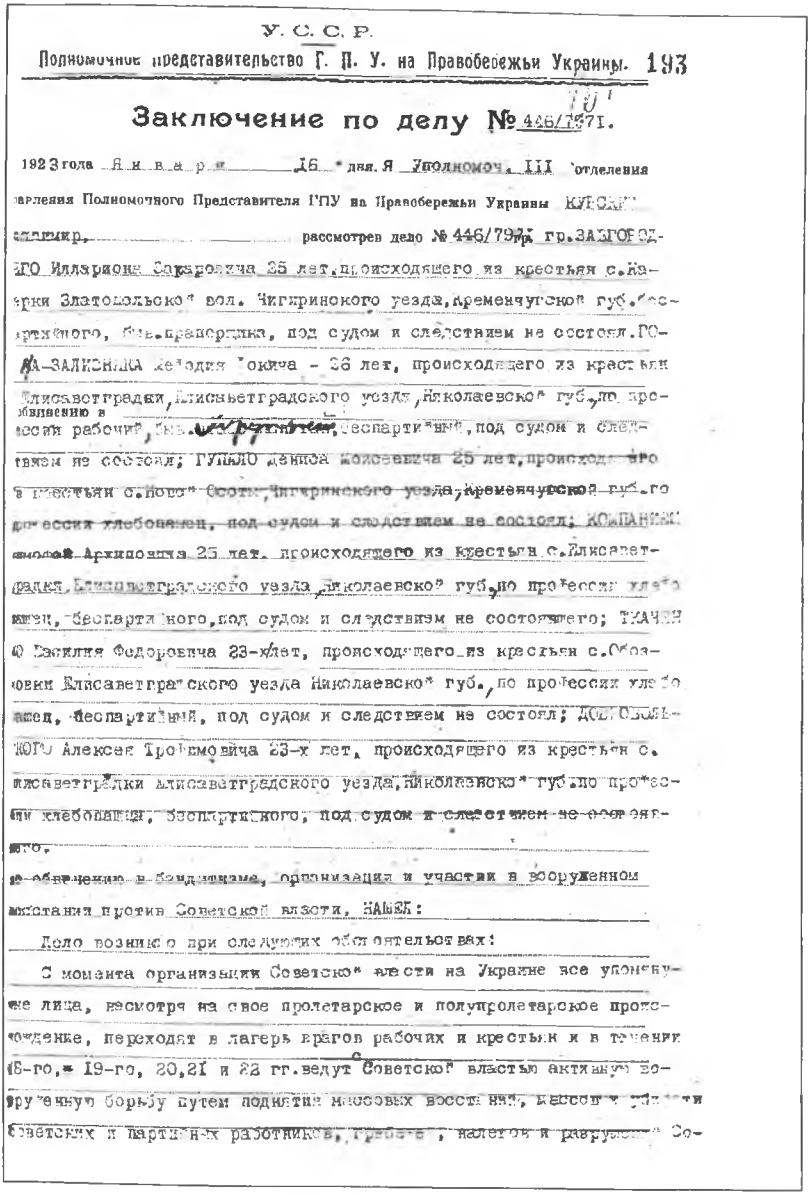

У. С. С. Р.

Полномочное представительство Г. П. У. на Правобережьи Украины. 193

Заключение по делу № 446/7971.

1923 года Января 16 дня. Я Уполномоч. III отделения
правления Полномочного Представителя ГПУ на Правобережьи Украины КУРСКИЙ
Владимир, рассмотрев дело № 446/7971 гр. ЗАБГОРОД-
НЕГО Иллариона Захаровича 25 лет, происходящего из крестьян с. Ка-
черки Златопольской вол. Чигиринского уезда, Кременчугской губ. бес-
партийного, быв. прапорщика, под судом и следствием не состоял. ГО-
ЛА-ЗАЛИЗНЯКА Мефодия Фокича - 26 лет, происходящего из крестьян
Елисаветградки, Елисаветградского уезда, Николаевской губ., по про-
обвинению в
фессии рабочий, быв. [illegible], беспартийный, под судом и след-
ствием не состоял; ГУЛЬЛО Дениса Моисеевича 25 лет, происходящего
из крестьян с. Новой Осоты, Чигиринского уезда, Кременчугской губ. по
профессии хлебопашец, под судом и следствием не состоял; КОМПАНИЕЦ
Симона Архиповича 25 лет, происходящего из крестьян с. Елисавет-
градки, Елисаветградского уезда, Николаевской губ., по профессии хлебо-
пашец, беспартийного, под судом и следствием не состоявшего; ТКАЧЕН-
КО Василия Федоровича 23-х лет, происходящего из крестьян с. Обоз-
новки Елисаветградского уезда Николаевской губ., по профессии хлебо-
пашец, беспартийный, под судом и следствием не состоял; ДОБРОВОЛЬ-
СКОГО Алексея Трофимовича 23-х лет, происходящего из крестьян с.
Елисаветградки Елисаветградского уезда, Николаевской губ. по профес-
сии хлебопашца, беспартийного, под судом и следствием не состояв-
шего.

По обвинению в бандитизме, организации и участии в вооруженном
выступлении против Советской власти, НАШЕЛ:

Дело возникло при следующих обстоятельствах:

С момента организации Советской власти на Украине все упомяну-
тые лица, несмотря на свое пролетарское и полупролетарское проис-
хождение, переходят в лагерь врагов рабочих и крестьян и в течении
18-го, 19-го, 20, 21 и 22 гг. ведут с Советской властью активную во-
оруженную борьбу путем поднятия массовых восстаний, массовых убийств
Советских и партийных работников, грабежей, налетов и разрушений Со-

Перша сторінка висновку у справі холодноярських отаманів.
16 січня 1923 року. Копія.

ПРИГОВОР

302

Именем Украинской Социалистической Советской Республики.

Киевский Губернский Революционный Трибунал ~~на~~ Чрезвычайная сессия ~~отделу~~ в законном своем составе:

Председателя т. Иванова

Членов: т. Михеенко
и
т. Горожанина

и при секретаре т. Фриновском

Февраля 2-го дня 1923 года слушал дело по обвинению гр-н, гр-н: Завгородняго Иллариона, Голика-Замизняка Прокопия, Гупало Дениса, Компанийца Тимофея, Ткаченко Василия, Добровольскаго Алексея, Здобуть-Воля Константина, Ляшенко Ивана, Яковенко Григория, Дробатковскаго Юрия и Мушкета Леонида в преступлениях предусмотренных ст. 58 Уголовнаго Кодекса У.С.С.Р. Ревтрибунал обсудив весь имеющийся материал и показания подсудимых данныя ими на предварительном и судебном следствии установил: что подс. Завгородный И. в 1919 году вступил в банду отамана Дорошенко, в которой пробыл непродолжительное время и до 1921 года, переходя из банды в банду, будучи в бандах: Грыгла, Кваша, Хмары, принимал участие во всех налетах-грабежах, убийствах и боях с Красными воинскими частями. В начале 1921 года Завгородный [illegible]

Київ—Друк., 2-а друкарня, В. Житом. 20 З. № 118/29—500.

Перша сторінка вироку холодноярським отаманам.
2 лютого 1923 року. Копія.

Лук'янівська в'язниця. Київ, поч. XX ст. Копія.

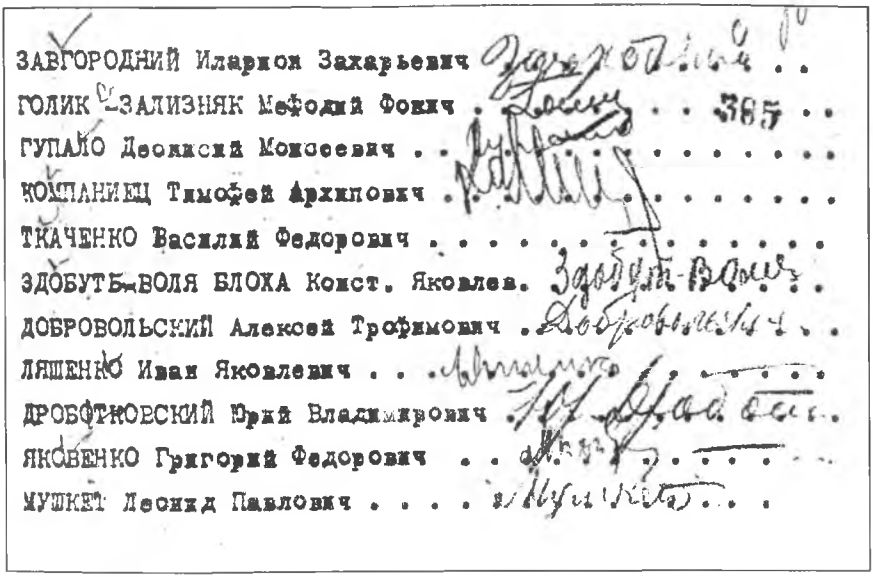

Підписи холодноярських отаманів та повстанців, які засвідчують, що вони ознайомилися з вироком про розстріл. Лютий 1923 року. Копія.

Отаман Іван САВЧЕНКО-НАГІРНИЙ та його хлопці після арешту. Полтавщина, 1923 р. З оригіналу.

Червоноармійці та чекісти, учасники боїв у Холодному Яру з відібраною у холодноярців зброєю. 1923 р. Копія.

Звенигородський отаман Іван ЛЮТИЙ-ЛЮТЕНКО.
Село Іванцевичі (Полісся), 1927 р. Копія.

Степан і Оксана ЧУЧУПАКИ із сином Дем'яном і його родиною: дружиною Ганною КРАСКОВСЬКОЮ, дітьми Володимиром та Валентиною. Село Мельники, 1930 р. З оригіналу.

Оксана і Степан ЧУЧУПАКИ, батьки отаманів. Село Мельники, поч. 1940-х рр. З оригіналу.

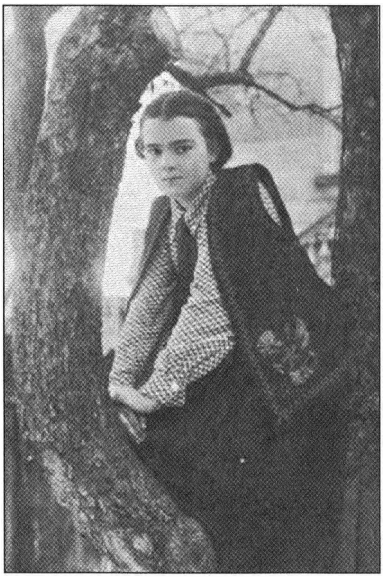

Любця ГАДЗЕВИЧ. Дрогобич, 29 березня 1935 р. На звороті напис: "Вуйцьови Юрцови — лазик по деревах". З оригіналу.

Любця ГАДЗЕВИЧ і Юрій ГОРОДЯНИН-ЛІСОВСЬКИЙ. Дрогобич, 1930-ті роки. З оригіналу.

Юрій ГОРОДЯНИН-ЛІСОВСЬКИЙ за робочим столом. Львів. 1930-ті роки. Копія.

Юрій ГОРОДЯНИН-ЛІСОВСЬКИЙ з помічницею.
Галичина, кін. 1930-х рр. З оригіналу. Публікується вперше.

Юрій ГОРОДЯНИН-ЛІСОВСЬКИЙ за роботою, кін. 1930-х рр. З оригіналу.

Письменник-емігранти Юрій ГОРОДЯНИН-ЛІСОВСЬКИЙ (у центрі) та Віталій ЮРЧЕНКО (праворуч). Львів. 1930-ті роки. З оригіналу.

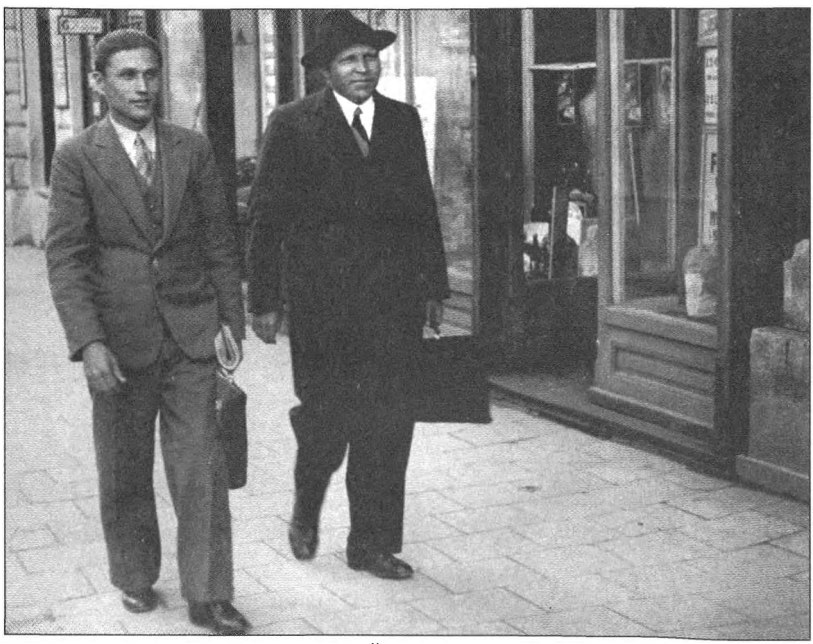

Юрій ГОРОДЯНИН-ЛІСОВСЬКИЙ (ліворуч). Львів. 1930-ті роки. З оригіналу.

Юрій ГОРОДЯНИН-ЛІСОВСЬКИЙ і Євген МАЛАНЮК.
Львів, 1930-ті рр. З оригіналу.

Юрій ГОРОДЯНИН-ЛІСОВСЬКИЙ (в центрі). 1940 р. З оригіналу. Публікується вперше.

Юрій ГОРОДЯНИН-ЛІСОВСЬКИЙ. 1940 р. З оригіналу.

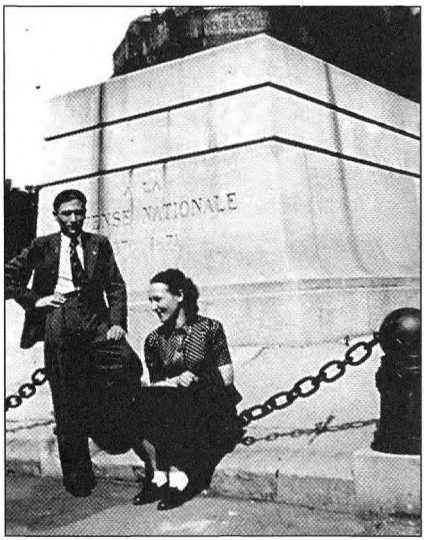

Юрій ГОРОДЯНИН-ЛІСОВСЬКИЙ і Галина ЗМІЄНКО, дочка генерала-хорунжого Армії УНР Всеволода ЗМІЄНКА. Берлін, 1940 р. З оригіналу.

Юрій ГОРОДЯНИН-ЛІСОВСЬКИЙ (праворуч) і Галина ЗМІЄНКО, дочка генерала-хорунжого Армії УНР Всеволода ЗМІЄНКА. Берлін, 1940 р. З оригіналу.

Юрій ГОРОДЯНИН-ЛІСОВСЬКИЙ, ліворуч Галина Всеволодівна ЗМІЄНКО. Берлін, 1940 р. З оригіналу.

Юрій ГОРОДЯНИН-ЛІСОВСЬКИЙ (попереду з кобурою) з українським антикомуністичним відділом. Фінляндія, 1940 р. З оригіналу.

Юрій ГОРОДЯНИН-ЛІСОВСЬКИЙ (в центрі). 1940 р. З оригіналу. Публікується вперше.

Юрій ГОРОДЯНИН-ЛІСОВСЬКИЙ. 1940 р. З оригіналу.

Юрій ГОРОДЯНИН-ЛІСОВСЬКИЙ і Галина ЗМІЄНКО, дочка генерала-хорунжого Армії УНР Всеволода ЗМІЄНКА. Берлін, 1940 р. З оригіналу.

Юрій ГОРОДЯНИН-ЛІСОВСЬКИЙ (праворуч) і Галина ЗМІЄНКО, дочка генерала-хорунжого Армії УНР Всеволода ЗМІЄНКА. Берлін, 1940 р. З оригіналу.

Юрій ГОРОДЯНИН-ЛІСОВСЬКИЙ, ліворуч Галина Всеволодівна ЗМІЄНКО. Берлін, 1940 р. З оригіналу.

Юрій ГОРОДЯНИН-ЛІСОВСЬКИЙ (попереду з кобурою) з українським антикомуністичним відділом. Фінляндія, 1940 р. З оригіналу.

Юрій ГОРОДЯНИН-ЛІСОВСЬКИЙ.
1930-ті роки. З оригіналу.

Юрій ГОРОДЯНИН-ЛІСОВСЬКИЙ.
1930-ті роки. З оригіналу.

Юрій ГОРОДЯНИН-ЛІСОВСЬКИЙ.
Київ, поч. 1940-х рр. З оригіналу. Публікується вперше.

Сватання. Галина ТАЛАЩУК і Юрій ГОРОДЯНИН-ЛІСОВСЬКИЙ.
Рівне, 1942 р. З оригіналу.

Юрій ГОРОДЯНИН-ЛІСОВСЬКИЙ.
Західна Україна. 1940 р. (?)
З оригіналу. Публікується вперше.

Юрій ГОРОДЯНИН-ЛІСОВСЬКИЙ.
Львів, 1940 р. (?)
З оригіналу. Публікується вперше.

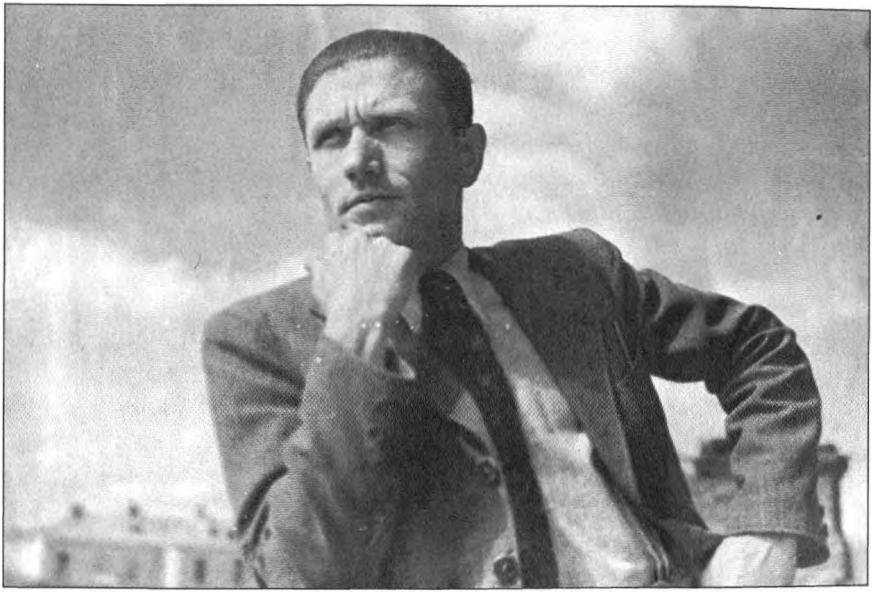

Юрій ГОРОДЯНИН-ЛІСОВСЬКИЙ. Київ,1943 р. З оригіналу.

Юрій ГОРОДЯНИН-ЛІСОВСЬКИЙ із галицькою молоддю. 1930-ті рр. З оригіналу. Публікується вперше.

Панахида на могилі Головного отамана Холодного Яру Василя Чучупака. Село Мельники, червень 1942 року. Нахилився Степан ЧУЧУПАК, батько отамана. З фотонегатива Ю. Горліса-Горського.

Панахида на могилі Василя Чучупака. Зліва направо — Оксана ЧУЧУПАК, начальник Олександрівської поліції Іван ФІЛОНЕНКО (з рушницею), Степан ЧУЧУПАК. Село Мельники, червень 1942 року. З фотонегатива Ю. Горліса-Горського.

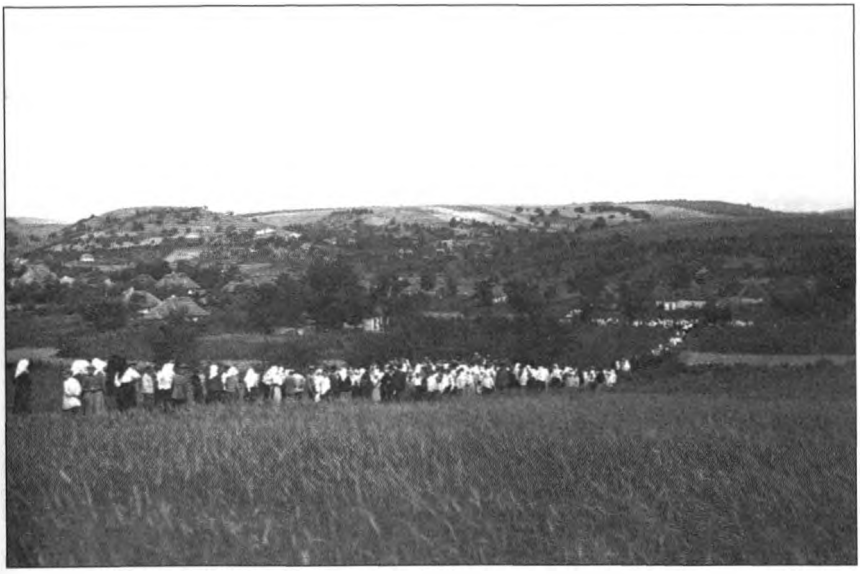

Селяни йдуть із панахиди в Мельники. Червень 1942 року. З фотонегатива Ю. Горліса-Горського.

Рідні та друзі родини Чучупаків (після поминального обіду в Чучупаківському садку). У центрі Степан ЧУЧУПАК (із сивою бородою). Поруч у майці Володимир ЧУЧУПАК. Праворуч від брюнетки, що дивиться в бік Володимира, — Валентина ЧУЧУПАК. Сидить Оксана ЧУЧУПАК (із сусідською дівчинкою). Ліворуч у 1-му ряду Володимир Автономович ЧУЧУПАК, онук Юхима Чучупака. Село Мельники, червень 1942 року. З фотонегатива Ю. Горліса-Горського.

Рідні та друзі Чучупаків. У центрі праворуч від Степана ЧУЧУПАКА стоїть Юрій ГОРОДЯНИН-ЛІСОВСЬКИЙ (із пістолетом за поясом). Село Мельники, червень 1942 року. З фотонегатива Ю. Горліса-Горського.

Ліворуч Юрій ГОРОДЯНИН-ЛІСОВСЬКИЙ, праворуч від нього Валентина ЧУЧУПАК, поруч її батько Дем'ян. Сидить унизу Оксана ЧУЧУПАК. Село Мельники, червень 1942 року. З фотонегатива Ю. Горліса-Горського.

Родина Чучупаків у своєму садку. В центрі Степан ЧУЧУПАК, праворуч від нього Оксана та Валентина ЧУЧУПАКИ. З-за Оксани виглядає Дем'ян ЧУЧУПАК. У другому ряду другий ліворуч Леонід Автономович ЧУЧУПАК, онук Юхима Чучупака. Село Мельники, червень 1942 року. З фотонегатива Ю. Горліса-Горського.

Селяни Мельників. Червень 1942 року. З фотонегатива Юрія Горліса-Горського.

Медведівська молодь. Праворуч хата, в якій жила родина Дем'яна Чучупака. Червень 1942 року. З фотонегатива Ю. Горліса-Горського.

Медведівський ярмарок. Червень 1942 року. З фотонегатива Ю. Горліса-Горського.

Медведівський ярмарок. Червень 1942 року.
З фотонегатива Ю. Горліса-Горського.

Втеча з Галичини в Австрію. Непередбачена зупинка. 1944 р.
З фотонегатива Ю. Горліса-Горського.

Галина ГОРОДЯНИН-ЛІСОВСЬКА гумору не втрачає. 1944 р.
З фотонегатива Ю. Горліса-Горського.

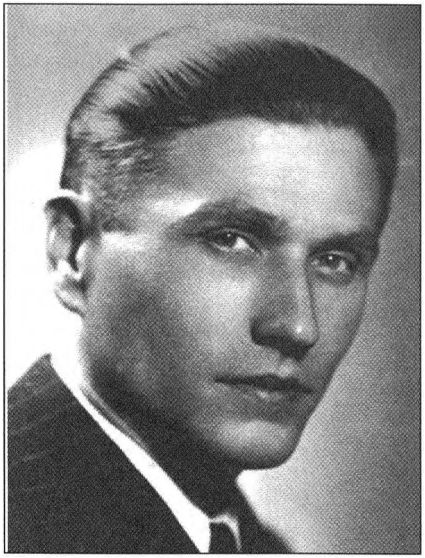

Юрій ГОРОДЯНИН-ЛІСОВСЬКИЙ. 1940 р. (?) Копія.

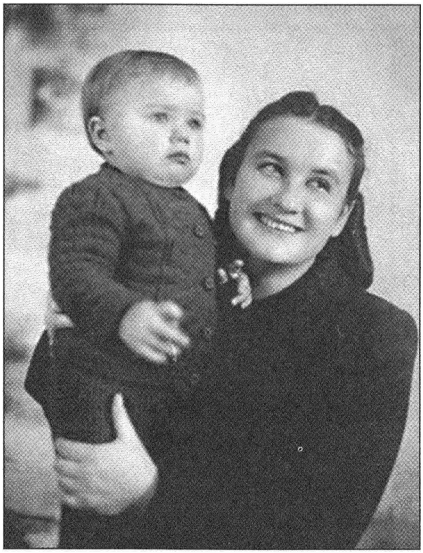

Галина ГОРОДЯНИН-ЛІСОВСЬКА з донькою Лесею. Новий Ульм, 1947 р. З оригіналу.

Галина ГОРОДЯНИН-ЛІСОВСЬКА з донькою Лесею. Аусбург, 1949 р. З оригіналу.

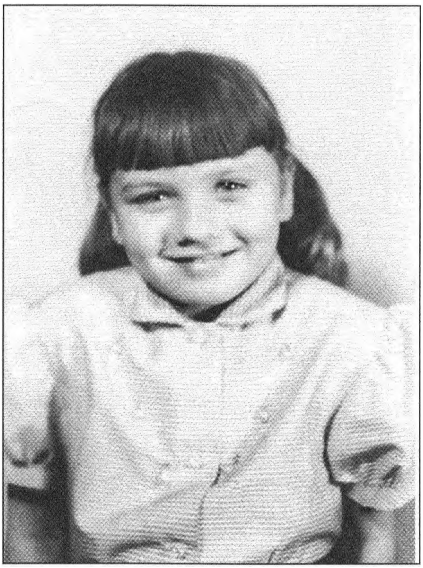

Леся (Лариса), дочка Юрія Городянина-Лісовського. Початок 1950-х років. З оригіналу.

Михайло ДОРОШЕНКО, автор спогадів "Стежками холодноярськими". 1949 р. З оригіналу.

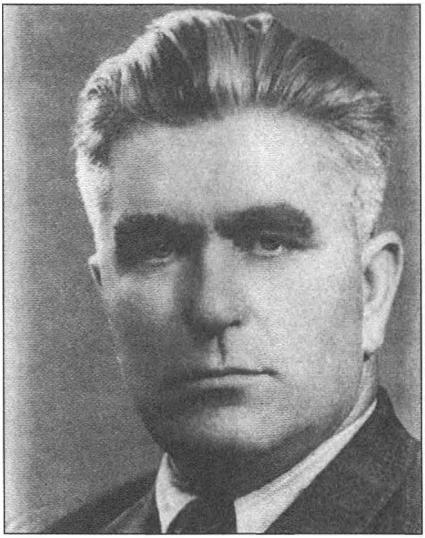

Іван ЛЮТИЙ-ЛЮТЕНКО, автор книги "Вогонь з Холодного Яру". Німеччина, 1949 р. З оригіналу.

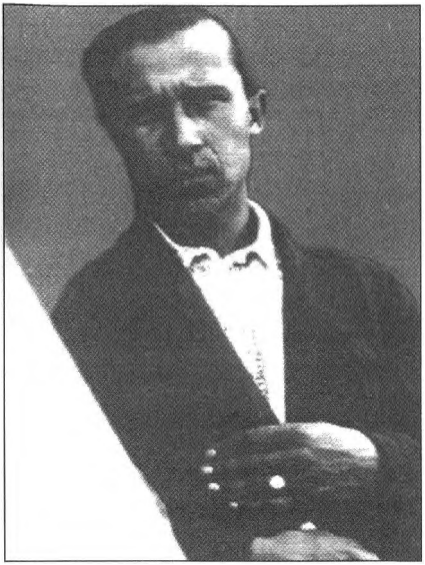

Дмитро КОРПАНЬ, отаман антикомуністичного партизанського загону імені отамана Чорноти, що діяв у Холодному Яру. 1946 р. З оригіналу.

Григорій МИРОНЕНКО, вчитель мельничанської школи, автор перших публікацій про братів Чучупаків. 1979 р. З оригіналу.

Урочистості з нагоди відкриття першого меморіального
знаку козакам полку гайдамаків Холодного Яру.
Кресельці, 28 жовтня 1995 р. Попереду член ДСУ
Іван ПЕЛЕЩУК. Із прапорами йде Варта ДСУ. Тут і далі з оригіналу.

Пам'ятний знак, встановлений Всеукраїнським політичним об'єднанням "Державна самостійність України" 28 жовтня 1995 р. на місці останнього бою Василя і Петра Чучупаків.

Урочисте відкриття пам'ятного знаку 28 жовтня 1995 р. на місці останнього бою Василя і Петра Чучупаків.

Урочиста хода до меморіального знаку. Кресельці, 28 жовтня 1995 р. У першому ряді зліва направо — Степан Коцуренко, Роман Коваль, Володимир Мулява, Микола Плав'юк, патріарх Філарет, Володимир Єременко.

Відкриття пам'ятного знаку 28 жовтня 1995 р. на місці останнього бою братів Чучупаків. На передньому плані Роман КОВАЛЬ, ліворуч з кашкетом у руці Гетьман Українського козацтва Володимир МУЛЯВА, праворуч від нього голова Чигиринської районної державної адміністрації Володимир ЄРЕМЕНКО (в пальто).

Патріарх ФІЛАРЕТ освячує меморіальний пам'ятник гайдамакам Холодного Яру. Кресельці, 28 жовтня 1995 р.

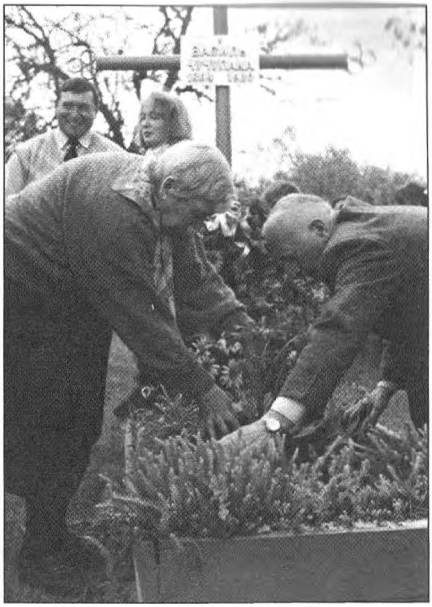

Лідія та Володимир ЧУЧУПАКИ саджають квіти на могилі дядька Василя. Мельники, квітень 2001 р.

Військовий салют пам'яті холодноярців. Кресельці, 28 жовтня 1995 р.

Польові дослідження краєзнавців В'ячеслава ШКОДИ і Миколи ПЕТРОВА. Розмова з Іваном Кузьмовичем СИДОРЕНКОМ (нар. 22.06.1892). Село Гутниця Олександрівського району Кіровоградської області, 26 липня 1996 р.

Лісничий Холодного Яру Олександр НАЙДА і Роман КОВАЛЬ. Чигирин, 1997 р.

На могилі Василя Чучупака промовляє Богдан ЛЕГОНЯК, праворуч Роман КОВАЛЬ і Євген ЛУПАКОВ. Село Мельники, 9 квітня 2000 р.

Сестра холодноярських повстанців братів Токовенків (Петра і Микити) Параска ЧИЖ-ТОКОВЕНКО, Богдан ЛЕГОНЯК, Лідія ЧУЧУПАК, Олег КУЦИН та Юлія УЛЯНИЧ. Село Мельники, квітень 2001 р.

Лідія та Володимир ЧУЧУПАКИ на могилі своєї бабусі Оксани.
Село Мельники, 2001 р.

На могилі Василя Чучупака. Село Мельники, квітень 2001 р.

Лідія ЧУЧУПАК виступає на вечорі Історичного клубу "Холодний Яру". Київ, 2001 р.

Олег ГОРБАЧЕНКО, Лідія ЧУЧУПАК та Олена ЧУЧУПАК-ГОРБАЧЕНКО. Друга конференція Історичного клубу "Холодний Яр". Київ, 17 серпня 2001 р.

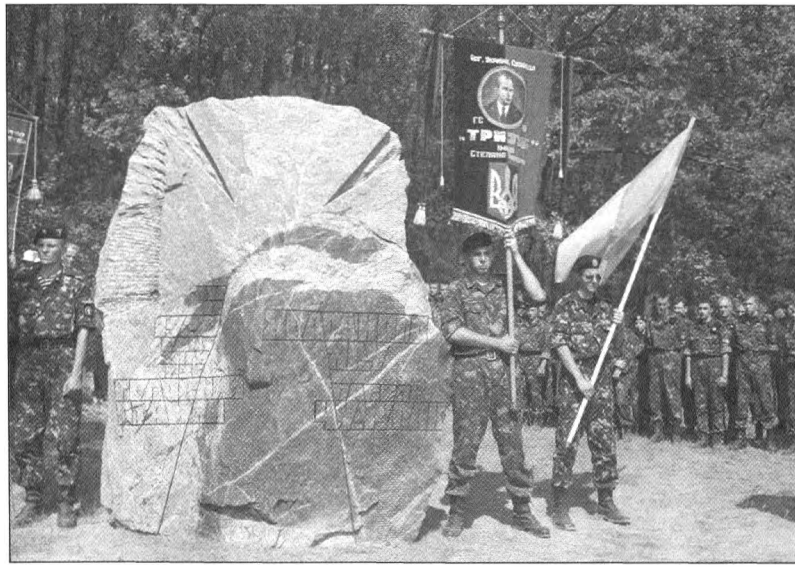

Урочисте відкриття пам'ятника героям-холодноярцям за участю організації "Тризуб" ім. Степана Бандери та Історичного клубу "Холодний Яр". 25 серпня 2002 р.

Варта козаків-тризубівців біля могили Василя Чучупака. Село Мельники, 25 серпня 2002 р.

Відкриття пам'ятника героям-холодноярцям (архітектор Іван Осадчук) на місці останнього бою Василя і Петра Чучупаків. Кресельці, 25 серпня 2002 р.

Кобзар Тарас СИЛЕНКО, архітектор Іван ОСАДЧУК, командир організації "Тризуб" Євген ФІЛЬ, письменник Роман КОВАЛЬ і краєзнавець Богдан ЛЕГОНЯК на відкритті пам'ятника холодноярцям. 25 серпня 2002 р.

Козаки-тризубівці набираються сили від дуба Залізняка. 25 серпня 2002 р.

Кобзарик Святослав СИЛЕНКО вшановує пам'ять прадідів великих. Поруч його батько — кобзар Тарас СИЛЕНКО. Село Мельники, 12 квітня 2004 р.

Останнє звернення до земляків Валентини Дем'янівни ЧУЧУПАК.
Село Мельники, 14 вересня 2003 р.

Зліва направо — кобзар Віктор ЛІСОВОЛ, Роман КОВАЛЬ, Володимир ЧУЧУПАКА, Іван ЗАЄЦЬ і Лідія ТИТАРЕНКО. Село Мельники, 14 вересня 2003 р.

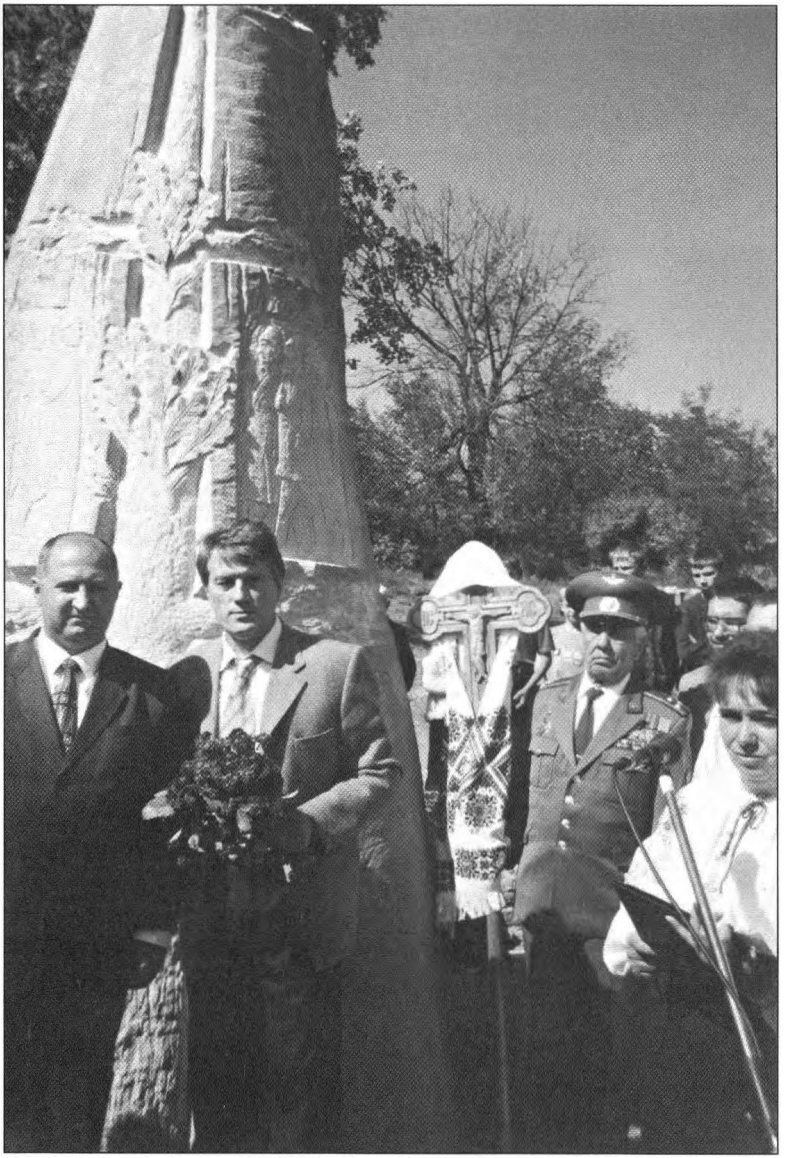

Будівничий пам'ятника Холодноярським героям Володимир САПА і Віктор ЮЩЕНКО (автори пам'ятника Валентин і Максим Сірі). Село Мельники, 14 вересня 2003 р.

Степан і Оксана ЧУЧУПАКИ. Мельники, червень 1942 року. З фотонегатива Ю. Горліса-Горського.

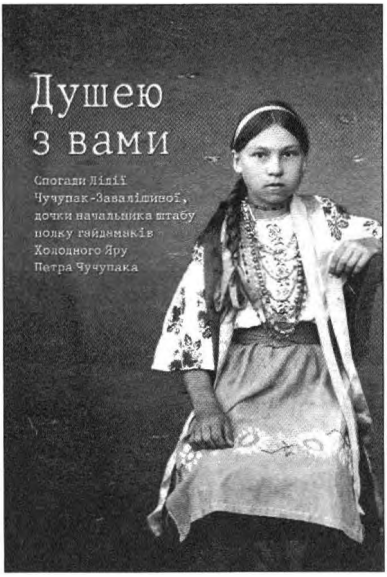

Обкладинка книги "Душею з Вами..." Лідії Петрівни Чучупак (Київ: Риф, 2005).

Козак організації "Тризуб" ім. Степана Бандери і Параска ЧИЖ-ТОКОВЕНКО, сестра Петра і Микити Токовенків, козаків полку гайдамаків Холодного Яру. Село Мельники, 2002 р.

Лідія ЧУЧУПАК і Артем ГОРБАЧЕНКО, онук Володимира Чучупака, правнук Дем'яна Чучупака. Київ, 8 березня 2005 р.

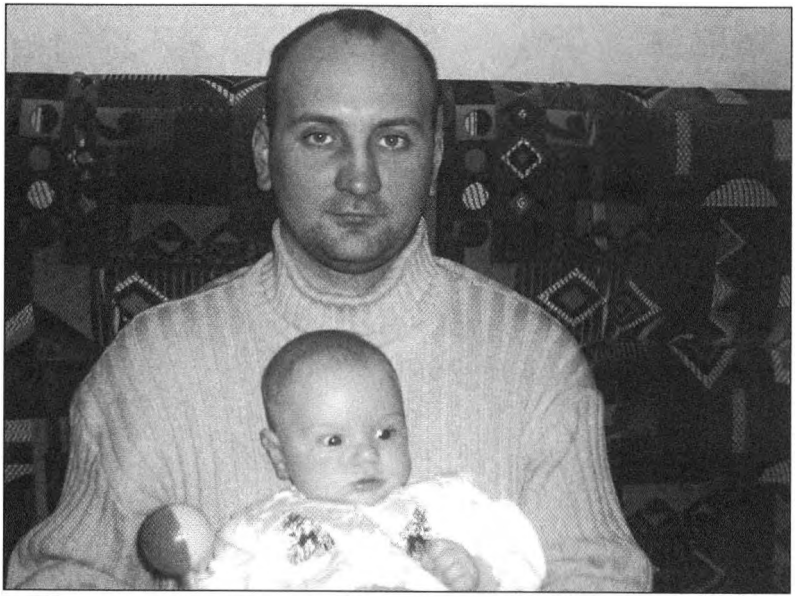

Спадкоємці отаманського роду — Сергій Володимирович ЧУЧУПАК і Владислав Сергійович ЧУЧУПАК. Київ, 2005 р.

Отець ВАСИЛЬ із Чигирина, який багато років проводив панахиди
на могилі Василя Чучупака і братській могилі холодноярців.
Праворуч Микола ХОМАНДЮК, співавтор фільму про Холодний Яр.

Кобзар Василь ЛИТВИН віддає шану Василеві Чучупаці на його могилі.
Мельники, квітень 2005 р.

Юрко ХМАРА, ініціатор побудови пам'ятника Пилипові Хмарі. Село Цвітне, 27 травня 2006 р.

Віктор ЗАГОРОДНІЙ, ініціатор побудови пам'ятника отаманові Загородньому. 13 жовтня 2007 р.

Кобзар Михайло КОВАЛЬ віддає шану Василеві Чучупаці на його могилі. Село Мельники, квітень 2009 р.

Пам'ятник отаманові Чорноліського полку Пилипу Хмарі.
Село Цвітне, 27 травня 2006 р.

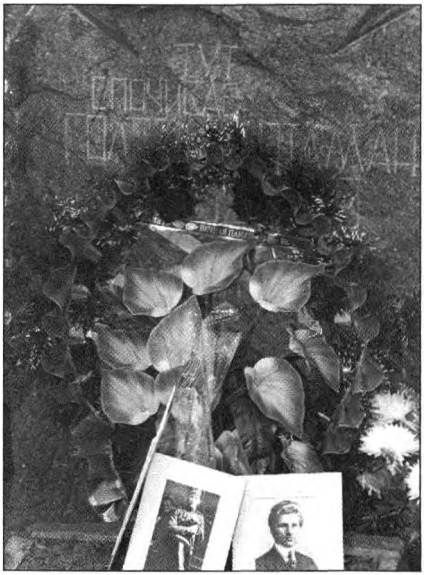

Могила Василя Чучупака.
Село Мельники, квітень 2009 р.

Вшанування козаків полку гайдамків Холодного Яру. Мельники, квітень 2009 р.

Символічна могила Євгенії та Миколки Бондаренків — дружини та сина отамана Миколи Кібця-Бондаренка. Село Чорноліска, 2008 р.

Братська могила отамана Чорного Ворона та його козацтва. Село Розуміївка, 17 квітня 2010 р.

Меморіальний знак на пам'ять про отамана Ларіона Загороднього на в'їзді в його родинне село. Село Йосипівка, жовтень 2007 р.

Пам'ятник козакам і козачкам села Мельники, які загинули в боротьбі за Україну. Хутір Кресельці. 2009 р.

Біля символічної могили родини отамана Миколи Кібця-Бондаренка в околицях с. Цибулеве. Літо 2006 р.

Архієпископ Кіровоградський і Голованівський Серафим освячує зброю у Холодному Яру на берегах Гайдамацького ставу. 12 квітня 2008 р.

Вшанування отамана Пилипа Хмари. Село Цвітна, 12 жовтня 2007 р.

Чорні запорожці освячують зброю у Холодному Яру. 12 квітня 2008 р.

Поліна БІЛОГОЛОВА, 1922 р. н.,
дочка отамана Архипа Бондаренка.
Село Цибулеве, квітень 2007 р.

Вулиця братів Чучупаків
у селі Мельники.

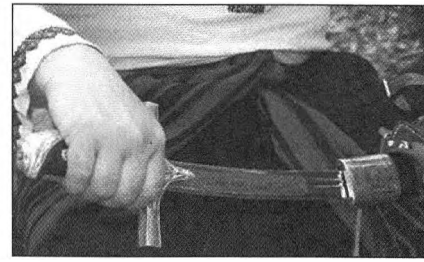

"Україна або смерть!"

Василь ЛИТВИН вшановує піснею дочку отамана Архипа Бондаренка Поліну БІЛОГОЛОВУ. Село Цибулеве, квітень 2007 р.

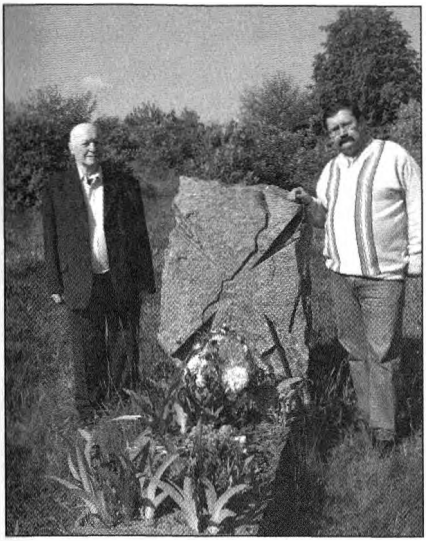

Сотенний УПА Мирослав СИМЧИЧ і Роман КОВАЛЬ на братській могилі холодноярців. Село Мельники, травень 2008 р.

Сотенний УПА Мирослав СИМЧИЧ та Іван ВОЗНЮК на братській могилі Чорного Ворона та його козаків. Село Розумівка, травень 2008 р.

Василь Ільчишин, Левко Лук'яненко, Роман Боровик, Сергій Павліченко, Ярослава Фастовець, Віктор Фастовець та Олександр Стець. Село Мельники, 17 квітня 2010 р.

Вшанування отамана Чорного Ворона та його козаків.
Село Розуміївка, 16 квітня 2010 р.

Освячення зброї на берегах Гайдамацького ставу. Перший ліворуч —
Віктор ФЕДОСЮК з Луцька. Холодний Яр, 17 квітня 2010 р.

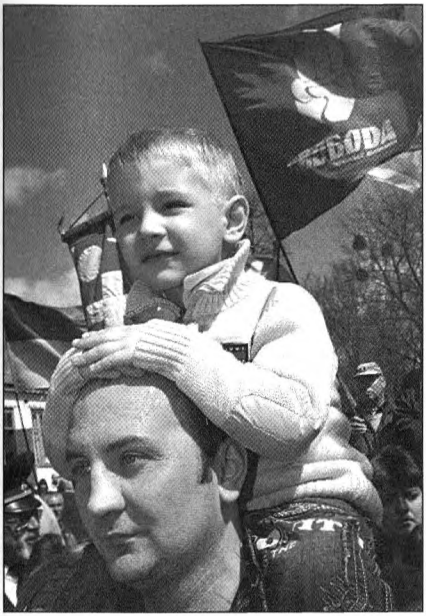

Сергій ЧУЧУПАК із сином Владиком — чоловіча гілка Чучупаківського роду. Село Мельники, 17 квітня 2010 р.

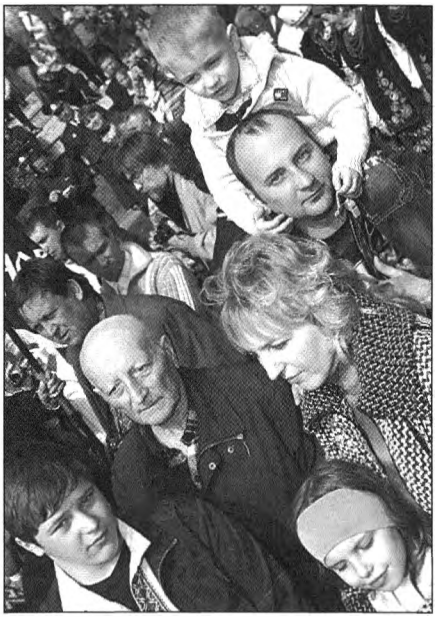

Старійшина Чучупаківського роду Володимир Дем'янович ЧУЧУПАК із родиною. Мельники, 17 квітня 2010 р.

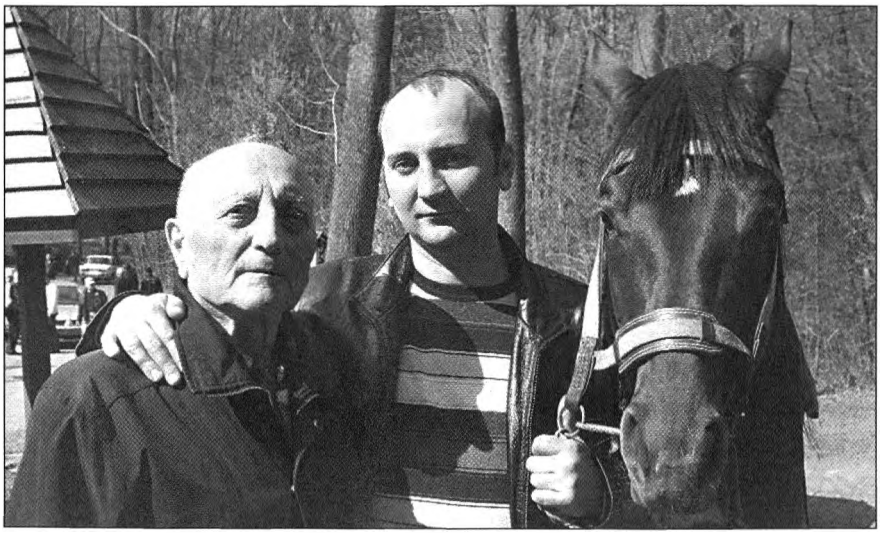

Володимир Дем'янович ЧУЧУПАК із сином Сергієм. Холодний Яр, 17 квітня 2010 р.

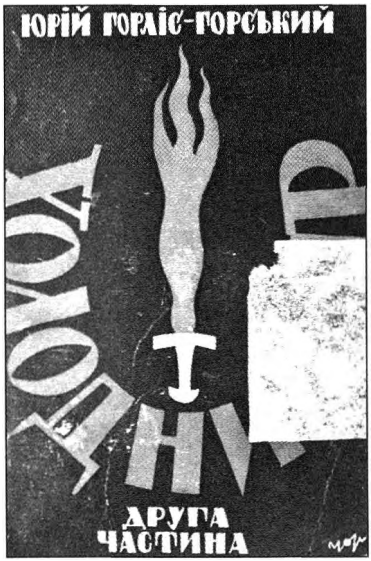

Обкладинка роману Юрія Горліса-Горського "Холодний Яр" (Львів: Дешева книжка, 1937).

Обкладинка роману Юрія Горліса-Горського "Холодний Яр" (Нью-Йорк, 1961).

Обкладинка спогадів Михайла Дорошенка "Стежками холоднояр-ськими" (Філадельфія, 1973).

Обкладинка книги Івана Лютого-Лютенка "Вогонь з Холодного Яру" (Детройт, 1986).

Обкладинка роману Юрія-Горліса-Горського "Холодний Яр" (Львів: Червона Калина, 1992).

Обкладинка роману Юрія-Горліса-Горського "Холодний Яр" (Львів: Червона Калина, 1994).

Обкладинка книги "Героїзм і трагедія Холодного Яру" (Київ: Незборима нація, 1996).

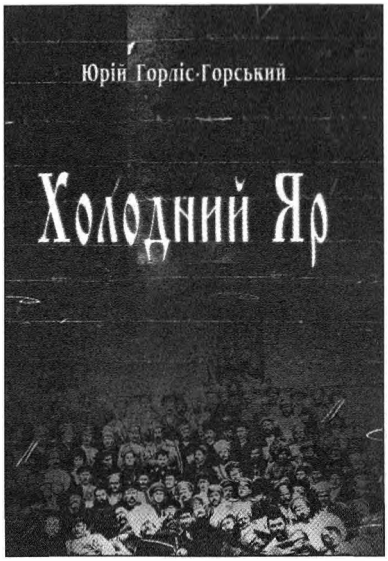

Обкладинка роману Юрія-Горліса-Горського "Холодний Яр" (Київ — Львів — Дрогобич: видавнича фірма "Відродження", 2006).

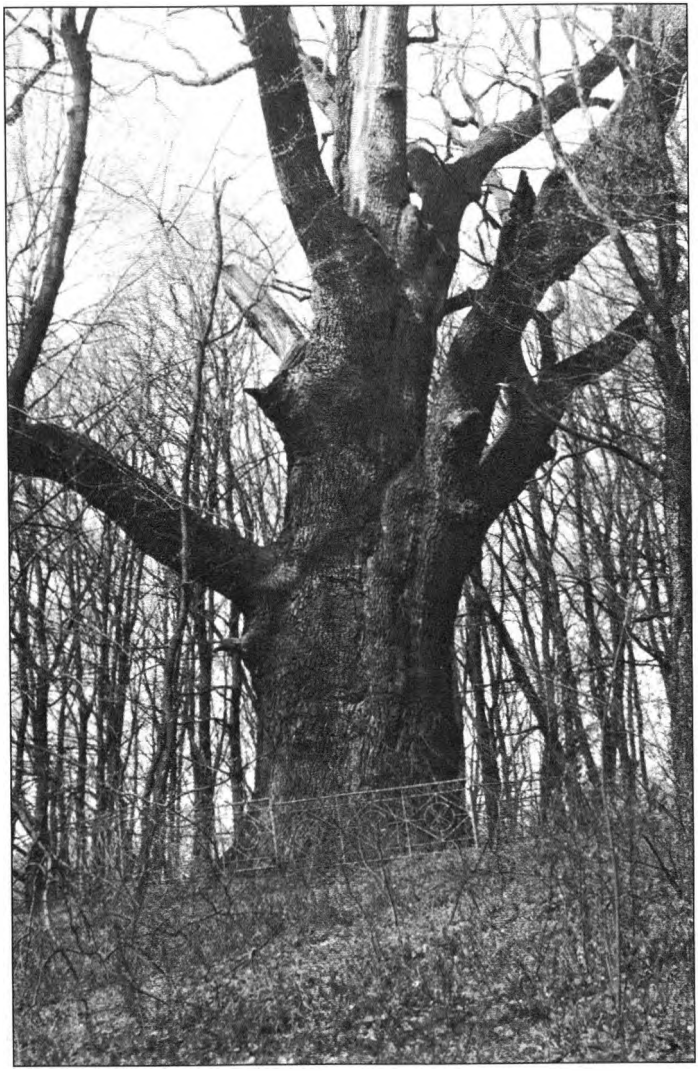

Дуб Максима Залізняка. Холодний Яр.

Зміст

Роман Коваль. "Ми ще вернемось!"....4
Заувага редактора....44
Від автора....46
Монастирська січ....49
"У Холодному Яру полону нема"....64
Трагедія на хуторі Кресельці....89
Перше кохання кам'янського "міліціонера"....98
Фатальний кінець успішної операції....107
У катівні Єлисаветградської ЧК....116
"Я хочу жити!"....126
Обітниця діда Шевченка....130
Остання пісня "поета" Чайченка....146
Козацьке море в Отамановій долині....154
Нічне ярмаркування в Олександрівці....156
"Агітувати у нас нікого не треба!"....158
Зброю освятили на Спаса....159
Зрада і смерть коханої....164
Терор на терор....166
Важка рука Андрія Чорноти....169
"Червоний цар" Лейба гнівається....171
"У поході знадобиться"....172
"Бий москалів – рятуй Україну!"....179
"Дуже хороші люди були"....191
Поле смерті під Чигирином....193
"Наші мрії сповнилися"....197
Чекісти і пекло....200
Розвідники хліб даремно не їдять....202
Бій під Грушківкою....203
Хмари над Лубенцями....206
Степовики в Медведівці....208
Нарада в Мошнах....211
Віщий сон отамана Деркача....216
Голий у Черкасах....219
Замирення наших ворогів....225
Трагедія під Розумівкою....227
Здобутки і втрати....231

"Ремонтна бригада" в дії....237
Жахлива смерть ката....242
Розповідь Івана Лютого....243
"Морози повстанський рух завжди охолоджують"....246
Червоні проти большевиків....250
Горів Мліїв....256
Підземна січ....260
Трагедія Петруся із Красносілки....263
Соловій і Дайош....264
На все приходить час розплати....266
У дорогу....272
Між Вербівкою і Баландиним....273
"Панна Юрія" має успіх....274
Поцілунок "сєвєрного брата"....277
"Буду отаманом!"....279
Таємниця Ольги Кравченко....282
"От тобі й дівчата!"....285
Січа в Івангороді....287
Реабілітація побратимів....290
Святвечір під землею....292
Остання молитва діда Гармаша....297
"Червоні вовки"....298
Камрад....303
Негероїчна смерть тов. Вільгруде-Соколова....305
Кривавий маскарад "батька Вернигори"....311
Останнє завдання тов. Алова....313
"Нарада" в комірчині....319
В Інгул під лід рибу ловити....321
"Врангелівці"....324
Махно і махновці....326
На захід....331
Гудзик....335
На Чигиринщину....337
Сумна Україна....339
Повстансько-партизанський штаб....341
Повстання в Лук'янівській в'язниці....346
"Готуй нових борців, Холодний Яре!"....348
Роман Коваль. Біографічні довідки про учасників Визвольної війни 1917 – 1920-х років, про яких йдеться у цьому виданні....354
Документи, свідчення, статті, звідомлення....383
Фотодокументи....419

Щиро дякую за сприяння

Теодорові БЕШУ, Олегові ГОРБАЧЕНКУ, Віталію ГРЕБЕННИКОВУ, Тетяні КЛИМЕНКО, Володимирові КОРОТЕНКУ, Сергієві КУЛЄШ, Наталці КУЧМІ, Андрієві МАЄВСЬКОМУ, Ользі МАЗУРЕНКО, Анатолію МАНДРІ, Володимиру НАРУБІЮ, Ренатові ПОЛЬОВОМУ, Андрієві САПІ, Володимирові САПІ, Володимиру СТОЛЯРЧУКУ, а також Ігореві БАБИКУ, Петрові ГОГУЛІ, Вікторові ГУГЛІ, Костянтинові ЗАВАЛЬНЮКУ, Василеві КАНШУКУ, Олесі КОВАЛЬ, Богданові ЛЕГОНЯКУ, Ростиславові ОНИЩАКУ, Олексієві РЕДЧЕНКУ, Вікторові РОГУ, Олександру СОЛОДАРЮ, Володимиру СТЕЦЮКУ, Андрієві ТЕГЕРЕШВІЛІ, Лідії ТИТАРЕНКО, Лідії УЛЯНИЧ, Любомирові ХАМУЛЯКУ, Юрієві ФОМЕНКУ, Леонідові ЧЕРЕВАТЕНКУ, Євгенові ШМОРГУНУ, Володимирові ЩЕРБАТЮКУ, Юркові ЮЗИЧУ.

Окремо висловлюю подяку Галині ГРИШКО
за фотографії, документи і спогади,
а також Василеві ШКЛЯРУ за консультації, поради,
назви деяких розділів та участь у редагуванні першої частини книги

Використано світлини із приватних архівів
Юрія ГОРЛІСА-ГОРСЬКОГО, Галини ГРИШКО, Володимира ЗАХАРУКА, Романа КОВАЛЯ, Юрія ЛЮТОГО-ЛЮТЕНКА, Валентини МАРТИНЮК, Григорія МИРОНЕНКА, Олександра НАЙДИ, Дмитра ЧУЧУПАКА і Лідії ЧУЧУПАК-ЗАВАЛІШИНОЇ, а ще Ігоря БАБИКА, Тараса БЕДНАРЧИКА, Василя БОНДАРЯ, Андрія ДЕМАРТИНО, Юрія ДОМОТЕНКА, Василя ДОРОШЕНКА, Владислава ДЯЧЕНКА, Михайла КАЛЬНИЦЬКОГО, Юрія ЛЯШКА, Юрія ПАНІНА, Миколи ПЕТРОВА, Рената ПОЛЬОВОГО, Олександра СОЛОДАРЯ, Андрія ТЕГЕРЕШВІЛІ, Андрія ШАРАФУТДІНОВА, Олега ШЕВЧЕНКА, а також з Галузевого державного архіву СБУ, Державного архіву Черкаської області, Кам'янського краєзнавчого музею, фондів Наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України (м. Львів), Львівської обласної наукової універсальної бібліотеки (відділ літератури національно-духовного відродження), Українського воєнно-історичного інституту, Центрального державного архіву кінофотофонодокументів імені Г. С. Пшеничного

НЕЗБОРИМА НАЦІЯ

Передплатний індекс 33545
http://nezboryma-naciya.org.ua

Книга видана за сприяння мистецької агенції

НАШ формат